

2003 | 1-2

2003
TÖRTÉNELMI SZEMLE

■ A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

■ I. FERDINÁND ÉS MAGYARORSZÁG

■ A TARTALOMBÓL

- ÁGOSTON GÁBOR
A HABSBURG-OSZMÁN NAGYHATALMI
VETÉLKEDÉS
- E. KOVÁCS PÉTER
FERDINÁND FŐHERCEG
ÉS MAGYARORSZÁG
- KENYERES ISTVÁN
I. FERDINÁND MAGYARORSZÁGI
PÉNZÜGYIGAZGATÁSI REFORMJAI
- BESSENYEI JÓZSEF
FERDINÁND KIRÁLY ÉS A
MAGYARORSZÁGI ARISZTROKRÁCIA
- OBORNI TERÉZ
A BÉCSI UDVAR TERVEI
ERDÉLY VISSZASZERZÉSÉRE

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA TÖRTÉNETTUDOMÁNYI
INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE
XLV. ÉVFOLYAM, 2003. 1–2. SZÁM

Szerkesztők

TÓTH ISTVÁN GYÖRGY (felelős szerkesztő),
GYÁNI GÁBOR, PÓTÓ JÁNOS, ZSOLDOS ATTILA (rovatvezetők)
VÖRÖS BOLDIZSÁR (szerkesztőségi munkatárs)

Szerkesztőbizottság

GECSÉNYI LAJOS, GLATZ FERENC (elnök),
HAJDU TIBOR, IZSÁK LAJOS, KRISTÓ GYULA,
NIEDERHAUSER EMIL, ORMOS MÁRIA,
OROSZ ISTVÁN, PÓK ATTILA, SOMOGYI ÉVA,
SZÁSZ ZOLTÁN, VIDA ISTVÁN

TARTALOMJEGYZÉK

I. FERDINÁND ÉS MAGYARORSZÁG

Ágoston Gábor: Ideológia, propaganda és politikai pragmatizmus: A Habsburg–Oszmán nagyhatalmi vetélkedés és a közép-európai konfrontáció	1
E. Kovács Péter: Ferdinánd főherceg és Magyarország (1521–1526)	25
Pálffy Géza: A magyar nemesség I. Ferdinánd bécsi udvarában	45
Kenyeres István: I. Ferdinánd magyarországi pénzügyigazgatási reformjai és bevételei	61
Bessenyei József: Ferdinánd király és a magyarországi arisztokrácia, különös tekintettel Ferdinánd pártjának kialakulására (1526–1540)	93
Oborni Teréz: A bécsi udvar tervei Erdély visszaszerzésére 1557–1563	109
Tóth István György: A katolikus megújulás ellentmondásai I. Ferdinánd uralma alatt	129
Fazekas István: Oláh Miklós reformtörekvései az esztergomi egyházmegyében 1553–1568 között	139
Varga Szabolcs: A horvát bán katonai jogkörének változása a 16. század első felében	155
Barbarics Zsuzsa: A kéziratos „Neue Zeitungok” jelentősége I. Ferdinánd korában a „Nádasdy-Zeitungok” alapján	175

2003. október 17–18-án Budapesten a Balassi Bálint Intézet és a Pécsi Tudományegyetem nemzetközi konferenciát tartott I. Ferdinánd magyar királyról és koráról. A konferenciát Újváry Gábor és Oborni Teréz szervezte, a Habsburg-kori Kutatások Közalapítvány, az Osztrák Délkelet-Európai Intézet és a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma támogatásával. A Történelmi Szemle változatást közöl a – később német nyelvű konferenciakötetben megjelenő – előadásokból, amelyek sok vonatkozásban módosítják a korról kialakult eddigi képet. Megköszönjük Oborni Teréz közreműködését e számunk összeállításában.

ÁGOSTON GÁBOR

Ideológia, propaganda és politikai pragmatizmus: A Habsburg–Oszmán nagyhatalmi vetélkedés és a közép-európai konfrontáció

A 16. század roppant birodalmak kialakulásának és küzdelmének időszaka volt.¹ V. Károly (1500–1558) német-római császárrá történő választásával a Habsburg-dinasztia az ókori Római Birodalom óta Európában soha nem látott hatalmat összpontosított, és úgy tűnt, a császár uralkodása alatt (1519–1556) a Habsburgoknak alkalmuk nyílik egy világbirodalom, vagy ahogyan a kortársak nevezték, a *monarchia universalis* megteremtésére.

Ázsia a 16. században több muszlim birodalom születésének volt szemtanúja. Amíg az indiai szubkontinens nagy részét uraló szunnita Nagymogul Birodalom (1526–1858), vagy az Azerbajdzsánt és Perzsiát magába foglaló síita Szafavida Birodalom (1501–1732) messze esett Európától, addig az Oszmán Birodalom (kb. 1300–1922) a 15. század óta, és kivált Konstantinápoly elfoglalását (1453) követően aktív részese volt az európai nagypolitikának. I. Szulejmán (1494–1566) nemcsak kortársa volt V. Károlynak, de uralkodása alatt (1520–1566) a császár egyik legfőbb vetélytársa is, akinek birodalma a Habsburgok országait a Földközi-tengeren és Magyarországon egyként veszélyeztetve, átkarolással fenyegette. Hasonlóan V. Károlyhoz és tanácsadóihoz, Szulejmán és tanácsadói szintén dédelgették egy világbirodalom megteremtésének gondolatát.

Természetesen a 16. századi nemzetközi politika sokkal összetettebb és színesebb volt annál, semmint hogy leszűkíthetnénk a Habsburg–Oszmán-szembenállásra és nagyhatalmi vetélkedésre. Köztudott, hogy V. Károly figyelmének, katonai és pénzügyi forrásainak jelentős részét emésztette fel a Habsburg–Valois-rivalizálás, valamint a protestantizmusnak a Német-római Birodalmon belüli terjedése. Szulejmán pedig keleti szomszédjával, a síita Szafavidákkal vívott költséges és kimerítő háborúkat. Mindezek ellenére a Habsburg–Oszmán nagyhatalmi vetélkedés a 16. század politikájának egyik meghatározó vonulata volt, amely megérdemli figyelmünket, kivált, ha azt egy eleddig kevésbé vizsgált szempontból tekintjük át.

1 Itt mondok köszönetet Fodor Pálnak, Martina Fuchsnak, Martin Scheutznak és Thomas Winkelbauernek a tanulmány írása során nyújtott baráti tanácsaikért. – A szerző felfogásának megfelelően a tanulmányban az „Oszmán” kifejezés mindig nagy kezdőbetűvel szerepel. (A szerk.)

E nagyhatalmi vetélkedés nemcsak a tengereken és a csatatereken folyt. A 16. században két rivális birodalmi ideológia feszült egymásnak, amely mindkét oldalon megfogalmazta igényét a világuralomra és ezt a korabeli propaganda eszközeivel terjesztette. Jóllehet az egymásnak feszülő Habsburg és Oszmán birodalmi ideológia és propaganda része volt a két birodalom nagyhatalmi vetélkedésének, az elsősorban a két dinasztia és a két uralkodó legitimitásának és hatalmának erősítésére szolgált, azaz mindenekelőtt hazai közönségnek, a Habsburgok esetében a birodalmon kívüli keresztény Európának, az Oszmánok esetében pedig az iszlám világnak szólt. Erre azért volt szükség, mert a közhiedelemmel ellentétben egyik „világhódító” sem érezhette teljes biztonságban magát, hisz mind a Habsburg, mind pedig az Oszmán Birodalomban, illetve ezek közvetlen szomszédságában jelentős erők vonták kétségbe Károly, illetve Szulejmán uralmát. Az, hogy erről az utókor is jobbára megelégedett, és hogy mindkét uralkodót páratlan politikusi és hadvezéri képességekkel ruházta fel, vagy hogy a történetírás szinte napjainkig kettejük uralkodásához kötötte e birodalmak „aranykorát”, amit a közvélekedés szerint mind Spanyolországban, mind pedig az Oszmán Birodalomban „hanyatlás” követett, a károlyi és szulejmáni propaganda és arculatformálók sikerét mutatja.

Bár a károlyi birodalmi ideológia, politika és propaganda megítélésében koránt sincs egyetértés a kutatók között, az azonban látható, hogy a Habsburg birodalmi ideológia és propaganda igen sokszínű és többfunkciójú volt, és V. Károly uralkodása alatt is többször módosult. E sokszínűségből azonban már az 1520-as években kirajzolódott egy jól látható vonulat, amelynek célja egy keresztény világbirodalom megteremtése volt V. Károly fősége alatt. A károlyi ideológia legfőbb alakítója és a *monarchia universalis* eszméjének legfáradhatatlanabb propagálója Mercurino Arborio de Gattinara, a császár főkancellárja (1518–1530) volt. Gattinara, aki feltétlen hűséggel és az egyébként igen munkabíró és szorgos uralkodót is felülmúló teherbírással szolgálta a dinasztia és a birodalom érdekeit, és akinek pozíciójánál fogva lehetősége is volt, hogy elgondolásait, vagy legalább azok egy részét a gyakorlatba is átültesse, írásos memorandumok sokaságával halmozta el Károlyt. Úgy tűnik, hogy bár a fiatal császár szívesen hallgatott az idős és tapasztalt főkancellárra, Gattinara világuralmi terveivel szemben, és főként e terveket megvalósítani hivatott politika alakításában, jobbára bölcs szkepticizmust tanúsított. Politikáját nem az ideológia, sokkal inkább praktikus szempontok, lehetőségek és kényszerek határozták meg. Az is látható azonban, hogy Károly sok esetben szabad kezét adott hű tanácsadójának a birodalmi ideológia, reprezentáció és propaganda alakításában, kivált, ha az egy olyan uralkodói kép kialakítását segítette, ami a császárnak is kedvére volt.²

2 Ld. pl. *Ramón Menéndez Pidal*: *Idea imperial de Carlos V.* Madrid, 1940.; *Franz Bosbach*: *Monarchia Universalis. Ein politischer Leitbegriff der frühen Neuzeit.* Göttingen, 1988.; *Hartmut Lehmann*: *Universales Kaisertum, dynastische Weltmacht oder Imperialismus. Zur Beurteilung der Politik Karls V.* In: *Beiträge zur neueren Geschichte Österreichs.* [Adam Wandruszka zur Vollendung des 60. Lebensjahres.] Hg. Heinrich Fichtenau–Erich Zöllner. Wien–Köln–Graz,

Az utóbbi évek kutatásai, mindenekelőtt Barbara Flemming, Cornell Fleischer, Fodor Pál, Colin Imber, Gülru Necipoğlu, Cemal Kafadar és Christine Woodhead tanulmányai bizonyították, hogy a Szulejmánról és az ún. „szulejmáni aranykorról” ma is élő képek és mítoszok sora egy az 1550-es évek derekán kezdődő tudatos arculatformálás eredménye, amiben nagy szerepe volt magának Szulejmánnak is, aki uralkodása második felében tudatosan törekedett egy, az utókornak szánt, pozitív uralkodói kép kialakítására. Ez a kép az európaiak „csodálatos, pompás” (*magnifique, magnifico, magnificent, prächtig*), és az Oszmánok „törvényhozó” (*Kanuni*) uralkodói képe. E kutatásokból az is jól látható, hogy a szultán és tanácsadói, mindenekelőtt Ibrahim pasa nagyvezír (1523–1536), már az 1520-as években kialakítottak egyfajta hatalmi ideológiát, szimbolikát és propagandastílust. Ezek legfőbb jellemzője az Oszmán-uralkodó univerzális hatalomra való törekvésének megfogalmazása, valamint ennek az igénynek a hirdetése volt, jól tükrözve az I. Szelim szultán hódításai révén iszlám nagyhatalommá vált Oszmán Birodalom erejét. A világhatalomra való igény és törekvés, mind a politika, mind pedig a propaganda szintjén a kor többi, ugyancsak nagyhatalmi és/vagy univerzális hatalmi ambíciókkal fellépő uralkodójával szemben, mindenekelőtt Habsburg V. Károllyal szemben manifesztálódott.³ Ez azonban nem jelentette azt, hogy

1974. (Veröffentlichungen des Institutes für österreichische Geschichtsforschung XX.) 71–83.; *John M. Hadley*: The emperor and his chancellor. A study of the imperial chancellery under Gattinara. Cambridge, 1983.; *Uő*: The Habsburg World Empire and the Revival of Ghibellinism. In: *Medieval and Renaissance Studies*, 7. Chapel Hill, NC, 1975. 93–127., repr.: In: *Uő*: Church, Empire and World. The Quest for Universal Order, 1520–1640. Aldershot, 1997.; *Alfred Kohler*: Karl V 1500–1558. Eine Biographie. München, 1999. 94–100.; *Peter Burke*: Presenting and Re-Presenting Charles V. In: *Charles V 1500–1558 and His Time*. Ed. Hugo Soly. Antwerpen, 1999. 393–476.

3 *Cornell Fleischer*: Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire: The Historian Mustafa Ali (1541–1600). Princeton, 1986.; *Uő*: The Lawgiver as Messiah: the Making of the Imperial Image in the Reign of Süleyman. In: *Soliman le Magnifique et son temps*. Ed. Gilles Veinstein. Paris, 1992. 159–177.; *Barbara Flemming*: Sahib-kıran und Mahdi: Türkische Endzeiterwartungen im ersten Jahrzehnt der Regierung Süleymans. In: *Between the Danube and the Caucasus*. Ed. György Kara. Bp. 1987. 43–62. Jóllehet, a Kanuni mint jelző nem szerepel a legismertebb 16–17. századi Oszmán krónikákban és királytűkrökben, a szultán igazságos voltára több utalás is található e művekben. Cemal Kafadar a Kanuni első említését Dimitri Kantemir 18. század eleji Oszmán történetében találta meg. *Cemal Kafadar*: The Myth of the Golden Age: Ottoman Historical Consciousness in the Post-Süleymanic Era. In: *Süleyman the Second and his Time*. Eds. Halil İnalcık–Cemal Kafadar. Istanbul, 1993. 40–41. Vö. még: *Colin Imber*: Ideals and legitimation in early Ottoman history. In: *Süleyman the Magnificent and His Age*. Eds. Metin Kunt–Christine Woodhead. London–New York, 1995. 138–153.; *Christine Woodhead*: Perspectives on Süleyman. In: *Süleyman the Magnificent i. m.* 164–190. A magyar szakirodalomban e kérdésekkel először Fodor Pál foglalkozott, aki kivált a magyar, ill. közép-európai vonatkozásokra hívta fel a figyelmet. Ld. *Fodor Pál*: Magyarország és a török hódítás. Bp. 1991.; *Uő*: Ungarn und Wien in der osmanischen Eroberungsideologie. In: *Uő*: In Quest of the Golden Apple. Imperial Ideology, Politics, and Military Administration in the Ottoman Empire. Istanbul, 2000. 45–69.; *Uő*: A terjeszkedés ideológiái az Oszmán Birodalomban. In: *Uő*: A szultán és az aranyalma. Tanulmányok az oszmán-török történelemről. Bp. 2001. 170–178.

az Oszmán-politika alakításában a birodalmi ideológiának lett volna meghatározó jelentősége. Szulejmán kezét egy terebélyesedő világbirodalom többirányú érdekei kötötték meg, s a szultánt tervei elhalasztására, módosításra, gyakran improvizációra készítették. Ezért van az, hogy Szulejmán politikáját a későbbi elemzők, hol koncepciózusnak és világhódítóhoz méltónak, hol pedig orientációs válsággal küzdőnek és elhibázottnak minősítik.

Az alábbi dolgozat arra tesz kísérletet, hogy a 16. század két nagyhatalmának közép-európai konfrontációját az Oszmán–Habsburg nagyhatalmi rivalizálás tágabb kontextusában próbálja megérteni, úgy, hogy a vizsgálódás alatt egyként szem előtt tartja az ideológiát, a propagandát, illetve a politikai és hadi eseményeket. A dolgozat egyik tanúsága, hogy bár az egymásnak feszülő Oszmán és Habsburg birodalmi ideológia és propaganda a két birodalom nagyhatalmi rivalizálásának szerves része volt, a mindennapi politika alakításában nem az ideológia, hanem a kül- és belpolitikai kihívások és lehetőségek játszották a főszerepet. Az Oszmán- és a Habsburg-kormányzat a változó bel-, illetve külpolitikai helyzet függvényében a lehetőségeket mérlegelve, de nemegyszer a politikai-katonai-társadalmi kényszer nyomása alatt, azokat túlfeszítve igyekezett erőit megosztani a főbb hadszínterek között.

Legitimációs technikák és uralkodói arculatformálás

A közelekedéssel ellentétben, sem a károlyi, sem pedig a szulejmáni birodalom legitimációja nem volt problémamentes. A két császár és a két dinasztia uralmának megszilárdítása érdekében a Habsburg- és az Oszmán-kormányzat a korban elfogadott legitimációs érvek (dinasztikus, genealógiai, vallási, stb.) szinte mind-egyikét felhasználta, az érveket gyakran kombinálta és mindig azt helyezte előtérbe, amelyet az adott időben és helyen a leghatásosabbnak vélt.

Ha e legitimációs érvek valamelyike nem volt eléggé meggyőző (miként például az Oszmánok meglehetősen szerény genealógiai jellegű legitimációja), akkor kreáltak helyette hatásosabbat. Ezt szolgálta például a 15. század végi Oszmán krónikák azon gyakorlata, amely az Oszmán-dinasztiát a török népi eposzokból ismert legendás Oguz hántól származtatta, nem utolsósorban az Oszmánok 15. századi legfőbb keleti riválisa, az Akkojunlu türkmén állam ugyancsak Oguz-származásra hivatkozó legitimációját ellensúlyozandó. Máskor átírták a dinasztia történetét, úgy, hogy az elődök cselekedetei jobban illeszkedjenek az ideológia kívánalmaihoz. Ennek legismertebb példái a korai Oszmán portyáknak és zsákmányszerző hadjáratoknak iszlám szent háborúként (*gaza*) történő bemutatása, vagy a szomszédos muszlim és török fejedelemségek elleni hódító hadjáratok tudatos mellőzése, illetve védekező háborúként történő beállítása a 15. századi Oszmán krónikákban.⁴

4 Colin Imber: *Ideals., Uő: The Legend of Osman Gazi*. In: *The Ottoman Emirate 1300–1389*. Ed. Elizabeth Zachariadou. Rethymnon, 1993. 67–76.; Cemal Kafadar: *Between Two Worlds. The Construction of the Ottoman State*. Berkeley–Los Angeles–London, 1995.; Feridun M. Emecen:

A Habsburg-uralkodók arculatformálói építészek, festők, szobrászok, arany- és ezüstművesek, pénzverők, költők, krónikások és hivatalos udvari történészek, haditudósítók, hivatásos hírlapírók, zenészek hadát foglalkoztatták, és felvonultatták a korabeli reprezentáció és propaganda gazdag eszköztárát (építészeti, képző- és iparművészeti alkotások, kéziratok és nyomtatott médiumok stb.). Üzeneteik közvetítésére felhasználták a propaganda szinte valamennyi lehetséges fórumát: császári koronázások, hadjáratok, katonai diadalmenetek és parádék, uralkodói utazások, dinasztikus esküvők, vallásos/egyházi ünnepek, követségek és ezek fogadása, vásárok stb.

Bár az Oszmán dinasztikus reprezentáció és propaganda eszközei és fórumai némileg különböztek, azok szintén igen széles skálán mozogtak. A fórumok között megtaláljuk például a szultáni trónra lépések alkalmával, vagy a szultáni hercegek körülmetélése és esküvői kapcsán rendezett ünnepségeket, hadjáratok alatti katonai parádékat és a hadjáratok utáni győzelmi ünnepségeket, külföldi követeknek adott audienciákat stb. Az eszközök tekintetében volt azonban egy szembetűnő különbség. Mivel az első arab betűs nyomtatott munka az Oszmán Birodalomban csak 1729-ben jelent meg, a kolozsvári származású Ibrahim Müteferrika (1670?–1754) által 1727-ben felállított isztambuli nyomdában, a szulejmáni birodalmi ideológia és propaganda formálói belföldi használatban kénytelenek voltak nélkülözni a nyomtatott médiumokat. Közvetve, az európai nyomtatványok és metszetek segítségével azonban lehetőségük nyílt arra, hogy megszólítsák a főként európai közönséget.

Megfelelő kutatások hiányában ma még alig tudunk valamit arról, hogy a szultán hadjáratairól beszámoló európai hírlevelek és újságok, vagy az ezekben közölt metszetek mennyiben tükrözték az európaiak Oszmán- vagy Szulejmán-képét és mennyiben szolgálták az isztambuli propagandisták és arculatformálók céljait.⁵ Úgy tűnik azonban, hogy szemben a Habsburgokkal – akiknek propagandája főként a keresztény közönségnek szólt, és az Oszmánokat csak kevéssé célozta és érintette meg –, a szulejmáni propaganda arra törekedett, hogy üzenetét eljuttassa mind a szultán alattvalóihoz, mind pedig az európai nyilvánossághoz. Amint az az 1532. évi Oszmán-hadjárat alkalmával szervezett szultáni diadalmenetek és katonai parádék, illetve ezek európai recepciójából látható, az Oszmán-propagandisták a két célközönség számára két eltérő nyelvezetet alakítottak ki, és kísérletük nem is volt sikertelen.⁶

A sokszínű és változó károlyi és szulejmáni birodalmi ideológiából és propagandából az alábbiakban csak két meghatározó elemet mutatok be, amely szorosan kapcsolódik a Habsburg–Oszmán nagyhatalmi vetélkedéséhez. Először a

Gazaya Dair. XIV. Yüzyıl Kaynakları Arasında Bir Gezinti. In: *Uő: İlk Osmanlılar ve Batı Anadolu Beylikler Dünyası*. İstanbul, 2003. 75–85.; *Heath W. Lowry: The Nature of the Early Ottoman State*. Albany, 2003.

5 Az újabb irodalomból ld. Padişahin portresi. *Tesavir-i Al-i Osman*. İstanbul, 2000.

6 *Gülru Necipoğlu: Süleyman the Magnificent and the Representation of Power in the Context of Ottoman–Habsburg–Papal Rivalry*. In: *Süleyman the Second* i. m. 170–174.

vallási alapú legitimizációs törekvéseket tárgyalom, amelyek a két uralkodót mint a kereszténység, illetve az iszlám vezetőjét és védelmezőjét mutatták be. Ezt követően kerül sor a károlyi és a szulejmáni világuralmi törekvések összevetésére.

V. Károly mint a kereszténység vezetője és védelmezője

A vallás fontos helyet foglalt el mind V. Károly, mind pedig Szulejmán uralmának igazolásában. Miként az Károlynak a spanyol Cortes előtt Németországba történő utazása előtt elmondott beszédéből is látható, a császár és tanácsadói felfogása szerint „a birodalom egyedül Istentől való”. Bár Károlyt a választófejedelmek választották német-római császárrá, döntésükben Isten vezette őket, állította Károly.⁷ Az, hogy a császárválasztás isteni inspirációra történt, először abban a beszédben olvasható, amit Mercurino Arborio de Gattinara, a császár főkancellárja és uralkodásának első felében egyben bizalmas tanácsadója és főideológusa mondott Barcelona közelében, a választás hírért hozó fejedelmi követeknek, 1519. november végén. Károly isteni inspirációra történt megválasztásával – hangoztatta Gattinara – a fejedelmek lehetőséget teremtettek a német-római szent birodalom (*sacrum imperium*) helyreállítására és megújítására, aminek következtében a keresztény közösség megkapja a szükséges gondoskodást, a keresztény vallás megerősödik, az apostoli szék helyzete megszilárdul, és a kereszténység ellenségei pedig megsemmisíttetnek.

Gattinara jól tudta, hogy Károlyban már korábban is a muszlimok lehetséges legyőzőjét és a Szentföld felszabadítóját látták. 1515-ben, az ifjú V. Károly bruges-i bevonulásán bemutatott egyik tablón Károly ígéretet tesz Jeruzsálem visszafoglalására. Gattinara szerint Károly császársága idején beteljesülhet a Megváltó jövendölése is: egy nyáj és egy pásztor lesz (*ut fiat unum ovile et unus pastor*). Isten valóban különleges kegyet gyakorolt a választással – érvelt Gattinara –, hisz Carolus Maximus, azaz V. Károly egyesíteni fogja majd a Nagy Károly alatt megosztott birodalmat, amelyet a kereszténység ellenségei foglaltak el. Bár ez utóbbi félmondatot lehet általánosan is értelmezni, ismerve Gattinara egyéb írásait és gondolatait, talán nem járunk messze az igazságtól, ha feltételezzük, hogy ez az Oszmánokra is utalt, akik a megosztott Római Birodalom keleti felét, azaz az egykori Bizánci Birodalom területeit hajtották uralmuk alá.⁸ Az egy nyájra és egy pásztorra való utalással Gattinara azonban túllépett „a császár, mint a kereszténység védelmezője” képen, és a máshol világosabban megfogalmazott károlyi világbirodalomra utalt.

Minden szónoklatnál hatásosabbnak bizonyult azonban a császár törökellenes politikája és hadjáratai, s a károlyi propaganda ki is aknáztta az ezekben rejlő

⁷ J. M. Headley: The emperor and his chancellor i. m. 10–11.

⁸ J. M. Headley: The Habsburg World Empire i. m. 97–98. és a latin szöveg: i. m. 119.

lehetőségeket. Az 1532. évi Bécs elleni Oszmán-hadjárat kapcsán a császári propaganda azt hangoztatta, hogy Szulejmánt V. Károly és Ferdinánd seregei futamították meg a nyílt csatától. Károly tehát megmentette Bécset.⁹ V. Károly sikerét tovább növelte, hogy a császári szolgálatban álló genovai Andrea Doria elfoglalta a Peloponnészosz-félszigeten lévő Koron (Corone) városát, igaz, a siker meglehetősen rövid életűnek bizonyult, hisz Doria ellenfele, Hajreddin Barbarossza – 1533 óta az oszmán flotta főparancsnoka – 1534-ben visszafoglalta Koront. Az is köztudott volt, hogy az 1533 nyarán Ferdinánd és Szulejmán között Konstantinápolyban megkötött béke létrehozásában a császári diplomáciának komoly szerepe volt, hisz Cornelius Duplicus Schepper, jóllehet hivatalos követutasítása szerint Ferdinándot képviselte, V. Károly diplomatája volt. Schepper – aki nemcsak diplomata, a gattinarai politika és a főkancellár bizalmas híve volt, de a tengeri hadakozás kiváló ismerője is – az Isztambulban keringő világvége-próféciaíkról és az Oszmán Birodalom közeli pusztulását jósoló hírekről, és kivált Hajreddin Barbarossza készülődéséről az Oszmán-flotta erejéről és felszereltségéről küldött részletes jelentéseivel és beszámolóival maga is aktív részese volt a károlyi Oszmán-ellenes politikának és propagandának.¹⁰

V. Károly törökpolitikájának legnagyobb sikerét azonban az 1535. esztendő hozta meg, amikor a császár által személyesen vezetett keresztény flotta elfoglalta La Golettát (Halq al-Wadi) és Tuniszt, és elűzte onnan Hajreddin Barbarosszát. Bár a császár csak La Golettát tartotta meg, ahová spanyol őrseget helyezett, Tunéziát pedig rábízta a Barbarossza által 1534-ben elűzött Moley Haszanra, a császári propaganda a tuniszi hadjáratot az Oszmánok ellen aratott döntő győzelemként igyekezett beállítani.¹¹

9 Maga Károly is ezt hangoztatta 1535 márciusában, a tuniszi hadjárat előkészületei kapcsán vallásaihoz írott egyik körlevelében. Szerinte Hajreddin Barbarossza 1534. évi Nápoly elleni támadásának a célja épp az volt, hogy a szultán kiküszöbölje azt a presztízavesztést, amit 1532-ben szenvedett, amikor „mi őt és hadseregét visszavonulásra kényszerítettük”. Ugyanezt hangoztatta a hivatalos Habsburg-propaganda, mint pl. *Eutrochius: Commentarium seu potius Diarium Expeditionis Tuniceae* c. munkája. Minderre ld. *James D. Tracy: Emperor Charles V, Impresario of War. Campaign Strategy, International Finance, and Domestic Politics*. Cambridge, 2002. 145–146.

10 Mindezekre ld. *Robert Finlay: Prophecy and Politics in Istanbul: Charles V, Sultan Süleyman, and the Habsburg Embassy of 1533/1534*. *Journal of Early Modern History* 2(1998) 249–272.; *J. D. Tracy: i. m.* 144.

11 A hadjáratra és a vonatkozó propagandára ld. *Der Kriegszug Kaiser Karls V. gegen Tunis. Kartons und Tapisserien*. Hrsg. Wilfried Seipel. Milano–Wien, 2000.; *Heinz Duchhardt: Das Tunisunternehmen Karls V. 1535*. *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs* 37(1984) 35–72.; *A. Kohler: i. m.* 240–246. Bár Tunisz spanyol fennhatóság alatt maradt 1569-ig (majd egy rövid ideig 1573–1574-ben), a tuniszi hadjáratnál fontosabb volt a két flotta csatája Prevezánál 1538-ban, ahol az oszmánok győzedelmeskedtek. Erre ld. *J. F. Guillemartin Jr.: Gunpowder and galleys: Changing technology and Mediterranean warfare at sea in the sixteenth century*. Cambridge, 1974. 42–56.

A hadjáratra a császárt számos korabeli „haditudósító” és festő kísérte el. A hadjáratban résztvevő Jan Cornelisz Vermeyen (1500?–1559), Pieter Coecke van Aelst (1502–1556) és Maarten van Heemskerck (1498–1574) képei és vázlatai szolgáltak alapul annak a monumentális tuniszi falikárpitnak a készítéséhez, amelyet 1540-ben rendeltek meg a császár diadalának megörökítése és dicsőítése céljából, de ami csak 1549 és 1554 között készült el Brüsszelben. Ugyancsak e vázlatok alapján készült a Van Heemskerck által 1555–1556-ban Fülöp herceg kezdeményezésére és ösztönzésére publikált győzelmi metszetsorozat.¹²

A tuniszi győzelem propagandacélokra történő kihasználásának talán leghatékonyabb módja a császár 1535–1536. évi, majd egy esztendeig tartó, itáliai utazása és az utazás során rendezett pompás diadalmenetek és katonai felvonulások voltak. A császár 1535. június 22-én ért partot Szicíliában, és az ünnepségek 1536. április 29-én értek véget Firenzében. V. Károly bevonulásait Szicília és Itália jelentősebb városaiba az ókori római diadalmenetek mintái alapján szervezték meg. A diadalkapuk, a menet útvonalán és a nagyobb tereken felállított szobrok, festmények és díszletek a „kereszténység védelmezőjét” és „az Iszlám legyőzőjét” ünnepelték. Rómában, amelyet hét évvel korábban még Károly zsoldosai fosztottak ki, V. Károly számára ókori minták alapján megszervezett győzelmi bevonulást rendeztek, amely a *Via triumphalis*, azaz a klasszikus római diadalmenetek útvonalán haladt végig, ahol több épületet és templomot is lebontottak, hogy ne akadályozzák a menet vonulását. A képek és dekorációk Károlyt ókori és mitológiai hősökhöz hasonlították, ezzel is antik római aurát kölcsönözve a felvonulásnak. Egyes képek a két Scipius Africanust ábrázolták, akik mellett V. Károly volt a harmadik „Afrikai Győző”, míg mások a tuniszi hadjárat győzelmi képeit mutatták, kiemelve a keresztény foglyok kiszabadítását. Firenzében – amelynek ura, Alessandro de Medici a császár Margit nevű lányával készült frigyre lépni – az ünnepségek megszervezésével Giorgio Vasari (1511–1674), firenzei festő, építész és művészeti író (az először 1550-ben kiadott *A legjelesebb festők, szobrászok és építészek élete* című munka szerzőjét), az Uffizi későbbi építőjét (1560) bízták meg. Vasari pompás díszletei az „Afrikai Győzőt” ünnepeltették Firenze lakosaival. A császári propagandagépezet arról is gondoskodott, hogy a korabeli nyomtatványok segítségével minél többen szerezzenek értesüléseket a császár diadalmas bevonulásáról Messina, Róma vagy Firenze városába.¹³

12 A legújabb irodalomból ld. *Georg J. Kugler és Rotraud Bauer* tanulmányait a bécsi V. Károly-kiállítás katalógusában: *Georg J. Kugler: Kaiser Karls V. Kampf um das Mittelmeer mit Türken und Franzosen.; Uő: Der Kriegszug gegen Tunis im Jahre 1535.; Uő: Der Maler Jan Cornelisz. Vermeyen als Kriegsberichterstatter und seine Vorlagen für den Tapissier Willem de Pannemaker.; Uő-Rotraud Bauer: Die editio princeps für Kaiser Karl V., Brüssel 1548–1554, und weitere Tapisserien Willem de Pannemakers.; Uők: Die Nachwebung der Tunis-Serie für Kaiser Karl VI. durch Jodocus de Vos, Brüssel 1712–1721.; Rotraud Bauer: Wie entsteht eine Tapisserie? Zur Technik des Webens. In: Der Kriegszug Kaiser Karls V. gegen Tunis i. m. 13–21., 23–34., 41–51., 53–107., 111–115., 127–132.*

13 Rövid ismertetése: *A. Kohler: i. m. 106–108., 245–246.; Wim Blockmans: Emperor Charles V, 1500–1558. London, 2002. 173–174.*

V. Károly muszlimok felett aratott diadalát az utókor számára a császár udvari történészeinek, költőinek és íróinak kellett volna megörökíteniük. A császár titkára, Johannes Secundus bele is kezdett egy latin nyelvű elbeszélő költeménybe, de halála megakadályozta a mű befejezésében. Károly udvari papja, Juan Ginés de Sepúlveda azonban már a hadjáratot követő esztendőben, 1536-ban közzétette „Az afrikai háborúról” (*De Bello Africo*) című munkáját. Károly egy másik titkárának, a francia anyanyelvű Antoine Perreninnek a történeti munkája előbb franciául, majd latin fordításban is megjelent (1547). Bár a hadjáratról megjelent korabeli és közel-korabeli tudósítások, beszámolók és a császár levelei több ellentmondást is tartalmaznak, a császárhoz közel álló források általában hangsúlyozzák a diadal jelentőségét az egész kereszténység számára. Ezekben külön hangsúlyt kapott a mintegy „18–20 ezer keresztény rab” kiszabadítása és több ezer muszlim fogságba ejtése, akiknek számát egyes források nem kevesebbre, mint 10 ezerre teszik.

Nem minden beszámoló találta azonban az eseményeket a Habsburg-propaganda igényei számára megfelelően. Egy korabeli német beszámoló nem hallgatja el Tunisz kifosztását. Még érdekesebb, hogy Perrenin (aki Johannes Etrobius néven írta meg a hadjárat krónikáját) nem kendőzte el a császár spanyol és német zsoldosainak kegyetlenkedéseit, és nem hallgatta el a tuniszi civil muszlim lakosság lemészárlását, a város és a dzsámik kifosztását sem. Csak V. Károly halála után, 1572-ben jelent meg egy másik szemtanú, Luis del Marmol-Carvajal munkája, amely még sötétebb képet festett Tunisz kifosztásáról, ártatlan civilek – köztük gyermekek és asszonyok – lemészárlásáról. A krónika írója Mulay Hasszánra hivatkozva, lényegesen túlozva azt állította, hogy V. Károly katonái 70 000 muszlimot öltek meg, és 40 000 férfit, nőt és gyermeket vetettek szolgáságra.¹⁴

Figyelemre méltó azonban, hogy a legsikeresebb és legnépszerűbb történeti munka nem a muszlimok elleni hadjáratokkal, hanem Károly németországi háborújával foglalkozik. Luis de Ávila eredetileg spanyolul írt műve (*Comentario de la guerra de Alemania*) hamarosan francia, holland, latin és angol fordításban is megjelent. A mű népszerűsége ismételten figyelmeztet bennünket a károlyi politika, ideológia és propaganda sokszínűségére, és arra, hogy a témánk szempontjából kitüntetett Habsburg–Oszmán-vetélkedés annak csak egyik, és nem is a legfontosabb eleme volt.

A problematikus szelimi örökség: az Oszmánok, mint az iszlám vezető hatalma

Az Oszmánok már a 16. század előtt is használták a vallást uralmuk legitimálására, de ez korábban az iszlám egyfajta „népi felfogására” épült. Ennek legismertebb példája „Oszmán álma”, amelyben Isten megígérendőlte az Oszmán-di-

¹⁴ J. D. Tracy: i. m. 149. *Marmol* háromkötetes *Description General de Africa con todos los Sucessos de Guerra a Avido entre los Infideles y el Pueblo Christiano*. Granada, 1573. c. mun-

nasztia fényes jövőjét. Az álmot Oszmánnak egy szent sejh értelmezte, aki nőül is adta lányát Oszmánhoz. A házasság mintegy vallási szempontból legitimálta a dinasztia uralmát, hisz a szentéletű sejh spirituális kapcsolat fűzte magához a prófétához, amely kapcsolat a házasság révén átszállt a dinasztiára is.¹⁵

Szulejmán idejére a népi vallásosság helyére „a szultán, mint a szunnita (ortodox) Iszlám védelmezője és vezetője” kép lépett. I. Szelim szultán (1512–1520) közel-keleti hódításai után legott felvette „a két szent város szolgája” (*Hadimül'l-haremeyn*) címet, amit utódai is büszkén viseltek, szervesen beépítve azt az Oszmán-birodalmi ideológiába és propagandába. A szultánok kiemelt feladatként kezelték az éves mekkai zarándoklatok megszervezését, a zarándokkaravánok védelmét, és komoly összegeket áldoztak rá, csakúgy, mint a mekkai lakosok támogatására és a szent városban lévő épületek és vízvezetékek karbantartására és újak építésére, jól tudván, hogy mindez fontos volt uralmuk legitimizálása szempontjából, mind a helyi lakosság, mind pedig a szélesebb muszlim közösség szemében. Szulejmán és utódai gondoskodtak arról is, hogy az iszlám szent városa feletti Oszmán-fennhatóság érezhető legyen a mindennapokban csakúgy, mint az iszlám országok közötti diplomáciában. A mekkai Nagymecset Szulejmán parancsára építtetett mináretjei jellegzetes Oszmán-stílusban készültek, s akik a stílusjegyekből mindezt nem vették volna észre, azok számára jól láthatóan elhelyezett feliratok hirdették a szultánok építkezéseit és adományait. A szomszédos muszlim országokból érkező zarándokok számára szükséges engedélyek megadása, illetve megtagadása pedig a nemzetközi kapcsolatok alakításának is hatékony formája volt, amivel a szultánok szintén ügyesen éltek legitimitásuk és tekintélyük további növelése érdekében.¹⁶

Szelim hódításainak következtében ugyancsak Isztambul hatalma alá került Kairó, ahol az utolsó Abbaszida kalifa, al-Mutawakkil székelt. Bár a szunnita doktrína szerint a kalifa csak Mohammed próféta Kurajs törzséből származhatott, Szulejmán és ideológusai az 1540-es évektől tudatosan terjesztették az „Oszmán-szultán, mint kalifa” gondolatot, amelyet uralmuk további erősítésére és arra használtak fel, hogy a cím viselésével elsőbbséget követeljenek maguknak a muszlim uralkodók között.¹⁷

káját idézi John B. Wolf: *The Barbary Coast: Algeriers Under the Turks 1500 to 1830*. New York, 1979. 21.

15 C. Imber: *The Legend* i. m.; *Uő*: *Ideals* i. m.

16 Minderre ld. *Suraiya Faruqi*: *Pilgrims and Sultans: The Hajj under the Ottomans, 1517–1683*. London, 1994. Szulejmán leromboltatott és újjáépíttetett két, eredetileg az Abbaszida kalifák megbízásából a 8. században emelt mináretet, és később meg egy újat építtetett. Ami az Oszmán-uralkodók adományait illeti: csak a zarándokkaravánokra évente mintegy 300–385 000 aranyat költöttek. I. m. 89. Ez durván másfélszerese-kétszerese annak az összegnek, amit a Porta készpénzben volt kénytelen kifizetni a birodalom legveszélyeztetettebb (budai) tartományában állomásoztatott katonaság zsoldjára a 16. század derekán.

17 *Halil İnalcık*: *The Ottoman Empire. The Classical Age, 1300–1600*. London, 1973. (repr. 1995.) 57.; Colin Imber: *Ebu's-su'ud: the Islamic Legal Tradition*. Edinburgh, 1997.; *Uő*: *Ideals and legitimation* i. m. 149.: 31. jegyzet, ahol Imber hivatkozik Szulejmán egy 1554-ben Ferdinándhoz

Erre azért is szükségük volt, mert az Oszmánok vallási legitimitását elvitató I. Iszmail perzsa sah nagy népszerűségnek örvendett Kelet-Anatóliában és Azerbajdzsánban. Iszmail, aki birodalma államvallásává a tizenkettes süizmust tette, és aki magát a Szafavi dervisrend misztikus vezetőjének (*pír*) nyilvánította, sokkal vonzóbb volt az anatóliai türkmén nomádok számára, mint a konstantinápolyi szultán. Iszmail fellépése után az Oszmán-politika egyik legfontosabb eleme a síita szomszéd elleni katonai és propagandaharc volt. A Szafavidák elleni hadjáratokat az Oszmán-propaganda azzal igyekezett magyarázni, hogy a síiták maguk is „hitetlenek”, vagy olyan „lázadók”, akik „lázadásaiikkal” elvonják az Oszmán-szultán figyelmét és erejét attól, hogy legfőbb hivatását, a „hitetlenek elleni szent háborút” gyakorolja. Ez utóbbi érvvel igyekeztek legitimizálni a szunnita Mamelukok elleni hadjáratokat is, kiegészítve azzal, hogy a Mamelukok egy idegen cserkesz kaszt volt, amely elnyomta az arab lakosságot.¹⁸

A Szafavidák elleni hadjáratok azonban az Oszmán társadalomban visszatetszést szültek, kivált az anatóliai türkmén nomád törzsek körében, akik vallási és társadalmi okok, valamint (a forrásokból és az Oszmán-ellenes anatóliai felkelések történetéből kitapinthatóan) egyfajta türkmén szolidaritás miatt egyébként is inkább húztak a Szafavidákhoz, mint az Oszmánokhoz.¹⁹ Aligha véletlen, hogy a szelimi politika igazolására hamarosan legalább két tucat Szelim-náme, azaz Szelim szultán uralkodását és hódításait bemutató propagandisztikus jellegű irodalmi mű született.²⁰ Ezek a munkák a Szafavidák elleni hadjáratokat igazolandó, részletesen tárgyalták Iszmail Szafavida sahnak Kelet-Anatóliában kifejtett (forrásokkal valóban igazolható) Oszmán-ellenes politikai propagandáját és hittérítő akcióit, e propaganda által szított (*kızılbaş*) lázadásokat, beszámoltak a sahnak a szunnita vallástudósok ellen rendezett hajtóvadászatáról és a Mameluk–Szafavida Oszmán-ellenes együttműködésről. Ellensúlyozandó valamelyest Szelim szultán keleti, muszlimok elleni hadjáratait, több Szelim-náme megemlékezett azokról a harcokról, amelyeket Szelim még mint szultáni herceg viselt a „hitetlenek”, azaz a grúzok ellen.²¹ Bár Iszmail sah egyik levelében Szelimet gázinak, azaz a hitetlenek

küldött levelére, amelyben a szultán magát Mekka, Medina és Jeruzsálem urának nevezi, jelezvén, hogy az Oszmánok tiszttában voltak Jeruzsálem fontosságával és szimbolikus jelentőségével.

18 *Elke Eberhard*: Osmanische Polemik gegen die Safawiden. Freiburg, 1970.; *C. Imber*: Ideals and legitimation i. m. 153.; *Halil İnalcık*: Selim I. In: The Encyclopaedia of Islam. (= EI) IX. Ed. by C. E. Bosworth–E. van Donzel–W. P. Heinrichs–G. Lecomte. Leiden, 1997. 129.

19 *Faruk Sümer*: Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü. Ankara, 1999. 15–42.

20 *Ahmet Uğur*: The Reign of Sultan Selim in the Light of the Selimname Literature. Berlin, 1985. A magyar szakirodalomban ezekre Fodor Pál hívta fel a figyelmet. Ld. *Fodor Pál*: A Bécsbe vezető út. Az oszmán nagyhatalom az 1520-as években. In: *Uő*: A szultán és az aranyalma i. m. 364. skk.

21 *M. C. Şehabeddin Tekindağ*: Selimnâme. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi 1(1970) 197–230. Megjegyzendő, hogy pl. Kemálpasazáde ezeket az eseményeket másként beszéli el Szelim-náméjában és megint másként nagy történelmi munkájának 9. kötetében (ott: 209.). A grúzok elleni háborúkat említő Szelim-náméokra ld. ott: 204., 215. A keresztények elleni háborúk elmaradása okozta legitimációs deficiten az sem sokat változtatott, hogy az

ellen hadat viselő uralkodónak nevezte,²² ezt vélhetőleg politikai, taktikai megfontolásokból tette, s nem valószínű, hogy levele tükrözte a Kelet-Anatóliában és Azerbajdzsánban Szelimről kialakult képet. Úgy tűnik, hogy a kelet-anatóliai türkméneket és az Oszmán elit hangadó köreit sem az Oszmán-propaganda érvei – amelyek természetesen Isztambul szája íze szerint mutatták be az Oszmán–Mameluk–Szafavida hatalmi rivalizálást a délkelet- és kelet-anatóliai területek felett –, sem az isztambuli mufti fetvái nem győzték meg a keleti hadjáratok helyességéről, és a „hitetlenek”, azaz az európai keresztény államok elleni hadjáratok elmaradásáról. Mindenesetre figyelemre méltó, hogy egy 1543-ban véglegesített gázavát-náméban – Mevlaná Iszá (Mevlana Isa) munkájában –, amely az Oszmán elit egy részének közvéleményét mindenképp tükrözte, a haldokló I. Szelim azon kérésére, hogy nem viselt szent háborút a hitetlenek ellen.²³

A szulejmáni propaganda a Habsburgokéhoz hasonlóan kiaknázza a szultánnak „a hit ellenségei” felett aratott győzelmeit. Az 1550-es évek derekától hivatásos, szultáni szolgálatban álló és a kincstárból rendszeres fizetést húzó krónikások, ún. *sehnámedzsik* örökítették meg a szultáni hadjáratokat, eleinte perzsául, majd oszmánli-törökül, Firdauszi *Sahnáméját* és annak verses formáit véve alapul.²⁴ A szultán diadalait bemutató munkák török miniatúrái legyőzött és megalázott hitetleneket, győzedelmes Oszmán harcosokat, a szultán előtt hajbókoló vazallus keresztény uralkodókat ábrázolnak. A hadjáratok után Isztambulba hazatérő győzedelmes padisah hatalmas pompával vonult be birodalma fővárosába. A bevonulás során a fővárosiak megtekinthették a legyőzött országok templomaiból, királyi palotáiból elhurcolt műkincseket és rabszolgákat. Az isztambuliak és a birodalom nagyobb városainak lakói pedig több napig tartó népnepélyeken dicsőíthették győztes uralkodójukat.

Politikai fordulat Isztambulban és az Oszmán–Habsburg-konfrontáció kezdetei

Az 1520 szeptemberében trónra került I. Szulejmán szultán és tanácsadói felismerték, hogy a több mint tíz esztendeje zajló keleti háború nemcsak vallási-ideológiai, de katonai-logisztikai és gazdasági okokból sem folytatható. Az 1511

1518 óta az isztambuli arzenálban folyó nagyarányú hajóépítéseket mind az európai megfigyelők, mind pedig egyes oszmán krónikák egy Európa ellen indítandó nagyszabású hadjárat előkészületének tartották.

22 A levelet említi: *F. Sümer*: i. m. 38. Kétséges, hogy Sah Iszmail mennyire gondolta ezt komolyan, hisz köztudottan igyekezett elkerülni a konfliktust a harcias Szelimmal, így vélhető, hogy Szelimet politikai megfontolásokból ismerte el gazinak. Azzal, hogy azt állította, hogy ő nem kívánt egy igazi gazi muszlim uralkodó ellen harcolni, egyben kétségbe is vonta az Oszmán-propaganda legfőbb érvét is, amivel az Oszmánok a Szafavidák elleni háborúikat próbálták igazolni.

23 *Barbara Flemming*: Public Opinion under Sultan Süleyman. In: Süleyman the Second i. m. 54.

24 *Christine Woodhead*: An experiment in official historiography: the post of *şehnameci* in the Ottoman empire, c. 1555–1605. *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* 75(1983) 157–182.; *Uő*: *Shahname*dji. In: *EI* IX. 211b.

óta zajló hadvonulások a birodalom keleti tartományait gazdaságilag erősen megviselték, Iszmail sah „felperzselt föld” taktikája pedig hatalmas területeket tett lakhatatlanná. A keleti hadjáratok alatt a birodalom serege eljutott a stratégiai túlterjeszkedés határáig, a korai hideg és havazás beköszöntekor az Oszmán-seregek élelemellátásában komoly gondok mutatkoztak, és bebizonyosodott, hogy egyre nehezebb egyetlen hadjáratban tartós eredményeket elérni és azokat biztosítani. Az ismétlődő hadjáratok kimerítették a kincstárat, amelyet a rendes hadjáratok költségeken kívül a hadjáratok idején ekkoriban már rendszeresen fizetett pénzjutalmak (*in'am*), illetve az ugyancsak rendszeressé váló és a katonák által megkövetelt zsoldemelések is megterheltek. Tovább növelte a birodalom pénzügyi terheit, hogy az elhúzódó hadjáratok miatt a szpáhik nem tudták beszedni az adót javadalombirtokaikról, ezért Szelim szultánnak, a javadalmak szokásos emelése mellett a szpáhiknak „előleget” is kellett adnia a hadjáratra magával vitt központi kincstárból.²⁵

A keleti háborúskodás negatív gazdasági hatásait a szultán Szafavidák elleni kereskedelmi blokádja tovább erősítette. I. Szelim 1514-ben lezáratta az iráni határt, hogy egyrészt megakadályozza a kelet-anatóliai síita nomád türkmének áttelepülését Iránba, és ezzel megfossza a sahot hadseregének egyik jelentős katonai-utánpótlási bázisától, másrészt, hogy kereskedelmi blokáddal tegye tönkre ellensége gazdaságát. A szultán gazdasági blokádja – kivált a perzsiai selyemárakra bevezetett embargó – azonban a szultáni kincstárnak is tetemes jövedelemkiesést okozott. Aligha meglepő, hogy Szulejmán egyik első lépéseként feloldotta a Szelim szultán által a Szafavidák ellen elrendelt kereskedelmi embargót és szabadon engedte a bebörtönzött iráni kereskedőket.²⁶ Ezt követte az a politikai fordulat, amely rövid időn belül elkerülhetetlenné tette a Habsburg–Oszmán katonai konfrontációt Közép-Európában éppúgy, mint a Földközi-tenger térségében.

Valószínű, hogy az Oszmán politikai vezetés 1520 végén már döntött a Magyarország elleni hadjáratról.²⁷ Ahhoz ugyanis, hogy az 1520. szeptember 30-án trónra került szultán a következő év tavaszán idejében elindulhasson a Nándorfehérvár (Belgrád) 1521. augusztus 29-i elestével zárult, Magyarország elleni hadjáratára, a hadsereg mozgósítását már a trónralépte utáni hetekben, de legkésőbb november folyamán el kellett rendelni.

25 Az *in'am* korábban nem, de I. Szelim idejére már kötelező és meghatározott összegű jutalom volt. Ekkor a janicsárok 3000, a janicsárújoncok (*acemi oğlan*) 2000, a dzsebedzsik és a tűzérek (*cebeci, topçu*) pedig 2-2000 akce *in'am*-ot kaptak, és ugyanekkor a janicsárok napi zsoldját 2 akcsével emelték meg. Ld. *Abdülkadir Özcan*: Cülus ve Cülusla İlgili Meseleler. Mimar Sinan Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi II. İstanbul, 1995. 163–184.

26 *Palmira Brummett*: Ottoman Seapower and Levantine Diplomacy in the Age of Discovery. New York, 1994. 149.; *H. İnalçık*: Selim I. i. m. 128.; *F. Sümer*: i. m. 41.; *Fodor P.*: A Bécsbe vezető út i. m. 368–370.

27 *Fodor P.*: A Bécsbe vezető út i. m. 370.

1521 végén általános vélemény volt Velencében, hogy Szulejmán Nándorfehérvár birtokában meg akarta hódítani Magyarországot is.²⁸ Az 1521. évi őszi hadi előkészületek ez alkalommal azonban nem Magyarország, hanem Rodosz ellen irányultak. Bár Európában olyan hírek keringtek, hogy Rodosz meghódítása szerves része volt az Oszmánok expanziós terveinek, az efféle hírek sokkal inkább tükrözték Európa gyorsan változó Szulejmán-képét, semmint az Oszmán-politika esetleges mozgatórugóit.²⁹ Látnivaló ugyanis, hogy Rodosz elfoglalása Isztambul számára az egyetlen lehetséges reálpolitikai lépés volt. Nemcsak az isztambuli vezetés, de a kortárs európai megfigyelők is legott felismerték, hogy Szulejmán aligha hagyhatta a Johannita lovagok kezén Rodoszt, tekintettel a nemrégiben meghódított Egyiptomra és Szíriára. A rodoszi lovagok veszélyesen közel voltak a szultán új tartományaihoz, sorozatos támadásaikkal pedig veszélyeztették a főváros és Egyiptom közti – gazdasági és katonai szempontból egyaránt életbe vágó – hajóforgalmat.

Szulejmán lépései és hadjáratai már kezdettől fogva szimbolikusak voltak, és az Oszmán-propaganda gondoskodott arról, hogy a politikai üzeneteket Európában is megértsék. Az 1521. és az 1522. évi hadjáratok szimbolikus jelentésük mellett nem tévesztették szem elől a praktikus, stratégiai szempontokat sem, és nagyban szolgálták a szultáni hatalom konszolidációját is. Nándorfehérvár elfoglalásával az Oszmánok a Duna-vonalon szereztek stratégiaiul kulcsfontosságú új támaszpontot, biztosabbá téve ezzel a birodalom északi határainak védelmét és egyben hídfőt teremtve további lehetséges közép-európai hódításaikhoz. Rodosz meghódításával pedig felszámolták a birodalom leggazdagabb tartományának számító Egyiptom és a főváros közötti kommunikációt veszélyeztető Johannita támaszpontot, biztosítván ezzel az egyiptomi élelmiszer- és aranyszállítmányok útját Konstantinápolyba.

Nem ilyen egyszerű az 1526. évi magyarországi hadjárat értékelése. Máig viták folynak arról, hogy Szulejmánnak mi is volt valójában a terve ezzel a hadjáratral.³⁰ A szultán politikai terveivel kapcsolatos viták a rendelkezésre álló források természetéből adódóan egyelőre aligha dönthetők el mindenki számára

28 *Kenneth M. Setton: The Papacy and the Levant (1204–1571)*. 3. Philadelphia, 1984. 201. Olyan hírek is jártak, hogy Szulejmán ennek érdekében rendezni akarta viszonyát Iszmail sahhal, hogy Magyarország elleni politikájához szabad kezet kapjon. I. m.

29 A hírt Thomas Guicardus latin nyelvű oratioja őrizte meg, amelyet Guicardus Kelemen pápa előtt 1523. dec. 18-án mondott el, magyarázván Rodosz elvétét. *K. M. Setton*: i. m. 214. A forrás apologetikus jellege, tévedései és torzításai nyilvánvalóak. Ld. pl. a forrás azon téves állítását, miszerint a Rodosz elleni hadjáratra Szulejmán haldokló atyjának tett volna ígéretet. Szulejmán nem volt Szelim mellett annak halálakor.

30 A két álláspont legmarkánsabb megfogalmazása: *Perjés Géza*: Mohács. Bp. 1979.; *Uő*: *The Fall of the Medieval Kingdom of Hungary*. Mohács 1526–Buda 1541. Boulder, Co., 1989. (War and Society in East Central Europe XXVI.); ill. *Fodor P.*: Magyarország i. m.; *Uő*: *Ottoman Policy Towards Hungary*. In: *Uő*: *In Quest* i. m. 105–169. Egy újabb értékelés: *Rhoads Murphy*: *Süleyman I and the Conquest of Hungary: Ottoman Manifest Destiny or a Delayed Reaction to Charles V's Universalist Vision*. *Journal of Early Modern History* 5(2001) 197–221.

megnyugtatóan. Jóval nagyobb az egyetértés a mohácsi hadjárat következményeit illetően. A mohácsi csata (1526. augusztus 29.) a magyarok számára azt jelentette, hogy végleg elveszítették azt a közel másfél százados küzdelmet, amit a balkáni Oszmán-terjeszkedés feltartóztatása érdekében és Európa védelméért folytattak hol önerőből, hol szomszédaikkal karöltve, hol pedig a keresztény Európa országainak segítségével. Mohács igazi történelmi jelentősége azonban abban rejlett, hogy közvetlen szomszédságba hozta a kor két európai nagyhatalmát, az Oszmánokat és a Habsburgokat. Azzal, hogy a magyar arisztokrácia egy kisebb csoportja a csatában elesett II. Jagelló Lajos magyar király (1516–1526) helyett I. Habsburg Ferdinándot, V. Károly öccsét, választotta királyául (1526–1564) a Habsburg–Oszmán-konfrontáció belátható közelségbe került.

A csatát követően Szulejmán láthatóan nem tudott mit kezdeni az ölébe hullott országgal, amelyet ekkoriban vélhetőleg nem akart még meghódítani. Erre utal Musztafa pasának az időközben ugyancsak magyar királlyá választott I. (Szapolyai) János (1526–1540) követének Isztambulban 1528 végén tett kijelentése, miszerint a szultán nem akarta Magyarországot meghódítani, csak a kulcsokat (Nándorfehérvárt és Péterváradot) kívánta megkaparintani, miként Perzsiából is csak Dijarbekirt tartotta meg, jóllehet Tebrizt is elfoglalta.³¹ Szulejmán ekkor még nem érezte biztonságban magát ezen az ismeretlen terepen, amely – a térképet Isztambulból nézve – a Dráva–Duna vonalától északra védhetetlennek látszott. Ezért vonult vissza a jól ismert és már jó ideje biztos határnak számító Duna-vonalhoz, amelynek túlsó oldalán egy seregétől megfosztott, a birodalom számára veszélytelen ország terült el.³² A szultán egyelőre a Duna vonaláról figyelte, mi történik a határ túloldalán.

Szulejmán tanácsadói már a csata után keresték a kapcsolatot II. Lajossal, akiről még nem tudták, hogy elesett a csatában. A szemtanú Brodarics István kancellár (a csata későbbi krónikása) 1526. október 3-án hosszú levélben tájékoztatta lengyel kollégáját, Krisztof Szydłowiecki főkancellárt a mohácsi csatáról és következményeiről. Ebben arról is beszámolt, hogy Ibrahim pasa nagyvezír (valamikor még szeptemberben, talán még Budáról) elengedte Lajos király fogásába ejtett három kamarását, akiket szövetségi ajánlattal küldött a legyőzött (és az Oszmánok által életben lévőknek hitt) magyar uralkodóhoz. Brodarics úgy tudta, hogy a szultán csak a Dráva és a Száva közét akarta megtartani magának, és cserébe támogatást és békét ígért a magyar uralkodónak.³³

31 *Török Pál*: I. Ferdinánd konstantinápolyi béketárgyalásai. Bp. 1930. 17.

32 Az Al-Duna már a 14. század végi nagy expanzió idején, majd később II. Mehmed (1451–1481) és II. Bajezid (1481–1512) uralkodása alatt is a birodalom természetes északi határának számított, miként keleten a Tigris és az Eufrátesz vonala, amelynek biztosítása a szulejmáni politika egyik alappillére volt.

33 *Barta Gábor*: Bevezetés. In: Két tárgyalás Sztambulban. Hyeronimus Łaski tárgyalása a töröknél János király nevében. Habardanecz János jelentése 1528. nyári sztambuli tárgyalásairól. Szerk. Barta Gábor. Bp. 1996. 19.; *Fodor P.*: Magyarország i. m. 49.

Sokatmondó, hogy 1528 januárjában lényegében hasonló feltételekkel egyeztek meg I. (Szapolyai) János királlyal, akit ekkorra már kiszorított az országból I. Ferdinánd. Ekkor már Isztambulban is tisztában voltak Mohács következményeivel és I. János király helyzetével. Ibrahim pasa nagyvezír már az első audiencián értésére adta I. János követének, Hyeronimus Łaskinak, hogy az Oszmánok nagyon is jól tudják, hogy János csak azért kér most békét és szövetséget Szulejmántól, mert Ferdinánd legyőzte őt.³⁴ Hasonlóan vélekedett a többi pasa is, akikkel a követ találkozott, valamint Lodovico Gritti is, Ibrahim nagyvezír barátja és bizalmasa, aki épp ekkortájt lépett elő a Portán amolyan félhivatalos „magyarszakértőnek”. Valamennyien értésére adták Łaskinak, hogy Magyarországot a szultán karddal hódította meg, ezért azt sajátjának tekinti.³⁵ Ibrahim azt is közölte a követtel, hogy tudják, hogy Ferdinándnak több jogcíme is van a magyar koronához, mint Jánosnak, hiszen „Lajos király leánytestvére az övé, ez nagyobb jogalap Isten előtt, mint a te uradé.” Ráadásul Ferdinánd az erősebb: „Tudunk a bárók nagyarányú átpártolásáról Ferdinándhoz, tudjuk, hogy urad kénytelen volt visszavonulni, mikor meglátta annak erősebb hadseregét. Ezért (tehát) ragadja meg a te urad szultánunk ruhaujját. Meg fogja kapni tőlünk az országot, s olyan segítséget nyer, hogy nemcsak Ferdinándot, hanem Ferdinánd barátait is porrá változtatjuk, ha urad úgy akarja.”³⁶

Szapolyai szorult helyzete és segítségkérése kapóra jött Szulejmánnak. Megelőzendő, hogy a mohácsi csatában legyőzött ország a Habsburgok kezére kerüljön, az Oszmán-vezetés Szapolyai katonai megsegítése mellett döntött. Hiába próbálta Ferdinánd gyors követküldéssel a hadjáratot megelőzni és jogát a magyar trónra a Portán elismertetni: 1528 júniusában követeinek hadüzenettel felérő választ adtak. Mire a Habsburg-követek hazaindultak, Szulejmán már rég elrendelte a következő évi magyarországi hadjárat előkészületeit. A szultánt az sem tántoríthatta el tervétől, hogy Dél-Anatóliában 1529 februárjában ismét felkelés tört ki. A lázadást hamar vérbe fojtották, így Szulejmán május 10-én elindulhatott a hadjáratra. Szapolyait a szultán augusztus 19-én a mohácsi síkon fogadta, majd szeptember elején a Budát védő német zsoldosoktól minden nehézség nélkül visszafoglalta számára az ország fővárosát. Ezt követően a szultán átadta Jánosnak a Szent Koronát, és a török hadjárat napló szűkszavú tudósítása szerint „trónra ültette”, azaz megerősítette a királyságban János királyt, majd továbbvonult Bécs felé.

Bár Bécs több mint kéthetes ostroma a védelem ellenállása, valamint a hideg és az esőzések miatt október 15-én kudarccal végződött, a hadjárat az Oszmánok stabilizálták magyarországi befolyásukat. Szulejmán Magyarországot visszafoglalta a Habsburgoktól védenca számára, akit gondosan koreografált külsőségek közepette helyezett vissza Magyarország birtokába. A szerémségi

34 Hyeronimus Łaski tárgyalása a töröknél János király nevében. In: Két tárgyalás i. m. 99.

35 I. m. 103.

36 I. m. 116.

Oszmán-várak (Pétervárad, Szerémújlak, Atya, Bánmonostor, Cserőd, Száva-szentdemeter, Barica, Racsa, Rednek és Titel) katonái pedig továbbra is figyelemmel kísérhették a magyarországi fejleményeket, s a szultán számára bármely kedvezőtlen fordulat esetén gyorsan reagálhattak. Az újabb magyarországi beavatkozásra azonban nem a Habsburgok magyarországi térnyerése, hanem V. Károly koronázása, és a Habsburgok ezzel együtt járó európai presztízs- és erőnyerése készítette az isztambuli vezetést. Isztambul ekkorra már megfogalmazta Szulejmán univerzalista hatalmi igényeit és ezt V. Károly univerzalista hatalmi törekvéseivel állította szembe.

Világvége-prófécia, világuralmi aspirációk és a Habsburg–Oszmán-konfrontáció

A korhangulat mind Európában, mind pedig a Közel-Keleten kedvezett a világuralmi aspirációknak. V. Károly német-római császárrá történt választása mögött a kortársak 1519-ben isteni inspirációt láttak és uralkodása elé nagy várakozással tekintettek, mert tőle várták a Szentföld felszabadítását és az Oszmánok legyőzését. E várakozásokat a császári kormányzat is felkarolta és propagálta, és Károly roppant hatalma valóban soha nem látott lehetőséget teremtett egy új keresztes hadjáratra. E várakozások népszerűsége nagyban köszönhető a kora újkori Európában széles körben elterjedt apokalipszis-hangulatnak és az ezzel kapcsolatos jövődöléseknek, amelyek az 1510-es és 1520-as években különös népszerűségnek örvendtek.³⁷ Sokan V. Károlyban látták az „Utolsó Idők” uralkodóját, aki egy hatalmas világbirodalomban egyesíti Kelet és Nyugat országait, és békét, igazságot, harmóniát teremt. Irodalmi művek sora ünnepelte V. Károlyt új Mózesként, új Caesarként, vagy új Nagy Sándorként. Páviai győzelmét (1525) I. Ferenc felett a császár titkára, Alfonso de Valdés isteni beavatkozásra történt diadalnak tekintette. A győzelemmel Isten lehetővé tette Károlynak, hogy megállítsa a törökök terjeszkedését, saját területükön győzze le őket és a mórokat, visszafoglalja Konstantinápolyt és Jeruzsálemet. Ezen legkeresztényibb herceg uralma alatt – érvelt Valdés Gattinarát követve –, az egész világ részesülhet a katolikus vallásban és beteljesülhet a Megváltó jövődölése, miszerint egy nyáj és egy pásztor lesz (*ut fiat unum ovile et unus pastor*).³⁸ Károly bolognai koronázásakor (1530) az asztrológusok azt jósolták, hogy a császár békét és virágzást hoz a kereszténységnek és pusztulást az iszlámnak.

37 M. Reeves: *The Influence of Prophecy in the later Middle Ages: A Study in Joachimism*. Oxford, 1969.

38 V. Károly titkárának, Alfonso de Valdésnek kijelentését idézi: Norman Housley: *The Eschatological Imperative: Messianism and Holy War in Europe, 1260–1556*. In: *Toward the Millennium: Messianic Expectations from the Bible to Waco*. Eds. Peter Schäfer–Mark Cohen. Leiden–Boston–Köln, 1998. 128. Vö. J. M. Headley: *The Habsburg World Empire* i. m. 104.

Semmi kétség, Európa még mindig az Oszmánok előző évi, Bécs elleni hadjáratának sokkhatása alatt élt, amely különösen fogékony közeget teremtett a világvége-prófécia és univerzalista ideológiák terjedésének. Egyháziak és humanisták egyként V. Károlyban látták azt az uralkodót, aki a kereszténység egységét visszaállíthatja és az Oszmánokat legyőzheti. Egidio da Viterbo (1469–1532), Ágoston-rendi szerzetes, prédikátor, kardinális és a katolikus egyházreform élharcosa, V. Károlyt új Cyrusként, az Egyház megtisztítójaként, Jeruzsálem igaz királyaként és olyan messiásként üdvözölte, aki a keresztényeket győzelemre vezetheti az iszlám elleni harcban. Juan Gines Sepúlveda pedig szent háborúra hívta fel a császárt a hitetlenek ellen, hogy Jeruzsálem és a Föld összes országai a keresztény hatalom alá kerülhessenek.³⁹ A császár bolognai koronázásáról készült hivatalos Habsburg-beszámoló ugyanezt a várakozást táplálta, megismételvén a korábbi proféciaakat a kereszténység megerősítéséről, Kelet és Nyugat egyesítéséről. A beszámoló V. Károlyt az egész világ urának (*mundi totius dominus*) állította be, nem riadván vissza a koronázási szertartáson elhangzottak meghamisításától sem.⁴⁰

V. Károly univerzalista hatalmi törekvései mind Európában, mint pedig Isztambulban ismertek voltak. Az V. Károlyról Európában élő „hivatalos képet” jól tükrözte az a Parmigianinonak tulajdonított hatalmas allegorikus festmény, amelyet a mester a császár bolognai koronázása alatt kezdett el festeni. A képen a gyermek Herkules a császárnak egy földgömböt ajánl fel, amelyen nem a császár újvilági vagy európai tartományai és országai láthatók, hanem a Földközi-tenger, az Arab-félsziget és az Indiai-óceán. A kép üzenete az európai kortársak számára világos volt: V. Károly, mint a keresztény Európa leghatalmasabb uralkodója képes és eltökélt felvenni a harcot a terjeszkedő Iszlámmal,⁴¹ amely a Habsburgokat a Földközi-tengeren és Közép-Európában egyként fenyegette. Mint ismeretes, Habsburg Ferdinánd is azzal érvelt (és az őt 1526-ban királlyá választó kis létszámú magyar főúri csoport is abban bízott), hogy V. Károly segítségével Ferdinánd képes lesz az Oszmánokat megállítani és kiszorítani Magyarországról. Bár ez a remény az 1529. évi Oszmán-hadjárat fényében elillanni látszott, a Habsburg-politika és -propaganda továbbra is úgy állította be V. Károlyt, mint a kereszténység oltalmazóját. Ebben az időszakban kezdődtek V. Károly granadai palotájának építkezései is. Nem véletlen, hogy a császári palota épp az Alhambrában kapott helyet, emlékeztetvén ezzel Ferdinánd és Izabella győzelmére a spanyolországi muszlimok felett és egyben jelezvén, hogy

39 J. M. Headley: The Habsburg World Empire i. m. 115.

40 A koronázási ordó és Agrippa „hivatalos jelentése” közötti különbségre vö. Franz Bosbach: Selbstauffassung und Selbstdarstellung Karles V. bei der Kaiserkrönung in Bologna. In: Karl V 1500–1558. Neue Perspektiven seiner Herrschaft in Europa und Übersee. Hrsg. Alfred Kohler–Barbara Haider–Christine Ottner. Wien, 2002. 96.

41 John Elliot: Ottoman–Habsburg Rivalry: the European Perspective. In: Süleyman the Second i. m. 153–154.

V. Károly folytatja a nagyszülők által elkezdett sikeres küzdelmet az Iszlám ellen.⁴²

Az Európában terjedő messianisztikus próféciaíkhöz hasonló jövődölések Konstantinápolyban is ismertek voltak. Természetesen itt az eljövendő világuralkodót Szulejmánban vélték felfedezni. A Habsburgokhoz hasonlóan, az Oszmán-kormányzat is felhasználta az efféle várakozásokat és próféciaikat Szulejmán világoralmi törekvéseinek támogatására. E törekvések megfogalmazásában és a világhódító (*Sahib-kiran*) Szulejmán-kép kialakításában és propagálásában kiemelkedő szerep jutott Ibrahim pasa nagyvezírnek (1523–1536).⁴³

Ibrahim a velencei kézen lévő epíroszi Parga városában keresztény görög szülők gyermekeként látta meg a napvilágot. Török kalózok fogták el és adták el Konstantinápolyban. Gazdája az ifjú Szulejmán hercegnek ajándékozta, aki hamar bizalmasává és barátjává fogadta Ibrahimot. Szulejmán hatalomra kerülését követően pedig a szultán után a birodalom legbefolyásosabb embere lett.⁴⁴ Ibrahim az ifjú szultánban kedvenc történelmi hősének, a világhódító macedóniai Nagy Sándornak méltó utódát látta, aki feltámaszthatja a nagy hódító hajdani világbirodalmát. A nagyvezír maga is hitt a jövődölésekben: az egyik velencei követnek említette, hogy egy Szulejmánnal ifjúkorukban közösen olvasott jóskönyv megjövendölte mind az ő fényes karrierjét, mind pedig azt, hogy Szulejmán beteljesíti Isten akaratát és elfoglalja a Római Birodalmat.⁴⁵ A nagyvezír ebbéli meggyőződését hamarosan politikai programmá formálta, és – hasonlóan Gattinarához – mindent elkövetett megvalósítása érdekében.

Macedóniai Nagy Sándor az iszlám hősköltemények kedvelt alakja, és II. Mehmednek, I. Szelimnek éppoly kedves hőse volt, mint I. Szulejmánnak. Ibrahim tehát, amikor Nagy Sándort állította az ifjú szultán elé példaképül, nagyon is ismerős terepen mozgott. Az, hogy I. Szelim és I. Szulejmán szultán Nagy Sándort tekintette példaképének és hogy mindkét szultánnak világoralmi törekvései voltak, Európában is eléggé ismert volt, ahol a középkori lovagregényeknek köszönhetően nagyon is jól értették, mit jelent az, ha egy uralkodó Nagy Sándor nyomdokaiba óhajt lépni. 1518-ban Európában úgy tudták, hogy Szelim szultán, Nagy Sándor példáját követve, saját uralma alatt akarja egyesíteni Afrikát, Ázsiát és Európát.⁴⁶ Hasonló hírek terjedtek el Szulejmánról is. Gattinara 1527 telén Valladolidban, a kasztíliai Cortez előtt elmondott beszédében – felsorolván az Oszmánok által elfoglalt balkáni és ázsiai területeket –

42 I. m.

43 B. Flemming: *Sahib-kiran und Mahdi i. m.*; C. Fleischer: *The Lawgiver as Messiah i. m.*

44 Életére ld. H. D. Jenkins: *Ibrahim Pasha, Grand Vizir of Suleiman the Magnificent*. New York, 1911.

45 R. Finlay: i. m. 22.

46 K. M. Setton: i. m. 185. Bár Egyiptom és Szíria Oszmán-meghódítása után ezek a vélemények valószínűleg tűnhetek a kortársak számára, nem szabad elfelednünk, hogy a X. Leó pápa vezetésével épp ekkor formálódó Oszmán-ellenes keresztes hadjárat szervezőinek nagyon is kapóra jöttek a szultán világoralmi terveiről terjesztett hírek.

figyelmeztette hallgatóságát, hogy Szulejmán nagyobb birodalom felett uralkodott, mint Nagy Sándor vagy a római császárok, és hogy a szultán univerzális hatalomra törekedett, azt ígérve híveinek, hogy világbirodalmat (*la monarchia de tudo el mundo*) hoz létre.⁴⁷ Aligha véletlen, hogy I. Ferdinánd Szulejmánhoz küldött követei 1528 tavaszán épp Nagy Sándor példájára hivatkozva emlékeztették Ibrahim pasa nagyvezírt arra, hogy a történelemben még a leghatalmasabb birodalmak uralkodói sem voltak képesek arra, hogy minden szándékukat és hódításait véghezvigyék.⁴⁸

A birodalom vezetői I. Szulejmánt már az 1520-as években a világ urának tekintették, és ezt a hivatalos Oszmán-propaganda a keresztény fejedelmek tudomásra is hozta. Amikor 1527 decemberében I. (Szapolyai) János magyar király követe, Hyeronimus Łaski ura nevében szövetségekötésről tárgyalt Isztambulban, Musztafa pasa másodvezír így förmedt a követre, aki a szultánt ura atyjának merte nevezni: „Hát nem tudod, hogy a mi nagyurunk a legelső az isteni Gondviselés után, és amint egyetlen nap vándorol az égen, ugyanúgy az egész világnak a mi urunk a császára? És te, aki Erdély bánjának futára vagy, te merészeled a mi nagyurunkat a te kis urad atyjának mondani?”⁴⁹ Az Oszmán-vezetés arról sem feledkezett meg, hogy Szulejmán világuralmi aspirációit a Habsburgokkal is közölje. A szultáni levelek V. Károlyt rendre Spanyolország királyának, I. Ferdinándot pedig Ausztria királyának címezték, miután Arábiától Magyarorszáig gondosan felsorolták mindazon országokat és tartományokat, amelyek felett Szulejmán vagy ténylegesen uralkodott, vagy amelyekre jogot formált.⁵⁰

Ibrahim nagyvezírt módfelett felbőszítette V. Károly német-római császárrá történő koronázása 1530-ban. Már 1529-ben, amikor a koronázás előkészületeiről értesült, kifakadt, hogy „hogyan lehet más császár mint az én nagyuram”? Dzselaalzade Musztafa történetíró, aki korábbi kancellári hivatala folytán meglehetősen nagy figyelmet szentelt a címeknek, szintén felháborodással jegyezte fel, hogy V. Károly koronázását követően jogot formált „a császári titulusra”. 1530-ban és 1531-ben pedig Európában elterjedt a hír, hogy az Oszmán-hadak szárazon az ausztriai Habsburg-tartományok, vízen pedig a pápai állam ellen indulnak, megbüntető a bolognai császárkoronázás két főszereplőjét. I. Ferenc is ezt híresztelte a velencei követnek, mondván, hogy Szulejmán nem hajlandó elismerni V. Károly császári címét, hisz csak magát tartja és nevezi császárnak.⁵¹

47 John M. Headley: Germany, the Empire and *Monarchia* in the Thought and Policy of Gattinara. In: Das römisch-deutsche Reich im politischen System Karls V. Hrsg. Heinrich Lutz. München–Wien, 1982. (Schriften des Historischen Kollegs. Kolloquien 1.) 22., repr.: In: *Uő*: Church, Empire and World i. m. VI.

48 Két tárgyalás i. m. 177.

49 I. m. 105.

50 Az Oszmán diplomáciai gyakorlatban használt címekre ld. Anton Cornelius Schaedlinger–Claudia Römer: Die Schreiben Süleymans des Prächtigen an Karl V., Ferdinand I. und Maximilian II. Wien, 1983. xix–xxiii.

51 G. Necipoğlu: i. m. 175.

V. Károly univerzalista hatalmi törekvéseivel az isztambuli vezetés a sajátját állította szembe. Szulejmán világhatalmi törekvéseinek megfogalmazására és propagálására Ibrahim pasa nagyvezír az 1532. évi hadjáratot használta fel. A korabeli Oszmán-propaganda szerint a hadjárat célja az volt, hogy Szulejmán és Károly megmérkőzzön egymással, hogy eldöntsék, ki a világ ura: „Hispania királya már régóta mondogatja, hogy Törökország ellen akar vonulni. Én azonban Isten kegyelméből hadsereggel ellene fordulok” – hangzott Szulejmán szultánnak az eszéki táborból 1532. július 17-én küldött hadüzenete.⁵²

Úgy tűnik azonban, hogy egyik fél sem akart nyílt ütközetet, és, hogy Ibrahim pasa nagyvezír a hadjáratot Szulejmán univerzális hatalmi törekvéseit a nyugati hatalmi szimbolika nyelvén megfogalmazó, gondosan megkomponált szultáni diadalmenetnek szánta. Szulejmán bevonulása Nisbe vagy Belgrádba nem véletlenül emlékeztette a nyugati megfigyelőket az ókori Római Birodalomból ismert császári diadalmenetekre, hisz Ibrahim ezeket a pompás bevonulásokat válasznak szánta V. Károly bolognai császárkoronázására, amelyet szintén ókori példák alapján rendeztek meg. Belgrád és Nis utcáin Szulejmán ókori diadalívek mintájára kialakított diadalkapuk alatt haladt el, csakúgy mint két évvel korábban Bolognában Károly.

A szultán tizenkét legkedvesebb apródja díszes hadi sisakokat vitt, amelyek közül a legutolsó sisak „megdőbbentő hasonlóságot mutatott a pápai tiarával”. Ez volt az a díszes felvonulási aranysisak, amelyet Ibrahim pasa rendelt meg Szulejmán számára velencei aranyművesektől, és amely négy, egymásra épített, tizenkét karátos gyémántokkal díszített koronát foglalt magába. Amíg a három alsó korona a pápai hármaskoronát szimbolizálta, addig a sisak legfetelején lévő negyedik korona V. Károly császár koronájára utalt, jelezvén, hogy Szulejmán kétségbe vonja mind a pápa, mind pedig a császár hatalmát. A felső korona azokra az uralkodói fejékekre is emlékeztetett, amelyekkel az oszmán miniatúrák Nagy Sándort ábrázolták. A szultáni diadalmenet során bemutatott zászlók, fegyverek és regáliák között szerepelt egy drágakövekkel kirakott velencei tükör is, amely utalhatott Nagy Sándor legendás tükrére, amelyről azt tartották, hogy benne az egész világ visszatükröződött, s ekként a világhatalmat szimbolizálta. A diadalmenetek és a felvonultatott szimbólumok Szulejmán univerzális hatalmi igényeit közölték a keresztény Nyugattal, a Nyugat által jól ismert hatalmi reprezentáció nyelvén.

Az üzenet elsősorban a Habsburgoknak szólt, akiknek békét kérő követeit az Oszmánok kötelezték, hogy Szulejmán bevonulását Nis városába egy helyi mináretből nézzék végig, és akik a szultáni fogadás alkalmával közelről is láthatták a díszes fejéket, amit tévesen a szultán koronájának hittek. Szulejmán belgrádi és nisi pompás bevonulásairól beszámoló korabeli európai híradásoknak és nyomtatványoknak köszönhetően, az üzenet el is jutott Európa udvaraiba, és a

52 I. Szulejmán szultán levele I. Ferdinánd királynak. Eszék, 1532. júl. 17. Közli: Kőszeg ostromának emlékeztete. Vál., szerk., bev., jegyz. Bariska István. Bp. 1982. (Bibliotheca Historica) 170.

szultáni pompáról szóló beszámolók nagyban hozzájárultak az „*il Magnifico*” Szulejmán-kép kialakulásához.⁵³

Az Oszmán elit is tisztában volt az egymással vetélkedő Oszmán és Habsburg világuralmi törekvésekkel. A már említett, 1543-ban íródott verses történelmi munkában olvasható egy elképzelt beszélgetés V. Károly és a pápa között, amelyben Károly a császári koronáért cserébe ígéretet tesz a világuralom megvalósítására. Természetesen Szulejmán nem hagyhatta ennyiben V. Károly univerzalista aspirációit, ezért a műben felszólítja a császárt: „Mivel bejelentetted igényed a világuralomra, ha férfi vagy, mérkőzz meg azzal, aki ellened megy!”⁵⁴ A felhívás utalás az 1532. évi hadjáratra.

1532-ben azonban sem a két császár csatájára, sem pedig Bécs ostromára nem került sor. A hadjáratral Ibrahim pasa a Habsburgok tudomására hozta ura világuralmi törekvéseit és az Oszmánok tovább stabilizálták magyarországi védcük helyzetét. A Kaszim bég vezetésével Alsó-Ausztriába betört könnyűlovas török és tatár csapatok – akiket portyázó-pusztító harcmódjuk miatt *Renner und Brenner* névvel illeltek a helybeliek – Linzig jutva ízelítőt adtak az Oszmán-egyverek erejéről, figyelmeztetvén a Habsburg-párti magyar urakat, mi vár arra, aki az Oszmánokkal vagy védcükkel ujjat húz. Magyarországi befolyását Szulejmán tovább növelte. Az országban hagyta hű emberét, a János által előbb kincstartónak, majd kormányzónak, végül országos főkapitánynak kinevezett velencei kalandort, Lodovico (Alvise) Gritti. Magyarországi működése során Gritti szükség esetén a Szerémségben és Észak-Szerbiában állomásozó török hadakra is számíthatott.⁵⁵

A hadjárat eredményeként Ferdinánd király is belátta, hogy nem áll rendelkezésre oly fegyveres erő, amellyel az Oszmánokat vagy védcüket, János királyt kiverhetné az országból. Azt is fel kellett ismernie, hogy bátyja politikájában a magyarországi eseményeket rendre háttérbe szorítja a francia–spanyol ellentét, így tőle sem számíthat hathatós segítségre. Ezért Ferdinánd az 1533. évi Habsburg–Oszmán-szerződésben gyakorlatilag lemondott magyarországi trónigényéről, s elfogadta, hogy a szultán az általa elfoglalt területeket János királynak adta. Ennek fejében a szultán először ismerte el Ferdinánd jogát az általa ténylegesen birtokolt északi országrészre.

A szultán a szerződést csak pillanatnyi taktikai lépésnek tekintette, amelynek megtételére a Perzsia elleni hadjárat készítette. Újabb magyarországi be-

53 A hadjárat illetén értelmezésére ld. *G. Necipoğlu*: i. m. 170–177. Vö. még: *Fodor Pál*: I. Szulejmán, a pompás és a törvényhozó. In: *Török és tatár hódítók*. Szerk. Fodor Pál–Hegyi Klára–Ivanics Mária. Bp. 1993. 45.

54 *B. Flemming*: *Public Opinion* i. m. 53.

55 Lodovico Gritti, Andrea Gritti velencei dóze (1523–1538) törvénytelen fia volt, aki apja konstantinápolyi követsége alatt született, majd velencei és paduai tanulmányai után visszatért gyermekkorára szeretett városába, az Oszmán Birodalom fővárosába. Itt Ibrahim pasa nagyvezír barátságát elnyerve hamarosan amolyan „külpolitikai tanácsadóvá” és az európai, ezen belül a magyar ügyek szakértőjévé lépett elő. Vö. *Szakály Ferenc*: *Vesztőhely az út porában*. Gritti Magyarország 1529–1534. Bp. 1986. (Labirintus)

avatkozásra azonban csak 1541-ben, Szapolyai János halála és Habsburg Ferdinánd támadása miatt szánta el magát. Mivel nem engedhette, hogy Szapolyai országrésze a Habsburgok kezére kerülve, a két birodalom közötti közép-európai *status quo* ilyen előnytelenül változzon meg, végleg meghódította elhunyt vérence országrészét. A Habsburg és az Oszmán Birodalom ezzel immár tényleges szomszédságba került. Magyarország közepén a következő két-három évtized alatt kiépült a két birodalmat és a két civilizációt elválasztó Habsburg és Oszmán védelmi rendszer, amely közel másfél évszázadig örködött a törekeny erőegyensúly felett. Ekkorra már mind a szulejmáni, mind pedig a károlyi vezetés belátta, hogy a világbirodalom sem Habsburg-, sem pedig Oszmán-főség alatt nem valósítható meg.

Világuralmi aspirációk kudarca

V. Károly újabb, muszlimok elleni hadjárata 1541-ben csúfos vereséggel ért véget Algír partjainál. A császár nem tudta legyőzni nagy európai riválisát, I. Ferencet sem. Kudarccal végződött a keresztény vallás egységének megteremtését célzó politikája is. A vallási megosztottságot az 1555-ben kimondott augsburgi „vallásbéke” szentesítette, a birodalmi gyűlésen azonban nem Károly, hanem Ferdinánd képviselte a Habsburg-dinasztiát. Az idősödő uralkodó, úgy tűnik, ekkor még nem tudott, vagy nem akart szembesülni politikai kudarcával. Károly 1555 októberében átadta Németalföld kormányzását fiának, aki 1556 januárjában a spanyol trónon is követte apját. Szeptemberben a császár Spanyolországba utazott, hogy a visszavonulásra kiválasztott és Fülöp által Yustében felépített kolostor melletti házába térjen. A császári címet 1558 februárjában öccsére, Ferdinánd magyar és cseh királyra ruházta. Az idősödő, csalódott, a földi dicsőség hajszolásával felhagyott uralkodó ekkor már a túlvilági életre készült. Yustéba magával vitte a Titiano Vecelliotól (kb. 1488/1490–1576) megrendelt kedvenc képét (*La Gloria* 1553–1554), amely azt a pillanatot ábrázolta, amikor a császár lelke megjelenik a Szentháromság trónja előtt. A képen a császár Isten kegyelmét kéri saját maga és családja számára. Jóllehet a *monarchia universalis* elvének legfőbb ideológusa, Gattinara, már majd három évtizede halott volt, és úgy tűnik, hogy Károly valóban szembenézett politikája kudarcával, az, hogy a képen, Károly és a Szentháromság között mindössze Szűz Mária és az angyalok vannak, vagy, hogy az egyházat jelképező allegorikus figura jóval a császár alatt kapott helyet, mégis arra utal, hogy a császár nagyon is tisztában volt roppant hatalmával.

Amikor Károly 1558 szeptemberében örökre lehunyta szemét, muszlim riválisa, Szulejmán is rég felhagyott a világbirodalom hiú ábrándjának kergetésével. A szulejmáni világbirodalom ideológusa, Ibrahim nagyvezír is halott volt már két évtizede. Az idős szultán, akit családi tragédiák sora, kivált szeretett feleségének, Hurremnek halála roppant megviselt, már rég nem emlékeztetett az ifjú hódítóra. Visszavonulva, már-már isteni magasságba emelkedve, a pompát

megvetve, vallásos buzgalomban élte öreg napjait. A szultán ideológusai és propagandistái sem a világhódító, hanem a bölcs és igazságos, a *Törvényhozó* szultán képének formálásán fáradoztak, akinek uralkodása alatt a birodalom virágzott, az alattvalók békében és nyugalomban éltek. Azt, hogy az 1550-es évek ideológusai és propagandistái még Ibrahimnál is sikeresebbek voltak, a szulejmáni „aranykorról”, a birodalom „klasszikus berendezkedéséről” a történeti munkákban sok tekintetben máig élő idealizált kép szívóssága mutatja.

GÁBOR ÁGOSTON

IDEOLOGY, PROPAGANDA, AND POLITICAL PRAGMATISM: HABSBURG–OTTOMAN RIVALRY AND CONFRONTATION IN CENTRAL EUROPE

This essay examines Habsburg–Ottoman imperial rivalry and the confrontation of the two empires in Central Europe with regard to evolving imperial ideologies and strategies during the reigns of Emperor Charles V (r. 1519–1556) and Sultan Süleyman I (r. 1520–1566). It acknowledges that both empires had multiple commitments: the Habsburgs were preoccupied with German Protestantism and France, whereas Safavid Shi'ism hit closer to home for Süleyman than the Habsburg advance in the Mediterranean, for the former undermined the Sultan's legitimacy in Eastern Anatolia and Azerbaijan. The Habsburgs and Ottomans took seriously the advance of Islam and Christianity, respectively, not only as a military threat but also as a major political challenge that, had the potential to weaken the legitimacy of the two rulers. Conversely, Habsburg and Ottoman strategists also knew that when such a threat was dealt with appropriately and promptly, it could considerably strengthen the position of their rulers. Consequently, they shaped imperial ideology and political propaganda accordingly, using a vast array of techniques and tools.

The essay compares and contrasts the evolution of Habsburg and Ottoman imperial ideologies and political propaganda, advanced most efficiently by Mercurino Arborio de Gattinara, Charles V's Grand Chancellor (1518–1530) and Ibrahim Pasha, Sultan Süleyman's Grand Vezir (1523–1536), respectively. It shows how religion, millenarianism, as well as competing Habsburg and Ottoman universalist visions of empire strengthened the legitimacy of the two rulers in their own empires and also within the larger Christian and Muslim communities. It also demonstrates how Habsburg military successes against Ottoman Islam (and German Protestantism) as well as Ottoman victories against Habsburg Catholicism (and Safavid Shi'ism) formed an integral part of Habsburg and Ottoman political propaganda. An examination of the Habsburg–Ottoman confrontation in Central Europe demonstrates that political pragmatism that accounted for changing geopolitics, as well as military, financial and social constraints, was more important than ideology in shaping Ottoman and Habsburg imperial strategies and day-to-day policies.

E. KOVÁCS PÉTER

Ferdinánd főherceg és Magyarország (1521–1526)

Az 1521-es év sok szempontból fordulópontnak számított úgy Magyarország, mint a Német-római Birodalom életében. Wormsban felosztották Miksa császár örökségét, Magyarországon pedig ugyanabban az évben a török csapatok sikeresen ostromolták az ország kapujának és legfontosabb erősségének számító Nándorfehérvárt.¹ A vár eleste nemcsak azt jelentette, hogy megnyílt az út Magyarország irányában, hanem azt is, hogy a törökök újra közvetlenül fenyegették Stájerország, Karintia és Krajna lakosságát.² Minden bizonnyal az említett tartományokban még jól emlékeztek arra az időre, amikor I. Mátyás uralkodása idején számos esetben a magyar király átengedte országán a török csapatokat, hogy azok inkább III. Frigyes császár tartományait dúlják fel, mint Magyarországot.³ Meggyőződésem, hogy abban az időben a birodalmi gyűlésekre küldött magyar követek segélykérését elsősorban azért utasították el, mert Mátyás politikájában fontos szerepet kapott a török csapatok átengedése. III. Frigyes császár több alkalommal megvádolta a magyar királyt, hogy tudatosan nyitja meg az utat Stájerország, Karintia és Krajna irányában, de Mátyás ezt minden alkalommal visszautasította. 1483-ban azt írta, hogy a nürnbergi birodalmi gyűlésen azért inkább a császárnak szavaztak meg segélyt ellene, mint neki a törökellenes harcokra, mert III. Frigyes valótlan dolgokat terjesztett róla. Ennek ellenére ő mindig a harcot választotta a törökök ellen, akik pedig számtalan alkalommal kérték rá, hogy engedje át az országán csapataikat.⁴ Az 1521-es évtől újból az a veszély fenyegette Stájerországot, Karintiát és Krajnát, hogy a török csapatok könnyedén kirabolják lakosait. Azzal a különbséggel, hogy ekkorra a magyar állam, még ha akarta volna is, képtelen lett volna megfelelő ellencsapásokkal felelni, nem beszélve arról, hogy a törököknek ekkor már nem állt érdekében semmilyen kompromisszumot (a török portyázók átengedése) kötni.

1 *Alfred Kohler*: Ferdinand I. 1503–1564. Fürst, König und Kaiser. München, 2003. 70. A szerző ezzel a tanulmánnyal köszönti a 75 éves Kubinyi András professzort. A tanulmány első változatát még a Kubinyi András 70. születésnapjára készített kötetbe adta le, azt azonban ebből a lassan készülő kötetből végül sajnos kifelejtették.

2 *Marija Wakounig*: Ferdinand I. und die Uskoken. In: Kaiser Ferdinand I. Aspekte eines Herrscherlebens. Hrsg. Martina Fuchs–Alfred Kohler. Münster, 2003. 192.

3 *E. Kovács Péter*: Matthias Corvinus. Bp. 1990. 137.

4 Magyar Országos Levéltár (= MOL), Diplomatikai Levéltár (= DI) 38 886. 1483. ápr. 11. Buda. I. Mátyás magyar király levele Sixtus frisingeni püspökhöz.

Magyarországnak és a legjobban fenyegetett Horvátországnak ekkorra már nem sok reménye maradt a török ellenében, de a wormsi birodalmi gyűlés határozatait minden bizonnyal osztatlan örömmel fogadták. Amikor Miksa császár birodalmát felosztották, a magyar politika irányítói megkönnyebbülhettek, mert amire már régóta vártak, bekövetkezett. V. Károly császár azzal, hogy öccsének átengedte az Alsó- és Felső-Ausztria, Stájerország, Karintia és Krajna feletti hatalmat, már nemcsak írásban, hanem tettekkel is deklarálta: az osztrák ügyekben Ferdinánd szava lesz a döntő.⁵ V. Károly, mivel megválasztásához szüksége volt az örökös tartományokra is, már a választást megelőzően kijelentette, hogy abban az esetben, ha ő lesz a császár, akkor Ferdinánd Ausztriából megkapja az örökségét.⁶ A császár a következő év augusztusában azt közölte a magyar követekkel, hogy az öccsének fogja átengedni az ausztriai ügyeket.⁷ A wormsi birodalmi gyűlés határozatai (1521. április 23.) közül Magyarországot elsősorban az 1515-ös „kettős házasság” Ferdinándot és Jagelló Annát érintő passzusainak a végrehajtása érdekelte. Az esküvőre 1521. május 26-án sor is került, ezután Ferdinánd nemcsak az osztrák ügyek, hanem a rokoni kapcsolatok miatt is kénytelen volt Magyarországgal foglalkozni. Egyrészt, mert egyszerűbb volt Stájerországot, Karintiát és Krajnát még a magyar királyság fennhatósága alá tartozó Horvátországban megvédeni, másrészt, mivel az 1515-ös megegyezés értelmében, akár Magyarország jövőbeni királya is válhatott belőle.⁸ Ferdinánd nem kis terhet vett a vállára a magyar ügygel. A Hans Malernek tulajdonított, és ebben az időben készült (1521–1522) akvarellen, amit Oxfordban, a *Christ Church Library*-ben őriznek, a fiatal herceg még reménykedve nézi a világot, ekkor még nem tudhatta, Budán mit várnak tőle.⁹ II. Lajos magyar és cseh király, utóbbi minőségében választófejedelelem, azért szavazott Ferdinánd bátyjára a császárválasztáskor, mert bízott abban, hogy V. Károly megsegíti az országot az oszmánok elleni küzdelemben.¹⁰

5 Rosemarie Aulinger–Ursula Machoczek–Schweinzer–Silvia Burian: Ferdinand I. und die Reichstage unter Kaiser Karl V. (1521–1555). In: Kaiser Ferdinand I. i. m. 88. 1522. febr. 7-én Brüsszelben V. Károly császár a Wormsban magának megtartott területek egy részéről is lemondott, míg Ferdinánd ugyanezt tette a nápolyi trónigényével. Zombori István: Hatalom és családi viszály: V. Károly és I. Ferdinánd kapcsolata. Világtörténet 1993. ősz–tél 9.

6 W. Bauer–R. Lacroix–H. Wolfram–Christiane Thomas: Die Korrespondenz Ferdinands I. I–III. Wien, 1912–1937., I. 11. sz. 1519. márc. 5.

7 Paula Sutter-Fichtner: Ferdinand of Austria. The Politics of Dynasticism in the Age of the Reformation. New York, 1982. 18. Valamint: Pierre Chaunu–Michèle Escamilla: Charles Quint. Fayard, 2000. 157–169. A kötetre Tóth István György (MTA Történettudományi Intézet) hívta fel a figyelmemet. Önzetlen segítségét ezúton is köszönöm.

8 1526 utáni magyarországi uralkodására: Teréz Oborní: Die Herrschaft Ferdinands I. in Ungarn. In: Kaiser Ferdinand I. i. m. 147–165.

9 Wolfgang Hilger: Die Bildnisse Ferdinands I. In: Kaiser Ferdinand I. i. m. 11.

10 E. Kovács Péter: A császárválasztás és Magyarország. In: Unger Mátyás Emlékkönyv. Emlékkönyv Unger Mátyás negyedszázados egyetemi történektanári működése emlékére és születésének hetvenedik évfordulója alkalmából. Szerk. E. Kovács Péter–Kalmár János–V. Molnár László. Bp. 1991. 61–72.

II. Lajos és a magyar diplomácia vezetői most is abban reménykedtek, hogy Ferdinánd nemcsak pénzzel és katonákkal segíti az országot, hanem úgy testvérét, mint a birodalmi gyűlést meggyőzi, támogassák a magyarok segélykérő akcióit.

Ferdinánd már a wormszi birodalmi gyűlés előtt részesévé vált a magyar ügyeknek. 1519-ben, amikor II. Lajos három évre békét kötött I. Szelim szultánal, a megegyezésről őt is tájékoztatták.¹¹ Nem sokkal Miksa császár örökségének a felosztása után, 1521 júliusában, II. Lajos azt írta gyámjának, Zsigmond lengyel királynak, hogy miután a törökök Szabács és Zimony várait elfoglalták, Nándorfehérvárt és Szalánkemént ostromolják. Céljuk Buda, de mivel a magyar seregek csak lassan érkeznek a tétényi táborba, ahol ő kevés katonával táborozik, csak úgy lehet megvédeni az országot, ha külföldről katonai segítséget kap. Végezetül megjegyezte: reméli, Ferdinánd főherceg nem fogja cserbenhagyni.¹² Azt, hogy Ferdinándban nagyon bíztak, mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy a következő év márciusában a horvát nemesség nevében Frangepán Kristóf levélben katonákat, hadianyagokat és a határ katonai megerősítését kérte a főhercegtől. Minden bizonnyal ez is közrejátszott abban, hogy 1522-ben Ferdinánd 6000 katonát fizetett a horvát végek védelmére.¹³

Az, hogy Ferdinánd gyakorlatilag átvállalta Horvátország védelmét, gyorsan átment a köztudatba, hiszen Istvánffy Miklós munkájában azt írta az 1522-es év krónikájában, hogy Nándorfehérvár elfoglalása után eldőlt, hogy Jajca vára mellett a horvát Isztriához és Krajnához közel eső végvárakat Ferdinánd felügyeletére bízták Magyarországon.¹⁴ Jajca ugyan még 1526-ban sem volt Ferdinánd felügyelete alatt, de a horvátországi végvárak döntő része igen. 1522-ben már arra is van adatunk, hogy II. Lajos kérésére Ferdinánd 1522. augusztus 26-án arra utasította Wolfgang Grassweint, a stájer kamara vezetőjét, hogy Niklas Graf zu Salmnak „auf das Krigsfolkh in Crabathn” 6400 rajnai forintot fizessen ki. Ez az összeg a felfogadott birodalmi sereg egyhavi zsoldja volt csupán. Oklevelek százzal bizonyítják, hogy Ferdinánd komolyan vette a védelmi feladatokat. Rendszeresen küldött előterjesztéseket az öt alsó-ausztriai tartománynak. Emberei tájékoztatták a törökök mozgásáról, hadianyagot utalt át segítségként a horvát

11 Alsó-Szlavóniai Okmánytár (Dubica, Orbász és Szana vármegyék) 1244–1710. Szerk. Dr. Thalóczy Lajos–Horváth Sándor. Bp. 1912. (Magyar történelmi emlékek. I. Okmánytárak XXXVI.) CLXVII. sz. 1519. márc. 28. Buda. Ferdinándon kívül a pápát, a lengyel és a spanyol királyokat is tájékoztatták a békekötésről.

12 Acta Tomiciana. Epistolae, legationes, responsa, actiones, res gestae serenissimi principis Sigismundi, ejus nominis primi, regis Poloniae. V. A. D. MDXIX–MDXXI. Ed. Adam Tytus Działyński. Posnaniae, 1855. 392–393.

13 M. Wakounig: i. m. 192.

14 Az 1522-es magyar országgyűlésen úgy döntöttek, hogy felkérik Ferdinándot, hogy fizesse a horvát végvárak ellátását. Így a legfontosabb erősségek (Klissa, Krupa, Zengg, Lika, Skardin, Kinin és Ostrovica) német helyőrséget kaptak és felügyeletüket a laibachi főkapitány látta el. *Szántó Imre*: A végvári rendszer kiépítése és fénykora Magyarországon. 1541–1593. Bp. 1980. 38.

bánnak, gabonát vásároltatott, vagy éppen zsoldot küldött Horvátországba.¹⁵ Ferdinánd és tanácsosai jól érzékelték, hogy tartományukat csak akkor tudják megvédeni, ha preventív intézkedéseket tesznek. Ezt tette Magyarország is abban az időben, amikor az országot a Balkánon védte, kitolva a hadszínteret az ország területéről.¹⁶

1522-től Ferdinánd magyarországi politikájának előterébe a törökök elleni harc került, és nemcsak arra törekedett, hogy testvérétől katonákat és pénzt szerezzen a rábízott területek védelmére, hanem azt is fontosnak tartotta, hogy a császár békét kössön I. Ferenc francia királlyal.¹⁷ A két uralkodó közötti ellenségeskedés ugyanis állandó hivatkozási alapul szolgálhatott arra, hogy miért nem jut elég pénz az örökös tartományok horvátországi védelmére. Sajnos kevés adat áll a rendelkezésemre, úgyhogy csak érdekességgként említem, volt olyan eset, hogy Ferdinánd a védelemért cserébe várakat kapott birtokosaiktól. A török veszélyre gondolva, elképzelhető, hogy mindkét fél számára előnyös ügyletről lehetett szó. Zrínyi Miklós a horvátországi Neuhas és Dobraniwa várakat két évre átadta a főhercegnek valamennyi jogával. A felsorolásból kiderül, hogy felszerelt várakról van szó. Szükség esetén Zrínyi erdőiből a várak helyreállításához elengedhetetlen famennyiséget is kivághatják.¹⁸

A török veszély nemcsak anyagi áldozatokkal járt, Ferdinándnak részt kellett vennie az országot érintő ügyekben is, elsősorban azért, mert a magyar diplomácia vezetői tőle várták a segítséget. Reményeik szerint a főherceg nemcsak a horvát végek támogatását vállalta volna magára, hanem tekintélyét és családi kapcsolatát latba vetve, úgy a birodalomból, mint a császártól is szerzett volna még támogatást. Nem volt tehát kétséges, hogy 1523-ban, amikor Szalkai László esztergomi érsek hosszas előkészületek után Bécsűjhelyen egy nemzetközi találkozót szervezett, Ferdinándot is meghívták. Természetesen Ferdinánd más politikai fórumokon (birodalmi gyűlés, tartományi gyűlés) is képviselte a horvát és magyar érdekeket, de megítélésem szerint kulcsfontosságúnak a bécsűjhelyi tárgyalásokat tekinthetjük, ahol a főhercegen kívül jelen volt még II. Lajos magyar

15 Jajca (bánság, vár és város) története 1450–1527. Írta: Dr. *Thallóczy Lajos*. Az oklevéltárat szerk. Horváth Sándor. Bp. 1915. (Magyar történelmi emlékek. I. Okmánytárak 40.) CCXVII. sz. A felsorolás szerint: „Segna, Clissa, Crupa, Lica, Jajcia, aliaque complures arces et urbes”. Ld. továbbá: Magyarország melléktartományainak oklevéltára. I. A horvát véghegyek oklevéltára. I. 1490–1527. Szerk. *Thallóczy Lajos–Hodinka Antal*. Bp. 1903. (Magyar történelmi emlékek. I. Okmánytárak XXXI.) CXIV. sz. Az okmánytárban található oklevelek között mindenre találni bőségesen példát.

16 Ehhez ld. *Pálffy Géza*: A török elleni védelmi rendszer szervezetének története a kezdetektől a 18. század elejéig. (Vázlat egy készülő nagyobb összefoglaláshoz.) *Történelmi Szemle* 38(1996) 163–217.; *Christine Turetschek*: Die Türkenpolitik Ferdinands I (1529–1532). Wien, 1968.

17 *A. Kohler*: i. m. 165.

18 MOL Diplomatikai Fényképgyűjtemény (= Df) 258 292. 1524. okt. 22. Bécs. Ferdinánd és Zrínyi Miklós oklevele. Egy másik cserére ugyanerről a napról: Uo. 258 286. 1524. okt. 22. Bécs. Ferdinánd és Zrínyi Miklós oklevele. Zrínyi Kodansko és Lesthnicz (Lesznica) Zágráb megyei várakat adja át Ferdinándnak két és fél hónapra, bizonyos bányák és egy Karta nevű oppidum fejjében.

király, valamint a lengyel király képviseletében Szydłowiecki főkancellár.¹⁹ A tárgyalások menetét és Ferdinánd szerepét az ő beszámolója alapján részben rekonstruálni lehet.

A bécsi helyi tárgyalások előzményeként két dolgot kell mindenképpen megemlíteni. Nándorfehérvár 1521-es elvesztését, valamint a két nürnbergi birodalmi gyűlést, 1522-ben, ahol napirendre került a törökök elleni támadás. Úgy gondolom, nem érdektelen röviden felvázolni, hogy mi történt a bécsi kongresszuson és a birodalmi gyűlésen, hiszen világossá válhat, hogy Ferdinándnak és a birodalmi rendeknek, milyen nehéz dolguk volt a magyarokkal. Ferdinánd ketős szorításban volt, hiszen egyrészt a magyarok elvárták tőle, hogy az ország érdekeit képviselje (Horvátországot gyakorlatilag már ő védte), de mint osztrák főherceg és V. Károly testvére, a birodalmi gyűléseken tartományainak és családjának az érdekét is szem előtt kellett tartania. A március 26-án megnyílt birodalmi gyűlésen a hónap utolsó napján az osztrák követek szólaltak fel. Beszámolójuk szerint Nándorfehérvárnál ötszáz hajóból álló török flotta állomásozik, és Zenggnél is török hajóhad található. Abban az esetben, ha Magyarország nem kap támogatást, az oszmánok elfoglalják az országot. Ferdinánd követei ezért Horvátországba 5000, Magyarországra 12 000 embert kértek. Ez utóbbiakat Csehországból újabb 12 000 követné, így a magyarok a végeken támadást tudnának indítani. Javasolták, hogy V. Károly Nápoly irányából támadjon és tárgyaljon a keresztény uralkodókkal egy megkötendő szövetségről.²⁰ A magyar követtség vezetője, Jozefics Ferenc zenggi püspök, a császárnak címzett köszönet mellett, emlékeztette a birodalmi gyűlés résztvevőit, hogy II. Ulászló számos alkalommal kért segítséget a császártól, a pápától és más keresztény fejedelemtől, de hiába. Nándorfehérvár és Szabács várainak eleste után a törökök a következő évre tervezik az ország elfoglalását. A hosszas tárgyalások, beszámolók és szakértői vélemények után a magyar követtség azt a választ kapta (április 12.), hogy II. Lajos, a magyar, a cseh, a morva, a sziléziai és a lausitzi rendek külön-külön küldjenek követeket Bécsbe, a magyar király Zsigmond lengyel uralkodót is szólítsa fel erre. A birodalmi rendek tetemes segílyt ígértek, valamint azt, hogy küldenek még 3000 gyalogost is arra a napra, amikor a fentiek Bécsben összegyűlnek. Azt is kikötötték, hogy a 3000 katona csak akkor mehet, ha II. Lajos Csehországból ugyanannyit felfogadott és ágyúkat is adott.²¹

A birodalmi követek azonban egy kicsit árnyaltabb utasítással érkeztek Bécsbe. Az nyilvánvaló volt, hogy jelentős segílyt nem fognak adni, hiszen amíg I. Ferencsel háborúzik a császár, erre nincsen reális esély, hiszen a leghasználhatóbb katonák még a franciák ellen harcoltak. V. Károly ügyei érthető módon

19 Krzysztof Szydłowiecki kancellár naplója 1523-ból. Sajtó alá rend. Zombori István. Bp. 2004.; valamint: *Zombori István: II. Lajos udvara – Szydłowiecki kancellár naplója alapján*. In: Magyar reneszánsz udvari kultúra. Szerk. R. Várkonyi Ágnes. Bp. 1987. 107–117.

20 Dr. Török Pál: A mohácsi vész diplomáciai előzményei. In: Mohácsi emlékkönyv 1526. Szerk. Lukinich Imre. Bp. 1926. 155.

21 I. m. 155–156.

jobban érdekelték a birodalmi gyűlést, mint a magyar helyzet. Kifogásaik érthetők és logikusak voltak, érezhető, hogy kívülállóként kezelték a problémát. A birodalmat fenyegető közvetlen veszély esetén minden bizonnyal másként reagáltak volna, de az adott helyzetben nem sürgette őket az idő. Racionális érveik helytállóak voltak a birodalomban, de egy ide-oda kapkodó magyar politikai vezetés szempontjából csak kifogásnak tűntek. A segélyért cserébe elvárt feltételeknek ekkor Magyarország már nem tudott megfelelni.

A birodalmi rendek elképzelése szerint a 3000 birodalmi katona, 3000 cseh zsoldossal kiegészülve kezdett volna preventív hadműveleteket, és a (bécsi) kongresszusnak el kellett volna érnie, hogy a következő év nyarán a keresztény államok békét kössenek, és sereget küldjenek Nándorfehérvár visszafoglalására, de ne csak egy évre, hanem amíg a török veszély el nem múlik. Kis jóindulattal egyet lehet érteni azzal a megállapításukkal, hogy nyáron már nem lehet elegendő segélyt adni, mivel késő volt azt összegyűjteni, de a német katonák vékony ruházatára hivatkozni, hogy télen ezért nem tudnának harcolni, bizonyára nyomdafestéket nem tűrő reflexiókat váltott ki a magyar követekből. A birodalmi követek utasításában az is szerepelt, hogy a 3000 embert három hónapnál hosszabb időre is megígérhetik, egészen addig, amíg a törököket a tél akadályozza. Felhatalmazásuk volt arra is, hogy 5–6000 katonát is adhassanak, de csak akkor, ha a csehek is ennyivel vonulnak hadba. Kívülállóként nyugodtan megállapítható, hogy a birodalmi gyűlés nagyvonalú ajánlata a teljes Romzugra, korrekt javaslat volt, de mindenki tudta, hogy azokat a biztosítékokat, amelyeket a rendek elvárnak, a magyarok képtelenek teljesíteni. Sajnos azt kell mondani, hogy jól látszik: ekkorra a magyar politikai vezetés már többszörösen eljátszotta a birodalmi gyűlés bizalmát a segélyek felhasználása kérdésében. A követi utasításban kifejtik, hogy abban az esetben, ha a magyarok Romzugot akarnak, semmi akadálya, de ahhoz II. Lajos magyar királynak ki kell előre fizetnie a fél vagy az egész zsoldot, amihez szokva vannak a katonák. Emellett lőszerre és ágyúkra is pénzt kell, hogy adjon. A rendek még ágyút is kölcsönöztek volna, ha a magyarok kifizetik a fenntartási költségeket. Abban az esetben, ha ezt a magyarok elfogadják, akkor azonnal egyhavi zsoldot kérnek, és biztosítékot a zsold további folyósítására, továbbá azt is elvárták, hogy a lőszerre és az ágyúkra szükséges pénznek legalább a felét Bécsben előre fizessék ki, és a további anyagi fedezetre is biztosítékot kértek. A Romzug hadereje három seregből állna. A csehek adjanak ugyanannyi katonát, mint a birodalmi rendek, a maradék haderőt pedig a magyarok jelentik. Utasítást is adtak, hogy a három seregnek milyen rendszabályokat kell betartani. A felsorolásból csak egy érdekesség: vigyázni kell a lerészegedéstől, mert a magyar bor betegséget és vereséget okozhat.²²

A követi utasítás tartalmából jól látszik, hogy a bécsi kongresszus a magyarok szempontjából nem lett, nem lehetett sikeres. 1522-ben Buda pénzt vagy katonát akart, azt, hogy ezért fizetni is kelljen, nem tudta és nem is akarta telje-

síteni. Egyes számítások szerint csak a háromezres sereg tüzérségének és lóállományának a költségeként fél évre 52 020 forintot kellett volna kifizetni.²³ Adalékként csak annyi: a pozsonyi gyűlésen, 1523-ban, amikor Szydłowiecki lengyel követ és főkancellár Várdai Pál veszprémi püspökkel és főkincstartóval hosszasan tárgyaltak az ország jövedelmeinek begyűjtéséről és annak szétosztásáról, Várdai II. Lajos magyar király éves bevételét 88 000 forintban állapította meg, a végvárakra fordított kiadásait pedig 117 660-ban.²⁴ (Az nem derül ki a számsorokból, amit azóta tudunk, hogy a királyi jövedelmek nagy része zálogban volt.)²⁵ Egy másik tanulmány témája lehet, hogy a fenti adatok mennyiben közelítik meg a valóságot, minden bizonnyal erősen alultervezettek, de annyi bizonyosnak látszik, hogy a kiadások és a bevételek aránya hasonló lehetett. Ettől kezdve hiába ajánlják meg a 3000 katonát, ha azok nem ingyen jönnek, a magyar kincstárban nem lesz rá pénz. Nem beszélve egy esetleges Romzugról, ahol csak a magyar hozzájárulási költségek bőven meghaladták volna a százezer forintot. Tovább rontotta az ország anyagi helyzetét az is, hogy a pénzhány következtében 1521-ben új dénárt (*nova moneta*) verettek. Ennek ezüsttartalma fele volt az előzőnek, és ezért nagyságrendekkel megnövelte az udvar bevételeit. Hosszabb távon azonban súlyos következménye volt a Szerencsés (Fortunatus) Imre nevéhez köthető pénzügyi tranzakciónak. A következő években megugrott az infláció, az új pénzt nem szívesen fogadták el fizetőeszközként.²⁶ Nem véletlen, hogy a magyarokkal folytatott tárgyalásokon rendszeresen előkerült, hogy javítsák meg a pénzt, mivel a külföldi katonák az új, rossz fizetőeszközt nem fogják elfogadni.

A bécsi kongresszust II. Lajos 1522. május 20-ra tűzte ki. A német birodalmi biztosok Lajos bajor herceg vezetésével három nappal később érkeztek meg, de ott csak Ferdinánd tanácsosait találták, köztük Leonard Harrachot és Georg Herbersteint. Ott voltak a lengyel követek is, akik a nürnbergi birodalmi gyűlésre indultak, de lekésve azt, Zsigmond lengyel király parancsára Bécsbe mentek, hogy II. Lajost támogassák.²⁷ Lassan befutottak a magyarok is. Előőrsként Trepkow András és Sárkány Ambrus, jókora késéssel. Mivel II. Lajos magyar király a követi utasítást csak tíz nappal később állította ki, így a Szatmári György esztergomi érsek által vezetett magyar követség meg sem érkezhetett a kitűzött napra.²⁸ Azt, hogy a magyarok nem voltak ott, Ferdinánd azonnal kihasználta. Annak ellenére, hogy a birodalmi követeknek meg volt tiltva, hogy Horvátországba

23 I. m. 158–159.

24 Krzysztof Szydłowiecki kancellár naplója i. m. 197–198. A végvárak kiadásánál még szerepel egy 7000 forintos (amit a többi horvátországi várnak adni fognak), valamint egy 26 000 forintos (amit Horvátország majdani bánjainak adni fognak) tétel is. Ez utóbbiakat nem számoltam bele a végösszegbe.

25 Kubinyi András: A magyar állam belpolitikai helyzete Mohács előtt. In: Mohács. Tanulmányok a mohácsi csata 450. évfordulója alkalmából. Szerk. Rúzsás Lajos–Szakály Ferenc. Bp. 1986. 62.

26 Hermann Zsuzsanna: Államháztartás és a pénz értéke a Mohács előtti Magyarországon. (Mégjegyzések Thurzó Elek költségvetési előirányzatához.) Századok 109(1975) 301–336.

27 Dr. Török P.: i. m. 159.

28 Kosáry Domokos: Magyar külpolitika Mohács előtt. Bp. 1978. (Gyorsuló idő) 129.

katonákat küldjenek, Ferdinánd azt kérte, hogy két zászlóaljat irányítsanak oda, majd június 14-én azzal állt elő, hogy a fennmaradó kétezer katonát is vezényeljék Horvátországba. A birodalmi követek kényszerhelyzetbe kerültek, hiszen Ferdinánd ott volt, a magyarok pedig sehol. A jelenlévők hiába tiltakoztak amiatt, hogy a magyar és a cseh követek nem jelentek meg, a tárgyalások tovább folytatódtak. (Sárkány és Trepkow azzal védekezett, hogy úgy Szatmári érsek, mint Báthori István nádor, a törökök elleni harccal vannak elfoglalva.) A birodalmi követek jogosan jelentették ki: a magyaroknak nem is kell a segély, hiszen el sem jöttek, és akik megérkeztek, azok pedig nincsenek felhatalmazva a tárgyalásra. A csehek távolmaradását is jelzésértékűnek tekintették, hiszen a birodalmi gyűlés határozata értelmében, segélyt csak abban az esetben adhatnak, ha a csehek is megteszik azt. Ferdinánd könnyedén elérte, hogy a június 15-i tárgyalási napon a maradék hadat is Horvátországba küldjék, azzal a megállapítással, hogy ezzel valójában a magyaroknak segítenek. Másnap a magyarok és a lengyelek is beleegyeztek a döntésbe. A csapatok vezérének Niklas Graf zu Salmot nevezte ki, és a sereget kiegészítette még 1500 gyalogossal, 1200 lovassal, valamint ágyúkkal és ellátmánnyal is. Június 30-án, még mindig a magyarok távollétében, a követek tovább egyezkedtek Ferdinánddal. Újból megerősítették, ha a magyarok megérkeznek és kérik a 3000 katonát, akkor ők továbbra is a Nürnbergben elfogadott feltételekkel adhatják azokat. Ferdinánd tovább erősítette pozícióját. Kérte, hogy a Horvátországba vezényelt katonákat két hónappal tovább hagyják szolgálni, mert az ősz veszélyes, és ha a magyarok kérnék a segélyt, mondják azt, hogy a törökök ebben az évben csak Horvátországot és Havasalföldet akarják megtámadni.²⁹

Jól látszik, hogy Ferdinánd könnyedén elérte, amit akart. Egyrészt, mert a magyarok még nem érkeztek meg, másrészt, a birodalmi követek előtt sokkal nagyobb szava volt, mint akármilyen magyar követnek. A realitások talaján állt, nem kért lehetetlent. Nagy merészség lenne azt állítani, hogy elvette a segélyt a magyarok elől, hiszen azok még meg sem érkeztek, egyszerűen kihasználta a kedvező lehetőséget. Vele ellentétben, a magyar követség jelen lévő tagjai, akiknek nem volt semmire felhatalmazásuk, vágyálmokat kergettek.³⁰ 160–300 000 főre becsülték a török sereg létszámát, ami eleve túlzás volt, de taktikájuk érthető. Minél nagyobb az ellenség, annál valószínűbb a támogatás, hiszen ekkora sereg nem biztos, hogy megáll Magyarországnál, hanem tovább vonul a birodalom irányába. A Német-római Birodalomtól 100 000 katonát kértek, és azt ígérték, hogy Magyarország és Ausztria is ennyit fog kiállítani. Véleményük szerint egy ekkora sereggel akár Konstantinápolyt is el lehetett volna foglalni. A birodalmi követek sokallták a 100 000 katonát, hiszen a németek csak jól képzett zsoldosokat küldenek, és mivel a keresztes hadjárat évekig elhúzódhat, ehhez elengedhe-

29 Dr. Török P.: i. m. 160. Jún. 22-én megérkezett Bécsbe a magyar követség egy másik tagja, Dësházy István is, aki bejelentette, hogy a király is megérkezik 10 nap múlva, de most a cseh ügyeket rendezzi, a nádor pedig a törökök ellen harcol.

30 A magyarok jún. 24-én tárgyaltak a birodalmi követekkel.

tetlenül szükséges az európai béke. Azt javasolták, hogy II. Lajos magyar király szólítsa fel erre a császárt és a pápát, mint akik egyedül képesek lennének ezt megszervezni.

Az európai béke, mint a hadjárat előfeltétele, valamennyi magyar részletkérdésre választ jelentett, de amikor a 1522 nyarára a magyarok 14 000 gyalogost kértek, úgy tűnik, elfogyott a birodalmi követek türelme. Kijelentették, a magyarok saját hibájukból nem kapnak segílyt, hiszen öt hete várnak rájuk, és a magyar és a cseh rendek még egy levelet sem írtak, képviselőik nincsenek itt, pedig nélkülük a király feleslegesen jönne Bécsbe. A magyarok írják le, mit is akarnak, ők ezt a birodalmi kormány (*Regiment*) elé terjesztik. Jussanak egyetértésre királyukkal, védjék meg az átjárókat és a várakat addig, amíg a keresztény segítség meg nem érkezik. A pénzügyi fedezetre pedig ott van a magyar egyházak vagyona, ebből fogadjanak csapatokat, és ha a keresztény fejedelmek látják a magyarok elszántságát, segíteni fognak. Mintegy végszóra érkezett meg a birodalmi kormány levele, amelyben újból megerősítették, hogy 3000 katonánál nem lehet többet adni. Július 5-én, amikor már mindenki haza készülődött, az esztergomi érsek vezetésével megérkezett végre a magyar delegáció is. Mindent megtettek, hogy segílyhez jussanak, még azt is elismerték, hogy a magyarok saját hibájukból nem kapták meg a segílyt, de a németek – annak ellenére, hogy Ferdinánd a magyarok mellé állt – csak a rendek képviselőit fogadták volna el tárgyalópartnernként. A magyar urak azzal érveltek, hogy a török harcok miatt nincsen országgyűlés, és így a rendek nem ültek össze, különben is, amit most Bécsben döntenének, azt elfogadná az országgyűlés is. Jellemző módon az is elhangzott, hogy nekik jobban kellene hinni, mint holmi papíroknak. A németek, a tárgyalások befejezéseként, abban egyeztek meg Ferdinánddal, és érthető módon a magyar követséggel, hogy mivel a bécsi tárgyalás a magyarok hibájából sikertelenül végződött, a főherceg eléri, hogy a szeptember 1-jére meghirdetett nürnbergi birodalmi gyűlésen a magyarok és a csehek jelenjenek meg, és legyen a rendektől felhatalmazásuk. A birodalmi követek nem adták beleegyezésüket ahhoz, hogy a Horvátországba küldött 3000 katona őszig maradjon. Kérték a főherceget, hogy ő is jelenjen meg Nürnbergben, és addig próbálja elérni azt is, hogy a magyarok egyezzenek meg egymással, és szerezzenek új ágyúkat, mert ha ezeket külföldről kell szállítani, akkor az nagyban növeli a költségeket. Ferdinánd érje el azt is, hogy a magyarok jó pénzt verjenek, mert a mostani értéktelen.³¹

A bécsi tárgyalások jól mutatták, hogy a már hagyományosnak mondható állandó magyar segílykérési taktika semmilyen eredményt nem fog hozni. Érthető módon a birodalmi rendek biztosítékokat akartak, amelyeket azonban nem kaptak meg. A segíly odaitélése lassú folyamat volt, kifizetése pedig még ennél is vontatottabb. Rossz politikai döntés volt a birodalmi segílyekre várni, igaz, ekkor már a Jagelló-kori Magyarországnak nem volt más választása. A belső források megszűntek, saját erőből nem lehetett reálisan finanszírozni a védelmet.

31 Dr. Török P.: i. m. 161–164.

A belpolitikai villongások óhatatlanul rossz fényt vetettek az országra. Külföldön nem értették, hogy ha olyan nagy a török veszély, akkor miért nem jutnak egyezségekre a magyar politika meghatározó személyiségei és pártjai. Jól megkülönböztethető a két fél tárgyalási taktikája is. A birodalmi rendek, illetve követek előre kialakított rend szerint, már-már a modern hivatali ügyviselés szabályainak megfelelően, egységes, előre kialakított koncepciót követve tárgyaltak, szakértőként bíráltak, Magyarország térképét használták a katonai hadmozdulatok elemzésénél, biztosítékokat kértek, felterjesztettek, döntöttek, míg a magyarok gyakorlatilag improvizáltak.³² A két „iskola” találkozásai pontjai, a birodalmi gyűlések, vagy a diplomáciai tárgyalások voltak, ahol Ferdinándnak, amint már említettem, mindkét oldal felé voltak elkötelezettségei. Az általam ismert és használt dokumentumokból az derül ki, hogy a főherceg Horvátország ügyét mindig szem előtt tartotta és konzekvensen képviselte, de a reális magyar kéréseket is támogatta. A magyar diplomácia hibája volt, hogy sokkal több volt a megalapozatlan előterjesztés, mint a teljesíthető. Ez azonban érthető, hiszen vészhelyzetben volt az ország, és a „mindig többet kérni”-elv jól bevált módszertől már lehetetlen volt eltérni.

Az 1522. évi őszi, nürnbergi birodalmi gyűlést november 11-re hirdették meg. A magyar követség, talán tanulva az eddigi hibákból, már október 12-én megérkezett, és kellő felhatalmazással is rendelkezett. A követség vezetője, Macedóniai László szerémi püspök a gyűlés megnyitása után tartotta meg beszédét, amelyben szokás szerint felvázolta az ország súlyos veszteségeit, ismertette az eddigi török hódításokat, és felhívta a rendek figyelmét arra, hogy gondolják meg, mi lesz a Német-római Birodalommal, ha Magyarország elesik. Azzal is érvelt a segély mellett, hogy ha együttesen megkezdenék Nándorfehérvár támadását, akkor a törökök abbagygnák Rodosz ostromát. December 2-án Ferdinánd is a magyarokat támogató beszédet mondott, hiszen többek között előadta, hogy Magyarországon most egyetértés van, a királyt hazavárják, elkezdtek az ágyúkról gondoskodni, és a rossz pénz ügyében is lépéseket tesznek. A birodalmi gyűlés ezután bizottságot küldött a magyarokhoz, akik elmondták, hogy felhatalmazásuk van a királytól és a rendektől is. Nem is értik, miért kérdezik tőlük, hogy milyen viszályok vannak otthon, hiszen ez nem igaz. Abban az esetben, ha 20 000 fős sereg jönne Magyarországra, olyan támogatást adnának, hogy megverhetik a törököket. Arra kérték a gyűlést, döntsön minél hamarabb, hogy a magyaroknak legyen idejük felkészülni.³³ Ebből a rövid összefoglalóból is látszik, hogy a magyar diplomácia taktikát váltott, megpróbált a realitások talaján maradni, a tavaszi tárgyalások sikertelensége minden bizonnyal elgondolkodtatta a király tanácsadóit.³⁴ Ferdinándot is megkeresték, és elpanaszolták, hogy a birodalmi rendek szerintük nem is értik, hogy az ország milyen bajban van. Ezután megin-

32 A térképre: i. m. 168.

33 I. m. 164–165.

34 Igaz, az ország által kiállítandó katonák létszámát nem tudták megmondani.

dult a tárgyalás a birodalmi kormány (*Regiment*) és a birodalmi gyűlés bizottsága között. A bizottság tagjai elvetették a Romzug kiállítását, hiszen tudták, a keresztény uralkodók háborúja a következő évben sem ér majd véget, különben is, ez csak hat hónapra szól, amelyből 2-2 hónap az oda-vissza vonulás, így csak két hónap maradna a hadműveletekre. A pénzek egyenetlenül folynak be, és más keresztény hatalmak nélkül nem lehet a törököktől területeket elfoglalni. Megfontolandónak tartják a segély kérdését, ezt sürgeti a pápa, a császár, Ferdinánd és a horvátok is, mivel előfordulhat, hogy pénz hiányában a magyarok kiegyeznek a törökkel. Ezért a Romzug gyalogságának felét meg kellene adni a magyaroknak. A *Regiment* kevesellte ezt az arányt, és azt javasolta, hogy már most tanácskozni kell az 1524-es évben adandó nagy segélyről.

Hosszas tárgyalások után, december 19-én a birodalmi rendek megígérték, hogy 1523. május 25-re Sopronban lesz a hat hónapra elegendő segély, amelyből egyhavit a menet és a jövet időtartamára kell tartalékolni. A feltételek között szerepelt többek között, hogy a magyarok adjanak 70 különböző típusú ágyút és tüzérségi hadianyagot. Gondoskodjanak arról, hogy a német katonák méltányos áron tudjanak fegyvereket venni, vámmentesen engedjék be a birodalomból az élelmiszereket. Mivel a pénzrontás miatt a zsoldosok nem akarták pénzeiket Magyarországon átváltani, nehéz volt katonákat toborozni. Ezért azt is kérték, hogy legyen újból jó pénz Magyarországon. Az egyezkedések végén, a Nürnbergben tartózkodó Frangepán Kristóf előadta, hogy őt már megkereste egy török vezető, hogy engedje át a csapataikat saját fölcjein, és felajánlották neki, hogy ha a szultánt elfogadná urának, megerősítenék őt birtokaiban. Ezt ő elutasította, ezért a törökök elpusztították birtokait. Ha nem kapnak segélyt, akkor Horvátország kénytelen meghódolni. 1523. február 9-én kapták meg a magyarok és a horvátok a választ: 4000 katonát, húsz ágyú mestert és 100 mázsa lőport kapnak. A birodalmi gyűlés feltételeit II. Lajosnak 1523. március 15-ig kellett teljesítenie, ennek ellenőrzését a birodalmi rendek Ferdinánd főhercegre bízta. Mivel a magyar király a feltételeket nem tudta teljesíteni, hiszen eleve csak áprilisra hívta össze a magyar országgyűlést, és a júliusban Nürnbergbe érkező magyar delegáció semmi haladásról nem tudott beszámolni, az amúgy is nagyon lassan gyűlő segélyt a rendek visszaadták, a magyarok nem kaptak semmit. A magyar ügyek megtárgyalását a következő évben összehívandó birodalmi gyűlés elé utalták.³⁵

Az ország politikai elitjében oly fontosnak tartott bécsújhelyi találkozót 1523. október 15. és 22. között II. Lajos magyar király, Mária királyné, Ferdinánd főherceg és felesége Anna, Szydłowiecki főkancellár, a cseh főurak és a pápai követ részvételével tartották meg. (Zsigmond lengyel király lemondta a személyes részvételt, arra hivatkozva, hogy többszöri dátummódosítás történt.)

35 Dr. Török P.: i. m. 166–170. Frangepán kérésére Ferdinánd és a rendek adtak 500-500 forintot, amit ő dec. 9-én megköszönt. Elpanaszolta, hogy ez a pénz az ő nürnbergi tartózkodására sem elegendő.

Közvetlen előzménye az 1515-ös bécsi fejedelmi találkozó volt, erre a szövegben többször is utalnak. Az igazi ok azonban véleményem szerint az volt, hogy a magyarok újból nem tudtak az 1522. évi késő őszi birodalmi gyűlés határozatainak eleget tenni, és a tárgyalás talán reményt jelentett, hogy az 1524-es esztendőben meg tudjanak felelni a rendek kéréseinek. Az, hogy Ferdinánd és II. Lajos személyesen is találkoztak, külön jelentőséget ad a tárgyalásoknak, hiszen mindenki azt várta, hogy érdemben tudnak majd dönteni, és eredményesebb lesz a segélyek befogadása. A két uralkodó már régóta találkozni akart, de II. Lajos ragaszkodott Zsigmond lengyel király jelenlétéhez is. Ettől most Ferdinánd sem zárkózott el. A magyar király és Ferdinánd a tárgyalások előtt egyeztettek egymással, hiszen 1523. október 12-én találkoztak Sopronban. Minden bizonnyal a törökök elleni harcok kérdéseit tárgyalhatták meg. Ez állt a bécsújhelyi megbeszélések középpontjában is. Ferdinándtól pénzt és katonát kértek, a főherceg pedig – a birodalmi gyűléshez hasonlóan – biztosítékokat. A Habsburg-főherceg elvárta a jó pénzt, a magyar katonai erő konkrét létszámának megadását, a pontos határidőket és a katonai vezető kijelölését. A lengyel főkancellár végig azt képviselte, hogy a törökökkel inkább meg kellene egyezni, és nem a támadáson gondolkodni. A lengyelek álláspontja érthető volt, hiszen számukra az orosz és a tatár betörések, valamint a német lovagrend elég problémát okozott, egy törökök elleni hadjáratot nem vállalhattak fel. Ferdinánd ellenben a harcot támogatta, igaz, Horvátország érdekeit mindig szem előtt tartotta. Meg kell azonban jegyezni, hogy megfelelő anyagi háttér hiányában nem volt realitása a támadó háborúnak, a lengyelek támogatása nélkül pedig még kisebbre zsugorodott az esély. A harc érdekében Ferdinánd és II. Lajos megpróbált közvetíteni Zsigmond lengyel király és a német lovagrend között, de sikertelenül. (A nagymester el sem jött, így őt Brandenburgi György képviselte.) A naplóból azonban kiderül, Ferdinánd és a magyar király inkább azt szeretne volna, ha a lovagrend megmarad, így azonban Lengyelországot nem lehetett a hadjárat mellé állítani. Úgy tűnik, a lengyel követ és Ferdinánd arról is tárgyalt, miként tudnák rávenni II. Lajost arra, hogy reformokat vezessen be a királyi udvarban és az országban egyaránt. A bécsújhelyi tárgyalásokat követő pozsonyi összejövetelre Ferdinánd már nem ment el, hiszen ott nem a törökkérdés állt a tárgyalások központjában. Ferdinándot itt többek között Fülöp rajnai palotagróf és Christoph Rauber ljubljana (laibachi) püspök képviselte.³⁶

A bécsújhelyi találkozón nem sikerült a lengyeleket egy esetleges törökök elleni hadjáratba bevonni, de újabb reményként ott volt az 1524-es birodalmi gyűlés, amelyet hosszas halogatás után 1523 nyara helyett, a következő év január 11-re hívtak össze, Nürnbergbe. A forгатókönyv ugyanaz volt, mint eddig: a ma-

36 Krzysztof Szydlowiecki kancellár naplója i. m. 226–234., 276–290. A tárgyalások alatt Ferdinánd kellemetlen helyzetbe került, mert a magyar urak váratlanul előhozták Anna főhercegné hitbérének a kérdését. A házassági szerződés óta ebben az ügyben nem történt semmi, most azonban összeírták, hogy milyen birtokok illetik meg Annát.

gyarok március 24-én előadták (Gosztonyi János győri püspök), hogy a törökök Jajcát, Szőrényt, Klisszát, Moldvát akarják már elfoglalni, Szulejmán szultán békét kötött összes szomszédjával, így Magyarország ellen támad. A magyarok hajlandók lennének német segítséggel ellenállni. II. Lajos követeinek beszéde után két bizottság is tárgyalta a segély kérdését. Abban egyetértettek, hogy a nagy segély nem lehet csak a németek terhe, elhatározták, hogy követséget küldenek V. Károlyhoz és I. Ferenc francia királyhoz, hogy béküljenek ki, és adjanak gyors segítséget a magyaroknak. Úgy vélték, hogy érdemes lenne a Romzug felét megszavazni, nehogy a magyarok barátból ellenséggé váljanak. A rendek végül is április 12-én úgy döntöttek, hogy az elmúlt évben megszavazott segélyt megadják, de ha nem indul meg a török támadás, és nem kell katonákat kiállítani, az összeget vissza kell fizetni. Egy komolyabb segély tervének kidolgozását, az 1524. november 11-re tervezett speyeri birodalmi gyűlés elé utalták. Foglalkoztak a segélyek kivetésének és beszédésének a korszerűsítésével is, hiszen mindenki érezte, hogy az akkori rendszer nem működött hatékonyan.³⁷

A rendszert, a többszöri halasztás után, az 1526-ban összehívott speyeri birodalmi gyűlés idejére sem sikerült gyorsabbá tenni. A vita továbbra is a már megajánlott 400 emberről szólt, a komolyabb segélyről nem tárgyaltak, ezt későbbre halasztották. Követséget terveztek küldeni, amelynek tagjai elmondták volna, hogy a birodalomnak fontos ügyei vannak, a „lutherizmussal” és a parasztlázadásokkal is meg kell küzdenie. A Romzug felét azonban – bizonyos feltételek teljesítése mellett – megszavazták. A pénz befizetésének határnapja szeptember 29-e lett, pontosan a mohácsi csatavesztés után egy hónappal.³⁸

Magyarország és a Ferdinánd uralma alá tartozó osztrák területek közelsége az oka, hogy számos esetben a főherceg nemcsak az országos, hanem a helyi politikában is szerepet kapott. Mivel a határ menti Sopron és Bécsújhely polgárai több alkalommal összetűzésbe kerültek, a magyar város levéltárában számos dokumentum maradt ránk, ahol leírják a vitás eseteket. Az iratokból az derül ki, hogy 1522-ben még elfogadható volt a két város viszonya, hiszen Ferdinánd megengedte, hogy Alsó-Ausztrián át, a szokásos évi 200 dreilinges kvótán túl, 50 dreiling bort a soproniak Csehországba szállíthassanak az éppen ott tartózkodó II. Lajos magyar király számára.³⁹ A következő évben sokat romlott a helyzet. Ferdinánd, aki egyszer már megerősítette Sopron fent említett bor-kiviteli engedélyét, novemberben visszavonta rendelkezését.⁴⁰ A megromlott viszonyra utal az is, hogy a főherceg számos alkalommal felszólította a soproniakat, hogy ne akadályozzák a bécsújhelyi polgárok szőlőművelését, és az aspangi, valamint a kirchschlagi lakosokat engedjék a megszokott utakon köz-

37 *Dr. Török P.*: i. m. 170–171.

38 A gyűlést először 1525. szept. 29-re, majd 1526. júl. 1-jére halasztották.

39 *Házi Jenő*: Sopron szabad királyi város története. I/7. (1521–1531). Sopron, 1929. 32. sz. 1522. nov. 30. Bécsújhely. Ferdinánd oklevele a városhoz.

40 *Házi J.*: i. m. 47. sz. 1523. nov. 2. Bécsújhely.

lekedni.⁴¹ Ferdinánd több alkalommal ajánlotta saját embereit magyarországi szolgálatra, vagy támogatta azokat, akiket híveinek gondolt. Jó példa erre Hieronymus Ritiusz (*artium et medicine doctor*) esete, aki Rómában tanult, olaszul és németül kiválóan beszélt, valamint „latini sermones eloquentia quantum polleat”, és Ferdinánd II. Lajos figyelmébe ajánlotta őt 1523-ban.⁴² A következő évben testvérének, Máriának azt javasolja, hogy az erdélyi püspöki székbe (Várdai Ferenc), annak testvére, Várdai Mihály kerüljön, hiszen a család másik tagja, Imre sok szolgálatot tett neki.⁴³ 1526 tavaszán a frissen kinevezett kancellár, Brodarics István szerémi püspök köszönte meg neki, hogy támogatta őt kinevezésében.⁴⁴ (Ehhez a szentszéki követek hathatós segítségével is szükség volt.)⁴⁵

Végezetül Ferdinánd magyarországi szerepének egy eddig nem igazán kutatott aspektusára szeretném felhívni a figyelmet. A főherceget a Magyarországról hírt adó szentszéki követek több alkalommal példaként említették, mint aki kérlelhetetlen ellenfele az új vallási tanoknak és dicsérték erélyességét.⁴⁶

A lutheránusok magyarországi megjelenése éppen arra az időre tehető, amikor Ferdinánd egyre nagyobb szerepet kapott és vállalt az ország védelmi politikájában. A sors fintora, hogy míg Ferdinándot az örökös tartományokban ekkor (jogosan) a lutheránusok ellenfelének tartják, addig Magyarországon testvérét, Máriát az új irányzat legfontosabb támogatójaként említik.

Ez utóbbi állításnál azonban figyelembe kell venni, hogy az erre vonatkozó források döntő része Giovanni Antonio Burgio szicíliai bárótól, a világi származású pápai nunciustól maradt ránk, aki nagyon nem szerette Mária királynét. Burgio először a VI. Adorján pápa által Magyarországra küldött Thomas de Vio (Cajetanus) bíboros-legátussal érkezett az országba, majd – amikor VII. Kelemen pápa Lorenzo Campeggio bíboros-legátust a Német-római Birodalomba küldte, de hatáskörét Magyarországra is kiterjesztette – újból a báró lett mellette a magyarországi nuncius. Beszámolóí a mohácsi csatát megelőző időből fontos források, de a nagyon tehetséges Mária királynéről és a bizalmasának szá-

41 Házi J.: i. m. 64. sz. 1524. márc. 19. Bécs.; 75. sz. 1524. aug. 29. Bécs.

42 MOL DI 23 759. 1523. máj. 28. Innsbruck. Ferdinánd levele II. Lajos magyar királyhoz. Apját (Paulus Rüg) prothophysicus et consiliariusként említik az iratban, és a főherceg emberei közé tartozott.

43 MOL DI 82 678. 1524. nov. 13. Amstetten. Ferdinánd levele Mária magyar királynéhoz. Az erdélyi püspök végül is Gosztonyi János lett, akinek megválasztását kompromisszumnak kell tekinteni, hiszen a pápai diplomácia magyarországi képviselői, Brodarics István pécsi prépostot, királyi titkárt szerették volna erre a posztra. *Kubinyi András*: Diplomáciai érintkezések a Jagelló-kori magyar állam és a pápaság között (1490–1526). In: *Uő*: Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon. Bp. 1999. 119–120.

44 Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából. I. 1520–1529. Szerk. Bunyitay V.–Rapaics R.–Karácsonyi J. Bp. 1902. 230. sz. 1526. márc. 22. Buda.

45 Szalkai László esztergomi érsek politikai szerepléséről ld. *Kubinyi A.*: Diplomáciai érintkezések i. m. 159.

46 Monumenta Vaticana Historiam Regni Hungariae Illustrantia. Series secunda. Tomus primus. Relationes Oratorum Pontificiorum. Bp. 1884. 8. sz. 1524. aug. 22. Bécs.

mító Szalkai László esztergomi érsekről csak rosszat írt. Burgio elsődleges feladata a pápai segélypénzek útjának az ellenőrzése volt, sokat tett Magyarország törökök elleni védelméért. Mária-ellenességének elsődleges oka az lehetett, hogy az udvarból a híreket Bornemissza János budai várnagy és pozsonyi ispán keresztül kapta, aki nem szerette a királynét.⁴⁷

A lutheránusok magyarországi helyzetét és megítélését az is bonyolította, hogy a magyar politikai elit egy része német-(Habsburg-)ellenességét itt is érvényesíteni próbálta. Mivel ekkor az, aki lutheránusnak vallotta magát, elsősorban német volt, mi sem bizonyult egyszerűbbnek, mint azt állítani, hogy aki német, az mind lutheránus. Jó példa erre Burgio beszámolója az 1525. évi pesti országgyűlésről (1525. május 13.), amely szerint a nemesség hatvan követet küldött II. Lajoshoz, hogy a szolgálatában lévő valamennyi németet bocsássa el, hiszen Ferdinánd is így tett Anna magyarjaival. Különben is – állítják – ezek a németek valamennyien lutheránusok.⁴⁸

A nuncius szerint a lutheránusok oltalmazója Mária királyné volt, aki védelmébe vette őket. 1525. augusztus 30-án Burgio azt írta, hogy egy Buda városa által halálra ítélt lutheránus a vallatás során arra a kérdésre, hogy milyen lutheránusokat ismer, sok budai német polgárt és kereskedőt nevezett meg. Rajtuk kívül a kikeresztelkedett zsidó üzletembert, Szerencsés Imrét (akivel Szalkai prímás jó kapcsolatban állt),⁴⁹ valamint a királyné egyik kamaragrófját is megemlíttette. Hiába akartak azonban szigorú ítéletet hozni, Mária királyné pártfogásába vette őket.⁵⁰

A vallási és etnikai problémák a politikai közéletre is rányomták bélyegüket. Lorenzo Campeggio bíboros-legátus 1525. február 8-án azt írta Budáról Sadoletto pápai titkárnak, carpentarsi püspöknek, hogy Mária királyné és német hívei kijelentették: abban az esetben, ha a pápa a császár ellen fordul, akkor mindnyájan lutheránusok lesznek, de ezzel nem kell törődni, mert Magyarország „természetes ellensége” (*natural nemica*) a Német-római Birodalomnak, így ők megmaradnak a Szentszék és a katolikus vallás mellett.⁵¹

A felsorolt példákból és más adatokból jól látszik, hogy a szentszéki követek értelmezésében Magyarországon két pártot lehet megkülönböztetni, az udvarit (Habsburg, főúri), és a nemzetit (köznemesi, Szapolyai). Ez azonban így nem teljesen igaz. A két politikai erőt valóban markánsan meg lehetett különböztetni, de a változó összetételű érdekcsoportok között mindig volt átjárás. Mária királyné nemegyszer mást képviselt, mint amit a Habsburgok elvártak tőle, míg Szapolyai számos alkalommal fogott össze a bárókkal, a köznemesség ellenében.⁵²

47 Bornemissza szerepére: *Kubinyi András*: A magyar állam i. m. 79. Burgio véleménye szerint Mária gyenge értelmi képességű volt. *Monumenta Vaticana* i. m. 161.

48 *Monumenta Vaticana* i. m. 190.

49 *Kubinyi A.*: Diplomáciai érintkezések i. m. 157.

50 *Monumenta Vaticana* i. m. 262.

51 *Monumenta Vaticana* i. m. 139–140.

52 *Kubinyi A.*: Diplomáciai érintkezések i. m. 157.

Mária és a lutheránusok kapcsolatát jelenlegi ismereteink szerint lehetetlen bizonyítani, hiszen azok a források, amelyek erről beszélnek, vagy szóhagyományra, vagy a szentszéki követek beszámolóira épülnek.⁵³ Az a tény, hogy Mária 1526-ban egy dedikált könyvet kapott Luthertől (*Vier tröstliche Psalmen*), kevés a vádhoz, hiszen, ahogy ezt a királyné is írta Ferdinándnak, nem tilthatja meg Luthernek, hogy azt írjon, amit akar. Ha ezt meg tudta volna akadályozni, akkor azt meg is tette volna. Az előszóból is látszik, Luther a könyvet az ő tudta és beleegyezése nélkül írta.⁵⁴ A főherceg válaszlevelében világossá tette, hogy hisz a királynénak, de ő is megemlítette, hogy a hírek szerint környezetében lutheránusok vannak, és ezért vigyázzon, nehogy az legyen a híre, hogy jó lutheránus.⁵⁵

A királynéval természetesen érkezhettek lutheránusok is, és érdekes módon Ferdinánd követének, Johann von Schönkirchen Schneitpöcknek is erős kapcsolatai voltak az új tanokkal.⁵⁶ Mária azonban inkább intellektuálisan érdeklődött Luther tanai iránt, ismert, hogy nagyon nagyra tartotta Erasmust, minden bizonnyal tisztában akart lenni az új hittételekkel is. A lutheranizmus kérdése az 1523-as pozsonyi tárgyalásokon is felmerült,⁵⁷ és már ugyanennek az évnek az áprilisában az országgyűlés foglalkozott az üggyel: fej- és jószágvesztésre ítélte a tévtanok követőit. Két év múlva, a rákosi országgyűlésen már úgy fogalmazott a törvény, hogy Luther híveit meg kell égetni.⁵⁸ Egyes vélekedések szerint azért voltak ilyen szigorúak a törvények, mert Brandenburgi Györgyöt, aki állítólag pártolta Luther tanait, a magyar nemesség nem szívelte.

A két testvér szembeállítás a lutheranizmus kérdésében elsősorban politikai célokat szolgált. A szentszéki diplomácia örömmel vette, hogy az udvar prominens tagjai a lutheranizmus vádjával illették Máriát, mint a Habsburgok magyarországi képviselőjét.

Ferdinánd főhercegnek a mohácsi csatavesztés előtti hónapokban folytatott tevékenységéből jelen tanulmányban csak a legfontosabb momentumokat emelem ki.⁵⁹ 1526. március 26-án arról rendelkezett, hogy kiket küldjön Magyar-

53 Pl. Monumenta Vaticana i. m. 308. Burgio szerint az esztergomi (!) érsek arról értesíti, hogy Mária egyetért Lutherrel. Szerémi György a mohács előtti évekre utalva (Emlékirat Magyarország romlásáról. Pest, 1857. 99–100.) megemlítette, hogy Török Bálint feleségül vette Mária udvarhölgyét, a lutheránus Pemfflinger Katalint, aki „demum erat leona lutteriana”.

54 Egyháztörténelmi emlékek i. m. 285. sz. 1526. dec. 1. Wittenberg.; 313. sz. 1527. ápr. 15. Pozsony.

55 Egyháztörténelmi emlékek i. m. 314. sz. 1527. ápr. 19. Olmütz.

56 Monika Schwob: Der Ofener Humanistenkreis der Königin Maria von Ungarn. Südostdeutsches Archiv 75(1974) 50–73.

57 Krzysztof Szydlowiecki kancellár naplója i. m. 166–167.

58 Kubinyi András: Budapest története a későbbi középkorban Buda elestéig (1541-ig). In: Budapest története a későbbi középkorban és a török hódoltság idején. Szerk. Gerevich László–Kosáry Domokos. Bp. 1973. (Budapest története II.) 163–164.

59 Ezúton is szeretnék köszönetet mondani Fazekas István bécsi magyar levéltári delegátusnak, aki az alább idézett iratokra felhívta a figyelmet, és le is másolta számomra.

országra a rákosi országgyűlésre, három nappal később pedig levelében beszámolt II. Lajos magyar királynak, hogy mekkora a horvát határon állomásozó török sereg.⁶⁰ Ferdinánd természetesen elsősorban a horvát védelemmel volt elfoglalva, még áprilisban kinevezte Jurisics Miklóst a horvátországi törökellenes harcok főparancsnokává.⁶¹ Jurisics egyik fontos feladatául azt kapta, hogy segítsen a horvát bánnak, Ferdinánd erre szólította fel a krajnai csapatokat is.⁶² Lőport küldetett az *Alsó-Ausztriai Kamarán* keresztül Frangepán Kristóf várainak, meghagyta Jurisicsnak és Frangepánnak, hogy szerezzenek lovakat a törökök elleni harchoz.⁶³

Ferdinánd, aki a Német-római Birodalomban a legtöbbet tudott a magyarországi helyzetről, úgy tűnik, 1526 tavaszán már tisztában volt azzal, hogy ebben az évben nem a szokványos török betörésekről lesz szó. Tudta, hogy hadjárat indul Magyarország ellen, és ezért segíteni próbált. Fegyvereket küldetett II. Lajosnak, és ő is felvetette az új magyar pénz ügyét.⁶⁴ Május 29-én utasította az udvari tanácsot, hogy a magyaroknak küldött pápai segélyt engedjék át Ausztrián, és azt is elérte, hogy Magyarország felé postai összeköttetést tartsanak fenn annak érdekében, hogy a török háború híreit megkaphassák.⁶⁵ Ferdinánd személyesen megkereste Niklas Graf zu Salmot, akinek II. Lajos a törökök elleni hadjárat fővezérségét felajánlotta.⁶⁶ (Salm, betegsége miatt, nem vállalta el a felkérést.)⁶⁷ Ferdinánd kétezer cseh katonát szándékozott Magyarországra küldeni, akiket eredetileg a salzburgi parasztmegmozdulások leverésére fogadtak fel. A zsoldosokat Frangepán Kristófnak kellett Bécsből a magyar táborba vezetni.⁶⁸ A katonákat és az ágyúkat stájer pénzből finanszírozták.⁶⁹ (A fent említett kétezer cseh zsoldost, ahogy erről Ferdinándot Franz Dietrichstein stájer főkapitány értesítette, csak augusztus 25-én sikerült felfogadni.)⁷⁰

Ferdinándnak nem voltak illúziói a magyar hadak erejéről. Az alsó-ausztriai rendeket augusztus elején arról tájékoztatta, hogy a magyar sereg felkészületlen, és ennek hatására az osztrák tartományok azonnali segítséget kértek a birodalmi gyűléstől.⁷¹ Ez volt a terve Ferdinándnak is, aki – miután megtudta, hogy Pétervárad török kézre került – a birodalmi gyűléstől remélt támogatást II. La-

60 Österreichisches Staatsarchiv. Finanz- und Hofkammerarchiv. Hofffinanz und Niederösterreichische Kammer. Die ältesten durch die Register nicht erfassten Akten des Bestandes Niederöst. Kammer. 1525–1531. Fasc. 1. N° 152., 153.

61 Uo. Fasc. 1. N° 246. 1526. ápr. 20.

62 Uo. Fasc. 1. N° 311. 1526. máj. 9.; N° 329. 1526. máj. 12.

63 Uo. Fasc. 1. N° 348. 1526. máj. 15.; N° 481. 1526. jún. 16.

64 Uo. Fasc. 1. N° 207. 1526. ápr. 7.; N° 405. 1526. máj. 28.

65 Uo. Fasc. 1. N° 413.; N° 554. 1526. júl. 6.

66 Uo. Fasc. 1. N° 513. 1526. jún. 27.

67 Uo. Fasc. 1. N° 628. 1526. júl. 24.

68 Uo. Fasc. 1. N° 620. 1526. júl. 22.; N° 621. 1526. júl. 22.; N° 622. 1526. júl. 22.

69 Uo. Fasc. 1. N° 651. 1526. júl. 17.

70 Uo. Fasc. 2. N° 70. 1526. aug. 25.

71 Uo. Fasc. 2. N° 15. 1526. aug. 6.

josnak.⁷² A veszélyre való tekintettel abbahagyatta az itáliai hadjárat támogatását is. Ferdinánd, aki még júniusban azt parancsolta Jurisicsnak, hogy azokat a lovasokat, akikre a törökök elleni háborúban nincsen szüksége, vezényelje a velencei határhoz, augusztusban már elrendelte, hogy ne támogassák tovább az itáliai hadjáratot.⁷³ A mohácsi vereség előtti napon arról tájékoztatta osztrák udvari és kamarai tanácsosait, hogy II. Lajos nincsen felkészülve a harcra, de mégis csatába kell bocsátkoznia a törökökkel. Ferdinándnak az volt a véleménye, hogy a magyar királyt a csata elhalasztására kellene felszólítani.⁷⁴ A csatavesztésről szeptember 3-án vagy 4-én szerzett tudomást, az alsó-ausztriai rendeket ő értesítette, és azonnal intézkedésekbe kezdett Mária királyné érdekeinek a védelmére.⁷⁵

Ferdinánd magyarországi politikájának két sarkalatos pontja volt. Mária segítése és a horvát végek kérdése. Testvérét a legtöbb esetben támogatta, mivel a királyi hatalom megerősödésekor (és Máriának ez volt a célja) nagyobb az esély az esetleges öröklésre. Horvátország katonai megsegítése pedig az örökös tartományok védelmét szolgálta, közvetve ezzel segített az országon is, de a törökök elleni küzdelem terheiből többet nem vállalhatott fel. Erejéhez képest próbált a birodalomból is pénzt szerezni, de a sikertelenség miatt nem lehet Ferdinándot hibáztatni, hiszen nem volt az ország királya. Mindenki tudta, hogy a Magyarországra küldött segélypénzek pillanatok alatt követhetetlenül eltűnnek. Nem véletlen, hogy a Szentszék Burgiot bízta meg, hogy a Magyarországra juttatott segélyeknek ellenőrizze az útját. Rómában jól tudták, hogy a törökök elleni harcra kért és kapott pénzeket nem csak a határok védelmére fordítják. Ez már Mátyás alatt is így volt, nem véletlenül maradtak el a pénzek Rómából IV. Sixtus pápa megválasztása után (1471), aki joggal várta el, hogy a pénz fejében a magyar király a törökök ellen támadjon, tegyük hozzá, hiába.⁷⁶ Ekkor azonban a pápai segélyek elmaradása nem okozott gondot az államháztartásnak, ellentétben a Jagelló-korral, amikor egy olyan ellenség támadott, amellyel szemben a korszak Európájában ekkor még mindenki vereségre lett volna ítélve. Azt, hogy a segélyeket nem jól használták fel az országban, a birodalomban is tudták. A már említett 1522. évi nürnbergi gyűlésen nem véletlenül javasolták, hogy abban az esetben, ha megszavazzák a kért sereget és támogatást, a birodalomból alkalmas embereket kell küldeni II. Lajos tanácsába, mert a király fiatal és a magyar bárók nem engedelmesskednek neki.⁷⁷ Magyarország csak-csak túlélte volna a

72 Uo. Fasc. 2. N° 45. 1526. aug. 16.

73 Uo. Fasc. 1. N° 461. 1526. jún. 12.; Uo. Fasc. 2. N° 42. 1526. aug. 16.

74 Uo. Fasc. 2. N° 77. 1526. aug. 28.

75 Szept. 3-án még a török elleni segítségéről írt, nem tudott a csatavesztésről. Uo. Fasc. 2. N° 88. 1526. szept. 3. Másnap már tud Mohácsról. Uo. Fasc. 2. N° 93. 1526. szept. 4.

76 E. Kovács Péter: Magyarország és Nápoly politikai kapcsolatai a Mátyás-korban. In: Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére. Szerk. Fodor Pál–Pálffy Géza–Tóth István György. Bp. 2002. (Gazdaság- és társadalomtörténeti kötetek 2.) 229–230.

77 Deutsche Reichstagsakten unter Kaiser Karl V. III. Bearb. Adolf Wrede. Gotha, 1901. (Deutsche Reichstagsakten. Jüngere Reihe III.) 74.

Jagelló-kori politikai belharcokat, az egyre rosszabbodó gazdasági eredményeket, a társadalmi változások hiányát, de a törökökkel szemben semmilyen esélye nem volt, akár volt segély, akár nem. Az 1520-as évektől három lehetőség között választhatott volna az ország. Hasonlóan Mátyáshoz, átengedi a törököket a gazdag osztrák tartományok felé, felveszi velük a harcot vagy békét köt. Az első megoldás a Habsburg–Jagelló-szerződés és a családi kapcsolatok miatt lehetetlen volt. A második lehetőséget az ország helyzetét ismerve kizárhatjuk, a törököket csak nemzetközi összefogással lehetett volna visszaszorítani. A békekötés lett volna talán a legjobb megoldás, mert legalább időt nyert volna az ország, és ezalatt el kellett volna érni, hogy a Belgrád elestével meggyengült védelmi vonalat megerősítsék.⁷⁸

Fontos szempont volt az is, hogy a birodalom életében, annak ellenére, hogy V. Károly foglalkozott a magyar ügygel, Worms óta az ország Ferdinánd érdekszférája alá tartozott. Ezért is volt nehéz Ferdinándnak a bátyjától támogatást kicsikarni. A birodalmi gyűléseken hiába jelentek meg a magyar és az osztrák követek, amíg nem volt közvetlen fenyegetettség, addig kevés volt az empátia is. Még mielőtt pálcát törnénk felettük, gondoljuk végig, mit tett Magyarország a vazallus országok érdekében, amikor azokat támadták a törökök. A 16. század elejére Ausztriából nézve, Magyarország lett az ütközőállam, és hasonlóan járt, mint a balkáni kis országok a 15. században, nem kapott elegendő segítséget. Bécs 1529-es ostroma után változott meg a birodalmi hozzáállás, a közvetlen fenyegetettség megtette a hatását, igaz, ez Magyarországon már nem segített.

Magyarország történetében Ferdinánd főherceg a wormsi birodalmi gyűlés (1521) és a mohácsi csatavesztés (1526) között is fontos szerepet játszott. Miután Miksa császár örökségét felosztották, és az esküvővel a családi kapcsolatok is szorosabban kötődtek Magyarországhoz, Ferdinánd reálpolitikusként viselkedett. Nem szabad elfelejteni, hogy Ferdinánd ekkor még nem volt az ország királya, és ennek megfelelően nem tehetett meg akármit. Magyarországi politikájában természetesen mindig érezhető volt, hogy akár az ország uralkodója is lehet, de az ország belügyeibe egyelőre csak közvetve avatkozott bele. Magyar ügyben az igazi megpróbáltatás csak a mohácsi csatavesztés után várt Ferdinándra.

⁷⁸ Kubinyi A.: A magyar állam i. m. 66.; Szakály Ferenc: A török–magyar küzdelem szakaszai a mohácsi csata előtt (1365–1526). In: Mohács i. m. 49–52.

PÉTER E. KOVÁCS
ARCHDUKE FERDINAND AND HUNGARY (1521–1526)

The year 1521 was a turning point in the history of Hungary as well as in the history of the Habsburgs. Hungary lost the castle of Belgrade, a fort of utmost importance. For the “family history” of the Habsburg dynasty the *Reichstag* of Worms in 1521 was very important. In 1521, Archduke Ferdinand married Anne of Jagiello, the sister of the Hungarian King Louis II. Ferdinand took over the defense of Croatia, as essential for the defense of his new Austrian provinces. This was a very important defensive measure similar to the policy of the Hungarian Kings on the Balkans. Archduke Ferdinand played also an important role at the royal meeting at Wiener Neustadt in 1523. However, the possibilities of Ferdinand were limited: his brother, Emperor Charles V fought with the French king Francis I. Nevertheless, Ferdinand did his best to mobilize the forces of the Holy Roman Empire for the defense of Hungary. This was evident at the Reichstag of Nuremberg in 1522, too. Because of this, Archduke Ferdinand played an important role in local politics of Western Hungary. The paper re-examines the role of Mary Habsburg, the sister of Archduke Ferdinand, in the spread of Protestantism and proves that most information on alleged pro-Lutheran tendencies in the entourage of Queen Mary came from the papal nuncio Antonio Burgio and has to be read with utmost criticism.

PÁLFFY GÉZA

A magyar nemesség I. Ferdinánd bécsi udvarában

Az 1526. évi mohácsi vereséget követően, I. Ferdinánd mintegy negyvenesztendő uralkodása alatt a Magyar Királyság történetének egyik legnagyobb korszakváltása zajlott. A politikai, katonai és államigazgatási változások¹ mellett azonban Ferdinánd osztrák főherceg 1526 végi magyar királlyá választása teljesen új helyzetet teremtett a magyarországi politikai elit, a korábban a Jagelló-uralkodók budai udvarában oly befolyásos magyar nemesség számára is. Az 1526-os esztendő a magyar királyi udvar történetében ugyanis hosszú távra meghatározó változásokat hozott: nevezetesen olyan alapvető és utóbb csaknem visszafordíthatatlan átalakulást, amely az uralkodói udvarok kora újkori történetében igen érdekesnek és talán még európai vonatkozásban is figyelemre méltónak nevezhető. Az alábbi rövid összegzésben ezen alapvető változásokra szeretném felhívni a figyelmet.²

1. Két udvari struktúra Magyarországon a Mohács utáni évtizedekben

Bár már maga a mohácsi csata is hatalmas veszteséget jelentett a budai udvart irányító magyar politikai elit és nemesség számára (hiszen hat főpap, egytucatnyi báró és sok száz nemes esett el), a magyar királyi udvar számára az igazi változást mégsem ez jelentette. A valódi fordulatot az hozta, hogy Ferdinánd király 1527. november 3-í, székesfehérvári koronázását követően pusztán néhány hetet (egészen pontosan 1528. január 20-tól február 6-ig) tartózkodott elődei székhelyén, és február elején távozott a magyar fővárosból.³ Magyar királyi udvara tehát ténylegesen csak e rövid időszakban létezett,⁴ és ekkor is meggyengült ál-

1 Az általánosan ismert összefoglalók mellett további irodalommal ld. Kenyeres István és E. Kovács Péter e számbeli tanulmányait.

2 Cseh kitekintéssel részletesebben *Václav Bůžek–Géza Pálffy*: Integrace šlechty z českých a uherských zemí ke dvoru Ferdinanda I. *Český časopis historický* 101(2003) 542–581.

3 1527. nov. 19-től 1528. jan. 17-ig Ferdinánd Esztergomban tartózkodott, a karácsonyt is itt ünnepelte. *Anton von Gévay*: Itinerar Kaiser Ferdinand's I. 1521–1564. Wien, 1843. oldalszám nélkül.

4 Vö. *Thallóczy Lajos*: Lamberg Kristóf I. Ferdinánd király fővadászmestere Budán. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* 1(1894) 111–124.

lapotban, hiszen a késő középkori budai udvar nemességének egy része, nevezetesen néhány főúr mellett elsősorban a köznemesség jelentős csoportja, Szapolyai János király pártján állt.⁵ Mindez egyúttal azt jelentette, hogy az egykori budai királyi udvarnak két örököse lehetett: a két legitim magyar király jövendőbeli udvarai. A körülmények azonban fél évszázad alatt különleges módon végül úgy hozták, hogy a késő középkori magyar királyi udvar jellegzetességeit⁶ János király erdélyi fejedelem-utódai örököztették inkább tovább.

Ferdinánd önálló magyar királyi udvara 1528 elején Magyarországról való távoztával tehát örökre megszűnt. Pontosabban szólva: mivel Ferdinánd a magyar nemesség sokszori kérelmére sem tartotta, de ténylegesen nem is tarthatta székhelyét Magyarországon, ezért az osztrák és a cseh tartományok, valamint a Magyar Királyság közös kormányzásának (uniójának) köszönhetően a magyar király udvara egyesült az osztrák főherceg, a cseh király, sőt 1556/1558 után az immáron Bécsben székelő német-római császár udvarával.⁷ Valójában hasonló helyzet alakult ki, méghozzá igen hosszú időre, mint a középkorban a Magyar és a Horvát Királyság „perszonáluniójában”, amelyben külön horvát királyi udvar nem, csak egyetlen közös budai királyi udvar létezett.

Jóllehet az egykori középkori önálló magyar királyi udvar megszűnt, azaz Bécsben csak egy közös udvar működött, a Habsburgok kormányozta, megfo-

5 Barta Gábor alapvető kutatásai mellett (*Barta Gábor: Konszolidációs kísérlet Magyarországon a mohácsi csatavesztés után. [Szapolyai János király kormányzása 1526. november–1527. augusztus.] Századok 111[1977] 635–680., ill. Uő: Illúziók esztendeje. [Megjegyzések a Mohács utáni kettős királyválasztás történetéhez.] Történelmi Szemle 20[1977] 1–30.*) minderre ld. még Besenyei József c. számbeli összegzését.

6 A Jagelló-kori budai udvarra: *Főgel József: II. Ulászló udvartartása (1490–1516). Bp. 1913.; Uő: II. Lajos udvartartása (1516–1526). Bp. 1917.; Kubinyi András: A királyi udvar élete a Jagelló-korban. In: Kelet és nyugat között. Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére. Szerk. Koszta László. Szeged, 1995. 309–335., ill. legújabban Uő: Udvari nemesség a késő középkorban. História 25(2003) 10. sz. 22–26.*

7 I. Ferdinánd bécsi udvarára: *Christiane Thomas: Wien als Residenz unter Kaiser Ferdinand I. In: Studien zur Wiener Geschichte. Jahrbuch des Vereins für Geschichte der Stadt Wien. 49. Hrsg. Ferdinand Opll–Karl Fischer. Wien, 1993. 101–117.; Karl Vocelka: 'Du bist di port und zir alzeit, befestigung der christenheit' – Wien zwischen Grenzfestung und Residenzstadt im späten Mittelalter und in der frühen Neuzeit. In: Metropolen im Wandel: Zentralität in Ostmitteleuropa an der Wende vom Mittelalter zur Neuzeit. Hg. Evamaria Engel–Karen Lambrecht–Hanna Nogossek. Berlin, 1995. (Forschungen zur Geschichte und Kultur des östlichen Mitteleuropa) 263–276.; vö. még: *Volker Press: The Imperial Court of the Habsburgs. From Maximilian I to Ferdinand III, 1493–1657. In: Princes, Patronage, and the Nobility: The Court at the Beginning of the Modern Age ca. 1450–1650. Ed. Ronald G. Asch–Adolf M. Birke. London–Oxford, 1991. 289–312.; Jeroen Duindam: The Court of the Austrian Habsburgs: Locus of a Composite Heritage. Mitteilungen der Residenzen-Kommission der Akademie der Wissenschaften zu Göttingen 8(1998) 2. sz. 24–58.; Markus Reissenleutner: Habsburgische Höfe in der frühen Neuzeit: Entwicklungslinien und Forschungsprobleme. In: Aristokratické rezidence a dvory v raném novověku. Edd. Václav Bůžek–Pavel Král. České Budějovice, 1999. (Opera Historica 7.) 97–144. és legújabban Jeroen Duindam: Vienna and Versailles: The Courts of Europe's Dynastic Rivals, 1550–1780. Cambridge, 2003. passim.**

gyatkozó területű Magyar Királyságban a késő középkori magyar királyi udvar egyes elemei átmeneti ideig, bizonyosak pedig egészen az 1848. évi polgári átalakulásig fennmaradtak. Valójában ez jelenti a problémakör kutatásának igazi érdekességét. Mint ez az egykori önálló cseh királyi udvar legfőbb tisztségviselői esetében már a késő középkorban is történt,⁸ a Magyar Királyságban a bécsi közös udvar ellenére is megmaradtak az egykori udvari főméltóságok. Azaz I. Ferdinánd király, majd utódai ugyanúgy nevezték ki az elkövetkező évszázadokban is magyar királyi főkamarasokat, lovászmestereket, főpohárnokokat, étékfogó-mestereket, de – s talán ez a legérdekesebb – még külön magyar királyi főudvar-mestereket és főajtónállókat is,⁹ noha e tisztségviselők ténylegesen nem láttak el semmit egykori középkori udvari feladatkörükből. Ez mégsem jelentett a bécsi közös udvar szempontjából komoly problémát, hiszen e tisztségek betöltői – a főudvarmestert és a főkamarást kivéve – ténylegesen már 1526 előtt, a Jagellók budai udvarában sem gyakorolták udvari feladataikat.¹⁰

E főtisztségviselők valójában az ország belpolitikai vezetői voltak, akiknek névleges udvari tisztségeik hatalmukat reprezentálták, a Ferdinánd által újonnan szervezett *Magyar Kamarából* értük járó nem csekély éves fizetés pedig lojalitásuk egyik fontos záloga volt, miként a velük általában járó egyéb tisztségek és birtokadományok is. Megszüntetésük tehát emiatt nem merült fel sem cseh, sem magyar viszonylatban, hiszen ez nem jelentett volna mást, mint a magyar főnemesség alapvető jogainak és érdekeinek durva megsértését. Ilyen felesleges konfliktusokat pedig nem vállalhattak fel Bécsben, hiszen amúgy is volt elegendő hatásköri összeütközés a magyar rendekkel, legfőképpen a had- és pénzügyek területén.¹¹ Sőt a névleges magyar királyi udvari főméltóságok megtartása jó lehetőséget kínált I. Ferdinándnak és utódainak arra, hogy a magyar politikai elitet – egy adott szinten legalábbis – saját érdekeinek megfelelően formálja, a magyar nemesség vezető rétegét pedig ily módon is magához kösse. (A megszünt önálló magyar királyi udvar névleges főméltóságai a következő évszázadokban pusztán a magyar királykoronázások alkalmával láttak el valamit egykori feladatkörükből, amikor a magyar királyi udvar – még ha csak ideiglenesen és felemás módon is, de úgymond – mindig „összegyűlt”).

A csak névleg fennmaradó magyar királyi udvari főméltóságokkal ellentétben az 1526 utáni három évtizedben maradt a késő középkori magyar udvartartásnak egy olyan csoportja, amely továbbra is ténylegesen ellátta feladatát. Nevezetesen a törökök és a János király elleni harcokban továbbra is alkalmazott udvari huszárokról van szó, akik 1526 előtt a királyi kincstartótól állandó fizetést kaptak, meghatározott kiváltságokkal rendelkeztek, tapasztalt és elismert huszárkapitányokként a királyi bandérium nagy részét alkották, ugyanakkor a tö-

8 Dilo Františka Palacký. I. Ed. Jaroslav Charvát. Praha, 1941. 360–365. és 377–380.

9 *Fallenbüchl Zoltán*: Magyarország főméltóságai 1526–1648. Bp. 1988.

10 Ld. a 6. jegyzetben idézett munkákat.

11 *Pálffy Géza*: A bécsi udvar és a magyar rendek a 16. században. *Történelmi Szemle* 41(1999) 331–367.

rök veszély fokozódásával a 16. század első évtizedeiben lovasaikkal az udvarból „kihelyezve” már gyakran a fontosabb déli végvárakban (Nándorfehérváron, Temesváron és Jajcán) teljesítettek szolgálatot.¹² A mohácsi vereség után ezeket a huszárkapitányokat, akik általában 10–200 könnyűlovasnak parancsnokoltak, a középkori gyakorlatnak megfelelően Ferdinánd király is felfogadta. Az 1530–1550-es évek többnyire latin nyelvű magyarországi forrásai őket *husarones aulæ regiae*, *husarones aulæ regiae familiares* vagy röviden *familiares aulæ regiae* alakban emlegetik.¹³ Fizetésüket a bevezetett pénzügyi reformokhoz igazodva viszont már a *Magyar Kamara* biztosította,¹⁴ de általában továbbra is olyan előkelőbb nemesekből verbuválódtak, akik jól értettek a könnyűlovas harcmódorhoz, és akikből az osztrák és német területeken csak ritkaságszámban akadt.

Az 1550-es évekig a Szapolyai János, valamint a törökök elleni hadjáratokban továbbra is az udvari huszárok alkották Ferdinánd király lovas bandériumát, és így általában az ő Magyarországra vezényelt csapatai idegen származású vezetőinek, az ún. királyi főhadparancsnokoknak (*Oberstfeldhauptleute*),¹⁵ esetleg az uralkodót képviselő új magyar tisztségviselőnek, a helytartónak (*locumtenens*) tartoztak engedelmességgel. I. Ferdinánd bécsi hadvezetését dicséri, hogy felismerte e katonáskodó csoport jelentőségét, és az *Udvari Haditanács* 1556. évi megalapításáig meghagyta őket régi szervezeti keretükben és elnevezésükkel. Egy részük az 1540-es években Ferdinánd király „képviselőjében” még a schmalcaldeni háborúban is komoly szerepet vállalt,¹⁶ sőt – miként az a késő középkorban is szokás volt – uralkodóját egy-egy hosszabb útjára is elkísérte. Bedeghi Nyáry Ferenc például 1542-ben huszáraival a speyeri birodalmi gyűlésre követte uralkodóját, és futott be szép katonai karriert.¹⁷ Hasonlóan magasra jutott egykori udvari huszártársa, csömöri Zay Ferenc is, aki a schmalcaldeni háború után előbb (1554–1557) Verancsics Antallal követ volt Konstantinápolyban, majd éle-

12 *Kubinyi A.*: A királyi udvar élete i. m. 321.

13 Számos adatot ld. a Magyar Országos Levéltár, Budapest (= MOL), a Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien (= HHStA) és Hofkammerarchiv, Wien (= HKA) különféle fondjaiban (elsősorban MOL E szekció, Kamarai Levéltárak, ill. HHStA Ungarische Akten és HKA Hoffinanz Ungarn), valamint vö. még: *Takáts Sándor*: Emlékezzünk eleinkről. I. Bp. [1929.] 14–16. és 139–143.

14 „Status erogationum ex proventibus Hungaricis faciendarum.” (1533. nov. 13., Bécs): HKA, Vermischte ungarische Gegenstände rote N° 48 A. fol. 216. (A forrásra Kenyeres István hívta fel figyelmemet, amit ezúton is köszönök), ill. „Instructio data fidelibus nostris praefecto et consiliariis Camerae nostrae Hungaricae super hiis, quomodo cum husaronibus aulæ nostrae familiaribus ponenda erit Posonii ratio”. (1539. márc. 10., Bécs): MOL, Magyar Kamara Archivuma, E 136, Diversae instructiones Tétel 30., fol. 376–379.

15 A főhadparancsnokok részletes archontológiája: *Pálffy Géza*: A török elleni védelmi rendszer néhány alapkérdése a XVI. század első felében. In: *Hagyomány és korszerűség a XVI–XVII. században*. Szerk. Petercsák Tivadar. Eger, 1997. (Studia Agriensia 17.) 68–73.

16 *Károlyi Árpád*: Magyar huszárok a schmalcaldeni háborúban. Századok 11(1877) 642–654. és 841–854., valamint *Martian Julián*: Magyarok V. Károly császár udvartartásában. (1546–47.) Erdélyi Múzeum 27(1910) 53–54.

17 *Takáts S.*: i. m. 19.

te végén (1560–1565) egészen a felső-magyarországi főkapitány posztjára emelkedett.¹⁸

Az udvari huszárok végül az 1550-es évek közepe táján fokozatosan tűntek el, katonai szerepüket a kiépülő határvédelmi rendszer végváraiban szolgáló és már a Haditanács által szerződtetett magyar és horvát huszárkapitányok vették át. Fennmaradásuk viszont azt jelentette, hogy az 1526–1556 közötti időszakban a Magyar Királyságban lényegében két udvar struktúrája mutatható ki: egyrészt a régi, megszűnt önálló magyar királyi udvar egyes elemei, másrészt az új, bécsi közös udvar, amelynek udvartartásában a magyar nemesség számára is lehetőség kínálkozott tisztségvállalásra és beilleszkedésre. Sőt, ezt a két struktúrát – mintegy harmadikként – 1540-ig Budán, majd az egykori középkori királyság erdélyi területein kiegészítette még Szapolyai János király, majd fia, János Zsigmond erdélyi fejedelem kialakuló udvartartása is. Ez utóbbi – bár kisebb számban, de – nagyjából az 1526 előtti budai királyi udvar struktúráját örökölte tovább. Többé-kevésbé megmaradtak az udvari főméltóságok, szerepük azonban az erős fejedelmi hatalom és részben köznemesi származásuk miatt korántsem volt olyan meghatározó, mint korábban Budán. Erdélyben sem tűntek el ugyanakkor az udvari huszárok, sőt 1550 után is megmaradtak, és fokozatosan a fejedelem állandó udvari hadainak lovas alakulatává (*equites aulici*) váltak, ellátván a testőrség funkcióját is.¹⁹ Összességében az erdélyi fejedelmi udvar szervezetét és működését tekintve még a 17. században is meglehetősen sok hasonlóságot mutatott a késő középkori budai udvarral.²⁰

2. A magyar nemesség I. Ferdinánd udvartartásában

A Ferdinánd király kormányozta területeken a régi és az új udvari struktúrában szolgálók elkülönítését megnehezíti, hogy a korabeli latin nyelvű források mind az említett udvari huszárokat, mind a bécsi közös udvartartás magyar tagjait gyakran ugyanúgy, *aulae nostrae familiaris* vagy *aulae Regiae Maiestatis familiaris* alakban említik. A terminológiai nehézségeket jól szemlélteti például, hogy az 1552-ben Felső-Magyarországon szolgáló és a Magyar Kamara által fizetett Feledy Eusták udvari huszár (lovaskapitány) *aulae Regiae Maiestatis familiaris* címmel bukkan fel, miközben az ugyanezen esztendőben bizonyíthatóan a Hofburgban szolgáló és az udvari fizetőmester (*Hofzahlmeister*) által javadalmazott

18 Thallóczy Lajos: Csömöri Zay Ferenc 1505–1570. Bp. 1885. (Magyar Történeti Életrajzok)

19 Sunkó Attila: Az erdélyi fejedelmi testőrség archontológiája a XVI. században. Fons 1(1994) 186–214. és Uő: Az erdélyi fejedelmek udvari hadai a 16. században. Levéltári Közlemények 69(1998) 99–131.

20 Az erdélyi fejedelmi udvar történetének bibliográfiája: Pálffy Géza: A magyar nemesség bécsi integrációjának színterei a 16–17. században. In: Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére. Szerk. Fodor Pál–Pálffy Géza–Tóth István György Bp. 2002. (Gazdaság- és társadalomtörténeti kötetek 2.) 310–311.: 18. jegyzet.

Magyar nemesek I. Ferdinánd bécsi udvartartásában

Év	Magy. kanc.	Kamarás	Előmetelő	Pohárnok	ún. <i>Panatier</i>	Étektőgő	1 lovas szolgáló	2 lovas szolgáló	3 lovas szolgáló	Tisztség nélküli nemesek	Egyéb szolgáló	Összesen
1530	ca. 6	–	–	–	–	–	–	–	–	–	2	8
1537	ca. 6	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	7
1539	ca. 6	–	–	–	–	–	–	1	–	–	–	7
1541	ca. 6	–	–	–	–	1	–	1	–	–	–	8
1544	ca. 6	–	1	1	–	1	–	–	1	–	–	10
1545	ca. 6	–	1	1	–	1	–	1	–	–	–	10
1548	ca. 6	–	1	1	–	1	–	2	–	–	–	11
1550	ca. 6	–	1	–	–	–	–	2	1	2	–	12
1551	ca. 6	–	1	1	–	1	–	6	–	2	–	17
1553	ca. 6	–	1	2	–	1	–	7	–	2	1	20
1554	ca. 6	1	–	3	–	1	–	5	–	2	1	19
1556. nov. előtt	ca. 6	1	–	2	–	–	1	3	–	–	2	15
1556. nov. után	ca. 6	1	–	2	–	–	1	3	–	–	1	14
1557	ca. 6	1	–	–	–	–	2	2	–	–	1	12
1558	ca. 6	1	–	–	–	–	3	2	1	–	1	14
1559	ca. 6	1	–	–	–	–	2	3	1	–	1	14
1560/I.	ca. 6	1	–	–	–	–	2	2	1	–	1	13
1560/II.	ca. 6	1	–	1	–	2	–	–	1	–	1	12
1563–1564	ca. 6	–	–	1	–	1	–	2	–	–	1	11

guti Országgh Kristóf latin forrásokban hasonlóképpen *aulae Maiestatis Suae familiarisként* szerepel.²¹

E komolynak tűnő terminológiai problémák mégis könnyen megoldhatók. Az 1530-as évek második felétől ugyanis egyre nagyobb számban állnak rendelkezésünkre a bécsi közös udvarról udvartartási jegyzékek, ún. *Hofstaatsverzeichnisse*,²² amelyek adatait az 1540-es évektől jól egészítik ki a *Hofzählamtsbuchok*²³ és egyéb források, mint például *Turnierbuchok*, követjelentések, levelezések. Ezek alapján a magyar nemesség bécsi udvarbeli szerepéről meglehetősen pontos kép alkotható.²⁴ Az I. Ferdinánd uralkodásának idejéből általam eddig

21 Feledy, 1552. márc. 16.: MOL A 57, Magyar Kancelláriai Levéltár, Libri Regii Köt. 3. p. 102.; Országgh, 1552. dec. 20.: Uo. p. 111.

22 *Heinz Noflatscher*: 'Ordonnances de l'hôtel', Hofstaatsverzeichnisse, Hof- und Staatskalender. In: Quellenkunde der Habsburgermonarchie (16.–18. Jahrhundert). Ein exemplarisches Handbuch. Hg. Josef Pauser–Martin Scheutz–Thomas Winkelbauer. Wien–München, 2004. (Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung Erg.-Bd. 44.) 59–75.

23 *Mark Hengerer*: Die Abrechnungsbücher des Hofzahlmeisters (1542–1714) und die Zählamtsbücher (1542–1825) im Wiener Hofkammerarchiv. In: Quellenkunde i. m. 128–143., különösen: 135–140.

24 A magyar szempontból analóg példának tekinthető cseh nemesség bécsi udvarbeli jelenlétére: *Václav Bůžek*: Der böhmische und mährische Adel zwischen Land und Hof unter Regierung

ismert csaknem húsz udvartartási jegyzék magyar vonatkozású adatait a mellékelt táblázat mutatja be.²⁵

Az adatok alapján egyértelműen megállapítható, hogy a bécsi udvarban az 1550-es évek elejéig az uralkodó mellett működő *Magyar Udvari Kancellária* személyzetét (kb. 6 fő) leszámítva magyar nemes hosszabb ideig szinte csak kivételesen tartózkodott. Ennek okai azonban egyáltalán nem valamiféle konok macacsságban vagy különleges magyar virtusban keresendők. Miként az újabb kutatásokból ismert,²⁶ az 1526 utáni negyedszázadban a magyar nemesség bécsi udvarbeli integrációja előtt óriási akadályok emelkedtek.

A magyar nemesség gyors és sikeres udvari beilleszkedését az oszmánok és a Szapolyai János király elleni állandó harcok, illetve ezzel összefüggésben a polgárháborús állapotok nagyon megnehezítették, hiszen ezek közepette birtokaik komoly veszélybe kerültek, így szívesebben maradtak védelmükre odahaza. A magyar főnemesek (a nyugati birtokosokat, Mária királyné híveit és néhány német ajkú kereskedőfamíliát, pl. a Pemfflingereket és a Hallereket kivéve) ugyanakkor csupán szerény kapcsolatokkal rendelkeztek Ferdinánd bécsi udvarának vezetőivel.²⁷ Az idegen bécsi miliő, a többségében idegen származású (osztrák, német, spanyol, németalföldi) udvarnokokkal teli udvartartás, valamint a kommunikációs, nyelvi nehézségek, az eltérő udvartartási szokások és etikett mellett mindezek tehát igen komoly akadályt jelentettek az eredményes bécsi integrációhoz.

Ferdinands I. In: Kaiser Ferdinand I. 1503–1564. Das Werden der Habsburgermonarchie. Hg. Wilfried Seipel. Wien, 2003. 181–189. és V. Bűžek–G. Pálffy: i. m.

25 1530: HHStA Obersthofmeisteramt (= OMeA), Sonderreihe (= SR) Schachtel 181: N° 5; 1537: Österreichische Nationalbibliothek, Wien (= ÖNB) Cod. 14363, fol. 2–15; 1539: HHStA OMeA SR Schachtel 181: N° 16; 1541: Uo. N° 17; 1544: Uo. N° 22; 1545: Uo. N° 23; 1548: Uo. N° 25; 1550: Uo. N° 27; 1551: Uo. Schachtel 182: N° 30; 1553: Uo. N° 32; 1554: Uo. N° 35 és *Friedrich Firnhaber*: Der Hofstaat König Ferdinand's I. im Jahre 1554. Archiv für Kunde Österreichischer Geschichtsquellen 26(1861) 1–28., 1556. nov. 17. előtt: HHStA OMeA SR Schachtel 182: N° 36, fol. 116–142; 1556. nov. 17. után: Uo. N° 36, fol. 143–160; 1557: Uo. N° 37; 1558: Uo. N° 38; 1559: ÖNB Cod. Ser. nov. 3359, fol. 1–48; 1560/I: Uo. Cod. Ser. nov. 3360, fol. 1–41; 1560/II: HHStA OMeA SR Schachtel 183: N° 45; 1563–1564: Uo. N° 46.

26 Részletesen Pálffy G.: A bécsi udvar i. m. 338–344.; vö. még: *Erdélyi Gabriella*: Vita a helytartóságról. (Néhány szempont I. Ferdinánd és a magyar politikai elit kapcsolatának vizsgálatához.) Századok 134(2000) 341–371.

27 *Eduard Rosenthal*: Die Behördenorganisation Kaiser Ferdinands I. Das Vorbild der Verwaltungsorganisation in den deutschen Territorien: Ein Beitrag zur Verwaltungsgeschichte des Verwaltungsrechtes. Archiv für österreichische Geschichte 69(1887) 53–316.; *Ferdinand Menčík*: Beiträge zur Geschichte der kaiserlichen Hofämter. Archiv für österreichische Geschichte 87(1899) 447–563.; *Helmut Goetz*: Die geheimen Ratgeber Ferdinands I. (1503–1564): Ihre Persönlichkeit im Urteil der Nuntien und Gesandten. Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken 42–43(1963) 453–494., valamint újabban *Heinz Noflatscher*: Räte und Herrscher: Politische Eliten an den Habsburgerhöfen der österreichischen Länder 1480–1530. Mainz, 1999. (Veröffentlichungen des Instituts für europäische Geschichte Mainz, Abteilung Universalgeschichte 161., Beiträge zur Sozial- und Verfassungsgeschichte des alten Reiches 14.)

Ezekén túl a magyar nemesek bécsi beilleszkedését nehezítette a Habsburgokkal kötött örökösödési és házassági szerződések (1463, 1491, 1506) következtében elevenen élő németellenesség, továbbá a kis létszámú udvari és a nagy tömegű vidéki nemességnek már az Anjouk óta tartó erős szembenállása, amely a Jagelló-korban a sok idegen udvarnok következtében még tovább növekedhetett. Nem feledkezhetünk meg ugyanakkor arról sem, hogy a rezidenciaváros gyorsan gyarapodó lakosság száma miatt a bécsi élet egyre drágábbá vált, miközben részben Szapolyai és a törökök, részben a 15. század végi ellentétek következtében a magyarokkal szemben megfigyelhető volt egyfajta, nem is csekély bizalmatlanság. Végül, de korántsem utolsósorban: a fontosabb udvari tisztségeket gyorsan megszerző osztrák és német nemesség egyáltalán nem volt érdekelt a kedvező pozíciók átengedésében, de maga Ferdinánd király sem lépett 1528 és 1542 között egyetlen alkalommal sem a Magyar Királyság területére.²⁸

A magyar politikai elit tagjai mindezek következtében nem voltak, de valószínűleg nem is lehetettek képesek az 1526 utáni évtizedekben bécsi udvarbeli hatékony beilleszkedésre, noha elődeik felemelkedése hasonló módon ment végbe korábban a budai udvarban. I. Ferdinánd közös udvarában a megkapaszkodás tehát nagyon nehéz és költséges vállalkozás volt. Ennek a befektetésnek az igazi előnyeit kezdetben csak igen kevesen ismerték fel.

Miként azonban az a fenti táblázatban szintén nyomon követhető, az 1550-es évek elejétől számottevőbb létszámbeli növekedés figyelhető meg. Ebben több tényező játszott-játszhatott szerepet. Ezek közül elsőként a bécsi udvarban élő neves humanista, Oláh Miklós kancellár tevékenysége emelhető ki, aki többször sürgette a magyar mágnásokat fiaik Bécsbe küldésére,²⁹ és aki maga is integráló jellegű személyiség volt. Az uralkodó és a magyar nemesség viszonyának kedvezőbbre fordulásában ugyanakkor a kompromisszumokra mindig kész Várday Pál (1542–1549) és Újlaky Ferenc (1550–1554) helytartóknak, valamint a *Magyar Kamara* vezető tisztviselőinek is nagy érdemei voltak,³⁰ de ezt a

28 A. v. Gévy: i. m. oldalszám nélkül.

29 Oláh 1550. júl. 16-án Kölnben kelt levelében az alábbi szavakkal buzdította az ifjú Perényi Gábort bécsi udvarbeli szolgálatra: „Hogy a fejedelmek udvara a nemes ifjaknak milyen hasznos, nem kell magyaráznunk; ott ugyanis jó erkölcsöket sajátítanak el és igen sok hasznos dolognak az ismeretét szívják magukba a szabad lelkek. Ha otthon nevelik őket, mivel nem látnak, nem hallanak, nem tapasztalnak mást, mint otthonit, azon túl nem tudnak semmit. Ezért igen hasznos lenne, ha Nagyságod a fejedelem udvarába jönné egy bizonyos időre. Vannak itt már más előkelő ifjak Magyarországról, kikkel el lehet űzni az unalmat, ha netalán elfogná lelkét. Ezeknek, mint látjuk, az udvari társalgás sok tekintetben hasznos.” *Eckhardt Sándor*: Az ismeretlen Balassi Bálint. Bp. 1943. 53.; Oláhra ld. Fazekas István e számbeli tanulmányát.

30 Várday új életrajzi vázlata: *Laczkovik György*: Várday Pál. 1526. november 15–1549. október 12. In: Esztergomi érsekek 1001–2003. Szerk. Beke Margit. Bp. 2003. 240–247.; Újlakyra: *Mikó Árpád–Pálffy Géza*: A pozsonyi Szent Márton-templom késő reneszánsz és kora barokk síremlékei (16–17. század). Művészettörténeti Értesítő 51(2002) 118–121.: N° 3.; a kamarai elitre újabban *Gecsényi Lajos*: A döntést előkészítő hivatalnoki elit összetételéről. A Magyar Kamara vezetői és magyar tanácsosai a 16. században. In: Magyar évszázadok. Tanulmányok Kosáry Domokos 90. születésnapjára. Szerk. Ormos Mária. Bp. 2003. 100–113.

folyamatot elősegítette az is, hogy Ferdinánd király – korábbi gyakorlatával ellentétben – 1542 után már rendszeresen részt vett a magyar országgyűléseken.³¹

Mindeközben a magyar főnemesek fokozatosan kezdték felismerni a bécsi udvarbeli jelenlétből származó előnyöket, sőt egy szűk csoportjuk már osztrák és cseh nemesekkel való házassági kapcsolatok kiépítésére is képes volt.³² Végül a viszony javulását segítették elő a század közepe táján Bécsben újonnan megnyíló iskolák (a jezsuita gimnázium és az alsó-ausztriai tartományi iskola, illetve nemesi kollégium), amelyek a magyar nemesség számára is nyitottak voltak, de természetesen a polgárháború után fokozatosan konszolidálódó belpolitikai helyzet is. Ennek köszönhetően az 1550-es évektől kezdve a magyar főnemesek már egyre gyakrabban küldték gyermekeiket bécsi udvarbeli szolgálatra.

Bár az elkövetkező évtizedekben is tapasztalhatók bizonyos hullámzások, összességében elmondható, hogy a *Magyar Udvari Kancellária* személyzetét leszámítva Ferdinánd uralkodásának végéig általában 6–12 magyar nemes tartózkodott állandó jelleggel a bécsi udvarban. Többségük az 1, 2 vagy 3 lovassal szolgáló ún. *Hofdienerek* és az étkefogók (*Truchseß*) közé tartozott, de néhányan az udvarbeli ranglétrán, hosszabb szolgálat után, előmetélővé (*Vorschneider*) vagy pohárnokká (*Mundschenk*) is előléptek. Udvari főméltóságot azonban senki sem viselt közülük, az egyetlen kivétel a *Magyar Kamara* elnöke (1549–1556), bethlenfalvi Thurzó Ferenc volt, aki 1556-tól néhány esztendőn át az *Udvari Kamara* elnökségét is betöltötte.³³ Rajta kívül a 16. században egyedül Pálffy Miklós emelkedett magasabb udvari tisztségre, aki 1576-ban II. Rudolf császár ún. *Oberstsilberkammerere* lett.³⁴ Mindez az 1526 előtti viszonyokhoz képest hatalmas változás volt, hiszen II. Ulászló és II. Lajos budai udvarában a magyar ne-

31 Ferdinánd 1542-től haláláig az alábbi időszakokban tartózkodott Magyarországon, elsősorban Pozsonyban: 1542. nov. 13–24.; 1543. szept. 19–okt. 14.; a besztercebányai diéta előkészítése idején Pozsonyban; 1546. febr. 6–márc. 3.; 1548. okt. 26–dec. 12.; 1550. jan. 16–febr. 22.; 1552. febr. 28–márc. 30.; 1553. ápr. 22–máj. 19. Sopronban; 1554. márc. 12–ápr. 18. ismét Pozsonyban; 1556. jan. 12–25.; 1557. jún. 9–júl. 10. és 1563. szept. 1–nov. 21.: *A. v. Gévay*: i. m., passim.

32 *V. Bůžek–G. Pálffy*: i. m. 559–564.: Šňatkové aliance šlechtý z rakouských, českých a uherských zemích c. fejezet, ill. legújabbán *Pálffy Géza*: A Magyar Királyság integrációja a Habsburg Birodalomba a 16. században. Bp. 2004. (História Könyvtár. Előadások a történettudomány műhelyeiből 11.)

33 „Herr Francisc Turso freyherr zw Betlehemsdorff Römischer Küniglicher Majestät rath und presidentt derselben hoffcamer”. HHStA OMeA SR Schachtel 182: N° 36. fol. 118. (1556), vö. még: *Takáts Sándor*: Thurzó Ferenc. In: *Uő*: A magyar múlt tarlójáról. Bp. [1929.] 73–81.

34 „Obristersilbercammerer Niclas Palfij auff vier pferd besödlung und sein tafl sambt einem jungen zu hof 40 f.” HHStA OMeA SR Schachtel 183. N° 55. fol. 18., valamint *Vincenz J. Goehler*: Kaisers Rudolf II. Hofstaat und die obersten Behörden. Mitteilungen des Vereines für Geschichte der Deutschen in Böhmen 7(1869) 113., ill. újabban *Jaroslava Hausenblasová*: Der Hof Kaiser Rudolfs II. Eine Edition der Hofstaatsverzeichnisse 1576–1612. Prag, 2002. (Fontes Historiae Artium IX.) 253.

messég – még az erős cseh és lengyel nemesi jelenlét (mintegy 40–50%) ellenére is – meghatározó túlsúlyban volt.³⁵

Hasonló befolyásvesztésről beszélhetünk a kamarások (*Kämmerer*) esetében is (Budán a késő középkorban e tisztségekben is a magyar nemesség volt többségben³⁶), hiszen közéjük Ferdinánd egész uralkodása alatt csupán egyetlen magyar nemes, Macedóniai Péter került. Ő hosszabb szolgálat után jutott el 1553-ban e tisztségre, 1542 előtt ugyanis még csak apród (*Edelknabe*), majd ettől az esztendőől 1 lovassal szolgáló *Hofdiener* volt.³⁷ Udvari karrierjében szinte biztosan közeli, neves rokona, Leonhard Freiherr von Vels magyarországi főhadparancsnok (1537–1538, 1540, 1544–1545) és egyúttal I. Ferdinánd főudvarmestere (1539–1545)³⁸ játszott jelentős szerepet. Külön érdekesség ugyanakkor, hogy Macedóniai valódi bécsi udvari tiszte mellett 1550 őszétől 1561. évi haláláig a *névlegessé* vált magyar főkamarási tiszte (*cubicularium regalium magister regni Hungariae*) is betöltötte.³⁹

A főnemesi ifjak mellett magyar köznemes csak kivételesen bukkant fel Ferdinánd bécsi udvarában, és akkor is főként egy-egy főúr mondhatnánk „udvari ágenseként”⁴⁰ vagy a *Magyar Udvari Kancellária* személyzetében, amely kiváló lehetőséget kínált az alacsony sorból származó, de tanult nemeseknek a felértékelődő hivatali-értelmiségi pályán történő felemelkedésre. Mindezek ismeretében érthető, hogy magyarok az udvartartás alacsonyabb rangú, kisegítő személyzetében egyáltalán nem szolgáltak, de ezt a réteget korábban Budán is szinte kizárólag helyiek alkották. Magyarokat az újonnan kialakuló bécsi testőrség soraiban sem találunk.⁴¹ Érdekes jelenség ugyanakkor, hogy egy-egy *Trabant* vagy *Hartschier* hosszabb udvari szolgálat után idősebb korában valamelyik nagyobb magyar végvárban (Győrben, Komáromban stb.) gyakorta vállalt mondhatnánk veterán szolgálatot.⁴²

35 Ld. a 6. jegyzetben idézett munkákat.

36 *Kubinyi A.*: A királyi udvar élete i. m. 320–321.

37 1542 előtt: HKA Hofzählamtsbücher Bd. 2. fol. 95.; 1542: Uo. fol. 263. és 1544: HHStA OMcA SR Schachtel 181: N° 22, fol. 25; 1553: Uo. Schachtel 182: N° 32, fol. 14 és fol. 19. Az udvari apródokra *Albert Hübl*: Die k. u. k. Edelknaben am Wiener Hof. Wien–Leipzig, 1912.

38 Vels pályájára: *Flavian Orgler*: Leonhard Colonna Freiherr von Völs, Landeshauptmann an der Etsch und Burggraf von Tirol. Programm des k. k. Gymnasiums zu Bozen 9(1859) 3–31.; *Heinz Hye-Kerkdal*: Leonhard Freiherr von Völs der Jüngere. Südstdtische Museumsblätter 16(1966) 13–21. és újabban *Pálffy Géza*: A császárváros védelmében: A győri főkapitányság története 1526–1598. Győr, 1999. (A győri főkapitányság története a 16–17. században 1.) 265–266.

39 *Fallenbüchl Z.*: i. m. 83.

40 Ld. pl. az előbb ruszkai Dobó Ferenc, majd erdödi Pálffy Miklós szolgálatában álló, szinte ismeretlen Kolozsvári Lászlót (Bécsben, ill. Prágában): *J. Hausenblasová*: i. m. 261.

41 *Günther Rakuscha*: Die Leibgarden am österreichischen Herrscherhof. Ungedr. Phil. Diss. Wien, 1981.

42 Konrad Weißkopf egykori *Hartschier* pl. 1564 legelején azt kérte I. Ferdinándtól, hogy megöregedvén, valamelyik magyar végvárban kaphasson komolyabb tisztséget. Folyamodványa meghallgatásra talált, és ettől kezdve Komáromban alkalmazták tisztességes, havi 12 rajnai forintnyi fizetéssel. Kriegsarchiv, Wien; Akten des Wiener Hofkriegsrates Exp. 1564. Jan. N° 58.

Mindezek az adatok összességében a magyar nemesség meglehetősen szerény bécsi udvarbeli jelenlétéről tanúskodnak: a 12–20 fő a 400–500 fős udvartartásban ugyanis mindössze 3–4%-ot jelent. Ez különösen annak ismeretében nevezhető szerénynek, hogy a jelentős részeit elvesztett Magyar Királyság megmaradt 120–150 000 négyzetkilométernyi területével és tekintélyes éves jövedelmeivel I. Ferdinánd számára mindvégig tekintélyes anyagi bázis, határvédelmi rendszerének köszönhetően pedig a közép-európai Habsburg Birodalom ütközőzónája, azaz nagyon fontos terület maradt.⁴³ A magyarok jelenléte tehát összességében jóval kisebb volt Bécsben, mint korábban a lengyel, cseh és osztrák nemeseké Budán.

Az a mintegy tucatnyi főnemes azonban (I. Ferdinánd uralkodása alatt elsősorban a Balassi, a Báthory, a Draskovics, az Erdődy, a Homonnai-Drugeth, a Mérey, a Nyáry, a Perényi, a Révay és a Thurzó családokból), aki felismerte az udvari szolgálat jelentőségét, a bécsi „befektetést” később kiválóan kamatoztatta. Az udvari neveltetés, az ismeretségekből származó előnyök, illetve a kapcsolatépítés alapjaiban határozhatta meg egy fiatal magyar főnemes későbbi karrierjét. Csaknem minden, az udvarban szolgáló főnemesi ifjú ugyanis előbb vagy utóbb magyar főméltóság lett. Mindez azt jelentette, hogy a bécsi udvari integráció már a kezdetekben is alapköve volt a magyar nemesség magyarországi karrierjének. Mivel pedig az udvari szolgálat – miként a középkorban is – gyakran birtokadományokat és rangokat hozott-hozhatott magával, hosszabb távon általában anyagilag is jó befektetésnek bizonyult. Összegezve tehát megállapítható, hogy bécsi közös udvar *tényleges* kisebb tisztségeiben való szolgálat már I. Ferdinánd uralkodása idején is meghatározó alapot jelentett a magyar főnemesgyermek számára az 1526 előtti *önálló* magyar királyi udvar *névlegessé* vált főméltóságaihoz, és ezzel a magyar belpolitikai élet befolyásos pozícióinak megszerzéséhez. Mindez – úgymond – az új bécsi struktúra „győzelmét” jelentette a késő középkori magyar udvar rendszere felett.

3. Magyar nemesek udvari rendezvényeken

A magyar nemesség bécsi udvarbeli integrációját – a hosszabb-rövidebb udvari szolgálat mellett – elősegíthették még a császárvárosbeli palota- vagy házvásárlás, az ottani templomokba történő temetkezés vagy családi sírboltalapítás, az alsó-ausztriabeli birtok- és nemességszerzés, végül, de nem utolsósorban a külföldi oktatási intézményekben (az 1365-ben alapított egyetem mellett az említett jezsuita gimnáziumban és az alsó-ausztriai tartományi iskolában) folytatott

43 Kenyeres István: A királyi Magyarország bevételei és kiadásai a 16. században. Levéltári Közlemények 74(2003) 59–103., különösen: 92–103., valamint ld. még Kenyeres István e számbeli tanulmányát; ill. Pálffy Géza: A török elleni védelmi rendszer szervezetének története a kezdetektől a 18. század elejéig. (Vázlat egy készülő nagyobb összefoglaláshoz.) Történelmi Szemle 38(1996) 163–217.

tanulmányok.⁴⁴ Mindezekén túl természetesen kiváló alkalmat szolgáltatott az udvari nemességgel történő kapcsolatteremtésre és -építésre az udvar által szervezett különféle rendezvények, nevezetesen uralkodói vagy főhercegi utazások, esküvők, temetések, lovagi tornák, vadászatok stb. Ilyenekre sor kerülhetett a pozsonyi magyar országgyűlések idején is, mint például 1563-ban Miksa főherceg magyar királykoronázása alkalmával.⁴⁵ Ez utóbbiak részletes feltárása a magyar művelődéstörténet-írás fontos adóssága.

I. Ferdinánd és fiai, elsősorban Miksa és Tiroli Ferdinánd főherceg⁴⁶ – a magyar nemesség lassú integrációjának megfelelően – magyar nemeseket a különféle udvari ceremóniakon eddigi ismereteink szerint csak az 1540-es évektől alkalmaztak. A Lajtán túl is gyors ismertségre szert tevő huszároknak⁴⁷ köszönhetően e rendezvényeken a magyar nemesek elsősorban könnyűfegyverzettel felszerelt és magyar nemesi díszöltözetben felvonuló lovasokként vettek részt. Az új magyar uralkodó hamar megkedvelte a magyar huszárokat, akik mind harcmódoruk, mind fegyverzetük, mind öltözetük tekintetében valódi unikumnak számítottak az osztrák–német területeken; sőt fia, Tiroli Ferdinánd főherceg utóbb a magyar huszárok valóságos rajongója lett, akiket többek között az 1556-ban Szigetvár felmentésére általa sikerrel vezetett dél-dunántúli hadjáratban⁴⁸ szeretett meg. Ferdinánd király már 1528-ban meghívta idősebb monyorókeréki Erdődy Pétert (1463–1547), hogy kísérje el őt harminckét jól felszerelt lovassal a Német-római Birodalomba.⁴⁹ Nagyobb számban (mintegy 1200 fő) ezt

44 Az integráció ezen lehetőségeire Pálffy G.: A magyar nemesség bécsi integrációjának szinterei i. m. 315–325.

45 Néhány remek példa az 1563. évi események kapcsán: *Friedrich Fimhaber*: Die Krönung Kaiser Maximilian's II. zum Könige von Ungern 1563. Aus einer Handschrift der Wiener Hofbibliothek. Archiv für Kunde österreichischer Geschichtsquellen 22(1860) 305–338. (további forrásegyezéssel); *Križko Pál*: Az 1563. évi koronázási ünnepély. Századok 11(1877) 23–48. és újabban: Die Krönungen Maximilians II. zum König von Böhmen, Römischen König und König von Ungarn (1562/63) nach der Beschreibung des Hans Habersack. Hg. Friedrich Edelmayer–Leopold Kammerhofer et alii. Wien, 1990. (Fontes Rerum Austriacarum I. Scriptores 13.) passim.

46 A rá vonatkozóan cseh szempontból végzett legújabb kutatási eredményekre: *Václav Bůžek*: Ferdinand II. Tyrolský a česká šlechta. (K otázce integračních procesů v habsburské monarchii). České časopis historický 98(2000) 261–291. és *Uő*: Erzherzog Ferdinand als Statthalter von Böhmen – Residenz, Hof, Alltagsleben und Politik. In: Kaiser Ferdinand I. i. m. 283–295.

47 Újabban (további irodalommal) ld. A magyar huszár. Szerk. Zachar József. Bp. 2000. és „Huszárok a történelem forgószínpadán”. Tudományos konferencia, Sárvár, 2000. szeptember 14–15. Szerk. Söptei István. Sárvár, 2000. (Nádasdy Ferenc Múzeum kiadványai 3.)

48 *Bende Lajos*: Sziget 1556. évi ostroma. Hadtörténelmi Közlemények 15(1968) 281–310.

49 „Elegimus te, quem ex ordine dominorum baronum et magnatum ad Imperium et alia dominia nostra, ad quae propediem profecturi sumus, nobiscum ducamus. Hortamur itaque Fidelitatem Tuam et eidem etiam committimus, ut cum triginta duobus equitibus decenter et quo meliori fieri poterit apparatu ita instructus esse debeas, ut cumprimum tibi significabimus, ad locum per alias literas nostras designandum cum eisdem equitibus ad servitia nostra regnique nostri venire possis et valeas. Nos de expensis tuis gratiose te contentum reddemus.” Slovenský národný archív, Bratislava (= SNA); Ústredný archív Erdődy Lad. 2. Fasc. 8. N° 2. fol. 2. (1528. febr. 16., Esztergom); HHStA, Familienarchiv Erdődy (Depositum) D 11198 a. (Lad. 1. Fasc. 2. N° 15.) és MOL P 107, Erdődy család Series B. Fasc. F. fol. 2.

követően a magyar uralkodó mellett a schmalkaldeni háborúban (1546–1547) szolgáltak magyar huszárok, akik nem kis részben a még megmaradt, említett udvari huszárok soraiból verbuválódtak huszárcsapatokba, elsősorban laki Bakics Péter, Bornemisza Sebestyén, ifj. monyorókeréki Erdődy Péter, Gétyei Ferenc, Horvátinovics Bertalan, lupoglavai Krusics (horvátosan Kruzsics) János, bedeghi Nyáry Ferenc, gersei Pethő János és csömöri Zay Ferenc kapitánysága alatt.⁵⁰

A fokozatosan eltűnő udvari huszárok helyét az uralkodói utazásokon és lovagi tornákon 1550 tájától könnyűlovas felszerelésben egyre inkább azok a magyar főnemesi ifjak vették át, akik Ferdinánd király udvartartásában általában 1, 2 vagy 3 lovassal szolgáló udvarnokok (*Hofdiener*) voltak. Az uralkodó megbízására a Bécsből „megrendelt” számú lovassal vonultak a különböző udvari rendezvényekre. Lovasaikat feltételezhetően köznemesi familiárisaikból vagy a törökellenes végeken szolgáló huszárkapitány-barátaik lovasaiból fogadták fel. 1551–1552 fordulóján például már ezek, a császári–királyi udvarban állandó fizetést élvező magyar főnemesek (gyarmati Balassi János, ecsedi Báthory Miklós, Perényi Gábor, guti Országh Kristóf stb.) kísérték igen nagy pompával Genovából Bécsbe Miksa főherceget, midőn ő hosszabb tartózkodást követően Spanyolországból hazatért.⁵¹

1558 legvégén Ferdinánd királyt már szintén nem az udvari huszárok, hanem többek között a már 1551-től a *Hofburgban* ténylegesen szolgáló Révay János kísérte Csehországba, majd az augsburgi birodalmi gyűlésre, nevezetesen uralkodójának külön megbízására tizenkét díszesen felszerelt magyar huszár élén – mint a felkérés fogalmazta: „*pro decore et ornamento curiae nostrae*”.⁵² Természetesen ez időtől ugyancsak a bécsi udvarbeli magyar nemesek alkották a pozsonyi és a soproni diétákon ekkor már rendszeresen megjelenő magyar uralkodó soknemzetiségű kíséretének egy – úgymond magyar – részét is. De 1562 szeptemberében Prágában öt voltak I. Ferdinánd oldalán Miksa főherceg cseh királykoronázásán is, nevezetesen a későbbi komáromi főkapitány (1563–1566), az említett Pethő János vezetésével mintegy 400 huszár élén.⁵³ Ezen külföldi ceremóniákon ők egyúttal – elsősorban a Magyar Korona országainak címereivel

50 Ld. a 16. jegyzetben idézett tanulmányokat, valamint Tinódi Sebestyén Károl császár hada Saxóniába c. és mind a mai napig jól használható énekét: *Tinódi Sebestyén: Krónika*. Sajtó alá rend. Sugár István. Bev. Szakály Ferenc. Bp. 1984. (Bibliotheca Historica) 336.

51 „elegantissima et instructissima equitum ala e iuventute nobilitatis Pannonicae”. *Nicolaus Isthvanfi: Historiarum de rebus Ungaricis libri XXXIV*. Colonia Agrippina, 1622. 320., vö. még *Paula Sutter Fichner: Emperor Maximilian II*. New Haven–London, 2001. 26–27.

52 SNA, Archív rodú Révay, I. Společný archiv rodú Révay, Královské dekréty, mandáty Fasc. IV. N° 30. (1558. okt. 18., Bécs)

53 „Quam exornare iuventutis et nobilitatis Ungaricae equites circiter quadringenti, armis, viris, equis et splendidissimo apparatu instructi, quibus Iohannes Peteo praeerat.” *N. Isthvanfi: i. m.* 421. Pethő pályájára: *Pálffy G.: A magyar nemesség bécsi integrációjának színterei i. m.* 326–327.

és zászlaival – I. Ferdinánd egyik legfontosabb, de legveszélyesebb országát, a Magyar Királyságot is méltán reprezentálták.

Végül: a Bécsben, Prágában és Innsbruckban tartott különböző lovagi tornákon az 1540-es évek közepétől természetesen szintén a bécsi közös udvarban vagy a főhercegi udvartartásokban szolgáló magyar főnemesi ifjak vettek részt. Tiroli Ferdinánd főherceg nevezetes *Turnierbuch*ájában⁵⁴ egy 1549 elején Prágában rendezett lovagi viadal részvevőinek sorában például ott találjuk a már említett Macedóniai Pétert, Balassi Jánost (a költő Bálint édesapját) és enyingi Török Jánost, akik ekkor mindannyian a bécsi udvartartás fizetett tagjai voltak.⁵⁵ Ugyanezen lovagi tornán azonban egyúttal az a Vratislav z Pernštejna (németesen von Pernstein), Scipius von Arco, Leonhard von Harrach és Andreas Ungnad is tevékeny szerepet vállaltak, akik részben épp e rendezvényeken kialakított kapcsolataiknak köszönhetően a legelőkelőbb magyar főnemesi családokkal is egyre szorosabb kapcsolatokkal bírtak.⁵⁶ E magyar nemeseknek ugyanakkor abban is jelentős szerepük volt,⁵⁷ hogy az akkori cseh helytartó, Ferdinánd főherceg egyre nagyobb érdeklődést mutatott a magyar huszárok iránt, majd utóbb a világ első múzeumainak sorába tartozó ambrasi gyűjteményébe Magyarországól több huszárfelszerelést rendelt.⁵⁸

GÉZA PÁLFFY

THE HUNGARIAN NOBILITY AT THE VIENNESE COURT OF FERDINAND I

The article examines a process that may be of interest to researchers of European courts. It examines the consequences of the Kingdom of Hungary's incorporation in the Habsburg Empire headed by the *Casa de Austria*, which resulted in the disappearance of the independent royal Hungarian court in Buda and the development of King

54 Jaroslav Pánek: Der Adel im Turnierbuch Erzherzog Ferdinands II. von Tirol. (Ein Beitrag zur Geschichte des Hoflebens und der Hofkultur in der Zeit seiner Statthalterschaft in Böhmen). Folia Historica Bohemica 16(1993) 77–96.

55 I. m. 88.: N° VI. Macedóniai, Balassi és Török ezen esztendőkbeli bécsi szolgálatára: HHStA OMeA SR Schachtel 181. N° 25. fol. 1–8. (1548) és Uo. N° 27. fol. 1–28. (1550). Érdemes felhívni a figyelmet arra, hogy Török igen rövid idejű és alig dokumentálható bécsi szolgálatáról Tinódi egyik éneke (Enyingi Terek János vitéssége) is tud: „Gondolá eszt Terek János magába, / Hogy ő menne egy felség udvarába, / Látna, tanulna vitézlő dolgokba, / Méne Ferdinánd királ udvarába.” Tinódi S.: Krónika i. m. 314.

56 V. Bűžek–G. Pálffy: i. m. 559–564. és Pálffy G.: A Magyar Királyság integrációja i. m., A nemzetek feletti birodalmi arisztokrácia 16. századi kezdetei c. fejezet.

57 Ennek az izgalmas kérdésnek a bemutatására önálló tanulmány hivatott. Az eddigi eredményekre (további irodalommal): Orwin Gamber–Christian Beaufort: Katalog der Leibrüstammer. II. Der Zeitraum von 1530–1560. Busto Arsizio, 1990. (Führer durch das Kunsthistorische Museum 39.); újabban Kaiser Ferdinand I. i. m., különösen: 378–382. és 424–429., ill. a magyar kutatásokból Szendrei János: Magyar hadtörténelmi emlékek a külföldi múzeumokban. Hadtörténelmi Közlemények 6(1893) 92–110., 266–273., 377–393., különösen: 268–273.

58 Vö. pl. Hugyecz Antal: Ferdinánd főherceg Nádasdy Tamás fiát fölkéri, hogy atyjának fegyverzetét küldje meg neki, hogy ő azt az utókor dicsőségére hadi szertárában közszemlére állíthassa. 1590. június 17-én. Hadtörténelmi Közlemények 7(1894) 124–125.

Ferdinand of Hungary's single royal court and household in Vienna. Research carried out in the various collections of the Österreichisches Staatsarchiv in Vienna and of the Hungarian National Archives in Budapest has revealed the following two main points.

1. After Ferdinand I's coronation as King of Hungary in November 1527, uniquely in early modern Europe, we can reconstruct elements of three court structures. First, although the independent royal Hungarian court in Buda ceased to exist, some elements of it, for instance (similarly to the Czech court) the most important offices (court, cup-bearer, lord high steward, master porter, and master chamberlain) were maintained, although their role and activities became nominal, as it was only at the time of coronations (of kings of Hungary) that they performed some of their late medieval duties. Until the mid-1550s, the military leadership in Vienna also kept the court hussars (*husarones aulae regiae* or *husarones aulae regiae familiares*). It did so for military reasons, since as members of the royal Hungarian banderium they were greatly needed in wars against John Szapolyai and the Ottomans. Second, Hungarian nobles became members of Ferdinand I's court household, which gradually developed in the 1530s–1540s, and thus Hungarian and Austrian officials of the Viennese court were also present in Hungary. Finally, in late 1526 the Hungarian estates elected John Szapolyai as their legitimate ruler, and he too established his own court household, which also adopted several elements of the former royal court in Buda.
2. Court registers (Hofstaatsverzeichnis) discovered in various archives demonstrate that until the 1550s the Hungarian presence in the joint court in Vienna was very slight. There was some growth after this and by the end of Ferdinand's reign there were on average 12–20 Hungarian nobles in the Viennese household (3–4 per cent of the total), which clearly represented an enormous loss of prestige compared with their presence at the late medieval court in Buda (40–50 per cent). Apart from a single Hungarian chamberlain (Kämmerer), Péter Macedóniai, most of the Hungarians were so-called *Hofdiener*s with one, two or three cavalymen and *Truchseß*, but some of them were promoted after long years of service to the position of *Vorschneider* or *Mundschenk*. None of them, however, were court dignitaries, the only exception being the chairman of the Hungarian Chamber (1549–1556), Ferenc Thurzó of Bethlenfalva, who also served as chairman of the Aulic Chamber for several years after 1556. At the same time, one should also emphasise that servants at the Viennese court were chosen, almost without exception, from among the Hungarian aristocracy, almost all of whom went on to have successful careers in Hungary. This all shows that for members of the Hungarian political elite (during the reign of Ferdinand I, members primarily of the Balassi, Draskovics, Erdődy, Homonnai Drugeth, Mércy, Nyáry, Perényi, Révay and Thurzó families) integration into the Viennese court was, from the outset, a cornerstone of the careers in Hungary of Hungarian nobles. This meant overall that, even as early as Ferdinand's reign, service in what were *in fact* minor positions at the *joint* court in Vienna, was a sure foundation for the children of the Hungarian upper nobility, enabling them to obtain positions in the royal Hungarian court – which had been *independent* before 1526, but had become *nominal* in the mean time – thereby acquiring influential positions in Hungarian domestic political life.

KENYERES ISTVÁN

I. Ferdinánd magyarországi pénzügyigazgatási reformjai és bevételei

Édesapám emlékére

Bevezetés¹

„Elhatároztuk, hogy magyar királyságunkban a nekünk hódolt hivatalokból és uradalmakból származó királyi jövedelmeinket szükségleteinkre visszaszerezzük”² – jelentette ki I. Ferdinánd 1527 szeptemberében Budán, alig három héttel a magyar királyi székváros elfoglalása után. Az ifjú uralkodó elszánt kijelentése jelzésértékű volt a magyar rendek számára: a magyar (és cseh) trónon ülő elődjeihez, a Jagellókhoz képest sokkal keményebb fiskális politikára számíthatnak. Azonban a kezdeti határozott kijelentések után I. Ferdinánd törekvései csak közel két évtizeddel később vezettek eredményre, addig a Habsburg-uralkodónak sok buktatóval és nehézséggel kellett szembenéznie, talán sokkal nehezebbekkel, mint azt az uralkodása kezdetén gondolhatta volna.

A magyar király jövedelmei a kora újkor hajnalán

I. Ferdinánd magyarországi uralkodásának egésze alatt ragaszkodott a középkori magyar királyok jövedelem-struktúrájához, azon lényegileg nem változtatott, ugyanakkor mindvégig törekedett az adott keretek maximális kihasználására. Magyarország állami jövedelmei csakúgy, mint Európában mindenütt, rendes (*ordinaria*) és rendkívüli (*extraordinaria*) jövedelmekre oszlottak.

A rendes jövedelmek közé tartozott az egyetlen állami egyenes adó, a kamara haszna (*lucrum camerae*), amelyet I. Károly (1308–1342) az állandó értékű

1 Bécsei kutatásaimat a Klebelsberg Kunó Ösztöndíj és a Magyar Ösztöndíj Bizottság Collegium Hungaricum ösztöndíjai tették lehetővé. Ezúton szeretném köszönetemet kifejezni a bécsi kutatómunkához nyújtott segítségéért Dr. Fazekas István levéltári delegátusnak.

2 „Wir ents[ch]lossen sein unnsere kunigliche einkhomen von den ambtern und herschafften so sich bisher in unnsern kunigreich Hungern zu Unns gehuldigt, ordenlichen und unnsere[n] notturfft nach einzuhichen”. I. Ferdinánd parancsa Hans Hoffman zu Grünbüchel főkinestartó (Generalschatzmeister) és tanácsos részére. Buda, 1527. szept. 10. Österreichisches Staatsarchiv (= ÖStA) Finanz- und Hofkammerarchiv (= HKA) Hoffinanz Ungarn (= HFU) r. N° 1. Konv. 1527. fol. 22.

aranyforinttal párhuzamosan vezetett be. Az adó a Károly elődjei által előszere-ttel folytatott kötelező pénzbeváltásból származó hasznot volt hivatva pótolni, amikor is a beváltott pénz helyett azonos névértékben, de általában alacsonyabb érctartalmú pénzeket adtak. A kamara hasznát a középkorban kapunként (porta), illetve füstönként (háztartásonként) is szedték, a 16. század folyamán végig a változó értelmű porta maradt az adóalap és összege általában 20 dénárt tett ki. A magyar királynak elvben jelentős haszna volt a 15. században még virágkorát élő és európai viszonylatban is kiemelkedő jelentőségű *arany- és ezüsbányák* jövedelmeiből. Magyarországon kettős pénzügyigazgatási rendszer alakult ki a királyi bányamonopólium kezelésére: a bányakamarák a kitermelést és a királynak járó bányabér (*urbura*) behajtását felügyelték, míg a pénzverőkamarák a pénzverést intézték. A kamarák szervezete azonban már a középkorban egyre inkább összefonódott. Hunyadi (I.) Mátyás (1458–1490) uralkodása idején a második legnagyobb jövedelem a sókamarákból származott, évi 80 000 Ft. A magyar király egyik legfontosabb állandó bevétele a külkereskedelmi vám, az ún. harmincad (*tricesima*) volt. Az I. Károly által létrehozott harmincadokon 1405-től az áru értékének 1/30-ad részét, azaz 3,33%-át szedték határvámként, amely Mátyás uralkodása alatt felment 1/20-ra, 5%-ra, ezért az Erdélyben később felállított határvámokat már huszadnak (*vigesima* v. *vicesima*) nevezték. A magyar király bevételeihez tartoztak még a királyi uradalmak bevételei is, a szabad királyi városok éves adója, a *census*, valamint a különböző kiváltságolt népek (jászok, kunok, erdélyi szászok, románok, illetve zsidók) által fizetett egyébként nem túl jelentős adók is.

A legfontosabb rendkívüli jövedelem a *hadi-* vagy kivetésének módjáról *rovásadónak* (*subsidium, contributio, dica*) nevezett adófajta volt. A hadiadót az országgyűlésen a rendek szavazták meg, összege általában portánként 1 Ft volt. A rendkívüli adót a középkorban a városok, a szászok és a zsidók is fizették, ezt általában *taxának* nevezték. A rendkívüli jövedelmek közé sorolhatjuk a *donativum*-ot is, amelyet koronázási ajándékként szintén a rendek szavaztak meg.

A Jagellók magyarországi bevételeiről túl sokat nem tudunk, a rendelkezésre álló 1494/1495. évi kincstartói számadások alapján annyi állapítható meg, hogy a Hunyadi (I.) Mátyás király korában az 1470–1480-as évekre feltételezett 600 000 forintos³ állami jövedelem alig fél évtized alatt a negyedére esett vissza (160 000 Ft). A Mohács előtti időszakból, 1523-ból fennmaradt két kincstartói költségvetés-tervezet közül az egyik 190 000 forintnyi bevételt irányzott elő, mellyel szemben 237 000 Ft kiadást tervezett, ebből a katonai költségek 106 000 forintot tettek ki. Az ugyanezen év decemberében készült tervezet a bevételeket

3 A tanulmányban a 16. században használatos ún. kamarai számítási forintot használom 1 magyar Ft = 100 magyar dénár (den), a német és osztrák területeken és bizonyos magyarországi hivatalokban, ill. a katonai fizetéskor a rajnai forintot használták: 1 rajnai Ft (Rheinisch Gulden) = 60 krajcár (kr) = 80 magyar den, így 1 magyar Ft = 75 kr = 1,25 rajnai Ft és 1 rajnai Ft = 0,8 magyar Ft.

már mindössze 88 000 forintra becsülte, míg a kiadásokat 150 000 forintra tette, melyből csupán a katonai költségek 109 000 forintot tettek ki. A bevételek csökkenése és bizonytalan volta a hanyag Jagelló kincstári politika eredménye volt, amelynek során a Mátyás alatt még jelentős hasznot hozó kincstári javak döntő részét az uralkodó elzálogosította, illetve eladományozta. A Mátyás idején legjelentősebb állami bevétel, a rendek által megszavazott hadiadó kivetése és behajtása feletti rendelkezést pedig a rendek szerezték meg maguknak.⁴

Az adóterület változásai

I. Ferdinánd csak rövid ideig élvezhette Budán a magyar királyság feletti uralmat, 1529-től az ország területének túlnyomó részét át kellett engednie Szapolyai (I.) Jánosnak (1526–1540) és híveinek. I. Ferdinánd uralma az 1530-as évek elejére lényegében az ország szűk nyugati sávjára szorult vissza: a Pozsony–Kőszeg–Szombathely vonalra, illetve északnyugaton a bányavárosokra, és egyfajta ékként Komárom és Esztergom váaira. Az adólajstromok alapján az 1530-as évek első felében alig 7–8 vármegye felett rendelkezett a Habsburg- király, az évtized második felétől azonban fokozatosan emelkedett az adót fizető megyék száma: 1537-ben már 17, 1539-ben 28 vármegye adózott az uralkodónak. Szapolyai halála után egy rövid ideig fokozatosan nő a Ferdinándnak adót fizető megyék száma: 1542-ben 24 megye, 1546-tól kezdve általában mintegy 35 megye felett rendelkezett, azaz sikerült kiterjesztenie uralmát az ország török által meg nem szállt északi, északkeleti területeire, valamint az Alföld keleti peremére is. I. Ferdinánd magyarországi uralmának területi kiterjedése 1551–1555 között érte el tetőpontját, amikor Erdély felett is ő rendelkezett, ekkor a Mohács előtti ország 72 megyéjéből több mint 60 megye, valamint a Székelyföld és az erdélyi Szászföld is Habsburg-igazgatás alatt volt. A Habsburg-adminisztráció erdélyi kudarca, valamint a törökök 1552. évi és azt követő hadjáratai következtében a ferdinándi országrész jelentősen visszaszorult: míg 1556-ban még 45 megye szerepel az adólajstromokban, 1557–1558-ban már csak 32, illetve 33 megye és ez a szám I. Ferdinánd uralkodásának végéig nemigen változott.⁵

Az adólajstromokban szereplő megyék száma azonban nem ad valós képet a Ferdinánd uralma alatt álló terület tényleges nagyságáról, mivel a Hódoltság

4 A Jagelló-kori Magyarország kincstári bevételeiről összefoglalóan a szakirodalom ismertetésével legújabbban ld. *István Kenyeres*: Die Finanzen des Königreichs Ungarn in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts. In: *Finanzen und Herrschaft. Materielle Grundlagen fürstlicher Politik in den habsburgischen Ländern und im Heiligen Römischen Reich im 16. Jahrhundert.* Hrsg. Friedrich Edelmayer–Maximilian Lanzinner–Peter Rauscher. Wien–München, 2003. (Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 38.) 84–87. A tanulmány kismértékben átdolgozott változata azóta megjelent magyar nyelven is, ld. *Kenyeres István*: A királyi Magyarország bevételei és kiadásai a 16. században. *Levéltári Közlemények* 74(2003) 59–103.

5 Vö. *Acsády Ignác*: Magyarország pénzügyei I. Ferdinánd uralkodása alatt. 1526–64. Bp. 1888. 38–47., a hadiadó megyéenkénti kimutatásai: 221–262.

peremvidéken élő jobbágyok egyre nagyobb arányban voltak kénytelenek adózni a töröknek. A század közepétől egyre markánsabban kirajzolódó magyar végvár-rendszer váraiból ugyanakkor rendszeresen megadóztatták a hódoltsági területek lakosságának egy részét (esetenként 2–300 kilométer mélyen a Hódoltság területén). A török–magyar határzóna közötti területen kialakult az ún. hódoltsági peremvidék, amely területen élők mindkét fél részére fizették az adókat.⁶

I. Ferdinánd pénzügyigazgatási reformjai

A kezdet nehézségei

I. Ferdinánd magyar királyként tehát egy széles körű királyi jogosítványokon nyugvó jövedelem-rendszerrel rendelkezett, de ez csak elvileg volt így. Egyrészt a török által elfoglalt és Szapolyai által megszállt területek jövedelmeire nem számíthatott, másrészt a királyi jövedelmek jelentős része, így a harmincadok, királyi uradalmak, bányakamarák döntő többsége zálogban volt. A kincstárat pedig további, II. Ulászló (1490–1516) és II. Lajos (1516–1526) által vállalt kötelezettségek és adósságok is terhelték, amelyeket I. Ferdinánd általában elismert és hajlandó volt még évtizedekkel később is kifizetni.⁷ Ezek nagyságáról nem tudunk semmit, de nem lehettek csekélyek, hiszen a szintén Jagellók kormányozta Cseh Királyság átvételekor legalább 300 000 forintos adósságot örökölt Ferdinánd és gyakorlatilag az összes királyi jövedelem szintén zálogban volt.⁸

6 Az adóterület változásaira ld. még: *Acsády Ignác*: A jobbágyadózás 1564–1576-ban. Bp. 1894. 138–141. A kettős adóztatásra, ill. a hódoltsági területek magyar részre történő adóztatására ld. *Szakály Ferenc*: Magyar adóztatás a török hódoltságban. Bp. 1981. 59–139. A hódoltsági peremvidék fogalmára: i. m. 23–30.

7 A Magyar Kamara 1554. évi számadásában pl. szerepel egy 300 forintos tétel kifizetése Hrusóczy Barbarának, aki Kerchner Balázs özvegyeként az egykori budai takács által II. Lajosnak készített szövet árát kérte kifizetni. ÖStA HKA HFU r. N° 3. Konv. 1552. Dez. fol. 45v.

8 I. Ferdinánd egyes szerzők szerint még további 650 000 forintos tartozást örökölt cseh királyként a Jagelloktól. A különböző adatokra összefoglalóan ld. *Bronislav Chocholáč–Tomáš Sterneck*: Die landesfürstlichen Finanzen in Mähren in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts. In: *Finanzen i. m. 124–125. és Petr Vorel*: Landesfinanzen und Währung in Böhmen: Finanz- und Münzpolitik im Spannungsfeld von Ständen und Königtum während der Regierung Ferdinands I. und Maximilians II. In: *Finanzen i. m. 188–192. I. Ferdinánd egyéb adósságai még tetemesebbek voltak, különösen a nagypjától, I. Miksa császártól származó mintegy 6 millió rajnai forintos adósság Ferdinándra eső kb. 2,5 milliós része okozott óriási problémát. 1525 végéig Gabriel Salamanca általános kincstartónak (Generalschatzmeister) sikerült ezeket az ún. „régí adósságokat” 1,2 millióra letornászni. Újabb gondokat okoztak az ún. „új adósságok” is – többek között Károly császárra választásához szükséges hitelek – így az osztrák tartományok jövedelmeire 1525-ben már mintegy 800 000 rajnai forintot kellett lekötöni. Vö. *Gerhard Rill*: Fürst und Hof in Österreich. Von den habsburgischen Teilungsverträgen bis zur Schlacht Mohács (1521/22 bis 1526). 2. Gabriel von Salamanca, Zentralverwaltung und Finanzen. Wien–Köln–Weimar, 2003. (Forschungen zur Europäischen und Vergleichenden Rechtsgeschichte 7/2.) 298–326. I. Ferdinánd későbbi hiteleire*

Tovább nehezítette a pénzügyi helyzetet, hogy bármennyire is szeretne volna I. Ferdinánd a királyi jövedelmeket visszaszerezni, kénytelen volt párhíveit újabb és újabb adományokkal magához kötni. Jellemző erre az „adományozási versenyre”, amelyre mindkét magyar király rákényszerült, hogy I. Ferdinánd uralkodása kezdetén, 1527 őszén alig két hónap alatt 110, míg következő évben újabb 123 adománylevelet állíttatott ki.⁹ Természetesen ezen adományok jelentős része a Szapolyai János pártján álló nemeseknek és magának János királynak a birtokaira vonatkozott, illetve a háramlott birtokok szinte kötelező továbbadományozását foglalta magában. Sokkal súlyosabban érintette a kincstárat a fenti királyi jövedelmek, különösen a harmincadok elzálogosítása, és ezen az ifjú királynak – minden igyekezete ellenére – sem sikerült változtatnia, sőt a pozsonyi harmincadot például ő volt kénytelen elzálogosítani hűgának, Máriának 1526 őszén.¹⁰

A Magyar Kamara felállítása

I. Ferdinándnak annak érdekében, hogy egyáltalán valós képet kapjon új országa pénzügyi viszonyairól és azért, hogy a pénzügyeket megfelelően kézben tudja tartani, alapvető reformokat kellett végrehajtania. Első és egyik legfontosabb intézkedése a magyarországi központi pénzügyigazgatás megszervezése volt: 1528. január 8-án kiadott utasításával létrehozta a *Magyar Kamarát*.¹¹ Úgy tűnik, hogy az ifjú Habsburg-uralkodó – nagyapja, I. Miksa német-római császár (1493–1519) pénzügyigazgatási reformjait követve, és alka'mazkodva az új országai kínálta körülményekhez – egy nagyobb átszervezést hajtott végre mind a központi, mind pedig az újonnan megszerzett országok pénzügyigazgatásában. 1527. január 1-jén kiadott utasításával létrehozta a dunai Habsburg-monarchia egyik legfontosabb hatóságát, az *Udvari Kamarát*, március 25-én pedig a *Cseh Kamarát* állíttatta fel.¹² Ugyanezen évben a magyar pénzügyigazgatásban a későbbiek so-

ld. *Peter Rauscher*: Zwischen Ständen und Gläubigern. Studien zu den kaiserlichen Finanzen unter Ferdinand I. und Maximilian II. PhD. Dissertation. Wien, 2001. 220–225., 297–300.

9 „Exemplum registri super donatione bonorum in Regno Hungariae per Serenissimum Principem Regem Ferdinandum facta.” ÖStA HKA HFU r. N° I. Konv. 1529. fol. 102–117. *Acsády I.* ismertet egy hasonló jegyzéket 1527–1532 közötti adományokról, amely szerint közel 1142 hívét adományozta meg I. Ferdinánd és mintegy 7–800 birtokról rendelkezett! *Acsády Ignác*: Régi magyar birtokviszonyok, 1494–1598. Bp. 1894. (Értekezések a történeti tudományok köréből XVI/3.) 53–59.

10 *Gernot Heiss*: Die ungarischen, böhmischen und österreichischen Besitzungen der Königin Maria (1505–1558) und ihre Verwaltung. I–II. Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs 27(1974) 61–100., 29(1976) 52–121., I. 69., II. 92–93.

11 Kiadása: *Kérész Zoltán*: Adalékok a magyar kamarai pénzügyigazgatás történetéhez. Bp. 1916. 161–169. Fennmaradt az első tanácsosok esküje is: ÖStA Haus-, Hof und Staatsarchiv (= HHStA) Ungarische Akten (= UA) Fasz. 7. Konv. D. fol. 51., 53.

12 *Thomas Fellner–Heinrich Kretschmayr*: Die österreichische Zentralverwaltung. I. Von Maximilian I. bis zur Vereinigung der Österreichischen und Böhmisches Hofkanzlei (1749). 1–2. Wien, 1907. (Veröffentlichungen der Kommission für neuere Geschichte Österreichs 5–6.), I/1. 68–89., I/2. N° 12. 105–106.; *Ember Győző*: Az újkori magyar közigazgatás története Mohácstól a török kiűzéséig. Bp. 1946. (Magyar Országos Levéltár kiadványai III. Hatóság- és hivaltörténet 1.) 60–70.

rán jelentős szerepet játszó, 1522-ben létrehozott *Alsó-ausztriai Kamara* is új instrukciót kap.¹³ Ebbe a központi reformfolyamatba illeszthető a *Magyar Kamara* felállítása is.¹⁴ I. Ferdinánd a *Magyar Kamara* székhelyéül Budát jelölte ki, élére Gerendy Miklós erdélyi püspököt, királyi kincstartót állította, melléje négy tanácsost rendelt, köztük a később jelentős politikai pályát befutó, egészen a nádori méltóságig emelkedő Nádasdy Tamást, budai várnagyot, Pemfflinger István bárót, budai udvarbíró. Véleményem szerint az első kamara összetételét tudatosan alakította ki az uralkodó: élére a korábbi rendi főméltóságot, a kincstartót állította, és mellé olyan tanácsosokat rendelt, akik hathatósan tudták támogatni, ugyanakkor ellenőrizni is munkáját. Így nem véletlenül került az új hivatalba a királyi magánbirtokok meghatározó részét elvileg kezelő budai udvarbíró,¹⁵ és a jövedelmek behajtásához nélkülözhetetlen katonai erőt elvileg biztosítani tudó budai várnagy se. Az előbbi tisztviselő bevonására szintén talá-lunk párhuzamot, hiszen az alsó-ausztriai uralkodói magánjövedelmeket kezelő *Vizedom* (*vicedom*) is bekerült tanácsosként az *Alsó-ausztriai Kamarába*, és emellett a pénztáros tisztét is betöltötte.¹⁶ Természetesen Pemfflinger és Nádasdy személye is fontos volt. Nádasdynak, aki itáliai egyetemi tanulmányokat is folytatott, királyi titkárként voltak kormányzati, közigazgatási tapasztalatai,¹⁷ Pemfflinger pedig, aki budai kereskedőcsaládból származott, kiterjedt rokoni kapcsolatokkal rendelkezett Ausztriában és Magyarországon, többek között Bécsben, Budán, Nagyszebenben, amelyek révén könnyebben tudott információkhoz jutni, hiteket felhajtani. 1520-ban Anna királyné, majd 1521-től már I. Ferdinánd szolgálatában állt, tehát Pemfflinger fontos bizalmi embere volt a királyi párnak.¹⁸ A *Magyar Kamara* első hivatalnokai közé tartozott az a

13 *Werner Kögl*: Die Entstehung der niederösterreichischen Rechenkammer. *Archivalische Zeitschrift* 71(1975) 26–41.; *Otto Brunner*: Das Archiv der Niederösterreichischen Kammer und des Vizedoms in Österreichs unter der Enns und seine Bedeutung für die Landesgeschichte. In: *Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich und Wien*. 29. 1944–1948. Wien, 1948. 144–151.

14 A két volt Jagelló-ország pénzügyigazgatásnak párhuzamos szervezését az is alátámasztja, hogy a Cseh Kamarának kiadott német nyelvű utasítás és a Magyar Kamara latin nyelvű instrukciója főbb pontjaiban megegyezik. Vö. I. Ferdinánd utasítása a Cseh Kamara részére, 1527. márc. 25. Prága. *Eduard Rosenthal*: Die Behördenorganisation Kaiser Ferdinands I. Das Vorbild der Verwaltungsorganisation in den deutschen Territorien. Ein Beitrag zur Geschichte des Verwaltungsrechts. *Archiv für Österreichische Geschichte* 69(1887) 281–291.

15 A budai udvarbírói hivatalra összefoglalóan ld. *Kubinyi András*: A budai vár udvarbírói hivatala 1458–1541. *Levéltári Közlemények* 35(1964) 67–96.

16 *W. Kögl*: i. m. 34.; *O. Brunner*: i. m. 144–151. A vicedom hivatalára ld. *Richard Perger*: Vizedom. In: *Historische Lexikon Wien*. 5. Hg. Felix Czeike. Wien, 1997. 547.

17 Nádasdyra legújabban: *Bessenyei József*: Nádasdy Tamás a politikus és államférfi. In: Nádasdy Tamás (1498–1562). Tudományos emlékülés: Sárvár, 1998. szeptember 10–11. Szerk. Söptei István. Sárvár, 1999. (Nádasdy Ferenc Múzeum Kiadványai 3.) 9–27.

18 Pemfflinger István apja, János budai bíró volt a 15–16. sz. fordulóján több alkalommal is. Anyja, Orsolya Jagelló Anna dajkája, testvére, Sebestyén, Mária királyné főlovászmestere, míg leánytestvérei közül Katalin (Török Bálint későbbi felesége), és Anna Jagelló Anna királyné komornái voltak. Nagybátyja, Pemfflinger Márk pedig 1521-től az erdélyi szászok királybírója, Nagy-

Kisserényi Ferenc¹⁹ számadásmester is, aki a Mohács előtti pénzügyigazgatásban alkincstartóként működött közre, tehát biztosíthatta a folyamatos ügymenetet.

Az utasítás a kamara elsőrendű feladatává tette a Jagelló-uralkodók kötelezettségeinek, zálogosításainak felülvizsgálatát, ugyanakkor előírta a jogos követelések rendezését is. A kamara illetékességét a rendelkezés a magyar királyság valamennyi területére kiterjesztette, tehát Horvátországra, Szlavóniára és Erdélyre is. Az instrukció számos olyan előírást tartalmazott, amely a kora újkori pénzügyigazgatás nálunk korábban nem honos alapelveit rögzítette: így a kamarai hivatalok vezetőinek a teendőit utasításokban kellett rögzíteni, előírta minden hivatal számára a kötelező számadásvezetést, a hivatalnokok mellé ellenőrök kirendelését és ellenszámadások készítését. Az instrukció szabályozta a kifizetések, a nyugtaadás rendjét és a kamara hatáskörébe utalta a várak fenn tartásának nehéz ódiúmát is. Az új pénzügyigazgatási szerv legtapasztaltabb tagját, Kisserényi Ferencet pedig gyakorlatilag a könyvvizsgálói, számvevői feladatokkal bízta meg.

Az új magyar pénzügyigazgatási szervezet, az ország első kora újkori modern hivatalát, mint a fentiekből is kitetszik, I. Ferdinánd meglévő alapokra építette: a kincstartói intézményre,²⁰ az alkincstartóságra és a budai udvarbíróságra. Ezek kezelték együttesen az állam és az uralkodó magánjövedelmeit, az első kamarai hivatalnokok is ezen hivatalokból kerültek ki. Ami új volt: a kollegiális ügyintézés bevezetése és a pénzügyek központosításának előmozdítása volt. Ez a kettősség: a meglévő, Mohács előtti alapokra történő építkezés, ugyanakkor a modern elveket figyelembe vevő kormányzat kiépítése alapvető vonása volt a ferdinándi politikának.

Kevés adatunk van a budai kamara tényleges működésére, ezek többnyire a lehetetlen pénzügyi helyzetről és ennek következtében újabb hitelfelvételekről tanúskodnak, ugyanakkor adatunk van arra, hogy Ferdinánd megkezdte a budai pénzverés helyreállítását és felmértette a harmincadokat is.²¹ A kincstartó-püs-

szeben polgármestere, szász gróf, Mohács után I. Ferdinánd egyik legfontosabb erdélyi párthíve. *András Kubinyi*: Die Pemfflinger in Wien und Buda. Ein Beitrag zu wirtschaftlichen und familiären Verbindungen der Bürgerschaft in den beiden Hauptstädten am Ausgang des Mittelalters. In: *Jahrbuch des Vereins für Geschichte der Stadt Wien*. Red. Peter Csendes. Wien, 1978. 73–86.; *Gernot Heiss*: Politik und Ratgeber der Königin Maria von Ungarn in den Jahren 1521–1531. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 82(1974) 163–165.

19 *Gecsényi Lajos*: A Magyar Kamara tanácsosainak összetételéről a XVI. században. In: *A történelem és a jog határán*. Tanulmányok Kállay István születésének 70. évfordulójára. Szerk. Seifert Tibor. Bp. 2001. 56.; *Uő*: A döntést előkészítő hivatalnoki elit összetételéről. A Magyar Kamara vezetői és tanácsosai a 16. században. In: *Magyar évszázadok*. Tanulmányok Kosáry Domokos 90. születésnapjára. Szerk. Ormos Mária. Bp. 2003. 114–115.

20 Párhuzamként említjük meg, hogy az 1527-ben felállított Udvari Kamara élére is a főkincstartó került. *W. Kögl*: i. m. 32.

21 A Budán működő kamara (*Camera Budensis*) által felvett kölcsönökre ld. Magyar Országos Levéltár (= MOL) Magyar Kamara Regisztratúrája. Benignae resolutiones (= E 21 Ben. res.) 1533. aug. 21., 1538. máj. 7., 1539. nov. 15. Pénzverésre Haller János budai polgárnak adott en-

pök, Gerendy szinte a kamara felállítása után elhagyta Budát, a tényleges ügyintéztést Pemfflingerre és Nádasdyra bízta. Segítséget jelentett, hogy az uralkodó 1528 szeptemberében kinevezte kamarai tanácsosnak Reicherstorffer György korábbi szebeni közjegyzőt, királyi titkárt. Személyében egy egyetemet végzett, diplomáciai érzékkel megáldott szakértővel erősödött a hivatal.²²

Az új pénzügyigazgatási szerv – amelyet felváltva neveztek kincstartóságnak, illetve kamarának –, azonban csak rövid ideig működhetett Budán, mivel Magyarország fővárosa 1529 nyarán I. (Szapolyai) János kezére került. A korábbi szakirodalom szerint ez egyet jelentett a kamara megszűnésével is. Gecsényi Lajos azonban kimutatta, hogy Pemfflinger István és Reicherstorffer György mint kamarai tanácsosok tevékenykedtek 1529 decemberében Pozsonyban, sőt, az utóbbit az uralkodó 1531 elején megbízta az újonnan felállított magyaróvári harmincad megszervezésével és irányításával is, és egyúttal *Obrister Einnehmer*-nek, azaz (kamarai) pénztárosnak nevezte ki.²³ I. Ferdinánd hivatalosan az 1531. július 21-én kiadott utasításával szervezte újjá a kamarát, immár Pozsony székhellyel, ezért a későbbiekben igen gyakran említik a hivatalt *Pozsonyi Kamaraként* is. Hogy az intézmény már az új utasítás kiadása előtt is működött, bizonyítja, hogy június közepétől maradtak fenn királyi rendeletek a kamara levéltárában.²⁴ A kamara élére, amelyet az ekkor kiadott utasítás igazgatóságnak (*administratio*) nevezett, a korábbi tanácsos, Pemfflinger István került, aki az utasítás szerint a „*superior et superintendens*” címet viselte, míg a melléje rendelt tanácsosok az „*administratores*” megnevezéssel szerepelnek. Az instrukció a kamara első számú feladatának valamennyi királyi jövedelem (arany- és ezüstbányák, pénzverőkamarák, harmincadok, királyi uradalmak) kezelését tette meg, új elemként jelenik meg az üresedésben lévő egyházi javak adminisztrálása. Az

gedélyt az uralkodó, aki azonban csak a próbaveretekig jutott el, majd Pozsonyban folytatta a munkáját. Uo. 1531. szept. 20., 1532. febr. 20. Vö. *Huszár Lajos*: A budai pénzverés története a középkorban. Bp. 1958. (Budapest várostörténeti monográfiái 20.) 117. A harmincadok felülvizsgálatára ld. a Magyar Kamara tanácsosainak jelentését: ÖStA HHStA UA Fasz. 431a. fol. 20–22. A jelentést említi: *Gecsényi L.*: A döntést előkészítő hivatalnoki elit i. m. 103.

22 Reicherstorffer (Reichersdorffer) bécsi egyetemi tanulmányai után 1525-ben Mária királyné titkára lett, 1527 nyarán vette át Ferdinánd a szolgálatába és nevezte ki titkárának, tanácsosi kinevezése előtt fontos diplomáciai szolgálatot látott el a Habsburg-uralkodó érdekében Erdélyben és Moldvában. *G. Heiss*: Politik i. m. 162–163.; *Gecsényi L.*: A Magyar Kamara i. m. 56–57.; *Uő*: A döntést előkészítő hivatalnoki elit i. m. 103.

23 *Gecsényi L.*: A döntést előkészítő hivatalnoki elit i. m. 103.: 23. jegyzet. Véleményem szerint Reicherstorffer nem kamarai pénztárosként, hanem harmincad-pénztárosként működött, ami persze gyakorlatilag ekkor egyet jelentett valamennyi királyi jövedelem pénztárosi állásával. Vö. MOL E 21 Ben. res. 1531. júl. 19. és 1538. máj. 7. melléklete (1531. febr. 4.). Reicherstorffert egyébként 1537-től újra a Magyar Kamara tanácsosai között találjuk, ilyen minőségben tünteti fel az 1542. évi kamarai számadás. *Ember Győző*: A magyar királyi pozsonyi kamara zárszámadása 1542-ben. Levéltári Közlemények 61(1990) 67., 84. Az 1554. évi kamarai számadás már a királyi tanácsosok között említi. A számadást ld. ÖStA HKA HFU r. N° 3. Konv. 1552. Dez. fol. 26–58.

24 Az első ilyen rendelet 1531. jún. 19-én kelt. MOL E 21 Ben. res. 1531. jún. 19.

utasítás gyakorlatilag az 1528. évinek a kiegészítéseként fogható fel – ami szintén arra utal, hogy nem új kamara felállítása történt meg –, és olyan elemeket is tartalmaz, amelyek semmiképpen sem hosszú távú feladatoknak számítottak. Összességében a két utasítás kijelölte a kamara fő tevékenységi köreit: valamennyi királyi jövedelem központi igazgatását, a befolyó jövedelmek pénztári kezelését és a hivatalok ellenőrzését.²⁵

A *Magyar Kamara* hivatali tevékenysége ugyan 1531-től állandósult, a működés hatékonysága körül azonban sok probléma adódott. Már az 1530-as évek közepétől több alkalommal kellett rendreutasítania Ferdinándnak a *Magyar Kamarát*, hogy még a legkisebb hivatal feletti kinevezési jogot is kizárólag ő gyakorolja, a kamarának csak javaslattételi jogosultsága van.²⁶ Az uralkodó rendszeresen megrótt a kamara tanácsosait, hogy tartsák be az utasításokban szereplő rendelkezéseket.²⁷ 1544-ben a király külön vizsgálatot rendelt, mert a *Magyar Kamara* benyújtott számadásai olyan rendetlenek voltak, hogy nem lehetett megtudni belőlük világosan a jövedelmek kezelésének rendjét, ezért megparancsolta a tanácsosoknak, hogy haladék nélkül tegyék rendbe a számadásokat és mutassák be az általa kiküldött ausztriai biztosoknak.²⁸

Nyilván az ilyen és hasonló esetek elkerülése végett nevezett ki I. Ferdinánd több alkalommal is egy-egy német nemzetiségű tanácsost a *Magyar Kamarába*, így az 1531. évi újjászervezéskor került a tanácsosok közé Wolfgang Puchler (Puechler, Püchler), az *Udvari Kamara* titkára, aki később az *Alsó-ausztriai Kamara* tanácsosa lett.²⁹ 1533-ban egy másik bizalmi emberét, azt a Paul de Oberstein bécsi nagyprépostot delegálta az uralkodó, aki korábban császári

25 Az utasítások összefoglaló ismertetését ld. Kérészy Z.: i. m. 28–36.; Ember Gy.: Az újkori magyar közigazgatás i. m. 119–126.; Nagy István–F. Kiss Érsébet: A Magyar Kamara és egyéb kincstári szervek. Bp. 1995. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai I. Levéltári leltárak 9.) 5–7.

26 Vö. I. Ferdinánd a Magyar Kamarának: Resman Kristóf halálával megüresedett pozsonyi harmincad-ellenőri állásra (*contrascriba tricesimae Posoniensis*), tisztre Paul Poselt nevezi ki, aki korábban heroldként szolgált, magyar és más nyelvekben járatos. Megtudta ugyanakkor, hogy a Magyar Kamara Resman halála után másnak adta a hivalt, ezért Ferdinánd figyelmezteti őket, hogyha egy állás megürül, akkor kötelesek jelöltekkel együtt hozzá fordulni, és ő majd meghozza a döntést és a kamara az általa kinevezett hivatalnokot köteles elfogadni. MOL E 21 Ben. res. 1538. ápr. 1. Egy hasonló eset történt 1536-ban is, amikor Ferdinánd azért rója meg kamaráját, mert az nem engedte működni az általa kinevezett új somorjai harmincadost. MOL E 21 Ben. res. 1536. jún. 13.

27 MOL E 21 Ben. res. 1533. júl. 30., 1533. nov. 13.

28 I. Ferdinánd a Magyar Kamarának, Speyer, 1544. júl. 13. MOL E 21 Ben. res. ua. dátum. I. Ferdinánd 2 tanácsost rendelt ki az Alsó-ausztriai Kamarából a Magyar Kamara számadásainak Pozsonyban történő felülvizsgálatára. MOL E 21 Ben. res. 1544. máj. 21.

29 Puchlert említi az 1531. évi utasítás és szerepel I. Ferdinánd 1531. évi fizetési rendeletében (*status erogationum*) is. ÖStA HKA HFU r. N° 2. Konv. 1545. fol. 116–118. és Vermischte Ungarische Gegenstände (= VUG) 48. fol. 209–211. 1535-ben hadi fizetőmesterként működött Magyarországon. ÖStA HKA HFU r. N° 1. Konv. 1535. fol. 1–14. Puchler az Alsó-ausztriai Kamara tanácsosaként 1549 elején hunyt el. ÖStA HKA Gedenkbücher (= GB) Bd. 63. fol. 56rv.

tanácsos és titkár volt.³⁰ Mindketten azonban csak viszonylag rövid ideig tartózkodtak Pozsonyban. 1545-ben a kamara működésével elégedetlen uralkodó kísérletet tett arra, hogy saját bizalmi emberét ültesse be oda és olyan jogosítványokkal ruházza fel, amelyek révén gyakorlatilag „kézi vezérlés” alatt tarthatta volna a kamarai ki- és befizetéseket. I. Ferdinánd 1545 tavaszán ugyanis arról értesítette a *Magyar Kamarát*, hogy német tanácsosai közül fog a *Magyar Kamarához* egy alkalmas személyt kinevezni a kamaramesteri, azaz a főpénztárosi munkakörbe. A kinevezendő hivatalnok mellé az uralkodó egy magyar ellenőrt is kívánt állítani.³¹ A főpénztárosi állás létrehozását ugyan már az 1528. évi utasítás előírta, de mindeddig nem szervezték meg, így lehetőség nyílt egy német tanácsos beiktatására. A kiszemelt személy nem volt más, mint a kiemelkedő karriert befutó Philip Breiner (Preiner), aki ekkor az *Alsó-ausztriai Kamara* tanácsosa volt, majd később az *Udvari Kamara* elnöki székéig jutott el. Breiner lényegében Magyarország-szakértőnek számított, tudjuk róla, hogy már a Mohácsot követő időszakban megfordult az országban és az intézkedést megelőző 1544. évi kamarai számadás-vizsgálatra is őt rendelte ki az uralkodó Pozsonyba.³² I. Ferdinánd utasította mind a magyar, mind pedig az alsó-ausztriai kamarákat, hogy készítsék el az új kamaramesteri és ellenőri utasításokat.³³ A rendeletnek csak az *Alsó-ausztriai Kamara* tett eleget. Az általuk készített utasítás tervezete előírta, hogy Breinernek minden jövedelmet, különösen a hadi-

30 Paul von Obersteinre ld. *Gecsényi L.*: A Magyar Kamara i. m. 57–58.; *Uő*: A döntést előkészítő hivatalnoki elit i. m. 104. és ld. I. Ferdinánd fizetési rendeletét (1533. nov. 13.), ahol Oberstein 400 forintos fizetéssel szerepel a Magyar Kamara tanácsosai között. ÖStA HKA HFU r. N° 2. Konv. 1545. fol. 122–126. és VUG 48. 213–219. 1534-ben még kamarai tanácsos, ld. a Magyar Kamara tanácsosainak, közöttük Obersteinnek 1534. nov. 17-én kelt elismervényét a Baptista de Gandinis bécsi kereskedő felé fennálló tartozásokról. MOL E 21 Ben. res. 1538. máj. 14. mell. I. Ferdinánd 1536 nyarán rendelte vissza Obersteint.

31 I. Ferdinánd a Magyar Kamarának, Worms, 1545. júl. 20. ÖStA HKA HFU r. N° 2 fol. 107rv. A rendelkezés első ismertetése: MOL E 21 Ben. res. 1545. ápr. 28. vö. *Kérészy Z.*: i. m. 59.: 1. jegyzet.

32 Philip Breiner zu Stübing, Fladnitz und Rabenstein már 1526 őszén járt Magyarországon, amikor Marx Beck von Leopoldsdorf alsó-ausztriai kamarai tanácsos mellé őt nevezte ki Ferdinánd követnek a Szapolyaival folytatandó tárgyalásokra. Die Korrespondenz Ferdinands I. I. Familienkorrespondenz bis 1526. Bearb. Wilhelm Bauer. Wien, 1912. (Veröffentlichungen der Kommission für Neuere Geschichte Österreichs 11.) Ferdinánd levele Máriához, 1526. okt. 25. 481–482. p. N° 248. Breiner 1536-tól 1542-ig az alsó-ausztriai kormány tanácsosa, majd 1542-től 1545/1546-ig az Alsó-ausztriai Kamara tanácsosa volt, az uralkodó 1547 elején vette át az Udvari Kamara tanácsosának, majd 1552-től 1556-ig, valószínűleg haláláig már kamaraelnökként tevékenykedett. *J. Chmel*: Die regiments-Räthe des N. Österreichischen Regimentes. Von 1529–1657. Die Camme-Räthe der N. österreichischen Cammer. Von 1539–1606. Notizenblatt. Beilage zum Archiv für Kunde österreichischer Geschichtsquellen 1(1851) 217., 238.; *Th. Fellner-M. Kretschmayr*: i. m. I/1. 285.; ÖStA HKA GB 61. fol. 2v–3r., 19rv. Nevét I. Ferdinánd után az első helyen találhatjuk a Magyar Kamarának küldött fontosabb rendelkezéseken, főként 1549-től. MOL E 21 Ben. res.

33 I. Ferdinánd utasítása az Alsó-ausztriai Kamarának, Worms, 1545. jún. 20. és a Magyar Kamarának, Worms, 1545. júl. 20. ÖStA HKA HFU r. N° 2. Konv. 1545. Konv. fol. 107. és 108.

adóból és a harmincadból származó bevételeket – az ellenőre jelenlétében – személyesen kell átvennie, a kifizetéseket az uralkodói előírások alapján csak királyi parancsra teljesíthette, negyedévi számadásait pedig az udvari kamarához lett volna köteles beadni. Ezenkívül a *Magyar Kamara* tanácsosainak értekezletein is részt kellett vennie, hogy az uralkodót a fontos ügyekben tájékoztatni tudja.³⁴ Valószínűleg Ferdinánd ezen akciója nem járt sikerrel, Breiner ugyanis a következő év végétől már az *Udvari Kamara* tanácsosaként tevékenykedett. Véleményem szerint a kísérlet azon bukott meg, hogy a kamarai jövedelmeket egyből a helyszínen utalványozták, így magába a kamarába csak igen csekély készpénz futott be. Mindenesetre ez az akció tekinthető a majd I. Miksa (1564–1576) és I. Rudolf (1576–1608) magyar királyok alatt rendszeresen megvalósuló német tanácsosi állás előképeként.³⁵

Kísérletek, kudarcok és félsikerek időszaka: 1531–1548

Természetesen I. Ferdinándnak és *Magyar Kamarájának* a szervezeti és hatásköri kérdéseknél voltak súlyosabb problémái is: az ország pénzügyi helyzetének stabilizálása. I. Ferdinánd mint magyar király ragaszkodott elődjei jogosítványainak maximális kihasználásához. Az már a kezdetekkor világosan látszott, hogy az állami egyenes és rendkívüli adóra (dika és kamara haszna), valamint a harmincadok jövedelmeire támaszkodhat, és uralkodásának első felét e két jövedelemtípus rendbetétele kötötte le.

I. Ferdinánd főként uralkodása első felében ragaszkodott a *kamara haszna* rendszeres kivetéséhez és behajtásához, a gyakorlatban azonban ez csak akkor sikerült, amikor a rendek a hadiadót is megszavazták. Míg a hadiadó beszédénél ugyanis a kamarai tisztviselők gyakorlatilag a megyeikkel működtek együtt, addig a *lucrum camerae* beszédése egyedül a kamarákra hárult, amelyek viszont a saját apparátusukkal – a megyék segítsége nélkül – képtelenek voltak azt behajtani. Mivel a két adófajta így gyakorlatilag összeolvadt, minden a hadiadó kivetésén és beszédésén múlt. I. Ferdinánd uralkodása kezdetén szakítani kívánt a Jagellók azon gyakorlatával, hogy a banderális urak, tehát azok, akiknek törvényi kötelezettségük volt egy saját hadsereg fenntartása, saját birtokaikon a maguk számára beszedhették a hadiadót. Ez a rendszer súlyosan sértette a király azon szándékait, hogy valamennyi kincstári jövedelem felett ő rendelkezzen. Ugyanakkor a hadiadó már Mohács előtt rendi jelleget öltött, megszavazása, kivétele és behajtása a rendek hozzájárulásától függött. Ferdinándnak többször el kellett fogadnia a rendi adószedés rendszerét, az országgyűlés által választott adószedők, kincstartók kinevezését. Már azt is sikerként könyvelhette el, ha sikerült kamarai képviselőt delegálnia a rendi adószedők mellé. A rendek több-

34 Az Alsó-ausztriai Kamara jelentése I. Ferdinándnak, Bécs, 1545. júl. 23., Uo. fol. 111., 114. az utasítás fogalmazványa: uo. fol. 130–131.

35 A Magyar Kamara német tanácsosaira ld. *Gecsényi L.*: A Magyar Kamara i. m.

ször azt is kikötötték, hogy a beszedett adót az általuk választott kincstartók közvetlenül a rendek által felfogadott katonaságnak fizessék ki. Az 1547-ben meghozott törvények (1547:VIII. és IX. tc.) például kimondták, hogy a két évre előre megszavazott, portánként összesen 2 forintos adóból csak 40 dénár jár a királynak kamara haszna címén, a maradék 160 dénárt a rendek maguk használták fel a hadak fizetésére.

Az adó kivetésében, azaz az adózó porták összeírásában a kamara közreműködése volt meghatározó, így a királynak is volt rálátása a hadiadóra, különösen 1545–1546-ban, amikor lehetősége volt Pétervárad Balázs kamarai tanácsos személyében országos adópénztárnokot (*exactor contributionis*) állítania. I. Ferdinánd csak lépésről lépésre haladhatott előre: először nem az adó behajtása fölötti ellenőrzést szerezte meg, hanem elérte, hogy megszűnjön az a Mohács előtti rendszer, hogy a főurak saját birtokaikon maguknak szedhették be mindenfajta ellenőrzés nélkül a hadiadót. Különösen a Ferdinánd fontos híveinek számító főurak és a főméltóság-viselők jártak élen a dika lefoglalásában, illetve meg nem fizetésében.³⁶ 1535-ben ezért törvényt (1535:XXIX. tc.) hoztak arról, hogy lázadás bűnébe esik az, aki saját vagy más birtokán az adót a jobbágyoktól önkényesen behajtja. A törvény végrehajtása érdekében Ferdinánd rendszeresen parancsot adott a főkapitányoknak, hogy az engedetlenektől erőszakkal hajtsák be az adót.³⁷ A Habsburg-uralkodónak így fokozatosan sikerült elérnie, hogy mind a hadiadó felhasználásában, mind pedig az esetleges mentesítések kérdésében a rendek megkerülésével maga tudott dönteni.³⁸

A városok által fizetett cenzusra és hadiadóra, a taxára valamelyest jobban számíthatott Ferdinánd, viszont a Buda eleste utáni időszakban, a török hódítások következtében a szabad királyi városok száma is lecsökkent: Alsó-Magyarországon Pozsony, Sopron és Nagyszombat, Felső-Magyarországon Kassa, Bártfa, Lőcse, Eperjes, Szeben és Késmárk maradt Habsburg-kézen. Ebbe a körébe tar-

36 1534-ben magának Mária királynénak zólyomi és magyaróvári kapitányai akadályozták meg az érintett birtokokon a dika beszédését és azt a maguk javára foglalták le. MOL E 21 Ben. res. 1534. márc. 6. 1538-ban a Vas megyében állomásozó királyi katonaság fizetésére kiküldött Andreas Görtschacher hadi fizetőmester jelentette, hogy a kamarai kiküldött, Kisserényi Ferenc semmit se tudott a hadiadóból beszédni, a főurak pedig a fizetetlen katonaság okozta károokra, vagy mentességekre hivatkozva nem akarnak fizetni. A legérdekesebb Thurzó Elek helytartó, I. Ferdinánd egyik fő támaszának számító főúr véleménye volt: addig nem fizet, amíg a többi főúr is meg nem fizeti a hadiadót. ÖStA HKA HFU r. N° 1 Konv. 1538. fol. 37–44.

37 1546-ban Pekry Lajos liptói főispán ellen Liptó megye hadiadójának és Thurzó Ferenc nyitrai püspök, a kamara későbbi elnöke ellen pedig Nyitra megye adójának visszatartása miatt kellett I. Ferdinándnak Katzianer főkapitányt kivezélnie. MOL E 21 Ben. res. 1546. nov. 28. és 1546. nov. 29.

38 A hadiadóra, a kamara hasznára és a rendi adóigazgatásra ld. *Acsády I.*: Magyarország i. m. 67–113.; *Ember Gy.*: Az újkori magyar közigazgatás i. m. 236–241.; *Nagy István*: A magyar kamara adóigazgatási tevékenysége a XVI–XVII. században. Levéltári Közlemények 66(1995) 29–35. (A fent idézett 1535. évi tc. a Corpus Jurisban az 1536. év alatt szerepel, ui. csak ekkor erősítette meg a király az 1535. évi országgyűlésen hozott törvényeket.) I. Ferdinándnak először, már az 1540-es évektől a felső-magyarországi dikák felhasználását – különösen Sáros, Szepes és Ung

tozott Kőrmöcbánya központtal az ún. hét alsó-magyarországi bányaváros is, ugyanakkor új városok is bekerültek a kiváltságosok szűk körébe, így például 1554-ben Szokolca is fizetett taxát,³⁹ majd az 1570–1580-as évektől már olyan városok is szerepelnek a taxát fizető királyi városok között mint Modor, Trencsén és Zágráb. Innen azonban csak csekély összegek folytak be. Sokkal fontosabbak voltak a városok mint állandó készpénzhitelezők, abban az esetben ugyanis, ha a kamara megszorult, a leggyorsabban általában a szabad királyi városoktól tudott kölcsönt szerezni a következő év(ek) adóinak terhére.⁴⁰

A *harmincadok* visszaváltásának kérdése volt a ferdinándi pénzügypolitika másik fő területe az 1530–1540-es években.⁴¹ A harmincadhivatalok döntő részét már Mohács előtt elzálogosították, de a polgárháborús viszonyoknak köszönhetően is egy sor harmincad magánkézbe került,⁴² és uralkodása kezdetén maga Ferdinánd is kénytelen volt néhány fontos hivatalt zálogba adni, így Máriának a pozsonyi, míg Thurzó Eleknek a trencsényi és a nagyszombati harmincadokat. A zálogrendszer fő problémája az volt, hogy a zálogbirtokostól felvett kölcsönnek a harmincadvámból történő törlesztését a király nem ellenőriztethette. Az első lépés a királyi harmincad-ellenőrök delegálása volt.⁴³

A másik megoldás pedig új harmincadok felállítása volt, ezek közül a legfontosabbá az 1531-ben megszervezett magyaróvári harmincad vált. Ezt a harmincadot Ferdinánd Máriával, aki a magyaróvári uradalom birtokosa volt, egyetértésben állította fel, mégpedig a Szapolyai kezébe jutott budai és székesfehérvári harmincadok pótlására. A magyaróvári harmincad elsőrendű feladata az volt, hogy az Alföldről Bécs felé felhajtott marhák után szedje be azt a vámot, amelyet korábban Budán és Székesfehérváron szedtek be Ferdinánd javára.⁴⁴

megyéknél – sikerült kizárólagosan megszereznie és azok kezelését Werner György kamarai tanácsosra, sárosi kapitányra bízta. MOL E 21 Ben. res. 1540. dec. 9., 1543. jún. 12.

39 Szokolcára ld. a Magyar Kamara 1554. évi számadását: ÖStA HKA HFU r. N° 3. Konv. 1552. Dez. fol. 26–58.

40 A városok adóira összefoglalóan: *Acsády I.*: Magyarország i. m. 113–123.

41 Összefoglalóan ld. I. m. 123–161.; *Ember Gy.*: Az újkori magyar közigazgatás i. m. 205–213.; *Uő.*: Magyarország nyugati külkereskedelme a XVI. század közepén. Bp. 1988. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai) 18–28.

42 A Mohács előtt állandósult zálogrendszernek köszönhetően az egyes uradalmak területén működő harmincadot sokszor az uradalommal együtt zálogosították el, így ha valaki más szerezte meg az adott birtokot, akkor az új (zálog)birtokos – teljesen jogtalanul – már a birtok részének tekintette a harmincadot is. Ezért a Magyar Kamara külön felhívta az uralkodó figyelmét a trencsényi és a szokolcai harmincadokra, amelyek nem képezik az uradalmak részét. 1528. aug. 8. Buda. ÖStA HKA HFU r. N° 1. fol. 24.

43 1531-ben I. Ferdinánd Resman Kristófot bízta meg a Mária királynénak elzálogosított pozsonyi harmincad ellenőrzésével, és 1534-ben a nagyszombati és trencsényi harmincad ellenőrzésére is sikerült ellenőrt kirendelnie. *Ember Gy.*: Magyarország i. m. 25.

44 *Ember Gy.* szerint Máriának is volt harmincadhivatala Magyaróváron. *Ember Gy.*: Magyarország i. m. 26. Véleményem szerint Máriának uradalmi vámjai voltak a magyaróvári uradalomban, mégpedig Óváron, Rajkán, Nezsideren és Zurányban. ÖStA HHStA Belgien. Manuscrit Divers (= MD) 19 (3743). Az utóbbi két helyen egyúttal a pozsonyi főharmincad fiókjai is működtek. Amikor I. Ferdinánd létrehozta a magyaróvári harmincadot, kézenfekvőnek tűnt az uradalom

Ugyanezt a célt szolgálta az esztergomi harmincadhivatal 1538. évi felállítása is.⁴⁵ I. Ferdinánd igyekezett egyre több harmincadot visszaszerezni a zálogbirtokosától, először a szlavóniai harmincadokat sikerült visszaszereznie 1538-ban Pekry Lajostól. Megkönnyíthette Ferdinánd dolgát, hogy itt csak a harmincad-jövedelem fele volt zálogban, a másikat korábban is a kincstár szedte be. Ferdinánd ezt a harmincadot az *Alsó-ausztriai Kamara* felügyelete alá helyezte.

Nem jártak sikerrel azonban a Máriával a pozsonyi harmincad, illetve Thurzó Elekkel, majd özvegyével, a Perstein Jánoshoz feleségül ment Székely Magdolnával a trencsényi és nagyszombati harmincadok visszaszerzéséért folytatott tárgyalások. Talán éppen ezért I. Ferdinánd más megoldáshoz folyamodott: felemelte a vámtételeket és a zálogbirtokosok kezén általában csak a teljes behozatali, valamint a kiviteli vám felét hagyta meg. De ez még így is nagyon jó üzletnek számított, hiszen a cél a nagyarányú marhakivitelből származó haszonból való részesedés volt.⁴⁶

A magánharmincadosok mellé mindenhová királyi harmincadosokat delegáltak, akik a királynak járó rész beszédését ellenőrizték: Pozsonyban 1536-tól biztosan, míg Trencsénben és Nagyszombaton az 1534. évi megállapodás után 1537-től működtek királyi harmincadosok. Ezeknek a lépéseknek köszönhetően Ferdinándnak egyre nagyobb harmincadjövedelemre sikerült szert tennie. Az 1540-es évek közepére fokozatosan a királyi hatalom felé billent el a mérleg nyelve a harmincadok esetében. I. Ferdinánd az ún. „alsó-részekben” – ami alatt ekkor még az ország középső részeit és a Dunántúlt értették – elhelyezkedő harmincadok élére 1543-ban Bornemissza Pál tanácsost állította prefektusként,

területén lévő vámoknál felállítani az óvári harmincad fiókjait, ill. a pozsonyi főharmincadtól a magyaróvári alá rendelni. A magyaróvári harmincad felállítására ld. Ferdinánd és Mária közötti levelezést: Die Korrespondenz Ferdinands I. Familienkorrespondenz. 3/1–3. 1531 und 1532. Bearb. Herwig Wolfram–Christiane Thomas. Wien, 1973–1978. Ferdinánd Máriának 1531. jún. 22., Prága: N° 499. 161–164. Mária Ferdinándnak, 1531. júl. 29. Brüsszel: N° 524. 233–238. és ld. a Magyar Kamara tanácsosainak levelét Reicherstorffer György és Kotzer Károly magyaróvári prefektusoknak és Szombathelyi Vitalis diák számvevőnek (*rationista*) 1531. febr. 4. MOL E 21 Ben. res. 1538. máj. 7. melléklet.

45 I. Ferdinánd utasítása Cristoff Nadler esztergomi harmincadosnak, Bécs, 1535. ápr. 3. ÖStA HKA GB Bd. 383. fol. 23 ab. A harmincad bevételeit elsősorban a vár fenntartására fordították. I. Ferdinánd 154-/1545-ben Komáromban is állíttatott fel harmincadot hasonló célból. MOL E 21 Ben. res. 1545. júl. 13.

46 Nem csekély jövedelemről lehetett szó, hiszen pl. Mária átlagos évi haszna a pozsonyi főharmincadból 1526 őszétől 1531 márciusáig 6954,8 Ft, míg 1539-ig az éves átlagjövedelem 7451 Ft volt. *Ember Gy.*: Magyarország i. m. 21.: 19. jegyzet alapján. A Magyar Kamara tanácsosai 1545-ben az 1527 és 1544 közötti időszakra 8000 Ft körülire becsülték Mária éves jövedelmét a pozsonyi főharmincadból. ÖStA HKA HFU r. N° 2. fol. 92–95. A jövedelem-megosztás után a pozsonyi harmincad 1543–1547 között 5375,5 Ft átlagos évi bevételt hozott Máriának. ÖStA HHStA Belgien. MD 15 (3739) *Raitungen Wolfgang Kremer Einnelmer Königin Maria in Wien 1542–1550*. A Thurzók által bírt nagyszombati-trencsényi csoportból származó jövedelmekről csak 1543–1545 között van adatunk, tehát akkor, amikor a kiviteli vám felét és a teljes behozatalt élvezhette a zálogbirtokos; ekkor éves átlagban 7713,65 Ft tiszta hasznót hajtottak a vámok.

majd pedig 1545-ben az uralkodó megszervezte a pozsonyi és a trencsényi-nagyszombati harmincadcsoport egységes irányítására az ún. *harmincad-igazgatóság*-ot. Az új intézmény névleg a magyar helytartótanács és a kamara fennhatósága alatt állt, a gyakorlatban önálló hivatalként működött. Élére harmincad-elnökként és felügyelőként Sibrik Gergely tanácsos került, mellé két-két pénztárost és ellenőrt rendeltek, ők felügyelték valamennyi északnyugati harmincad-hivatalt. Ekkor az itt zálogbirtokos Thurzó özvegye, Perstein Jánosné és Mária királyné hivatalnokai már a korábbinál kisebb arányban szedhették be a vámot: Pozsonyban a behozatali vám 80%-a, míg a nagyszombati csoportnál az állatvám 80%-a, a trencsényinél 60%-a illette meg az uralkodót. A reformok azonban mégsem hozták meg a kívánt eredményeket, a helyzeten csak a harmincadok visszaváltásával lehetett volna segíteni.⁴⁷

Ami a *pénzverő- és bányakamarákat* illette: ezen a területen sokáig semmilyen előrelépés nem mutatkozott. A Ferdinánd uralta országrészben ugyan egyetlen pénzverő- és bányakamara maradt, de ez volt a legjelentősebb: a körmoébányai. Ez tulajdonképpen három részre oszlott: a körmoébányai és a selmecbányai alkamarákra (röviden kamarákra) és a besztercebányai részvállalatra, amelyet a magyarországi réztermelés kiaknázására az 1494–1495-ben alapított Thurzó–Fugger-vállalat hozott létre. A cég 1498-tól kibérelte a körmoébányai kamarát is. I. Ferdinánd azonban nem rendelkezhetett a kamara felett, mégpedig két okból: egyrészt magát a kamarát a Garam-völgyi bányavárosokkal együtt 1522-ben II. Lajos feleségének, Habsburg Máriának adományozta, másrészt a besztercebányai részvállalatot még II. Lajostól 1526 elején újfent a Fuggerek kapták bérbe, amelyet csak a szerződés lejártával, 1546-ban adtak vissza.⁴⁸ A körmoébányain kívül pusztán az Erdélyben található nagyszebeni kamara működése volt jelentős, amelynek hasznát I. Ferdinánd csak uralkodása első két évében, illetve 1550–1554 között élvezhette.⁴⁹ A késő középkorban még jelentős szatmári aranybányavidék kamarája, a nagybányai kamara is időnként I. Ferdi-

MOL Magyar Kamara Archívuma. Archivum familiae Thurzo (= E 196) Irr. Fasc. 12. fol. 556–559. Összevetésül: a Magyar Kamara átlagos évi jövedelme 1539 és 1542 között 4224,65 Ft volt. Adatok: *Acsády I.*: Magyarország i. m. 217., a Magyar Kamara 1542. évi bevételeit ld. *Ember Gy.*: A magyar királyi pozsonyi kamara i. m. 67–68., 75.

47 Így pl. az elvileg kincstári kézen lévő stubnyai és rózsáhegyi harmincadokból a jövedelmet lefoglaló Podmaniczkyak és Dubovszky János Árva vár prefektusa egyszerűen kidobták az odaérkező Francisci Tamás harmincad-pénztárost. ÖStA HKA HFU r. N° 2. Konv. 1545. Francisci Tamás harmincad-pénztárnok számadása, (1545. márc. 1–máj. 30.) fol. 43–54v.

48 A Thurzó–Fugger-vállalatra ld. *Wenzel Gusztáv*: A Fuggerek jelentősége Magyarország történetében. Bp. 1882. 16–54.; *Max Jansen*: Jakob Fugger der Reiche. Studien und Quellen. 1. Leipzig, 1910. (Studien zur Fugger-Geschichte 3.) 149., 367–373., 377–378.; *Götz Freiherr von Pölnitz*: Jakob Fugger. Kaiser, Kirche und Kapital in der oberdeutschen Renaissance. Tübingen, 1949. 50–53.; *Peter Kalus*: Die Fugger in der Slowakei. Augsburg, 1999. (Materialien zur Geschichte der Fugger 2.); *G. Heiss*: Die ungarischen i. m. II. 52–83.

49 *Oborni Teréz*: Erdély pénzügyei I. Ferdinánd uralma alatt 1552–1556. Bp. 2002. (Fons Könyvek 1.) 65–67.

nánd uralma alatt volt, azonban annak jelentősége nem volt összemérhető a fent említettekével.⁵⁰

A Mátyás király idejében még komoly hasznót hozó erdélyi és máramarosi *sókamarákat* jórészt Szapolyai birtokolta (sőt a máramarosi jogilag továbbra is Mária királyné birtokát képezte). A *királyi uradalmak* már a Jagellók idejében igencsak megfogyatkoztak és I. Ferdinánd alatt – mint már utaltunk rá – a Szapolyai Jánossal folytatott küzdelem során, az eladományozási „verseny” következtében tovább apadtak. Jellemző, hogy az 1530-as évektől az 1540-es évek végéig mindössze két jelentősebb egyházi, illetve magánföldesúri vár, valamint uradalom volt I. Ferdinánd kezén huzamosabb ideig: Esztergom és Sáros.⁵¹

A királyi bevételek növelésére csak igen korlátozott jogi lehetőségek adódtak. I. Ferdinánd ennek ellenére uralkodása első felében egy új adófajta bevezetésére is kísérletet tett. A magyar rendek mindvégig mereven ragaszkodtak az adómentességükhöz, Buda 1541. évi török kézre kerülése azonban valósággal sokkolta a magyar társadalmat, és ez lehetőséget kínált egy lényegében vagyonadónak tekinthető, ugyanakkor minden társadalmi réteget érintő adó bevezetésére. 1542-ben a király javaslatára a beszercebéányai országgyűlésen a rendek megszavazták a hatvanadnak (*sexagesima*) nevezett új adót: a nemeseknek birtokaik becsült értékének (örökbecsűjének) hatvanadrészét, az egytelkes nemeseknek és a városi polgároknak ingó vagyonuk értékének szintén hatvanadrészét kellett fizetniük. A kisebb egyházi javadalmasok, akik nem tartottak katonaságot, évi jövedelmük egy tizedét voltak kötelesek fizetni. A rendek még a kereskedőket – és külön hangsúlyozottan a Fuggereket is – meg kívánták adóztatni, ők árujuk értékének negyvenedrészét tartoztak befizetni. Az új adó mintája minden bizonnyal a német birodalmi rendek által megszavazott *Gemeine Pfennig* volt. Az intézkedéseknek azonban – a Német-római Birodalomhoz hasonlóan – rendkívül csekély eredménye volt, így a *sexagesima* csak egyszeri vagyonadó maradt, többször nem is kísérleteztek kivetésével.⁵²

Mária királyné magyarországi jövedelmeinek kérdése

Ferdinánd hatalmas anyagi gondjaira uralkodása kezdetén lényegében egyetlen kézenfekvő megoldást látott: a húga, Mária királyné által birtokolt javakat kívánta saját kezelésébe venni. A birtokokat Mária még 1522-ben II. Lajostól jegy-

50 *Gustav Gündisch*: Geschichte der Münzstätte Nagybánya [Baia Mare/Rumänien] in habsburgischer Zeit (1530–1828.) Numismatische Zeitschrift 65(1932) 67–98. és *Oborni T.*: i. m. 67–71.

51 ÖStA HKA GB Bd. 383. 1534–1540., Bd. 384. 1541–1546.

52 *Acsády I.*: Magyarország i. m. 69–70. 1542-ben mindössze 27 559,75 Ft folyt be a hatvanadból, ami messze elmaradt a várakozástól. *Ember Gy.*: A magyar királyi pozsonyi kamara i. m. 90. A *Gemeine Pfennigre* és annak német birodalmi kudarcára ld. többek között: *Peter Rauscher*: Kaiser und Reich. Die Reichstürkenhilfe von Ferdinand I. bis zum Beginn des „Langen Türkenkrieges” (1548–1593). In: Finanzen i. m. 51–55., 62–63.

ajándékként kapta meg, közöttük a már említett körmöcbányai kamarát (a hét Garam-völgyi bányavárossal és a zólyomi uradalommal), Munkács váruradalmát, Diósgyőr várát, a máramarosi sókamarát Huszt központtal. Ezekkel az adományokkal Mária királyné a leggazdagabb magyarországi földesurak közé tartozott. I. Ferdinánd azonban nemhogy ezeket nem tudta megszerezni Máriától, hanem egyéb kötelezettségei miatt a pozsonyi harmincadot és a győri püspökség soproni tizedeit is át kellett engednie. Csupán azt sikerült elérnie, hogy Mária néhány csehországi, egyébként nem túl jelentős birtokáról lemondott Anna királyné javára. Mária németalföldi helytartósága idején továbbra is igényt tartott a magyarországi jövedelmeire, mivel – mint ahogy többször is hangsúlyozta – Károly csak udvartartást rendelt számára, pénzt nem. Az ország egyik legjelentősebb birtokkomplexumának bevételei döntő részben kifolytak az országból, érzékeny veszteséget okozva ezzel a királyi fiscusnak, de az egész országnak is. Mária jövedelmeit ugyanis Mohács előtt kb. évi 40 000 magyar forintra becsülték.⁵³ Az 1530–1540-es években Mária magyarországi bevételei nagyságrendileg nem változtak, annak ellenére, hogy az északkelet-magyarországi birtokaira Szapolyai tette rá a kezét. A bevételkiesést ugyanis bőven pótolták a már Ferdinánd által átengedett pozsonyi főharmincad és a Sopron megyei győri püspöki tizedek jövedelmei (ez utóbbit a magyaróvári uradalom szedte be).

1. táblázat

Mária királyné magyarországi és ausztriai birtokainak jövedelme 1546-ban⁵⁴

Bevételek	rajnai Ft	magyar Ft	%
Körmöcbányai kamara jövedelme	42 682	34 145,6	81,8
Pozsonyi főharmincad jövedelme	5 428	4 342,4	10,4
Munkács vár bérletének összege	1 750	1 400	3,4
Bruck an der Leitha-i vám és Ungeld	1 554	1 243,2	3,0
Magyaróvári uradalom jövedelme	500	400	1,0
Egyéb	282	225,6	0,5
Összesen	52 196	41 756,8	100

A fenti összegből – a királyné magyarországi és ausztriai tanácsosainak, familiárisainak fizetése, a kegydíjak, különféle bizottságok, a kancellária költségei és egyéb kisebb kiadások (pl. posta) kifizetése után – 38 600 rajnai forintot

53 G. Heiss: Die ungarischen i. m. I. 64.: 15. jegyzet.

54 Wolff Kremer, Mária királyné ausztriai és magyarországi bevételei Bécsben működő pénztárosának 1546. jan. 1–dec. 31. közötti kimutatása. ÖStA HHStA Belgien. MD 15 (3739). Az 1547–1548. évi egyéb kimutatások alapján tudni lehet, hogy Mária királynénak a zólyomi uradalomból évente még további kb. 1000 rajnai Ft, a magyaróváriból a táblázatban szereplő összegzen felül 1500 rajnai Ft jövedelme származott, a munkácsi uradalom éves bérleti összege pedig 3000 rajnai forintot tett ki. Uo.

(30 880 magyar Ft) küldtek Brüsszelbe Máriának. Ez az összeg kb. nyolcszorosát tette ki a *Magyar Kamara* tényleges bevételeinek!

Fordulat a ferdinándi pénzügypolitikában (1548/1549–1564)

I. Ferdinánd pénzügyigazgatási törekvései az 1540-es évekig nem hozták meg a várt sikert, 1548–1549-ben azonban lényeges fordulat állt be: szinte egy csapásra sikerült megoldani több olyan problémát, amelyet korábban közel húsz éven át eredménytelenül igyekezett orvosolni. Természetesen a megváltozott politikai körülmények hozzájárultak a pénzügyi sikerekhez: V. Károlynak a schmalkaldeni szövetség felett aratott győzelme erőteljesen javította I. Ferdinánd pozícióit is, akinek 1547–1548-ban Csehországban is jelentős eredményeket sikerült elérnie a királyi hatalom és a jövedelmek gyarapítása területén.⁵⁵ Magyarországon pedig az 1549 szeptemberi nyírbátori egyezmény révén visszaszerezte Erdélyt, így I. Ferdinánd elérkezett magyarországi hatalmának csúcsára. A királyi hatalom megerősödése érezte hatását a pénzügyek területén is, melynek legfontosabb elemei az alábbiak voltak:

- kamarai igazgatás újjászervezése,
- az elzálogosított jövedelmek és Mária királyné birtokainak visszaváltása,
- a harmincadügy rendezése,
- a királyi adóigazgatás előtörése,
- a kincstári-királyi uradalmak újjászervezése,
- mindezek következtében a kincstári jövedelmek ugrásszerű gyarapodása.

A Magyar Kamara átszervezése és a területi pénzügyi adminisztrációk kialakítása

I. Ferdinánd 1548. december 12-én új utasítást adott ki a *Magyar Kamara* számára.⁵⁶ Ez az aktus az I. Ferdinánd által az 1530-as évek végétől lefolytatott pénzügyigazgatási átszervezések sorába illeszthető: 1537-ben az *Udvari Kamara*, 1539-ben az *Alsó-ausztriai Kamara*, míg 1548-ban a magyarral egy időben a *Cseh Kamara* is új utasítást kapott. Ez az új utasítás szabta meg a *Magyar Kamara* működését, szervezetét, hatáskörét és illetékességét a 16–17. század folyamán. Ettől kezdve állandósult a *Magyar Kamara* elnevezés is. A kamara élén az elnök állt. Ezt a tisztséget a 16. század során egy kivétellel főpapok töltötték be, akik közül

⁵⁵ Paula Sutter Fichtner: Ferdinand I. Wider Türkennot und Glaubensspaltung. Graz–Wien–Köln, 1986. 147–164.; Alfred Kohler: Ferdinand I. 1503–1564. Fürst, König und Kaiser. München, 2003. 157–165.; P. Vorel: i. m. 201–204.

⁵⁶ Az 1548. évi utasítás szövegét kiadta: Kérészy Z.: i. m. 172–183., az utasítás ismertetése: 48–60.; Ember Gy.: Az újkori magyar közigazgatás i. m. 126–128.; vö. még: Nagy I.–F. Kiss E.: i. m. 6–23.

többen egyúttal helytartók is voltak.⁵⁷ Az elnök mellett 4-5 tanácsos, 1-2 titkár működött. A kamarának kialakult a pénztári és a számvevői hivatala is. Az utasítás előírta a rendszeres napi ülésezést és a határozathozatal módját. Lényegesen kiterjesztette a kamara hatáskörét: a bányakamarák és a pénzverés felügyeletét is rábízta (igaz, ez az intézkedés csak igen korlátozott mértékben valósult meg), fontos teendői közé tartozott a háramlott birtokok felkutatása és nyilvántartása is. Ezen uradalmak esetében javaslatot kellett tennie az esetleges újrადomá-nyozásra is, de általánosságban a korábbi zálogolások, mentességek felülvizsgálatát írta elő az uralkodó. Az új instrukció részletesen szabályozta a számadásvezetést és általában az alárendelt hivatalokkal (harmincadok, bánya- és sókamarák) szemben támasztott követelményeket. I. Ferdinánd ugyan 1561-ben új utasítást bocsátott ki a *Magyar Kamarának*, ez azonban csak kismértékben tért el az 1548. évitől.⁵⁸

Az átszervezés lényegesen érintette a kamara területi illetékességét is. Az 1548. évi utasítás a *Magyar Kamara* hatáskörébe sorolta Horvátország, Szlavónia és – amennyiben visszakerül –, Erdély jövedelmeinek kezelését is. A valóság azonban más volt. Így például a szlavóniai és horvátországi jövedelmek kezelése már az 1530-as évek végén kikerült a kamara illetékességéből, sőt a horvátországi jövedelmek kezelésébe egyáltalán nem volt beleszólása. Nemi hatásköre csak Szlavónia területén érvényesült, ahol azonban csak a megyei hadiadó tartozott illetékességébe, mivel a legjelentősebb helyi jövedelmet, a szlavóniai harmincadot I. Ferdinánd 1538-ban az *Alsó-ausztriai Kamara* alá rendelte. Ugyanebben az évben a király a kamara közvetlen felügyeleti jogkörét korlátozva Bornemissza Pál királyi titkárt (a későbbi veszprémi, majd erdélyi püspököt) kinevezte szlavóniai jövedelemigazgatónak (*secretarius et proventuum nostrorum in regno Slavoniae*).

57 Kamarai elnökök 1548-tól a 16. sz. végéig: Thurzó Ferenc nyitrai püspök 1556-ig, (ekkortól egészen 1562-ig az Udvari Kamara elnöke), Desewffy János, az egyetlen világi elnök, később főudvarmester (1557–1561), Újlaky János váci püspök (1561–1568), Radéczy István váradi, majd egri püspök, helytartó (1568–1586), Fejérkövy István nyitrai püspök, majd esztergomi érsek, helytartó (1587–1596), Szuhay István váci, majd egri püspök, kalocsai érsek (1596–1608). *Ember Gy.*: Az újkori magyar közigazgatás i. m. 131.

58 A Magyar Kamarának szóló Bécsben, 1561. aug. 6-án kelt utasítását ld. az 1569. máj. 1-jén kelt kamarai utasítás közlésében: *Theodor Mayer*: Das Verhältnis der Hofkammer zur ungarischen Kammer bis zur Regierung Maria Theresias. Mitteilungen für Österreichische Geschichtsforschung Erg. Bd. 9(1915) 234–256., vö. *Ember Gy.*: Az újkori magyar közigazgatás i. m. 128–130. Véleményem szerint az új utasítás kibocsátására az 1560. évi nagyszabású kamara- és harmincadvizsgálat által feltárt hiányosságok – különösen a harmincadoknál tapasztalt visszaélések – miatt került sor. Ld. a Magyar Kamara új utasításának fogalmazványát: ÖStA HKA HFU r. N° 10. Konv. 1561. Aug. fol. 119–139. I. Ferdinánd kiegészítései az utasításhoz, 1561. szept. 3. uo. Konv. 1561. Sept. fol. 147., 154.; ill. I. Ferdinánd utasítása a Magyar Kamarának a harmincadok kezelésére 1560. szept. 4. uo. fol. 148–153. Az 1560. évi harmincadvizsgálatra ld. *Takáts Sándor*: A harmincadosok elleni vizsgálat 1560-ban. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle 6(1899) 247–257. és *Acsády I.*: Magyarország i. m. 136–139., 144–148.

niae superintendens).⁵⁹ Az 1540-es évek végére a *Magyar Kamara* szinte teljesen kiszorult a horvát-szlavón ügyek intézéséből, mindössze két megmaradt szlavón megye: Zágráb és Varasd hadiadója, és időnként Zágráb és Kapronca városok cenzusa és taxája felett rendelkezett, amely bevételek viszonylag jelentéktelenek voltak.

A királyi Magyarországnak a Szepességtől keletre eső vidékein is hasonló folyamat vette kezdetét. Ez a terület, amelyet Felső-Magyarországnak neveztek, Pozsonytól már olyan messze volt, hogy Habsburg-kézre jutását követően külön kamarai igazgatás alá helyezték. Ennek kezdetei Werner György⁶⁰ magyar kamarai tanácsos tevékenységéhez köthetők, aki sárosi prefektusként Sáros központtal kezelte a Szepesség és Felső-Magyarország jövedelmeit az 1530-as évek végétől. Werner mellé 1554-ben a vejét, az egyetemet végzett, humanista műveltségű Torda Zsigmondot nevezték ki, aki mint a felső-magyarországi királyi jövedelmek igazgatója (*proventuum regionum partium Regni superiorum administrator*) gyakorlatilag 1555-től már egymaga intézte az ügyeket. Torda Zsigmond székhelye Eperjesen volt és 1557-től már segítőtársat is rendelték mellé Pesty Ferenc személyében, aki szintén az *administratori* címet kapta meg. Mellettük a *Magyar Kamara* által fizetett pénztáros és írnok teljesített szolgálatot és ettől kezdve a jövedelemkezelőség *Felső-magyarországi királyi jövedelmek igazgatósága* megnevezéssel hivatallá kezdett szerveződni. A jövedelemkezelőség formailag a *Magyar Kamara* helyi szervének számított, azonban szinte kezdettől fogva önállóan működött, a Felső-Magyarországról származó bevételeket maga szedte be és a helyi, elsősorban katonai költségeket is maga fizette ki.⁶¹ Az 1560-as évek közepére azonban nyilvánvalóvá vált, hogy az igazgatóság önmagában – csekély súlya miatt – képtelen feladatának, elsősorban a katonai szükségletek előteremtésének megfelelni, de ezen a helyzeten már csak I. Ferdinánd halála után fia, I. Miksa tudott változtatni, mégpedig a kassai székhelyű *Szepesi Kamara* megszervezésével.⁶²

Az 1548. évi utasítás elvileg Erdélyt is a *Magyar Kamara* alá rendelte. Amikor 1551-ben sikerült I. Ferdinándnak Erdélyt ténylegesen átvennie, mégis más megoldást választott új tartománya jövedelmeinek kezelésére. A Szapolyaiak uralma, de különösen Fráter György kormányzata a középkori magyar királyi

59 I. Ferdinánd instrukciója Kubinyi Lénárd szlavóniai főharmincadosnak. 1538. szept. 28. Linz. Az utasítás Kubinyit Bornemissza Pál szlavóniai jövedelemigazgató alá rendeli. ÖStA HKA HFU r. N° 1 Konv. 1538. fol. 25–27. Bornemissza még 1544-ben is a szlavóniai jövedelmeket, így főként a harmincadokat kezelte. MOL E 21 Ben. Res. 1544. máj. 15.

60 Werner György életrajzát sok hibával ld. *Elfriede Rensing*: Georg Wernher (1490?–1556). Präsident der Zipser Kammer. In: A Gróf Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve. Szerk. Angyal Dávid. Bp. 1933. 31–58. Vö. *Gecsényi L.*: A döntést előkészítő hivatalnoki elit i. m. 114–117.

61 *Szűcs Jenő*: A Szepesi Kamarai Levéltár, 1567–1813. Bp. 1990. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai I. Levéltári Leltárak 7.) 8–17.

62 A Szepesi Kamara megszervezésére ld. *Acsády Ignác*: A pozsonyi és szepesi kamarák, 1565–1604. Bp. 1894.; *Ember Gy.*: Az újkori magyar közigazgatás i. m.; *Szűcs J.*: i. m.

kincestartóságot vette mintául a pénzügyek igazgatására, ezért I. Ferdinánd egy körületekintő vizsgálat eredményeire alapozva – és talán a kontinuitás érdekében is – az erdélyi jövedelmek kezelésére egy külön adminisztrátor-kincestartó (*proventuum in Transsylvania administrator seu thesaurarius*) kinevezése mellett döntött. A választás végül is Hallerkői Haller Péter szebeni polgármesterre esett, aki 1552 októberében kapta meg a megbízását, hivatali instrukcióját pedig 1553 júliusában vette kézhez. Azért, hogy a szakszerűséget biztosítsák, egy ellenőrt állítottak Haller mellé és szükségesnek látszott a két legfontosabb szakterület, a sókamara és a bányaugyek intézésére egy-egy segédadminisztrátor kinevezése. Az adatok alapján úgy tűnik, hogy megindult egyfajta – a felső-magyarországihoz hasonló – erdélyi jövedelemigazgatóság szervezése, azonban szinte mindvégig napirenden volt, hogy a hivatalt a *Magyar Kamarának* vessék alá.⁶³ A kaotikus politikai és pénzügyi viszonyok miatt azonban Haller hamarosan lemondott, és utóda, az 1553 végén hivatalba lépett Gyalui Vas László⁶⁴ – aki az erdélyi jövedelmek főigazgatója címet viselte – sem tudott lényegi eredményt elérni. I. Ferdinánd ugyanis, várakozásaival ellentétben, lényegesen kevesebb jövedelemre számíthatott Erdélyből, mint azt korábban – főként Fráter György állításaira támaszkodva – feltételezhette, ugyanakkor óriási kiadásokat jelentett az Erdélyben állomásozó, még csak nem is túl jelentős Habsburg-haderő fizetése. Az erdélyi Habsburg-pénzügyigazgatás azután a politikai adminisztráció bukásával együtt 1555 őszén megszűnt.⁶⁵

A kincstári bevételek fokozása

A magyarországi központi pénzügyigazgatási szerv átszervezésével és a területi adminisztrációk kialakulásával egy időben lényeges változások álltak be a kincstári jövedelmek struktúrájában. A változások katalizátora a *Mária királynéval történő megegyezés* volt: az 1548. március 7-én Augsburgban megkötött megállapodás értelmében Mária királyné évi 34 000 magyar Ft biztosítása és egy egyszeri összeg, 15 000 rajnai Ft lefizetése, valamint a 200 000 forintos kifizetetlen ho-

63 I. Ferdinánd Hallernak adott utasítás-kiegészítése tartalmazza, hogy az erdélyi adminisztrátor köteles negyedévenként számadásait benyújtani a Magyar Kamarához. (1553. márc. 22.) *Oborni T.*: i. m. 53., közölve: N° 8. 172–173. A Magyar Kamara pl. 1553 júliusában létszámemelésre tett javaslatot arra az esetre, ha „administratio proventuum Transsilvaniae ab hac Camera pendere debeat”. A Magyar Kamara I. Ferdinándhoz, Pozsony, 1553. jún. 11. előtt. MOL Magyar Kamara Regisztratúrája. Expeditiones camerales (= E 15 Exp. cam.) 1553. N° fol. 195–200.

64 Vas László kevésbé számított tekintélyesnek, mint Haller, korábban Fráter György familiárisa, 1552-ben a váradi püspöki jövedelemigazgatója (adminisztrátor), majd pedig a gyulai uradalom udvarbírája, 1553-ban Haller szolgálatában a dési sókamara vezetője volt. Életrajzi adatai: *Kenyeres István*: A temesvári udvarbíró utasítása (1552). Adalékok az 1551/52. évi temesvári és temesközi eseményekhez. Fons 4(1997) 130. és *Oborni T.*: i. m. 123–124.

65 Az erdélyi Habsburg-pénzügyigazgatásra összefoglalóan ld. *Oborni T.*: i. m.; *Ember Gy.*: Az új-kori magyar közigazgatás i. m. 446–514.

zomány örökíthetősége fejében lemondott magyarországi és ausztriai birtokairól Ferdinánd javára. Így kerültek kincstári kezelésbe 1548 tavaszán–nyarán Magyaróvár, Zólyom, Döbring, Végles uradalmai és az alsó-magyarországi bányavárosok, a körmöcbányai és selmecbányai kamara, a pozsonyi főharmincad.⁶⁶ Ezzel sikerült visszaszerezni az egyik legfontosabb harmincadhivatalt, a magyarországi ezüst- és rézbányászat, illetve a pénzverés központját, az uradalmak révén pedig királyi magánbirtokok száma nőtt meg jelentősen.

A *harmincadigazgatás* területén ennek köszönhetően lényeges változások álltak be. 1549 elején Thurzó Elek özvegyétől sikerült visszaszerezni a trencsényi és nagyszombati főharmincadokat. Ezzel a nyugati és északnyugati országrészben minden fontos harmincadhely Ferdinánd kezére került. Így indokoltá vált az eddigi igazgatási rendszer átszervezése is: az eddigi harmincad-igazgatóság, amely a pozsonyi és a nagyszombati–trencsényi főharmincadok királyi bevételeit kezelte, megszűnt. A pozsonyi főharmincadot a király az *Alsó-ausztriai Kamara* alá helyezte. A nagyszombati harmincadcsoport élére ugyanakkor 1549 áprilisában harmincad-felügyelőséget szervezett, míg a trencsényi élére a trencsényi uradalom udvarbíráját állította, 1555-től azonban ez utóbbi két harmincadcsoport közvetlenül a *Magyar Kamara* igazgatása alá került.⁶⁷

Mária birtokain kívül 1549-től kezdve egy sor fontos *uradalom* került kamarai kezelésbe. I. Ferdinánd jó néhány, az 1530-as években elzálogosított birtokot is visszaváltott, így 1545-ben a komáromi és 1549-ben a trencsényi uradalmakat. 1549-ben a Felvidéken Ferdinánd csapatai elfoglalták a lázadó Balassa Menyhért-től és Basó Mátyástól Lévát, Csábrágot és Murányt. Több uradalmat Ferdinánd úgy szerzett meg, hogy tulajdonosai a török veszély miatt pénzért és/vagy cserebirtokért lemondtak azokról. Így került kamarai kezelésbe egy sor fontos végvár és uradalma: például Szigetvár 1546-ban és Gyula 1552-ben. Eger vára a jelentős egri püspöki uradalmakkal együtt 1548-tól részben kincstári kezelésbe került, ekkor az uralkodó a jövedelmek egyharmada felett rendelkezhetett közvetlenül, míg további egyharmad részt a vár erősítésére fordítottak, majd pedig 1563-tól az uradalom valamennyi bevétele a kamara kezére került. I. Ferdinánd idején indult meg a kamarai uradalmak igazgatási rendszerének teljes modernizációja, amely folyamatot a nagy számban kibocsátott uradalmi utasításokon lehet nyomon követni.⁶⁸ Ferdi-

66 Mária királyné birtokainak átadására ld. *G. Heiss*: Die ungarischen i. m. I. 96–100. Mária lemondott azon birtokairól is, amelyekre időközben zálogosítások történtek, vagy amelyeket valamilyen okból nem az ő hivatalnokai tartottak kézben: Diósgyőr, Munkács, Huszt a máramarosi sókamarával. Ezen birtokokra részletesen ld. *G. Heiss*: Die ungarischen i. m. II. 52–121.

67 A harmincadigazgatás átszervezésére ld. *Acsády I.*: Magyarország i. m. 135–151.; *Ember Gy.*: Az újkori magyar közigazgatás i. m. 214–217.; a trencsényi harmincad-felügyelőségre ld. *Kenyeres István*: Egy nagybirtok igazgatása és gazdálkodása a 16. században. A trencsényi várbirtok 1543 és 1564 között. *Levéltári Közlemények* 68(1997) 112–113.

68 A kamarai uradalmak utasításainak kiadását ld. XVI. századi uradalmi utasítások. Utasítások a kamarai uradalmak prefektusai, udvarbírái és ellenőrei részére. I–II. Szerk., bev. Kenyeres István. Bp. 2002. (Fons könyvek 2.)

nánd élt azzal a királyi jogkörrel is, hogy a betöltetlen egyházi méltóságok birtokait kamarai kezelésbe vette: így a legnagyobb magyarországi uradalomegyüttes, az esztergomi érseki birtokok 1549–1553 között a kincstári bevételeket gyarapították. A megszerzett uradalmak többségére alapozta I. Ferdinánd a törökellenes végvárrendszer és a katonaság ellátásának tekintélyes részét.⁶⁹

Az *állami adók* területén is megerősödött a királyi hatalom, I. Ferdinánd uralkodása 38 éve alatt összesen 22 alkalommal szavazták meg a rendek a hadiadót, és 1546-tól már rendszerint kétszeres hadiadót, azaz portánként 2 forintot ajánlottak meg. A rendek általában ragaszkodtak azon jogukhoz, hogy egyszerre csak egy évre előre szavazzák meg a hadiadót, de 1552-től kezdve már több alkalommal is 2–3 évre előre szavazták meg. Az adó kirovása és behajtása pedig szinte teljesen kamarai felügyelet alá került.⁷⁰

Ferdinánd megerősödött pozícióját jelzi az is, hogy a sikertelen hatvanadadó után az 1550-es évektől kezdve sikerrel próbálkozott egy új állami adó bevezetésével: ez volt az ún. *gratuitus labor*, azaz a jobbágyság ingyenmunkája, amelyet a rendek általában a hadiadóval együtt szavaztak meg és törvényben határozták meg azt is, hogy mely vármegye jobbágyságának melyik végvár erődítési munkáin kell részt vennie. A *gratuitus labort* időnként és helyenként – főként I. Miksa uralkodásától kezdve – engedték pénzen megváltani, de ebből a megváltásból általában csekély haszna származott a kamarának. Ugyanakkor az ingyenmunka igen fontos volt az éppen Ferdinánd ideje alatt megindult nagyszabású várerődítési munkák során.⁷¹

Az Alsó-ausztriai Kamara magyarországi szerepe

A ferdinándi reformok eredményei közül a magyar rendi érdekeket leginkább az *Alsó-ausztriai Kamara* egyre növekvő befolyása sértette, hiszen a szlavóniai, magyaróvári és pozsonyi főharmincadok, a körmöcbányai kamara és az ún. királyi magánbirtokok (Magyaróvár, Komárom, Zólyom) alsó-ausztriai kamarai igazgatás alá helyezésével igen jelentős jövedelmek nem a magyar hivatalokba folytak be, így a mindig főrendű kamarai elnök révén a rendeknek semmi befolyásuk nem volt ezen jövedelmek felhasználására. Véleményem szerint ezen intézkedéseknek voltak pénzügyigazgatási indokai is: a nyugat-dunántúli és szlavóniai har-

69 A kérdéskörre összefoglalóan ld. *Kenyeres István*: A végvárok uradalmainak igazgatása és gazdálkodása a 16. században. Századok 135(2001) 1351–1412.; *Uő*: A várbirtokok szerepe a 16. századi magyarországi végvárrendszer ellátásában. Katonai elképzelések az egri és a szatmári vár fenntartására. In: Végvár és ellátás. Szerk. Petercsák Tivadar–Berecz Mátyás. Eger, 2001. (Studia Agriensia 22.) 131–181.; XVI. századi uradalmi utasítások i. m.; *Kenyeres István*: A kamarai birtokok igazgatása és gazdálkodása a XVI. században. PhD-disszertáció. Bp. 2002.

70 *Ember Gy.*: Az újkori magyar közigazgatás i. m. 240–241.; *Nagy I.*: i. m. 35.

71 *Acsády I.*: A jobbágyadózás 1564–1576-ban i. m. 229–236.; *Uő*: A jobbágyadózás 1577–1597-ben. Bp. 1896. 129–137.; *Nagy I.*: i. m. 41–43. A *gratuitus laborból* 1571 után befolyt jövedelmekre ld. *I. Kenyeres*: Die Finanzen i. m. 92., 99–102.

mincadoknak az *Alsó-ausztriai Kamara* igazgatása alá helyezésével az uralkodó elérte, hogy a magyar–osztrák határ két oldalán működő vámhivatalok egységes pénzügyigazgatás alá kerültek, így könnyebb volt a visszaélések kiküszöbölése is.⁷² A nemesfémbányászat és a pénzverés alsó-ausztriai kamarai felügyelete pedig beleilleszthető Ferdinánd azon törekvéseibe, hogy a pénzverést és az annak alapját képező arany- és ezüsbányászatot birodalmi szinten közvetlen felügyelet alatt kívánta tartani. A királyi magánbirtokok kérdésébe pedig a rendek végül is nem kívántak beleszólni, tekintettel arra, hogy ezeket lényegében már Mohács előtt uralkodói magánjövedelemnek tekintették.

Azt, hogy Ferdinándot a különböző jövedelmeknek az országos kamarák közötti átcsatolásában nem „nemzeti” érdekek vezették, bizonyítja, hogy például a morvaországi handgráf és pénztáros hivatalát, amelyet főként a Magyarország felől jövő kereskedők harmincadcéduláinak ellenőrzésére és a vám utólagos beszedésére hoztak létre, 1563-ban a *Magyar Kamara* felügyelete alá rendelte.⁷³

I. Ferdinánd magyarországi bevételei

I. Ferdinánd magyarországi jövedelmeinek megállapítása igen nehéz feladatnak tűnik. Mindaddig Acsády Ignác becslései álltak rendelkezésre, aki az egyes jövedelmi ágak szerint számította ki I. Ferdinánd magyarországi jövedelmeit.

Mint a 2. táblázatból látható, Acsády szerint a legfőbb jövedelem az *Alsó-ausztriai Kamara* által igazgatott bányászatból és pénzverésből származott, míg a hadiadó és a harmincad az ország bevételeinek felét tették ki.

Az alábbiakban kísérletet teszünk egy másfajta jövedelemszámításra, mégpedig a *Magyar Kamara*, a felső-magyarországi és erdélyi pénzügyi adminisztráció számadásai alapján. A legfőbb problémát az *Alsó-ausztriai Kamara* igazgatta jövedelmek megállapítása okozza, mivel a bécsi pénzügyigazgatási szervnek nem maradtak fenn számadásai.

A legtöbbet a *Magyar Kamara* bevételeiről tudunk, összesen 20 évről áll rendelkezésünkre bevételi adat, 15 évről pedig a számadáskönyvek is fennmarad-

72 Acsády I. a harmincad-igazgatóság felszámolását, majd pedig a pozsonyi harmincad Alsó-ausztriai Kamara alá helyezését egy 1548-ra tett nagyszabású csalással indokolta. Acsády I.: Magyarország i. m. 135. A hivatkozott forrást azonban Acsády I. tévesen datálta 1548-ra, az valójában 1544-ben kelt, így a leleplezett csalás nem a harmincad-igazgatóság megszüntetésének, hanem éppen talán létrehozásának egyik oka volt. MOL E 21 Ben. res. 1544. jan. 8. Véleményem szerint a harmincad-igazgatóság megszüntetését (vö. MOL E 21 Ben. res. 1549. jan. 1.) a megváltozott jogi helyzet indokolta. Ugyanakkor úgy véljük, hogy az ún. Edlasperg-ügynek, amely 1548 végén pattant ki Bécsben, és egy nagyszabású harmincadcsalást leplezett le, köze lehetett ahhoz, hogy a Bécs felé menő forgalmat ellenőrző harmincadokat az Alsó-ausztriai Kamara alá helyezték. Az Edlasperg-ügyre ld. *Gecsényi Lajos*: Az Edlasperg-ügy. A magyar kereskedők bécsi kapcsolatai a 16. század első felében. Történelmi Szemle 35(1993) 279–295.

73 Ember Gy.: Az újkori magyar közigazgatás i. m. 226–228. Ugyanez történt 1578-ban a tescheni pénztárnokkal is. I. m. 229.

2. táblázat

Acsády Ignác becslése
I. Ferdinánd magyarországi jövedelmeire⁷⁴

Bevétel	Magyar Ft	%
Bányászat és pénzverés	150 000	34,1
Hadiadó és gratuitus labor	120 000	27,3
Harmincad	100 000	22,7
Várbirtokok	50 000	11,4
Városok cenzusa és taxája	10 000	2,3
Egyéb jövedelmek	10 000	2,3
Összesen	440 000	100
Rajnai forintban	550 000	

tak. A mellékelt diagramon⁷⁵ is jól látszik, hogy a kamara jövedelmei az 1530-as évek végén, az 1540-es évek elején gyakorlatilag jelentéktelenek voltak: 3–5000 Ft között mozogtak. Az alacsony bevételeket azzal is magyarázhatjuk, hogy a megyék hadiadóját ekkor még nem a kamara adminisztrálta, hanem a rendek kezelték.⁷⁶ Rendszeres adatokkal azonban csak az 1540-es évek végén végrehajtott reformok utáni időszakból rendelkezünk: ekkortól nagyságrenddel nagyobb bevétel folyt be a kamarához: 180–190 000 Ft körüli összegek. Az 1550-es évek közepétől ugyan a kamara bevételei folyamatosan csökkentek, és Ferdinánd uralkodása végén 50–90 000 Ft körüli összegeket adminisztráltak. Tegyük rögtön hozzá: 1551-ben és 1560–1563 között a rendek nem szavazták meg a kamara egyik legnagyobb bevételeit jelentő hadiadót, ez érzékeny bevételkiesést jelentett. I. Ferdinánd uralkodásának utolsó évében azonban újfent jelentős bevételeket sikerült adminisztrálni.

A 3. táblázat jól szemlélteti, hogy mely jövedelmek játszottak jelentős szerepet a kamara bevételei között. Mint az adatokból is kitűnik, a kamara legjelentősebb jövedelme a harmincadokból és a hadiadóból származott, a két tétel együttesen a vizsgált nyolc év (1555–1562) összbevételének 87%-át képezték.

⁷⁴ Acsády I.: Magyarország i. m. 162–173., táblázat: 171.

⁷⁵ Adatok: 1539–1541: Acsády I.: Magyarország i. m. 217.; 1542: Ember Gy.: A magyar királyi pozsonyi kamara i. m. 68. 1549–1563 közötti nettó bevételek: Valentin Ernleutner kamarai számvető kimutatása a Magyar Kamara bevételeiről és kiadásairól 1549–1571. ÖStA HKA HFU r. N° 32. Konv. 1576. Juli. fol. 124–133. 1549. évi és 1555–1562 közötti számadások: Ember Győző: A magyar királyi kamara pénzügyi bevételei és kiadásai 1555–1562. Századok 116(1982) 514–520.; Uő: Einnahmen und Ausgaben der Ungarischen Königlichen Kammer in den Jahren 1555–1562. Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 28(1982) 10–16.

⁷⁶ Jellemző, hogy a Magyar Kamara 1542. évi zárszámadásában 5269,03 forintot tüntetett fel bevételként, amelynek 90%-a a harmincadokból folyt be. Ugyanekkor a rendek által kezelt hadiadóból és az ekkor megszavazott hatvanadadóból 71 142,07 Ft folyt be a rendi adószedőkhöz. Ember Gy.: A magyar királyi pozsonyi kamara i. m. 67–68., 90.

3. táblázat

A Magyar Kamara bevételei 1555–1562⁷⁷

Magyar Kamara bevételei 1555–1562	Összbevétel 1555–1562	Éves átlag	%
Harmincad	468 295,99	58 537,00	61,4
Hadiadó	195 394,60	24 424,32	25,6
Királyi városok taxája és cenzusa	21 115	2 639,38	2,8
Kincstári uradalmak jövedelme	18 110	2 263,75	2,4
Kölcsönök	14 776	1 847,00	1,9
Az Udvari Kamarától katonai célra	14 633,33	1 829,17	1,9
Egyebek	3 966,62	495,83	0,5
Posztókereskedés haszna	1 887,81	235,98	0,2
Tizedbérletek haszna	552,52	69,07	0,1
Előző évi maradvány	23 484,42	2 935,55	3,1
Összesen	762 216,28	95 277,04	100

A tizedbérletből származó haszon, amely a kimutatás szerint szintén rendkívül csekély volt, már más megítélés alá kell, hogy essen. Ugyanis a kamara legtöbbször az általa bérelt tizedeket különböző végvárok fenntartására fordította, és ilyen esetekben a tizedből befolyt jövedelmeket a végvárok uradalmainak számadáskönyveibe vezették be, ezért a kamarai kimutatásokban csak elvétele találunk tizedbérletből származó bevételeket.

Ugyanez vonatkozik a *kincstári kezelésben lévő uradalmak* és az üresedésben lévő egyházi birtokok jövedelmeire is, mivel ezeket helyben használták fel, főként a katonaság fizetésére és élelmezésére, így ha a kiadásokon felül maradt még valami, akkor csak azt fizették be a kamara pénztárába. Az 1540–1550-es években igen jelentős bevételekkel rendelkező uradalmakat szerzett meg I. Ferdinánd, ezért ezek jövedelmeit feltétlenül figyelembe kell vennünk. Hozzá kell tennünk, hogy az alábbi táblázatban nem szerepel minden fontosabb királyi uradalom, csupán azok, amelyek bevételeiről I. Ferdinánd uralkodásának 1550-es éveiből valamilyen információval rendelkezünk, így például hiányoznak a szinte az egész dél-dunántúli és kelet-szlavóniai, Dráván túli török hódoltságot megadóztató Szigetvár bizonyára jelentős bevételei is. Több uradalom esetében (így pl. Eger) pedig tudható, hogy egy-két évtized múlva jelentősen gyarapodtak jövedelmeik.⁷⁸ (4. táblázat)

A *felső-magyarországi jövedelemkezelésre* vonatkozóan kevés adat áll rendelkezésre. Fennmaradt azonban egy olyan számadás, amely formailag a sárosi uradalom számadáskönyve, viszont tartalmazza a Werner György sárosi prefektus által Felső-Magyarországról 1550–1554-ben, jórészt háborús viszonyok között beszedett bevételeket. (5. táblázat)

77 Adatok: *Ember Gy.*: A magyar királyi kamara i. m. 521.; *Uő.*: Einnahmen i. m. 17.

78 Az uradalmak bevételeire összefoglalóan: *Kenyeres I.*: A kamarai birtokok i. m. 187–295.

4. táblázat

Kincstári uradalmak és üresedésben lévő egyházi javak bevételei⁷⁹

Uradalmak	Magyar Ft	%
Esztergomi érsekség (1550–1551 pénz és termény)	45 611	45,7
Gyula (1557 – rendes és rendkívüli pénzbevételek)	30 754	30,8
Egri püspökség pénzbevételeinek 2/3-a (1548–1550)	8 170	8,2
Léva (1551 – pénz és termény)	8 058	8,1
Trencsén (1551–1553 pénz és termény)	5 768	5,8
Murány (1552–1554 pénz)	1 524	1,5
Összesen	99 885	100

5. táblázat

Werner György sárosi prefektus által kezelt felső-magyarországi bevételek (1550–1554)⁸⁰

Felső-magyarországi jövedelmek 1550–1554	Összbevétel	Éves átlag	%
Hadiadó	64 414	12 882,8	63,2
A Magyar és az Udvari Kamara támogatása	19 912	3 982,4	19,5
Máramarosi és egyéb sókamarai hivatalok	7 426	1 485,2	7,3
Harmincadok	4 528	905,6	4,4
Szabad királyi városok cenzusa	3 650	730	3,6
Sáros uradalmának bevételei	1 107	221,4	1,1
Tizedbérlet haszna	961	192,2	0,9
Összesen	101 998	20 399,6	100

79 Adatok: Gyula, 1557. évi kimutatás a váruradalom jövedelmeiről, ÖStA HKA HFU r. N° 11. 1564. fol. 162–165., Esztergomi érsekség: 1550. és 1551. évi kamarai jövedelembecslés átlaga, MOL Magyar Kamara Archivuma. Városi és kamarai iratok (= E 554 Vár. és kam. ir.) Fol. Lat. 2167. N° 1. fol. 72–77. Eger: 1548. júl. 20–1550. dec. 31. közötti számadások alapján (a püspököt illető egyharmad rész levonása után), MOL E 554 Vár. és kam. ir. Fol. Lat. 2128. I. fol. 1–97. Fol. Lat. 1180/a. fol. 492–690. Fol. Lat. 1180/b/III. fol. 1–130. Trencsén: *Kenyeres I.*: Egy nagybirtok i. m. 140–142. Léva: XVI. századi uradalmi utasítások i. m. 365–366.; Murány: *Sarusi Kiss Béla*: A murányi vár élelemellátása a 16. század második felében. In: Végvár i. m. 272. alapján.

80 Adatok: Gall Sonnebrodt, Werner György fizetőmesterének és számvevőjének számadása Sáros uradalmának, valamint a felső-magyarországi részek jövedelmeiről, 1550–1554. MOL E 554 Vár. és kam. ir. Fol. Lat. 1314.

Az uralkodói jövedelmek nem egységesen és minden évben folytak be. A legjelentősebb a valamennyi évben beszedett hadiadó volt, amely a jövedelmek közel kétharmad részét tette ki. Ezek sem folytak be valamennyi megyéből minden évben.⁸¹ A második legjelentősebb jövedelmi forrás a *Magyar Kamara* és az *Udvári Kamara* által folyósított támogatás volt. A többi bevétel kisebb szerepet játszott, így a sókamarák, sóhivatalok bevételei,⁸² amelyek csak egy évben álltak rendelkezésre, a harmincadok szintén csekély bevételei és a felső-magyarországi szabad királyi városok adói.⁸³ A számadás egyúttal az igazgatási központ, és egyben kincstári uradalom, Sáros várbirtokából befolyt jövedelmeket is feltünteti.

Az erdélyi jövedelmekről még kevesebbet tudunk, pusztán Haller Péter 1552. október 21–1553. október 21. évi kincstartói számadása áll rendelkezésünkre.

6. táblázat

I. Ferdinánd nettó erdélyi bevételei 1552/1553⁸⁴

Bevételtípus	Magyar Ft	%
Szászok cenzusa	27 916,75	31,6
Hadiadó	24 825,06	28,1
Török adó	23 382,32	26,5
Sókamarák	5 590	6,3
Husadok árendái	4 382,88	5,0
Pénzbeváltás, pénzverés haszna	2 144,92	2,4
Egyházi javak	55	0,1
Összesen	88 296,93	100

A legjelentősebb bevétel a szászok által a királynak fizetett évi egyenes adó, a census volt. A hadiadó és az 1553-ban kivetett török adó (amit a török szultánnak fizetendő ajándékra szavaztak meg), mint rendkívüli adók az éves bevétel több mint felét tették ki. Erdélyben a husadok a korábbi magyarországi viszonyoknak megfelelően zálogban voltak,⁸⁵ míg a jelentős sóbányákból, illetve az

81 1550–1554 között adót fizető megyék: Zemplén, Ung, Bereg, Abaúj, Sáros, Szepes, Torna, Borsod, Gömör. Csak 1552-ben adót fizető megyék: Szatmár, Szabolcs, Közép-Szolnok, Kraszna, Ugocsa, Máramaros.

82 Az akkor még I. Ferdinánd kezén lévő máramarosi sókamara, ill. a kassai, tokaji és kisvárdai sókamarai hivatalok.

83 Kassa, Eperjes, Bártfa, Lőcse, Késmárk, Homonna, Sztropkó, Lubló harmincadhivatalai és Kassa, Bártfa, Eperjes, Lőcse, Szeben városok adói.

84 *Oborni T.*: i. m. 111–112. közölt táblázat alapján. Haller Péter erdélyi kincstartói számadásának kiadását ld. i. m. N° 10. 196–243. Az összesítésből kihagytam a hadi fizető mester által az erdélyi hadaknak kifizetett 9282 forintot, amit Haller számadásában bevételként tüntetett fel, ám nyilvánvalóan nem erdélyi jövedelemről van szó.

85 A három erdélyi huszadhivatalt (Beszterce, Nagyszeben és Brassó) általában maguk a városok bérelték, ekkor kivételesen a szebenit és a brassóit Haller kincstartó vette árendába. Az erdélyi huszadügyre összefoglalóan: *Ember Gy.*: Az újkori magyar közigazgatás i. m. 446–458. és *Oborni T.*: i. m. 94–97.

aranybányászatból és pénzverésből meglepően csekély haszon származott. Mint látható, I. Ferdinánd legfőbb pénzügyi támasza az erdélyi szászság volt, hiszen az általuk fizetett census, hadiadó és török adó a bevételek 58%-át tették ki.

Az *Alsó-ausztriai Kamara* magyarországi jövedelmeit kamarai számadások hiányában igen nehéz megállapítani, az alábbiakban különféle részadatokra támaszkodva teszünk kísérletet a jövedelmek megállapítására.

7. táblázat

Az Alsó-ausztriai Kamara által kezelt magyarországi jövedelmek (becslés)⁸⁶

Bevételek	Rajnai Ft	%
Körmöcbányai kamara nettó bevétele (1564)	113 306	37,3
Besztercebányai rézvállalat nettó bevétele (1550)	76 510	25,2
Pozsonyi főharmincad 1549–1554 közötti átlagos bevétele	42 654,33	14,0
Magyaróvári főharmincad (1545)	39 730	13,1
Szlavóniai főharmincad (1559)	27 396	9,0
Magyaróvári, komáromi és zólyomi uradalom	4 043	1,3
Összesen	303 639,3	100
Magyar forintban	242 911,5	

A fenti jövedelmek alapján az alábbiakban összegezhetjük I. Ferdinánd magyarországi bevételeit hatalma csúcsán, az 1550-es évek első felében:

8. táblázat

I. Ferdinánd magyarországi bevételei az 1550-es évek első felében

Bevétel	Magyar Ft	%
A Magyar Kamara átlagos évi bevétele (1549–1554)	154 231,57	25,6
A felső-magyarországi jövedelmek éves átlaga támogatások nélkül (1550–1554)	16 417,2	2,7
Az erdélyi jövedelmek támogatások nélkül az 1552/1553. évi számadás alapján	88 296,93	14,7
Kincstári és üresedésben lévő egyházi uradalmak bevételei	99 885,14	16,6
Az Alsó-ausztriai Kamara által kezelt magyarországi jövedelmek (becsléssel)	242 911,5	40,4
Összesen	601 742,30	100
Rajnai forintban	752 177,9	

⁸⁶ Adatok: körmöcbányai kamara, besztercebányai vállalat: *Acsády I.*: Magyarország i. m. 163–164.; pozsonyi főharmincad filiáléi Pozsony nélkül: *Zimányi Vera–Harald Prickler*: Konjunktúra és depresszió a XVI–XVII. századi Magyarországon az ártörténet és a harmincadbevételek tanúságai alapján. Kitekintés a XVIII. századra. Agrártörténeti Szemle 16(1974) 101. (*H. Prickler* adatai); magyaróvári főharmincad: *Harald Prickler*: Das Volumen des westlichen ungarischen Aussenhandels vom 16. Jahrhundert bis 1700. In: Die wirtschaftlichen Auswirkungen der Türken-

Ezek a jövedelmek mintegy 40%-kal haladják meg az Acsády által feltételezett bevételi összegeket. Ebben az időszakban I. Ferdinándnak sikerült az ország területének kb. kétharmadát kézben tartania, és az 1540-es évek végén végrehajtott reformoknak köszönhetően pedig strukturálisan is sikerült növelni a bevételeket.

Természetesen a törökök 1552. évi hódításai (Temesvár a Temesközszel, Szolnok az Alföld középső részével), valamint Erdély 1555. évi elvesztése után ezek a jövedelmek jelentősen visszaeshettek, legalább mintegy 20%-kal. További jelentős bevételkiesést jelentett, ha a rendek nem szavaztak meg hadiadót, mint például I. Ferdinánd uralkodásának vége felé, ekkor évente legalább mintegy 50 000 Ft kiesésével számolhatunk. Összegezve tehát, I. Ferdinánd magyarországi bevételei a legjobb években elérhették a 600 000 Ft körüli összeget (tehát annyit, amennyit Mátyás óta senkinek sem sikerült behajtania), de a legrosszabb években is a 400 000 Ft körüli összegre tehetőek. Érdekes, hogy I. Ferdinánd utódai közül I. Miksának sikerült meghaladnia (642 000 Ft), míg I. Rudolfnak majdnem elérnie (550 000 Ft) elődjük jövedelmeit – jóval kisebb terület birtokában. Ebben azonban szerepet játszott az is, hogy I. Ferdinánd gyakorlatilag állandó háborús viszonyok között produkált ennyi bevételt, és a ferdinándi reformok közül jó néhány csak évtizedekkel később hozta meg gyümölcsét – így pl. a magyarországi marhakereskedelem hasznát lefőlöző harmincadrendszer, vagy a tizedrendszerre alapozott kincstári uradalmak.⁸⁷

Miután I. Ferdinánd valamennyi jövedelmét legfeljebb 2 000 000 rajnai forintra becsülik (1 600 000 magyar Ft),⁸⁸ ennek az összegnek a magyarországi jövedelmek legrosszabb esetben is negyedét, míg jobb esetben kb. egyharmadát tették ki. A fentiek alapján nagy bizonyossággal állítható, hogy I. Ferdinándnak valamennyi tartománya, országa – ne feledjük, pénzügyigazgatásilag ekkor Alsó-

kriege. Hrsg. Othmar Pickl. Graz, 1971. (Grazer Forschung zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte 1.) 134.: 5a. jegyzet; szlavóniai főharmincad: Othmar Pickl: Die Auswirkungen der Türkenkriege auf den Handel zwischen Ungarn und Italien im 16. Jahrhundert. In: Die wirtschaftlichen i. m. 107.; Magyaróvár (1547), Komárom (1553/1554) nettó jövedelme: Kenyeres I.: A kamarai birtokok i. m. 256–257., 261.; Zólyom: ÖStA HHStA Belgien. MD 15 (3739).

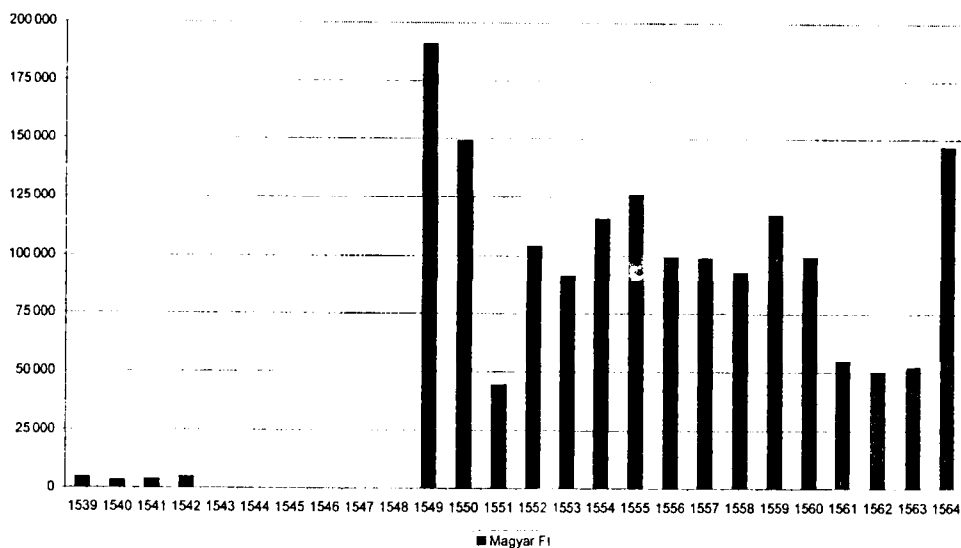
87 A Habsburgok 16. századi magyarországi bevételeire összefoglalóan: I. Kenyeres: Die Finanzen i. m. 97–115.

88 Összefoglalóan: Alfons Huber: Studien über die finanziellen Verhältnisse Österreichs unter Ferdinand I. Mitteilungen für Österreichische Geschichtsforschung. Erg. Bd. 4(1893) 218–223.; A. Kohler: i. m. 177–184. Az egyes tartományokra ld. az alsó- és felső-ausztriai jövedelmekre: Karl Oberleitner: Die Finanzlage Nieder Österreichs im XVI. Jahrhundert. Archiv für Kunde österreichischer Geschichtsquellen 30(1864) 1–90.; Uő: Österreichs Finanzen und Kriegswesen unter Ferdinand I. vom Jahre 1522 bis 1564. Archiv für Kunde österreichischer Geschichtsquellen 22(1860) 1–231.; P. Rauscher: Zwischen Ständen i. m. 205–281. Cseh- és Morvaországra: Anton Gindely: Geschichte der böhmischen Finanzen von 1526 bis 1618. Denkschriften der phil-hist. Classe der kaiserl. Akademie der Wissenschaften Wien 18(1869) 89–168.; P. Vorel: i. m.; B. Chocholáč–T. Sterneck: i. m.; Sziléziára: Felix Rachfahl: Die Organisation der Gesamtverwaltung Schlesiens vor dem dreissigjährigen Kriege. Leipzig, 1894. (Staats- und sozialwissenschaftliche Forschungen 13/1.) 263–309.

és Felső-Ausztriára, Csehországra és 1554-től Sziléziára volt felosztva a birodalom – közül Magyarországról származott a legtöbb jövedelme!

Itt most nincs lehetőségünk a magyarországi kiadások bemutatására, hangsúlyoznunk kell azonban, hogy bármilyen jelentős jövedelme is származott Ferdinándnak Magyarországról, az a kiadásokat semmiképpen sem fedezhette. A török elleni védelem költségei Ferdinánd uralmának vége felé már az 1 000 000 rajnai forintot (800 000 Ft) is elérték, a bevételek pedig – igaz csak átmenetileg – 400 000 magyar forintra csökkentek. Ugyanakkor tudjuk, hogy legjobb esetben is a hazai bevételek 50%-át fordították hadi kiadásokra,⁸⁹ így az óriási hiányt az örökös tartományokból, a cseh korona országaiból és a német-római birodalmi rendek segélyeivel, és a hitelállomány növelésével tudták úgy-ahogy pótolni.⁹⁰

A Magyar Kamara nettó bevételei I. Ferdinánd uralma idején



89 Kenyeres I.: A várbirtokok i. m. 137–138.; Uő: Die Finanzen i. m. 116–120.

90 I. Ferdinánd halálakor fiaira 12 342 787 rajnai Ft adósságot „hagyott”. P. Rauscher: Zwischen Ständen i. m. 220–231.; Uő: Kaiser i. m. 46. A német-római birodalmi segélyre ld. Maximilian Lanzinner: Friedenssicherung und politische Einheit des Reiches unter Kaiser Maximilian II. (1564–1576). Göttingen, 1993. (Schriftenreihe der Historischen Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften 45.) 350–357., 449–510., 525–527.; P. Rauscher: Kaiser i. m. A végvár-rendszer külföldről történő finanszírozására ld. Pálffy Géza: A törökellenes határvédelmi rendszer fenntartásának költségei a 16. század második felében. In: Végvár i. m. 202–209.; Uő: Der Preis für die Verteidigung der Habsburgermonarchie: Die Kosten der Türkenabwehr in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts. In: Finanzen i. m. 34–39.

ISTVÁN KENYERES
THE FINANCIAL ADMINISTRATIVE REFORMS AND REVENUES OF
FERDINAND I IN HUNGARY

The article is the first attempt since the basic work by Ignác Acsády (Magyarország pénzügyei I. Ferdinánd uralkodása alatt, 1526–1564 [Hungary's finances during the reign of Ferdinand I], Budapest, 1888) to outline Ferdinand I's financial administrative activities in Hungary and to estimate state revenues during his reign. In the long term Ferdinand I could keep only a part of the country under his reign, and by the end of his reign he was in possession of less than one-third of the territory of the medieval kingdom of Hungary, a fact that also determined the size of state incomes. The Habsburg ruler attempted to establish a financial administration in line with the demands of the early modern period, by establishing the Hungarian (Royal) Chamber in 1528. The initial reforms, however, did not lead to results for some time, because a decisive part of the treasury incomes was borrowed (e.g. the "tricesima" or customs duties, the chambers of mines and mintage) or had been offered up for sale (treasury estates), while the Hungarian Estates had acquired the right to dispose of the extraordinary tax (or subsidy), which in the Middle Ages was still the most important source of revenue for the State. An additional factor was that the Hungarian Chamber proved insufficiently effective at the outset. In the 1530s and 1540s, Ferdinand I attempted on several occasions to reform the chamber administration; he wished to acquire influence over the subsidy and recover the *tricesima*. In 1548/1549 there was a significant change in Ferdinand's financial policy, leading to a dramatic increase in revenues. An important aspect of this was the reform of the Hungarian Chamber (in 1548) and the introduction of regional financial administrative bodies (for Slavonia, Upper Hungary and Transylvania) and the greater role played within Hungary by the Chamber of Lower Austria. It was then that he managed to redeem the borrowed *tricesima* and the levying and collection of the subsidy also fell under his control. The number of treasury estates also grew, particularly when Maria, Ferdinand's younger sister, renounced her enormous possessions in Hungary in favour of her older brother. The period also saw the formation of the treasury estates system and the reform of the management of the treasury estates. The article also contains estimates of Ferdinand I's revenues in Hungary, according to which Ferdinand's revenues in the early 1550s (when Transylvania was under Habsburg control) reached 600 000 Hungarian Florins (750 000 Rhenish Florins). Thus, out of all his countries, Hungary was, at that time, Ferdinand's largest source of revenue.

Ferdinánd király és a magyarországi arisztokrácia, különös tekintettel Ferdinánd pártjának kialakulására (1526–1540)

Az arisztokrácia – egykorú megjelöléssel: bárók és előkelők – az uralkodó csoport felső rétege. Ők töltötték be az ország kormányzásában a vezető posztokat, ők alkották a királyi tanácsot, így az uralkodó mellett ők határozták meg az ország politikáját.

A Jagelló-kori arisztokráciát Kubinyi András kutatásaiból ismerjük,¹ akinek meghatározása szerint báróknak az országos (és az udvari) főméltóságot viselőket, előkelőknek pedig a köznemesség vezetőit, például az országgyűlés által megválasztott köznemesi ülnököket nevezzük. Kubinyi a bárók két csoportját különbözteti meg: az úgynevezett igazi bárókat, akik bárói családból származnak, vagy már pályájuk korábbi szakaszában országos főméltóságot töltöttek be, és az új embereket (*homo novusok*), akik újonnan kapták méltóságukat a királytól.

II. Lajos uralkodásának végén 27 fő töltött be országos főméltóságot, a korábban báróságot elnyertekkel együtt körülbelül 55–60 fő tartozott közéjük. E csoport összetételében éppen II. Lajos uralkodása alatt nemzedékváltás ment végbe, amit a kortársak is érzékeltek: (1521) „Ez idők alatt mind kihalának Magyarországból az vén és fő urak: Tamás érsek, Deszpot János, Terek Imreh, Gergely érsek, sokan többen, csak az ifiu urak maradának.”² Ebből következően ekkor igen sok *homo novus* került a bárók közé: Czibak Imre, Dóczy János, Horváth Gáspár, Móré László, Tahy János, Tarczai Miklós, Thurzó Elek, Werbőczy

1 András Kubinyi: Die Wahlkapitulationen Wladislaws II. in Ungarn (1490). In: Herrschaftsverträge, Wahlkapitulationen, Fundamentalgesetze. Hrsg. Rudolf Vierhaus. Göttingen, 1977. (Études présentées à la Commission Internationale pour l'histoire des assemblées d'états 59.) 140–162.; Uő: A magyar állam belpolitikai helyzete Mohács előtt. In: Mohács. Tanulmányok a mohácsi csata 450. évfordulója alkalmából. Szerk. Rúzsás Lajos–Szakály Ferenc. Bp. 1986. 59–99., különösen: 68–75.

2 Memoria rerum 1504–1566. A Magyarországon legutóbbi László király fiának legutóbbi Lajos királynak születése óta esett dolgok emlékezete (Verancsics-évkönyv). Sajtó alá rend., az utószót és a jegyzeteket írta: Bessenyei József. Bp. 1981. 20. Bakócz Tamás 1521-ben halt meg, Beriszló János 1513-ban vagy 1514-ben, de lehetséges, hogy a szerző Beriszló Péterrel téveszti össze, aki 1521-ben, Török Imre 1519-ben, Frangepán Gergely 1522-ben halt meg.

István. Miután a bárók közül sokan, 13-an – baljós szám! – a mohácsi csatavesztés áldozatai lettek, a csoport létszáma tovább csökkent.³

A történelmi helyzet jól ismert, az életben maradt arisztokraták nagy többsége Szapolyai Jánosban látta az ország vezetésére legalkalmasabb személyt, akit hamarosan, 1526. november 10-én királlyá is választottak.

Habsburg Ferdinánd osztrák főherceg már a kezdetektől fogva aspirált a magyar trónra, és miután 1526. október 23-án a II. Lajos halálával megürült cseh királyságra megválasztották, országai védelmének érdekében szinte rá is kényszerült, hogy kinyújtsa kezét a magyar korona után.⁴ Trónigényére családi szerződések szolgáltak hivatkozással, de ezek nem feledtethették azt a tényt, hogy a magyar politikai elit túlnyomó többségének támogatására nem számíthatott.

Ezzel párhuzamosan a csatavesztés hírére Pozsonyba menekült Habsburg Mária özvegy királyné, Ferdinánd húga irányításával szervezkedni kezdett egy kis csoport, az úgynevezett pozsonyi kör, amelynek tagjai Ferdinánd magyarországi terveinek megvalósulását egyengették.⁵ A kör tagjai közül rangban a legelső a *homo novus* báró Thurzó Elek kamarásmester, aki kitűnő német kapcsolatokkal rendelkezett. Személyesen ismerte Habsburg Ferdinándot is, mivel jelen volt az 1523. novemberi bécsújhelyi találkozón.

Mária mellett ekkor két királynéi titkár munkálkodott, Oláh Miklós és Georg Reichersdorfer. Oláh politikai karrierje ekkor kezdődött. Másikuk, az erdélyi szász Reichersdorfer (Reicherstorffer), a jeles humanista az arisztokráciá-

3 A mohácsi veszteségről és az 1527. év történéseiről *Jászay Pál*: A magyar nemzet napjai a mohácsi vész után. I. Pest. 1846.; *Barta Gábor*: Illúziók esztendeje. (Megjegyzések a Mohács utáni kettős királyválasztás történetéhez.) Történelmi Szemle 20(1977) 1–30.; *Uő*: Egy magyar politikus a középkori Magyarország széthullásának éveiben (Werbőczy István kancellár, 1526–1541). In: Mohács i. m. 275–322., különösen: 276–281. – Elesett az arisztokraták közül: Batthyány János, Drágffy János, Forgách Ferenc, Korlátkövy Péter, Országh Ferenc, Paksy János, Pálóczy Antal, Perényi Gábor, Podmaniczky Mihály, Sárkány Ambrus, Szapolyai György, Széchy Tamás, Tárczai Miklós.

4 Habsburg Ferdinánd uralkodásának legújabb összefoglalása: *István Fazekas*: Ungarns König Ferdinand I. In: Kaiser Ferdinand I. 1503–1564. Das Werden der Habsburgermonarchie. Hrsg. Wilfried Seipel. Wien, 2003. 117–129. és *Alfred Kohler*: Ferdinand I. 1503–1564. Fürst, König und Kaiser. München, 2003.

5 1526. szept. 6-án még csak a királyné, György brandenburgi őrgróf, Batthyány Ferenc bán, Thurzó Elek, Szalaházy Tamás és Brodarics István voltak Pozsonyban Habsburg Máriával. Brandenburgi György, aki elkésett a csatából, hamarosan elhagyta az országot. Ld. Acta Tomiciana. Tomus octavus epistolarum, legationum, responsorum, actionum et rerum gestarum serenissimi principis Sigismundi primi regis Poloniae et magni ducis Lithuaniae. Per Stanislaum Gorski, canonicum Cracoviensem et Plocensem. 8. 1526. Posnania, 1860. 220–221. Habsburg Máriáról: *Gernot Heiss*: Königin Maria von Ungarn und Böhmen (1505–1558). Ihr Leben und ihre wirtschaftlichen Interessen in Österreich, Ungarn und Böhmen. Wien, 1971.; *Uő*: Die ungarischen, böhmischen und österreichischen Besitzungen der Königin Maria (1505–1558) und ihre Verwaltung. I–II. Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs 27(1974) 61–100., 29(1976) 52–121.; *Uő*: Politik und Ratgeber der Königin Maria von Ungarn in den Jahren 1521–1531. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 82(1974) 119–180.

ba nem került be.⁶ A harmadik, valóban nagy karriert befutott királynéi titkár, Serédy Gáspár, ekkor nem tartózkodott úrnője közelében, ő később csatlakozott az alakuló párthoz. A nagyszebeni Hütter (Pileus) Márton, a negyedik ismert királynéi titkár sem számítható az arisztokráciához, a nagypolitikában semmilyen szerepet nem játszott.

A parancsoló nélkül maradt királyi titkárok többsége (hat főről tudunk) is Pozsonyban gyülekezett. Közülük a legtekintélyesebb a humanista Piso Jakab, aki már korábban is a Habsburgokat támogatta a budai udvarban, de őt 1527 tavaszán bekövetkezett halála meggátolta a további hathatós segítségben.⁷ Szolgálatra jelentkezett a titkárok közül Szalaházy Tamás és Brodaries István, a Mohács előtti utolsó kancellár. Bár az ő kinevezését egykor Habsburg Ferdinánd is támogatta,⁸ csakhamar Szapolyaihoz állt, és állhatatosan meg is maradt annak hűségén. Nem maradt távol Pozsonytól Gerendi Miklós, valamint a Báthorirokon és -barát pécsi prépost, királyi tanácsos Macedóniai László sem, ekkortól ő is segítette Habsburg Máriát.⁹

A királyi titkárok legtehetségesebbjének Nádasdy Tamást tartjuk. Őt II. Lajos pénzt és segédhadat kérni még 1526. június 25-én elküldte Habsburg Ferdinándhoz és a Speyerben összegyűlt német rendekhez. Nádasdy innen visszatérve Máriához csatlakozott, aki ezekben a napokban elsősorban vele értekezett a helyzetről. Tennivalók közül a legfontosabb – amelynek mindent alárendeltek – a magyar királyság Habsburg Ferdinánd kezére juttatása volt. A célhoz vezető út kimunkálása adott programot a pozsonyi kör tagjainak a következőkben.

A döntő szerep Nádasdynak jutott. Mária parancsára személyre szabott feladatként szeptember közepén Habsburg Ferdinándhoz utazott. Követségéről annyit közöltek, hogy Lajos király halálhírét viszi Bécsbe, valójában tájékoztatnia kellett a trónkövetelőt az országban kialakult helyzetről, a körülményekről és az eszközökről, amelyekkel áhított célját elérheti. Mindenekelőtt kezéhez juttatta az életben maradottak névsorát, és felhívta figyelmét a magyar közjogban nagy fontosságú nádori tisztre – arra például, hogy a királyválasztó országgyűlésen ő adja le az első szavazatot.

Habsburg Ferdinánd környezetében a magyar ügyekkel ekkor Christoph Rauber ljubljanei (laibachi) püspök foglalkozott, aki 1527. április végén ugyan-

6 Őt Mária hamarosan, 1527-ben Bécsbe küldte Ferdinándhoz, aki titkárának és aulicusnak nevezte ki, majd követségbe indította Moldvába, júniusban, Petru Rareș vajdához. Az erdélyi harcokban a Habsburgok oldalán küzdött, 1532-ben, pályafutása csúcsaként nemességet nyert. 1536-ban, miután Nagyszeben elesett, a Ferdinánd-pártiakkal elhagyta Erdélyt, s Olomouchban (Olmütz, Olomucium), Pozsonyban, majd a morvaországi Prostějovban (Prossnitz, Prostanna) élt, az 1550-es években bekövetkezett haláláig. *Georg Reicherstorffer*: *Chorographia Transilvaniae. Chorographia Moldaviae*. A szöveget gond., ford., a kísérő tanulmányt írta: Szabadi István. Debrecen, 1994. (Series fontium latinorum Debreceniensis I.) 139.

7 *Bónis György*: A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon. Bp. 1971. 323.

8 I. m. 315.

9 Macedóniaiáról: *K. Obermayer Erzsébet–Horváth István Károly*: Macedóniai László. Egy humanista élete és működése a Mohács körüli évtizedekben. Századok 93(1959) 773–801.

csak megjelent Pozsonyban. Mellette a német eredetű Pemfflinger család tagjai – mindketten bárók – működtek tanácsadóként. Pemfflinger Sebestyén Mohács előtt a királynői udvartartás tagja, főlovászmester 1531-ig, Diósgyőr, majd Bruck an der Leitha várnagya, és mint Csicsó és Küküllő ura bárói rangra emelve 1536-ban hunyt el.¹⁰ Öccse, István királyi tanácsos, hamarosan Pozsonyba ment, ahol fontos szerepet játszott Habsburg Ferdinánd magyar politikájának kimunkálásában és megvalósításában. Ő, miután Buda Ferdinánd kezére került, budai udvarbíró, az újonnan felállított pozsonyi kamara tanácsosa, 1531–1536 között pedig elnöke lett. Ferdinánd és Mária között az egyik legfontosabb összekötő, üzenetközvetítő maradt, egészen 1537-ben bekövetkezett haláláig.¹¹

Rauber és a Pemfflingerek tanácsainak meghallgatása mellett Ferdinánd Nádasdy információira figyelt leginkább. A királyi titkár mindenekelőtt jellemezte az életben maradt magyar vezetőket, és hasznos elképzeléseket vázolt fel arról is, kit milyen eszközökkel vonhat Ferdinánd a maga pártjára. A főherceg ezek után azzal bocsátotta haza, hogy nyerje meg ügyének Báthori István nádort is.¹² Mint kiderült, erre már nem is volt szükség, mert a „sánta nádorispán” megmenekülván a mohácsi csatából, azonnal Pozsonyba sietett, és 1530-ban bekövetkezett haláláig meg is maradt a Habsburgok pártján (1527-től a távol lévő király helyetteseként a királyi helytartó tisztjét látta el). Párthúságében alnádora, varjasi Nagy Imre, valamint Révay Ferenc nádori titkár is követte. Révay jelentős egyéniség, aki sokat tett Ferdinánd trónra juttatása érdekében.

Habsburg Máriával együtt menekült Pozsonyba az idős és nagybeteg Bornemissza János budai várnagy. Ő töltötte be a pozsonyi ispán rangját is, tehát a most kulcsfontosságúvá vált Pozsony és Dévény várának kapitányi tiszte őt illette. Az eddig hű várnagy most megmakacsolta magát, és miután az elmenekített királyi kincsekkel bezárkózott a pozsonyi várba, nem volt hajlandó oda beengedni Máriát, és átadni a kincseket, mondván, azok a jövődő királyt illetik meg. Hamarosan (valószínűleg még 1526 októberében) elhunyt, és a kincstárat – csellel – Nádasdy és barátja, Szalay János szerezték meg Máriának. Jutalmul Bornemissza birtokait nyerték adományul.¹³

Végigtekintve a mohácsi csatavesztést követő hetekben Mária körül gyülekező személyek során, megállapítható, hogy tekintélyes arisztokráciának csak Báthorit és Thurzó Eleket tarthatjuk közülük. A csoport többsége Mária legszűkebb környezetének tagja, még tapasztalatlan, politikai súly nélküli fiatal.

10 Freiherren von Zitschau und Kokelburg (in Siebenbürgen). *András Kubinyi*: Die Pemfflinger in Wien und Buda. In: Studien zur Wiener Geschichte. Festschrift aus Anlass des hundertfünfundzwanzigjährigen Bestehens des Vereins für Geschichte der Stadt Wien. Red. Peter Csendes. Wien, 1978. 83.

11 I. m. 84.

12 Nádasdyról: *Bessenyei József*: Nádasdy Tamás a politikus és államférfi. In: Nádasdy Tamás (1498–1562). Tudományos emlékülés: Sárvár, 1998. szeptember 10–11. Szerk. Söptei István. Sárvár, 1999. (Nádasdy Ferenc Múzeum kiadványai 3.) 9–25.

13 Bornemissza haláláról: Rövid krónika a mohácsi vész utáni évek eseményeiről. Közli: Vég helyi Dezső. Győri Történelmi és Régészeti Füzetek 2(1863) 166–170.

Különösen fájhatott az özvegy királynénak, hogy familiárisai (az ismertebbek: Ártándy Pál, Ártándy Balázs, Dombay Farkas), akik korábban Szapolyai szolgálatában álltak, most rendre visszatértek korábbi urukhoz, hogy aztán mindvégig kitartsanak mellette.

A pozsonyi kör a következő hónapokban sem bővült számottevően, legalábbis Szapolyai jobban szervezett, erősebb és tekintélyesebb pártjához képest. A Habsburg-hívek azonban nem csüggedtek. Országgyűlést hívtak össze Pozsonyba, Ferdinánd pedig, még mielőtt az megnyílt volna, 1526. november 30-án Bécsben ünnepélyes oklevelet állított ki, amelyben előre biztosította pártjáéit, hogy minden káruk, amelyet királlyá választása körüli buzgalmukért esetleg elszenvednek, megtéríti, ha javaikat elvesztik, azokat két év alatt vagy visszaszerzi vagy mást ad helyettük, családjuknak biztos menedékhelyet nyújt, szükségleteikre évdíjat folyósít, és a koronára háramló javakat elsősorban nekik adományozza.¹⁴

A Habsburg-párt eddigre összeállt főemberei Báthori István, Szalaházy Tamás, Brodarics István, Batthyány Ferenc, Thurzó Elek, Tahy János, Horváth Gáspár, Gerendi Miklós, Macedóniai László, Oláh Miklós, Nádasdy Tamás, varjasi Nagy Imre és Révay Ferenc voltak. A pozsonyi kör tehát kibővült, három új báró nevét találjuk köztük, Batthyány Ferenc horvát bánt, Tahy Jánost, a vránai perjelség kormányzóját, és vingárti Horváth Gáspárt (közülük az utolsó kettő a *homo novus*ok közé sorolandó). Batthyány és Tahy hűsége nem bizonyult valódinak, valójában mindketten Szapolyai pártján álltak.¹⁵ Annál serényebben tevékenykedett a Habsburg-párton Horváth Gáspár, II. Lajos egykori főétekfogómestere. (Pártválasztását befolyásolta felesége, Likerka Johanna, Mária egyik legkedvesebb udvarhölgye.) Ő ment követségbe Szapolyai híveihez, akik azzal bocsátották vissza Pozsonyba, kérje meg uruknak az özvegy királyné kezét. Mint ismeretes, az ajánlatot Mária elutasította.

Az országgyűlést, amely december 15-én nyílt meg, a Habsburgokat támogató horvát rendek képviselői és a német zsoldosokkal megrakott Sopron és Pozsony város megbízottai mellett csak Báthori nádor, Thurzó Elek, Szalaházi Tamás, Oláh Miklós, és a korábban ebben a körben nem szereplő Pereg Albert pécsi prépost tisztelték meg jelenlétükkel. Ezen az országgyűlésen, amelyet persze csak a résztvevők tarthattak annak, hiszen összehívásakor számos közjogi normát megsértettek, érvénytelennek mondták ki Szapolyai trónra emelését, majd a távol lévő Habsburg Ferdinándot Magyarország királyává választották.

A megjelentek csekély száma és szerény társadalmi súlya rádöbbsentette a habsburgiánusokat, hogy nagyobb erőfeszítésekre van szükség a trónigény realizálásához. Felgyorsult a szervezőmunka, amelyben különösen Nádasdy, Horváth

14 Horváth Mihály: Magyar regeszták a bécsi cs. levéltárból 1118–1605. In: Magyar Történelmi Tár. IX. Pest, 1861. 94–95.

15 Tahy János bán Szapolyai-pártisága egészen 1533 tavaszáig tartott, akkor Ferdinándhoz pártolt. 1536. nov. 10-én hunyt el. Jászay P.: i. m. 233–237.

Gáspár és Révay Ferenc jeleskedtek. Mária királyné irányításával 1526–1527 telén kiterjedt agitációba kezdtek, hogy átcsábítsák a legfontosabb főurakat Szapolyai oldaláról. Szerzteágazó levelezés indult, amelynek lelke, a szálak fő mozgatója Nádasdy volt, aki folyamatosan számon tartotta, kit mikor, milyen birtokkal, tisztséggel, mekkora pénzösszeg kilátásba helyezésével lehet megnyerni. Munkálkodása fényes eredménnyel járt, az arisztokraták közül sokakat sikerült rábírnia a pártváltoztatásra, mégpedig úgy, hogy Szapolyai nem is sejtette: a környezetében lévők hűségére már nem számíthat.¹⁶ Mindennek Ferdinánd katonái voltak hivatva nyomatékot adni, mert a megkörmövezett főurak legfontosabb feltétele az volt, és annak leveleikben is hangot adtak, hogy csak a fegyveres támadás megkezdése után hajlandók a nyílt pártváltoztatásra. A gyakorlatban ez azt jelentette, hogy akkor vállalták nyíltan elkötelezettségüket, amikor a Habsburg-sereg győzelme már bizonyosnak látszott.

A nyílt színvallást valóban nem siették el. Ferdinánd hadjárata ugyan már 1527. július 8-án megkezdődött, de még július 19-i kelettel is sürgető levelet kellett intéznie csulai Móré László, Bethlen Elek, Török Bálint, Keglevich Péter, Beriszló István, Kasztellánffy János, Horváth Mátyás, Félegyházi Miklós kezéhez, amelyben az uralkodó nyomatékosan kérte őket, hogy késedelem nélkül jelenjenek meg a Habsburg-táborban,¹⁷ pedig tudjuk, hogy Bethlen és Móré már biztos híveinek számítottak. Azt is tudjuk, hogy a sürgetés dacára például Török Bálint csak Buda elfoglalása, augusztus 20. után csatlakozott lovasaival a királyi sereghöz.¹⁸ Az átállás árát pedig igencsak megkérte Szapolyai egykori temesi ispánja, mert kikötötte, ha javait elveszítené, ugyanolyan értékű kárpótlásra tart számot, olyan helyet kér, ahol családjával békében megmaradhat, továbbá 500 lovasra fizetést, és némi készpénzt.¹⁹ Pedig Bálint úr Mohács előtt Habsburg Mária familiájának volt megbecsült tagja, aki Pemfflinger Katalint, Mária királyné egyik nagy becsben tartott udvarhölgyét vette feleségül.

A többiek is kívártak, ám amikor bizonyosnak látszott, hogy Ferdinánd (egyébként meglepően kis létszámú) serege megnyeri a hadjáratot, mind többen tették tiszteletüket táborában, köztük néhány országos tekintélyű vezető is.

Buda elfoglalása után Szapolyai kénytelen volt egyre inkább kelet felé vonulni, és uralma hamarosan, 1528 tavaszán teljesen megsemmisült, maga Szapolyai Lengyelországba menekült. Így nem lehetett akadálya annak, hogy Ferdinánd Budán országgyűlést tartson. Az október 3-án kezdődő diéta eléggé népes volt, bár János király mindenkit eltiltott annak látogatásától. Megjelent (azokon kívül, akik Máriával jöttek Pozsonyból) Várdai Pál esztergomi érsek, Ország János váci, Podmaniczky István nyitrai püspök, a főurak közül Beriszló

¹⁶ Barta G.: Illúziók esztendeje i. m. 23.

¹⁷ Enyingi Török Bálint. A bevezetést írta és a forrásokat közléteszi: Bessenyei József. Bp. 1994. N° 25.

¹⁸ Casparus Ursinus Velius: De bello Pannonio libri decem. Vindobona, 1762. 18.

¹⁹ Enyingi Török Bálint i. m. N° 20.

István rác despota, Móré László, Erdődy Péter, majd később megérkezett Sulyok György pécsi püspök és Perényi Péter erdélyi vajda is.²⁰

Az összegyűltek október 7-én, a pozsonyi aktust mintegy megismételve, újra királlyá választották Ferdinándot, így nem volt más hátra, mint hogy megkoronázzák. Átvonultak tehát Székesfehérvárra, és mivel Perényi a koronát is magával vitte Ferdinánd táborába, november 3-án a koronázás megtörténhetett. Az országgyűlés még egy darabig együtt maradt, és azon néhány, témánkhoz tartozó törvényt is hoztak. Ezek közül a legfontosabb, hogy Szapolyai Jánost és Werbőczyt hazaárulónak nyilvánították, a Jánoshoz ragaszkodó többi főúrnak és főispánnak pedig (név szerint felsorolva Erdődy Simont, Bánffy Jánost, Bánffy Antalt, Tahy Jánost, Homonnay Ferencet) Habsburg-hűségük kinyilvánítására november 25-ig adtak haladékot.

Végül kiosztották a főméltóságokat is. Perényit, miként Szapolyai, Ferdinánd is kinevezte erdélyi vajdává. Thurzó Elek országbíró, Horváth Gáspár ajtónállómester, Révay Ferenc királyi személynök, Nádasdy Tamás budai, Szalay János pozsonyi várnagy lett. Az új főméltóságok közül még nem találkoztunk Báthori András tárnokmester, Thuróczy Miklós és Ország Imre udvarmesterek, Lengyel János asztalnokmester, Losonczy Antal pohárnokmester nevével. Közülük a legismertebb Thuróczy Miklós (Thuróczy János krónikaíró fia), aki a hivatali pálya segítségével emelkedett a bárók közé. 1497-től kancelláriai jegyző, 1510-ben királyi tanácsos, 1511-től erdélyi alvajda, 1523-ban turóci főispán, 1525–1527 között személynök. Mohács előtt Werbőczy pártfogoltja volt, 1532 vége felé halt meg.²¹ Báthori András, Báthori István nádor öccse, szatmári főispán, 1532 végén hunyt el. Losonczy Antal valószínűleg Losonczy István, a hírneves temesvári kapitány testvére, Ország Imre pedig János, váci püspök bátyja. Már II. Lajos alatt is viselt udvari tisztséget, 1529-ben még életben volt. Tóti Lengyel János korábban Mária királyné udvarmestere, a dunántúli politikai élet ismert szereplője volt.

Az egyházi méltóságok birtokában is nagyrészt megerősítették azokat, akiket János nevezett ki. Így Várdai megmaradt esztergomi érseknek a vele összekapcsolt főkancellári tisztsében, Sulyok György, Török Bálint rokona a pécsi, Szalaházy az egri püspökséget nyerte el, ő kancellár is lett, Macedóniai László a nagyváradi, Gerendi Miklós pedig az erdélyi püspökséget kapta.²²

Az országgyűlés ezután feloszlott. Ferdinánd Esztergomban telelt, majd 1528. január 21-re Budára újabb országgyűlést hívott össze, amelyet súlyos incidens zavart meg. Perényi súlyosan megrágalmazta Révay Istvánt, a naszádosok kapitányát, Ferenc testvérét. Ferdinánd komolyan megintette Perényit, így a béke, legalább a felszínen, helyreállt.²³

20 C. Ursinus Velius: i. m. 28.

21 Bónis Gy.: i. m. 341–342., 365.

22 C. Ursinus Velius: i. m. 40–41.

23 I. m. 57.

A diéta egyik legfontosabb döntése volt, hogy hadsereg felállítását határozták el, mint mondták, a török ellen. A rendek végül arra kérték Ferdinándot, hogy ha külföldre távozik, Mária királynét nevezze ki helytartójává, továbbá, hogy a nádorral és a többi magyar tanácsossal Budáról vezesse az ország ügyeit.

Ferdinánd azonban, alighogy Szapolyai vereségének hírére vette, március második felében elhagyta Magyarországot. Mivel Mária nem fogadta el a kormányzó tiszteletét, az ország belső ügyeinek vezetése a nádorra, a vezetésével Budán alakított helytartóságra, valamint a királyi kamarára maradt. Az újonnan felállított intézményeknek azonban még sem tekintélyük, sem pénzük nem volt ahhoz, hogy az ország minden részét birtokba vegyék, és az új uralmat meggyökerezessék.

Ferdinánd bizonyára úgy gondolta, nyugodtan távozhat, hiszen hosszú időre elrendezte magyarországi ügyeit. Mi, késői szemlélők azonban, semmi okot nem látunk a nyugalomra, ha meggondoljuk, mi is állt a pártváltogatások háttérében, és mennyire voltak azok tartósak. A párthűség tekintetében fontos volt természetesen a múltbéli kötődés, mint láttuk, nagyon sokan Habsburg Mária környezetéből jöttek. A várható anyagi javak, a II. Lajos udvarában megszokott életmód folytatásának felkínálkozó lehetősége sem tévesztette el hatását. Hosszú távon bizonyára nagy súllyal esett latba a kilátásba helyezett törökellenes fellépés – német birodalmi támogatással – amit Ferdinánd, V. Károlyra hivatkozva, lépten-nyomon megígért. Ám a pillanatnyi helyzetben mégis az volt a hűség döntő momentuma, hogy mindenki attól félt, kétfrontos háborúra kerülhet sor: ha ellenállnak a Habsburg-zsoldosoknak, akkor közbelép a nevető harmadik, a török, és újabb hódításokkal még nagyobb területet foglal el az országból.²⁴ Miután a török támadás nem következett be, a főurak egyre inkább régi beidegződéseik szerint folytatták politikai küzdelmeiket.

Ferdinándnak tudnia kellett, hogy a török elleni sikeres fellépés tartja pártján a magyar arisztokráciát. De mivel erre sem a szükséges pénz, sem a megfelelő hadsereg nem állt rendelkezésére, a kézenfekvő eszközzel, birtokadományokkal igyekezett megszilárdítani a pártjára állottak hűségét. Javára legyen mondván, a későbbiekben sem maradt hálátlan azokhoz, akik kitartottak mellette. Nézzük, a Habsburg-pártiak közül ki mit tudott megszerezni pályája további szakaszában!

A tekintélyes főméltóságok, akik ekkor álltak Ferdinánd mellé, amellet, hogy megtarthatták Szapolyaitól elnyert címeiket, mind a négyen új adományokban is részesültek. Enyingi Török Bálint temesi ispáni címe mellé 1527-ben a Körös vármegyei Soproncát és a Valkó vármegyei Borót, 1528-ban a zempléni Kövesdet kapta adományul. Ám étvágya nem ismert határt, mert ráadásul még Diósgyőrt és Debrecent is kérte a következő évben, azonban ezeket már nem sikerült birtokba vennie.²⁵

24 Barta G.: Illúziók esztendeje i. m. 27–28.

25 Enyingi Török Bálint i. m. N° 28., 43., 46.

Hosszas tárgyalások után Batthyány Ferenc főlovászmester, horvát-szlavón-dalmát bán 1527 júliusában ment át Szapolyaitól Ferdinándhoz. Ő is megtarthatta a Szapolyai által adományozott báni címet, erre még 1527. március 9-én ígéretet kapott, ezenfelül Késmárk mezővárosról is adománylevelet nyert. A nyugat-magyarországi nagybirtokos egészen haláláig megmaradt a Habsburgok hűségén.

A legnagyobb nyereségnek talán Perényi Péter, Perényi Imre nádor fiának átpártoltatását tarthatjuk, hiszen Szapolyai után az ország legvagyonosabb bárója, aki mint koronaőr a misztikus hittel tisztelt Szent Koronát is kezében tartotta. Miként korábban Szapolyaitól, most az ellenkirálytól is megkapta az erdélyi vajdaságot, két vármegye, Abaúj és Temes főispánságát. Perényi ebben az időben a Pálóczy-örökség megszerzéséért harcolt, 1527 tavaszán fegyverrel vette birtokba Pálóczy két legfontosabb várát, Sárospatakot és Sátoraljaújhelyt. Bár per indult ellene, a háború kitörése megakadályozta annak lefolytatását. Habsburg Ferdinándtól adománylevelet kért és kapott a két elfoglalt várra, mintegy pártváltoztatása díjául.²⁶

Várdai Pál, a Szapolyai által kinevezett esztergomi érsek (és főkancellár) elfutott ugyan Esztergomból, amikor Ferdinánd csapatai ott megjelentek, de később csatlakozott a habsburgiánusokhoz. Báthori István és Thurzó Elek után, 1542–1549 között, ő is elnyerte a királyi helytartóságot.

A mindvégig hűséges Thurzó Elek a koronázás után a szepesi várat minden tartozékával, Göncöt, Telkibányát Abaúj vármegyében, Bajmócot Nyitra vármegyében kapta adományba. Nagy karriert futott be a kormányzatban is, először országbíró, majd 1532–1542 között, egy évtizeden át királyi helytartó volt. 1543. január 25-én hunyt el.

Oláh Miklós 1527-ben alkancellár lett, majd Németalföldön Mária kíséretéhez tartozott. Hazatérte után 1542-ben kancellárrá emelkedett, s elnyerte a zág-rábi, majd az egri püspöki, végül az esztergomi érseki széket.

Peregi, Báthori nádor egykori titkára, hamarosan megkapta a fehérvári kanonokságot. Ő elsősorban pénzügyi szakember volt, aki a *Magyar Kamaránál* töltött be egyre magasabb posztokat, a kamarai titkárság után királyi jogügyigazgató, majd 1537-től 1546-ig kamaraelnök lett.²⁷

Serédy Gáspár karrierje 1528-ban kezdődött, amikor elfoglalta Sárospatakot. 1532-től 1550 márciusában bekövetkezett haláláig felső-magyarországi főkapitány, Ung, Szabolcs, Abaúj, Zemplén, Sáros vármegyében nyert hatalmas birtokokat, utóbbinak főispánságát is. Övé lett Tokaj, a Pozsony vármegyei Szentgyörgy és Bazin is, és Habsburg-pártisága Magyarország egyik legnagyobb hatalmú birtokosává tette.²⁸

²⁶ *Déshy Mihály*: Sárospatak vára. Sárospatak, 2002. 33–35.

²⁷ Peregriről: *Gecsényi Lajos*: A Magyar Kamara tanácsosainak összetételéről a XVI. században. In: A történelem és a jog határán. Tanulmányok Kállay István születésének 70. évfordulójára. Szerk. Seifert Tibor. Bp. 2001. 57.

²⁸ Magyar Országgyűlési Emlékek. 2. 1537–1545. Szerk. Fraknói Vilmos. Bp. 1875. 605–607. Ott közölt levelének aláírása: Caspar de Sereid parcium superiorum regni Hungariae capitaneus.

Vingárti Horváth Gáspár Torna vármegye főispánságát kapta, majd 1527 és 1543 között számos birtokadományt nyert Habsburg Ferdinándtól, többek között Diód, Léta, Murány várát, Doboka és Torna vármegyei erdélyi birtokokat, Regécet, Tállyát. Halála után, 1546. január 20-án kelt oklevelében az uralkodó még azt is megengedte, hogy özvegye szabadon rendelkezessen volt férje ingatlanaival.

Révay Ferencnek szolgálataiért a koronázás után a személynöki tisztt és Turóc vármegye főispánsága lett jutalma, Szklabinya, Szárd és Torna várával egyetemben, 1542–1553-ig pedig a nádori helytartóság. Szalaházy Tamást 1527-ben a kancellársággal tüntette ki az uralkodó, Macedóniai László a Trencsén vármegyei Illava várát nyerte adományul.²⁹

Miként Török Bálint, azelőtt Mária királyné famíliájához tartozott az 1527. évi budai országgyűlésen megjelentek közül csulai Móré László is, a Mohácsnál elesett Fülöp pécsi püspök öccse. *Homo novus* báró, asztalnokmester. Mária királyné – a király beleegyezésével – a Körös vármegyei Racsa castellumot adományozta neki. Mivel Mórénak Szapolyaival személyes ellentéte volt,³⁰ mindvégig, egészen 1543-ban történt török fogságba eséséig megmaradt a Habsburg-párton.³¹

A következő báró, akit Ferdinánd magához hívott, Beriszló István, rác despota volt, aki a következő évben Pozsega vármegyét védte. 1527 márciusában küldött a Habsburg-udvarba követet, hogy pártváltoztatásáról megegyezzen. További politikai szerepléséről nincs tudomásom.³²

Bethlen Elek Szapolyai erdélyi alvajdája 1526. november 29-én még adományt nyert királlyá koronázott urától,³³ az események hatására azonban ő is átállt Ferdinánd pártjára. Megmaradt alvajdának, s a következő években Erdélyben tevékenykedett.

Néhány katona is csatlakozott a habsburgiánusokhoz. Közülük a legnevezebb az egykori jajcai bán, busini Keglevich Péter volt, aki hűsége jutalmául 1538-ban Nádasdy Tamással elnyerte a horvát–szlavón–dalmát báni tiszttet. Jeles vitéz volt Bakics Pál szerb vajda, aki még 1525 végén menekült a szultán környezetéből Magyarországra. Átállása díjaként a Somogy vármegyei Lak kastélyát birtokolhatta, majd 1528-ban Győrt és több Győr vármegyei falut nyert adományul.

Miután Ferdinánd király elhagyta az országot, Szapolyai, a török segítségre támaszkodva hamarosan visszatért. 1529-ben Szulejmán szultán hadjáratot indít

Főkapitányi működésére: A podmanini Podmaniczky család oklevéltára. III. 1538–1548. Közzétette: Lukinich Imre. Bp. 1941. 181., 277.

29 K. Obermayer E.–Horváth I. K.: i. m. 793.

30 A dúsgazdag Újlaki Lőrinc özvegyét vette feleségül. Újlaki örökségéért Szapolyai pert indított. Az ügyben Szapolyai bizalmasa, Werbőczy nem Újlaki javára döntött.

31 Jászay P.: i. m. 172.

32 Kubinyi A.: A magyar állam belpolitikai helyzete i. m. 71.

33 Barta Gábor: Konszolidációs kísérlet Magyarországon a mohácsi csatavesztés után (Szapolyai János király kormányzása 1526. november–1527. augusztus). Századok 111(1977) 650.

tott megsegítésére, amelynek fő célja, Bécs elfoglalása ugyan nem sikerült, de Budát visszaszerezte szövetségeseinek. A főemberek elkezdtek visszatérni János király pártjára. Az első, igaz, kényszer hatására Nádasdy volt. Buda kapitányaként török fogságba került, és a király csak azzal a feltétellel adatta vissza szabadságát, ha csatlakozik hozzá. Nádasdy igent mondott, és kitűnő politikai ösztönére hallgatva, levéllel fordult Ferdinánd királyhoz, amelyben kérte, oldja fel hűségesküje alól. Kérése teljesült, hiszen Ferdinánd pontosan tisztában volt az adott helyzettel és Nádasdy értékével.

Várdai viszont kényszer nélkül jelent meg Szulejmán táborában, hogy, amint később indokolta, népének megmaradását elérje.³⁴ Perényi János király hívei elfogták és Szulejmánnak ajándékozták, aki fogolyként magával vitte Bécsig, majd Szapolyainak adta, aki – miután Perényi újra hűséget fogadott neki – szabadon bocsátotta. (Hűsége egészen 1532-ig tartott, amikor személyesen jelent meg a török táborban, hogy a szultán kegyeibe férkőzzön és királlyá nyilváníttassa vele magát. Szulejmán azonban levágatta kíséretét, és ismét átadta Szapolyainak. Most azonban ára volt a szabadulásnak, mert elsőszülött fiát túszként a szultánhoz kellett küldenie.)³⁵

A magyar arisztokrácia számára az 1529. évi hadjárat után világossá vált, hogy a Ferdinánd részéről oly sokszor ígért és várt keresztény segítség csupán az ország nyugati szélétől képes távol tartani az ellenséget. A Habsburg-támogatásba vetett hit megrendült, hiszen az ország vezetői megtapasztalhatták, hogy Ferdinánd korántsem rendelkezik felséges bátyja, V. Károly császár haderejével, csupán saját országainak katonáival, s azokat sem Magyarország integritásának biztosítására, még kevésbé a török uralom alóli felszabadításra, hanem az örökös tartományok biztonságának megőrzésére hajlandó csak használni. Kétségtelenné vált, hogy Szapolyai sem képes a törökre támaszkodva az államegységet helyreállítani. Vagyis egyikük sem tudja az ország kettéoszlását megakadályozni. Miután a magyar vezetők erre rádöbbentek, ez a felismerés új áramlatokat, új törekvéseket érlelt meg a nemesség vezető köreiben. Kiirthatatlanul élt még a fejekben és a szívekben az állami egység és a nemzeti összetartozás érzése, és ez a következő években erőteljesen megnyilatkozott mindkét király híveinek körében.

A magyar arisztokrácia reakciója az új helyzetre az úgynevezett királytalan országgyűléseken mutatkozott meg. Várdai, majd Perényi kezdeményezte, hogy hívjanak össze egy olyan gyűlést, amelyen az ország megmentéséről tárgyalhatnak. Perényi Török Bálintot is megnyerte az ügynek, aki az ország előkelőivel együtt megjelent 1530 márciusában Babócsán, majd Bélaváron. De Bélaváron kiderült, hogy Perényi kezdeményezése csak arra szolgált, hogy a maga ambí-

34 *Lettere di principi. Litterae principum ad papam (1518–1578)*. Transcripts et ed. József Besenyei. Roma–Bp. 2002. (Bibliotheca Academiae Hungariae in Roma. Fontes 3.) XXIV/2.: 142. Természetesen Szulejmán elvonulása után visszatért Ferdinándhoz, ezzel *C. Ursinus Veliustól* kiérdekelte a „perfid” jelzőt. *C. Ursinus Velus*: i. m. 141.

35 *Déshy M.*: i. m. 38–40.

cióit kielégítse, és a trónra kerüljön. Török Bálint érezte, hogy valamiképpen cselekednie kell, s hosszú tárgyalások után Pekry Lajossal, a híres huszárkapitánnyal és Bakics Pállal Bélaváron egyezséget kötött, amelynek értelmében nyilvánították, hogy vagy együtt maradnak I. Ferdinánd király partján, vagy együtt hagyják el azt.

Az egyezség aláírásából megállapítható Török és Bakics politikai stratégiájának megváltozása. Mert míg az előző években semmi kétséget sem hagytak afelől, hogy I. Ferdinánd király feltétlen hívei, most, a királytalan országgyűlések vezéralakjaiként, szakítottak az egyoldalú elkötelezettséggel. Jellemző, hogy már némelyik kortárs sem tudta eldönteni, valójában Török Bálint kinek az oldalán áll. Ismeretes egy korábban, 1531. április 25-én Gyulafehérvárott kelt megbízólevél, amelyet János király Nádasdy Tamásnak küldött, hogy lépjen kapcsolatba Törökkel, Bakics Pállal, Pekryvel, Mayláddal és Szalayval, és vonja őket a Szapolyai-pártra.³⁶ Szapolyai udvarában ekkor már nem is volt titok, hogy Török jó néven venné, ha János király megkegyelmezne neki.³⁷ Nádasdynak tehát nem volt nehéz dolga, a tőle megszokott okossággal haladt célja, a pártváltoztatás felé. Törökkel több ízben is tárgyalt.³⁸ Ebben az időben Ferdinánd udvarában már az a hír járta, hogy Török Bálint Szapolyaihoz állt. A király Bakics Pált bízta meg Török megfigyelésével, de ő, aki szintén átpártolni készült, természetesen megnyugtatta a gyanút fogott uralkodót. Így azután folytatódhattak a tárgyalások Nádasdyn keresztül János király, Török, Bakics és Pekry között.³⁹ Sőt, az egyezkedés rövidesen olyan stádiumba jutott, hogy megszületett Szapolyai kegyelemlevele, amelyben a hűségére visszatérő három vitéznek büntetlenséget biztosított.⁴⁰ Csak a keltezés üresen maradt helye mutat arra, hogy az oklevelet nem használták fel.

Nádasdy, miként a többi, távlatokban gondolkodni képes politikus, ekkor már tisztába jött azzal, hogy a pártváltoztatás igencsak kétélű fegyver, és hosszabb távon az anarchia elhatalmasodásának táplálója. Ennek ellenére ez maradt a politizáló rendek szinte egyetlen eszköze, amellyel akaratuknak érvényt szerezhettek. Akkor is így volt ez, ha hosszú távon veszélyeztette a kiszámítható politizálás esélyeit. Nádasdy volt az első, aki világosan felismerte, hogy az ország egységét már nem lehet visszaállítani, a kettős királyságot nem lehet megszüntetni. Nádasdynak nem lehetett más célja, mint a pártváltoztatások rendszeréből fakadó előnyök megtartása mellett a negatív hatások kiszűrése, vagy legalábbis csökkentése, és ebben a helyzetben kellett megtalálni az eszközöket az ország megmentésére is. Úgy tűnik, a szükségből erényt kovácsolva, magát a megosztottságot tartotta a nemzet megmentése eszközének.

36 Enyingi Török Bálint i. m. N° 64.

37 I. m. N° 65.

38 I. m. N° 67.

39 I. m. N° 85.

40 I. m. N° 88.

Mindezt Ferdinánd, helyzetéből adódóan, semmiképp sem láthatta így, és egyébként is, egyre kevésbé volt képes áttekinteni a magyar belpolitika mozgásait. A következő, az arisztokraták által Veszprémbe összehívott gyűlésen való részvételtől Ferdinánd mindenestre eltiltotta híveit. Az nem is járt sikerrel, helyette Nádasdy és Maylád 1531 novemberére Zákányba hívta össze a rendeket, Ferdinánd király nemtetszése ellenére. A Zákányba összegyűltek közül jónéhányan – akiket át kellett volna csábítania Nádasdynak Szapolyai pártjára – később Berzencére vonultak. Ott 1531. november 4-én szövetséglevelet írtak alá.⁴¹ Az aláírók, Nádasdy kivételével mind Habsburg-pártiak: Sulyok György pécsi püspök, Sulyok Balázs, enyingi Török Bálint, Szalay János pozsonyi ispán és Maylád István, akik megfogadták, hogy Sulyok Istvánt minden jó és rossz ügyében, minden eszközzel megvédelmezik.

A berzencei egyezség rendkívül figyelemreméltó aktus, mert egy új politikai magatartásforma kialakulását mutatja fel. Azt az utat, amelyen járva lehetségesnek látszott megmenekülni a pártváltoztatás káros következményeitől, a megosztottság valóságát az ország megmentésének eszközeként használva. Az aláírók szerencsés esetben többféle hasznot is húzhattak a megegyezésből, de mindenképpen biztonságos körülményeket teremtettek annak megvalósításához.

Az aláírók deklarált célja tehát az volt, hogy megvédjék magukat és politikai szövetségeseiket az átpártolások kedvezőtlen következményeitől. De lássuk a berzencei egyezség aláírásának valódi okát, mert az nyilvánvaló, hogy a Török-szervitor Sulyok István – mindegyikük közül a legsúlytalanabb személy – védelme semmiképp nem lehetett az. A valódi okok szövedékét a következő szálon fejthetjük fel. Nádasdy házasodni készült, választottja Kanizsay Orsolya, a nyugat-dunántúli, hatalmas Kanizsay-vagyon egyetlen örököse volt. Ahhoz persze, hogy a vagyonnak teljes jogú örököse lehessen, fiúsítani kellett őt, ezt János király hamarosan meg is tette. Mivel ezek a birtokok Ferdinánd király ország-részében feküdtek, a vőlegénynek vissza kellett térnie arra a pártra, ahová nemcsak politikai múltja, hanem új érdekei is fűzték. Ámde, és ez Nádasdy előrelátását bizonyítja, nem akart képviselő nélkül maradni János király pártján sem. Ezért célul tűzte ki, hogy Mayládot átvezeti a „nemzeti király” táborába. Anélkül, hogy valódi indítékait feltárta volna, 1531 tavaszán, Kolozsváron tárgyalta erről Szapolyaival is, aki fel is hatalmazta Maylád átpártoltatására, úgyhogy a külső szemlélő szemében úgy tűnt, a berzencei tárgyalásokra királyi beleegyezéssel került sor. Maylád már korábban megkapta Ferdinándtól az erdélyi Fogaras várának felét, és 1530-ban, miután elvette Tamás nővérét, Nádasdy Annát, a birtok másik felét hozományul kapta Nádasdytól. A szilárdan Szapolyai uralta Erdélyben ezeket a javakat, mint Habsburg-párti, nem élvezhette. (Nem sokat változtatott a helyzeten, hogy 1531 februárjában Ferdinánd király Szalay Jánosnak adta Fogaras harmadát, őt, mint régi barátjukat, s mint a berzencei egyezség

41 I. m. N° 79.

egyik aláíróját, rávették, hogy ne gördítsen útjukba akadályokat.) Mayládnak elemei érdeke volt tehát, hogy Szapolyai pártjára álljon, s ez hamarosan meg is történt. Szalay mellett Török Bálintot, Erdély Ferdinánd-párti vajdáját, és Bakics Pált, a korszak egyik legnevesebb hadvezérét azért volt célszerű bevonni a berzencei egyezségbe, hogy birtokaik nyugalmát az átállás idejére biztosítsák. Az bizonyos, hogy a berzencei megegyezés legnagyobb haszonélvezője Nádasdy Tamás volt, aki persze az egyezség megkötésével egy egész országrész fölül hártotta el a polgárháború feltámadásának veszélyét. További, Thurzó Elekkel és Szalaházy Tamással folytatott tárgyalásokon alkudta ki a pártváltoztatás optimális feltételeit. 1534. augusztus 6-án jelenthették a királyi biztosok uruknak, hogy létrejött a megegyezés Nádasdy átpártolásáról. A legfontosabb feltételek: Ferdinánd király gróf Kanizsay László, és fia, Ferenc valamennyi örökös jószágát Nádasdy Tamás úrnak és Kanizsay Orsolya asszonynak, és minden örökösüknek adományozza, ugyanazon joggal, amellyel azokat Kanizsay László bírta. Tamás úr Ferdinándtól fizetést kap 100 lovas tartására. A király Nádasdyt nem kényszeríti, hogy Szapolyai János ellen harcoljon, kivéve, ha maga Ferdinánd is jelen van a hadban, és ha Szapolyai János török sereggel visel hadat. A király nem engedi, hogy birtokai Szapolyai országrészéhez kerüljenek, ha az országot kétfelé osztják, sőt, ha az egész ország Szapolyai birtokába kerülne is, kieszközli, hogy a fönti feltételek teljes erejűek legyenek. Kegyelmet nyer minden tettéért, elfoglalt javait visszakapja.⁴² Ferdinánd beleegyezett ezen feltételek megtartásába, és amikor Nádasdy a királyi udvarnál megjelent, újabb méltóságokra emelte. Tárnokmesterré nevezte ki, majd 1537 decemberében (Keglevich Péterrel együtt) horvát–szlavón–dalmát bánná is megtette, és ugyanekkor Vas vármegye főispáni tisztét is neki adományozta.⁴³

Jól látható tehát, hogy a kettős királyválasztás, valamint az ország *de facto* két részre szakadása után Ferdinánd mozgásteret annyira beszűkült, hogy szinte mindent el kellett néznie alattvalóinak, ha nem akarta, hogy tartósan az ellenkező oldalra álljanak. (Példa erre Podmaniczky János, a leghírhedtebb rabló esete, aki Mohács után hétszer változtatott pártot, s természetesen mindegyiknek megkérte az árát. Élete végén megtérve Ferdinándhoz, minden tőle és Szapolyaitól kapott birtokát, amelyeket mindig erőszakkal foglalt el, megtarthatta.) A legnagyobb problémát ebben a helyzetben az jelentette, ha két Habsburg-párti báró, mint például Török Bálint és Zrínyi Miklós között keletkezett viszály, mert a vesztesre álló fél különösebb skrupulusok nélkül ment át Szapolyaihoz, mint Török 1536-ban. Ez az ingoványos helyzet egészen János király 1540-ben bekövetkezett haláláig fennállott, amikor új fejezet kezdődött Habsburg Ferdinánd és a magyar arisztokrácia viszonyában.

42 Georgius Pray: Epistolae procerum regni Hungariae. II. Complectens epistolas ab anno MDXXXI ad MDLIV. Posonii, 1799. N° 23.: 54–56.

43 Magyar Országgyűlési Emlékek i. m. 67.

JÓZSEF BESSENYEI

KING FERDINAND AND THE HUNGARIAN ARISTOCRACY 1526–1540

The study examines the system of relationships between Ferdinand of Habsburg and the Hungarian aristocracy from the announcement of the demand for the throne until the death of John Szapolyai.

It surveys the factors supporting the changing parts and the reasons why some members of the Hungarian ruling elite stuck by Ferdinand of Habsburg. It distinguishes between the types of changing parts and shows through the example of several public figures (Bálint Török, Tamás Nádasdy, János Podmaniczky, Péter Perényi) how the changing parts altered Hungarian domestic political life. It describes the various means of influencing (historical) processes, and how the nobles were persuaded into supporting the Habsburg party. It demonstrates how the changing parts destabilised Hungary, and how some aristocrats attempted to mitigate the detrimental consequences of the general chaos by establishing alliances and leagues.

A bécsi udvar tervei Erdély visszaszerzésére 1557–1563

I. Ferdinánd 1556 nyarán lemondott Erdélyről, beleegyezett abba, hogy a Bécstől távol eső tartomány ismét az oszmánok által támogatott Izabella özvegy királyné és fia, János Zsigmond uralmába kerüljön. A megelőző évek katonai összecsapásai és az oszmán fenyegetés felerősödése ugyanis azt bizonyította, Ferdinándnak nincs lehetősége arra, hogy uralmát katonai vagy kormányzati eszközökkel megszilárdítsa ezen a területen. A lemondást az oszmán nyomáson túlmenően helyi racionális indokok is igazolták. Már 1552-ben bebizonyosodott, hogy a tartomány királyi (*regale*) jövedelmei igen csekélyek, leromlott állapotban vannak, azok növelése csak roppant nagy befektetéssel válna lehetővé, és erre, valamint ezzel párhuzamosan a kormányzat átszervezésére az adott helyzetben nincs esély. Az 1551–1556 közötti esztendő eseményei minden kétséget kizáróan jelezték, hogy Ferdinánd nem tudja hatalmát fenntartani, helyi támogatói is egyre fogynak. A Porta bosszújától rettegő erdélyiek végül 1556-ban Izabella királyné és fia visszahívása mellett döntöttek.¹

Joggal gondolhatjuk ezek után, hogy Ferdinánd, engedve a körülmények kényszerítő erejének, belenyugodott Erdély elvesztésébe. De elhatározása valóban végleges volt-e? Mi volt a bécsi udvar Erdéllyel kapcsolatos politikája 1556 után? Az alábbiakban erre a kérdésre keresem a választ.

Az Erdély átadását közvetlenül követő néhány esztendő (1556–1559) Izabella királyné személyes hatalmának megerősödését hozta. A királyné felállította a kancelláriát, körülvette magát bizalmas embereivel, és azt is sikerült elérnie, hogy a kormányzás szálai szinte teljes egészében az ő kezében fussanak össze. Intő példa és elrettentő emlék volt számára az az évtized – a negyvenes évek –, amelyet Fráter György gyámködása alatt töltött el. Visszatérte után hamar kiderült, hogy egyszer s mindenkorra leszámolt a gyenge és gyámoltalan királyné mi voltával. Tanácsosai között azonban nem kevesen voltak, akik abban a hitben éltek, hogy a régi királyné tért haza, akit ugyanúgy hatalmukban tarthatnak majd, ahogy azt György barát tette. Országos hivatalokat és rangokat, kormányzóságot, kincstartóságot, vajdaságot reméltek tőle. A királyné azonban szilárdan el-

¹ Vö. *Oborni Teréz*: Erdély pénzügyei I. Ferdinánd uralma alatt. Bp. 2002. (Fons Könyvek I.)

lenállt a nagy tekintélyű erdélyi főurak ilyen irányú törekvéseinek és ezzel sokukat magára haragította. Ebből a csalódottságból és haragból bontakozott ki a királyné elleni Bebek-féle lázadás (1558), amelyet Izabella megdöbbenően keményen, az összeesküvők meggyilkoltatásával számolt föl. Legnagyobb tekintélye ekkoriban a királynénál vitathatatlanul a Szapolyaiak régi bizalmas hívének, a visszatérésüket egyengető Petrovics Péternek volt, aki 1557 októberében bekövetkezett haláláig állt Izabella szolgálatában.

A Felső-Magyarországon 1556-tól folyamatosan zajló várháborúk eseménysora és szereplői jól ismertek.² Az özvegy királyné visszatérését követően már 1556 őszén kiderült, hogy az északkeleti Felvidék vármegyéinek nagy része mellé állt. A novemberi kolozsvári országgyűlésen Sáros, Abaúj és Szabolcs vármegyék kivételével minden tiszántúli és felső-magyarországi vármegye képviselői jelen voltak.³ Bár Ferdinánd kapitányai, Mágóchy Gáspár és Wolfgang Puchaim szép sikereket értek el az itt folyó harcokban, 1557 áprilisára az Erdélyhez tartozó terület egészen Kassáig terjedt. Ezt követően váltakozó szerencsével folytak a harcok. Mindkét fél megpróbálta gyarapítani az uralma alatti területet, az ezen a vidéken fekvő jelentősebb várak megszerzése ugyanis komoly nyereséget jelentett. Ferdinánd számára létfontosságú volt a Felső-Magyarországnak nevezett gazdag és stratégiailag is fontos országrész birtoklása, hiszen Erdély után ennek elvesztésével az a veszély fenyegetett volna, hogy oly mértékben szűkül össze az általa magyar királyként uralt terület, hogy ennek következtében királyi címe is eljelentéktelenedik. Ferdinánd ragaszkodását az Erdélyen kívül eső Tisza menti részekhez már a megelőző évben (1556) a Portával folyó tárgyalások során megindokolta, amikor is kijelentette, hogy ha Erdélyről le is mond, az azon kívüli területekről semmi esetre sem, mert azok mindig is a királyi országrészhez tartoztak.⁴ Ha az 1556–1559 közötti északkeleti várháborúk történetét áttekintjük, az állapítható meg, hogy ezekben az években, azaz a királyné életében Ferdinánd elsősorban a felső-magyarországi régió megszerzésére és hatalma ottani minél erőteljesebb biztosítására helyezte a hangsúlyt. Ebből akár arra is következtethetnénk, hogy végérvényesen belenyugodott abba, hogy Erdélyt, a Magyar Korona tartományát 1556-ban elveszítette, és erejét kizárólag a megmaradt részek biztosítására, illetve egy olyan, kisebb-nagyobb várakból álló védelmi vonal kiépítésére fordította, amellyel a kiharcolt határt Erdély felé védeni lehetett. Ferdinánd halála előtt néhány évvel azonban még egyszer felcsillant Erdély visszaszerzésének reménye, amit ő meglehetősen komolyan is vett, mint a következőkben látni fogjuk.

2 Az események rekonstruálására: *Bethlen Farkas*: Erdély története. II. A váradi békekötéstől János Zsigmond haláláig (1538–1571). Szerk. Jankovics József. Jegyz. Kruppa Tamás. Bp.–Kolozsvár, 2002. 199. skk.; *Lukinich Imre*: Erdély területi változásai 1541–1711. Bp. 1918. 76–242.; *Uő*: Az északkeleti várháborúk történetéhez 1561–65. I–II. Hadtörténelmi Közlemények 14(1913) 370–394., 584–605.

3 *Lukinich I.*: Erdély i. m. 78–80.

4 *Uo.* 83.

A várháborúk időszaka alatt a szemben álló felek egymás és a Porta szándékainak kipuhatolását is lankadatlanul folytatták. Az oszmánok örök bizonytalanságban tartották az erdélyieket és a bécsi udvart is, senki sem tudhatta pontosan, mit akar tenni a Porta Erdéllyel kapcsolatban. Bornemissza Pál, Ferdinánd volt gyulafehérvári püspöke 1557-ben írta Nádasdy Tamásnak, hogy úgy tudja, a törökök erővel vagy csellel, de el akarják foglalni Erdélyt.⁵ Erről a vélt vagy valós veszélyről a következő években is szállongtak hírek, az erdélyiek maguk is folyamatosan ettől rettegték. 1559-ben folytatódtak a tárgyalások Izabella és a bécsi udvar között. A magyar tanácsosok véleménye ekkoriban az volt, hogy igyekezni kellene a békét a rossz egészségi állapotban lévő királynéval megkötni, mert méltányos egyezség csak vele köthető és halála esetén nem lehet tudni, hogy az oszmánok mit fognak tenni Erdéllyel.⁶ A királynéval folyó tárgyalások 1559 nyarán kezdődtek, majd őszén Szepesváron folytatódtak. Ferdinánd álláspontja az volt, hogy a Szapolyaiak elégedjenek meg Erdéllyel, és az azon kívüli területeket engedjék át neki, mert, ahogy hangoztatta, a királynénak tudnia kell, hogy Erdélyről is csak a Porta kérésére mondott le. Utóbb Ferdinánd arra is hajlandónak mutatkozott, hogy átengedje a Tiszán túli területeket, ha cserébe Izabella lemond a Tiszán inneni részekről, főként Máramarosról a sóbányákkal, Munkácsról, Husztról és Tokajról. Izabella, elsősorban fia jövőjének biztosítása érdekében, hajlott az egyezsége. Ferdinánd már 1551-ben megígérte ugyanis, hogy fiává fogadja János Zsigmondot és egyik leányát feleségül adja hozzá. A meg egyezéshez nagy reményeket fűzött az ifjú Szapolyai is, akiről úgy hírlett, hogy a házasság révén egész Magyarország királya szeretne lenni. A tervezett egyezség Izabella halála (1559. szeptember 15.) miatt hiúsult meg.⁷

A királyné halála fordulatot jelentett Ferdinánd Erdéllyel kapcsolatos elképzeléseiben is. Új lendületet kaptak a tartomány visszaszerzésére irányuló politikai, diplomáciai és katonai manőverek. Amint majd látni fogjuk, Ferdinánd több szinten indított összehangolt támadást Erdély megszerzéséért, ismételten azt hangoztatva, hogy ő mint magyar király csak kényszerből, a Porta nyomására mondott le Erdélyről, amely mindig is a Magyar Korona részét képezte. Ferdinánd és a bécsi udvar szándékairól és a királyné halála utáni helyzet bécsi értékeléséről figyelemre méltó jelentéseket küldött haza a velencei dózse bécsi követe.

János Zsigmond anyja halálát szinte azonnali levélben tudatta Ferdinánddal, így Giacomo Soranzo velencei követ már október 5-én kelt levelében tudósíthatott a történetek udvarbeli fogadtatásáról. A királyné halálát nagy elégedettséggel vette hírül az udvar és a császár is – jelentette Soranzo. Maradt ugyan fia, bizonyos „István király”, akit azonban távol tartottak anyja kormányzásától, és

5 „Turcae vi aut dolo opprimere cupiunt, inque ipsorum potestatem redigere.” Bornemissza Pál levele Nádasdy Tamásnak. Nyitra, 1557. szept. 26. *Gregorius Pray: Epistolae procerum Regni Hungariae*. I. Complectens epistolas ab anno MCCCCXL. ad MDXXXI. Posonii, 1806. 123.

6 *Lukinich I.*: Az északkeleti i. m. 372–374.; *Uő*: Erdély i. m. 90.

7 A szerződés körülményeiről: *Lukinich I.*: Erdély i. m. 90–92.

akiről azt is mondják, hogy kevésbé él tisztességes életet és így az országrész irányítására alkalmatlan. A császár azt gondolja, hogy tárgyalásokkal meg lehet őt győzni arról, hogy mondjon le a tartományról, különösen akkor, ha a Ferdinánd egyik lányával már korábban tervezett házasságot megkötik, valamint, ha Erdélyért viszonzásképpen olyan hercegséget kapna, amivel elégedett lenne; főként itt a már korábban is ajánlott Oppeln jöhetne szóba.⁸ A császár és az udvar úgy gondolta, hogy az lenne a legjobb, ha János Zsigmond saját akaratából adná magát és Erdélyt Ferdinánd uralma alá, mert így nem lehetne panaszt tenni a szultánnál, ahogyan ezt az anyja tette György barát esetében.⁹ Ráadásul ily módon tiszteletben lehetne tartani az oszmánokkal kötött, jelenleg érvényben lévő békét is.¹⁰ A császár ebben az ügyben már el is küldte egy ágensét Erdélybe Báthory András segítségével.

Október végére újabb hírek érkeztek Erdélyből az udvarba. Egyrészt már ekkor megkezdődött a János Zsigmond címéről, azaz valójában Erdély közjogi helyzetéről még több mint egy évtizedig, a speyeri szerződés megkötéséig folyó vita. János Zsigmond ugyanis Miksának írt levelében „electus rex”-ként írta alá magát, a viszontválaszban azonban csak „Johannes dux”-nak címezték őt, nem jelölve meg, hogy miféle hercegségnek a hercege.¹¹ Ennél azonban egyelőre fontosabb volt az udvar számára az erdélyi rendek politikai állásfoglalásáról szóló híradás. Eszerint a székelyek és a szászok a királyné halála után attól tartanak, hogy a törökök elfoglalják Erdélyt. Arra kérték a császárt, hogy fogadja be őket a birodalmába. Erre Ferdinánd azt válaszolta, hogy bár nem akar róluk lemondani, jelenleg nem alkalmas a helyzet a hadmozdulatok indítására, hiszen a törökök nyugton vannak. Soranzo azt is hozzátette, hogy a magyarok, akik Erdély lakosságának harmadik részét alkotják, igen csekély hajlandóságot mutatnak a

8 „La Regina di Transilvania [...] è morta [...] con satisfazione di sua Cesarea Maestà et di questa corte, perchè restando il Re Stefano, suo figliolo, privato del governo della madre et essendo lui di perduta speranza, attendendo, per quanto dicono, è vita poco honesta et però non habile al governo di quel regno, spera l'Imperator con il negotio di redurlo qui et effettuare il martimonio già designato tra lui et una figliola di Sua Maestà, dandoli in ricompensa della Transilvania tanto stato che si possa contentar et più di quello che importa il ducato di Opolio come già gli fù promesso.” Giacomo Soranzo levele a velencei dózsénak. Bécs, 1559. okt. 5. *Gustav Turba: Venetianische Depeschen vom Kaiserhofe. (Dispacci di Germania).* III. Wien, 1895. 100–101.

9 Itt arra céloz a követ, amikor Izabella királyné az 1549. szept. 8-i, Fráter György által létrehozott nyírbátori szerződést bejelentette a Portán.

10 „è vero che il rispetto del signor Turco move assai, ma essendo conclusa la pace, come qui si tiene per cosa certa, se'l ditto Re venirà à Sua Maestà di propria volontà, non essendo chi reclaims al signor Turco, come già fece la Regina, sua madre et fosse il cardinal fra Georgio”. *G. Turba: i. m. 101.* A követ itt a Porta és Ferdinánd között 1559. jan. 1-jén megkötött fegyverszünetre utal, amely a status quo alapján állapította meg a felek hatalmában lévő területeket. *Lukinich I.: Erdély i. m. 91.*

11 Giacomo Soranzo levele a velencei dózsénak. Bécs, 1559. okt. 30. *G. Turba: i. m. 110–111.* A János Zsigmond címeivel kapcsolatos tárgyalásokat áttekintette: *Lukinich Imre: Az erdélyi fejedelmi cím kialakulásának történetéhez. I–II. Századok 47(1913) 94–109., 177–188.*

„király”, azaz János Zsigmond felé.¹² A velencei követ azt a Konstantinápolyból kapott érdekes hírt is továbbította városába, amely szerint Ferdinánd követe a francia követnek azt nyilatkozta a Portán, hogy a császár az Erdély megszerzése iránti vágytól hajtva inkább háborúzna az oszmánokkal, mintsem megegyezne, már csak azért is, mert nem tűrheti, hogy a fegyverszünet ideje alatt elfoglalták Tatát.¹³

Ferdinándnak tehát eltökélt szándéka volt, hogy a királyné halálával kialakult bizonytalan helyzetet és a kormányzásra alkalmatlannak tartott János Zsigmond gyengeségét nem hagyja kihasználatlanul. Ennek további és még kifejezőbb bizonyítéka a velencei követ egy hónappal később, 1559. november végén kelt újabb levele, amelyben Ferdinánd szándékainak háttéréről informál. Ismét közli a megerősített hírt, hogy őfelsége lelkileg teljesen elszánt Erdély visszaszerzésére, és ennek érdekében a királyné halála után azonnal megkezdte a szervezkedést. Azt reméli, hogy úgy sikerül hatalmába vennie a tartományt, hogy az oszmánokkal fegyveres összecsapásra nem kerül sor. Ha sikerülne János Zsigmondot a leányával kötendő házassággal és megfelelő anyagi kárpótlással beleegyezésre bírnia, akkor azt követően a szultánnal is békét óhajtana kötni, és felajánlana neki, mint Erdély patrónusának ugyanannyi adót, mint amennyit a mostani király fizet, sőt talán többet is.¹⁴ Ha emiatt az oszmánok megmozdulnak, akkor ő is készen áll a háborúzásra. Soranzo azt is fontosnak tartotta közölni, hogy Ferdinánd azt reméli, a német rendek erős segítséget fognak nyújtani. A legutóbbi augsburgi gyűlésen ugyanis azt ígérték neki, hogy ha az oszmánok támadnak, segítségük nem fog elmaradni, hiszen nekik is érdekük, hogy az ellenséget Németországtól a lehető legtávolabb tartsák.¹⁵ Ha azonban Erdély ügye

12 „Quanto alle cose di Transilvania che li Sicoli e Sassoni hanno fatto intender à Sua Maestà Cesarea che temono che hora, che è la morta la Regina, il Turco non se usurpi quel regno et però pregavano sua Maestà Cesarea ad accettarli sotto il suo imperio, alli quali ella ha risposto, non esser per abbandonarli, ma non esser opportuno far moto hora che 'l Turco sta quieto. La terza parte de habitanti del qual paese è de Ongari delli più nobili, ma si dimostrano poco inclinati al Re.” Giacomo Soranzo levele a velencei dózsénak. Bécs, 1559. okt. 30. *G. Turba*: i. m. 110–111.

13 „Cesarea Maestà inclinar piú alla guerra che all'accordo col Turco per il desiderio che ha di aquistar la Transilvania, et perchè non puol patire che in tempo di tregue li Turchi gli habbino occupato Tatta.” Giacomo Soranzo levele a velencei dózsénak. Bécs, 1559. okt. 25. *G. Turba*: i. m. 109.

14 „mi fu affirmato che l'animo di Sua Cesarea Maestà era principalmente intento alla recuperatione di Transilvania et però subito dopo la morte di quella Regina cominciò Sua Maestà Cesarea ad incaminar questo negotio, et da due parte de regno li fu data ottima intentione, ma non dalli Ongari, che sono per la terza parte [...] desiderando l'Imperator di ridur quel regno à sua devotione senza contrasto di arme, per non eccitar il signor Turco, et promette di dar à quel Re una sua figliola per moglie con tal ricompensa, qual lui si contenerà di havere. Il che se potrà Sua Cesarea Maestà ottenere, alhora poi cercherò di concluder la pace con il signor Turco, offerndoli come patron della Transilvania di pagarli quel tributo che li paga il Re presente, forse di più”. Giacomo Soranzo a velencei dózsénak. Bécs, 1559. nov. 22. *G. Turba*: i. m. 122.

15 I. m. 122–123.

nem úgy zárulna, ahogy őfelsége kívánja, abban az esetben megpróbálna békét kötni az oszmánokkal, vagy akár háborút is viselne, ahogy a körülmények kívánják majd. Ferdinánd azonban jobban bízik a békében, és azt reméli, hogy a szultán meghagyja őt Erdély birtokában, ha a fentebb elmondott módon, vagyis békésen, János Zsigmond lemondása által szerzi meg. Abban is reménykedik a császár, tette hozzá a követ, hogy a szultán most nem lép közbe Erdély ügyében, mert leköti a fiával, Bajeziddel folytatott háború.¹⁶

Ezután a velencei követ saját, meglehetősen meglepő véleményét tette hozzá az elmondottakhoz: arról van meggyőződve, hogy az erdélyiek „harmadik részét”, a magyarokat csupán tárgyalásokkal áttéríteni Ferdinánd uralma alá nagyon nehéz dolog lenne, és főként Balassa Menyhártot, aki a legfőbb ember a király, azaz János Zsigmond mellett, és aki rossz szívvel van a császár iránt.¹⁷ Ez a vélekedés azért meglepő, mert Balassáról úgy tudjuk, sőt a kortársak között is terjedt annak a híre, hogy már 1557-től titkos tárgyalásokat folytatott Ferdinánddal átállásának lehetőségeiről. Hamarosan az a hír is megérkezett Bécsbe a Portáról, hogy a szultán kijelentette, saját védelme alatt akarja megtartani Erdélyt.¹⁸

A királyné halálát követően János Zsigmond folytatni akarta a megkezdett tárgyalásokat. Képviselőként 1560 januárjában Csáky Mihály kancellár és Hagymássy Kristóf huszti várkapitány érkezett a császári udvarba. A lengyel király, aki a korábbi esztendőkből kialakult szokást követve közvetítő szerepet kívánt játszani a tárgyalásokon Jan Przerembski gneznói érseket küldte. A tárgyalások megkezdődtek ugyan, de ahogyan a velencei követtől megtudjuk, az udvarban leginkább abban reménykedtek, hogy az erdélyiek érzik, nagy veszélyben vannak, országukat és életüket is elveszíthetik, ha a törökök mellé állnak. Ferdinánd azt remélte, hogy meg tudnak majd egyezni az erdélyiekkel, és a „fiatal vajdát” rászoríthatják arra, hogy beleegyezzen Erdély átadásába. Egyrészt azért, mert nem rendelkezik katonai erővel, nincsenek tanácsosai sem, most, miután ellentétbe került Balassa Menyhárttal, akit pedig az anyja kormányzónak

16 „Et pare che il principal fondamento delle speranze che tiene che il signor Turco, in caso che Sua Cesarea Maestà acquisti la Transilvania, gliela lassi goder, sia sopra la guerra che ha con il figliolo”. *G. Turba*: i. m. 123. A követ itt Szulejmán fiának, Bajezid hercegnek apja hatalma ellen és saját trónra kerülése érdekében 1559-ben indított lázadására utal. Bajezid még ez évben a perzsa sahhoz menekült, aki 1562-ben a szultán pénzajándékának hatására engedélyezte megölését. *Káldy-Nagy Gyula*: Szulejmán. Bp. 1974. 186–189.

17 „Ma non restero di dirle che per quanto mi vien accennato, il ridurre la parte delli Ongari, che è in Transilvania, con il solo negotio alla devotione di Sua Cesarea Maestà, è stimato cosa molto difficile; et principalmente Melchior Balasso il quale, si come ch'è principal presso di quel Re, così e ribelle dell'Imperator et di mal animo verso Sua Cesarea Maestà.” *G. Turba*: i. m. 123.

18 „Ha fatto comunicar all'Imperator li avisi di Constantinopoli, il qual disse, esser d'importanza che 'l Turco habbi scritto al Re di Transilvania di voler continuar nella sua protezione.” Giacomo Soranzo levele a velencei dózsénak. Bécs, 1559. dec. 19. *G. Turba*: i. m. 126.

hagyott meg, azonban Balassa az ország tüzéségének és felszerelésének nagy részével elvonult egy jól erősített helyre.¹⁹

A magyarországi főurak között János Zsigmonddal kapcsolatban valóban elterjedhetett annak híre, hogy az egész ország királya szeretne lenni. 1560 tavaszán Batthyány Ferenc – ahogyan Nádasdy Tamáshoz írott levelében olvashatjuk – meg volt győződve arról, hogy az ifjú Szapolyainak az a határozott szándéka, hogy egész Magyarország kormányzását megszerezze.²⁰ János Zsigmonddal kapcsolatban 1560 táján fölbukkant az az elképzelés is, hogy Lengyelországban és Erdélyben is szervezkednek annak érdekében, hogy őt (II.) Zsigmond Ágost lengyel király utódjává tegyék. Thurzó Ferenc, Torda Zsigmond és Mágóchy Gáspár, Ferdinánd magyar tanácsosai arról tudósították urukat, hogy félő, ha János Zsigmond lengyel király lenne, akkor minden erejével arra törekedne, hogy a Magyar Királyságot, mint az ő atyai örökségét, birtokába vegye.²¹

Az Erdély visszaszerzését célzó manőverek az 1561–1562. esztendőekben sűrűsödtek össze. Ferdinánd a korábbi évtizedekben rá jellemző alaposságból mit sem veszítve, most is több irányból gyűjtött információkat. Leginkább azoknak a véleményére volt kíváncsi, Miksa fiát is bevonva a magyarországi ügyekről folyó udvari tárgyalásokba, akik az elmúlt években maguk is részt vettek az erdélyi eseményekben, vagy nagyon közelről érintettek voltak. Ezek között volt Forgách Ferenc váradi püspök, Torda Zsigmond pozsonyi kamarai tanácsos, somlyai Báthory András, mind kiváló értői az Erdély körüli problémáknak.

1561. december végén Ferdinánd fiához, Miksához írott leveléhez egy aláírás nélküli tervezetet mellélt, amely Erdély lehetséges *recuperatio*-járól szólt. A kísérőlevélből megtudjuk, hogy a tervezet szerzője a nevét titkolni kívánó erdélyi püspök, Forgách Ferenc volt.²² Forgách a tervezetet valamikor az esztendő őszén, még Balassa Menyhárt elpártolása előtt készíthette. Ferdinánd kérte

19 „Spero certo che si troverà modo di compositione, alla qual quel giovane vaivoda è astretto à devenir, non havendo nè forse nè consiglio, oltra che è venuto in discordia con Melchior Balasso, lassatoli per governor dalla Regina sua madre, il qual si è ritirato in un loco molto forte con la maggior parte dell'artegliarie et munitioni di quel stato.” Giacomo Soranzo levele a dózsénak. Bécs, 1560. febr. 3. *G. Turba*: i. m. 138.

20 „Hoc nobis certo persuasum habemus, filium Joannis regis in omnibus factis verbis et cogitationibus suis ejus esse intentionis, ut totum regimen regni Hungariae adipisci possit, quod ut melius assequi valeat, jam querit viam.” Batthyány Ferenc levele Nádasdy Tamásnak. Németújvár, 1560. márc. 3. *G. Pray*: i. m. 148–149.

21 „Non enim est dubium, quin si Zapolides Poloniae sceptris potiat, omnes artes viresque in eum scopum sit collaturus, omnesque modos quesiturus, quibus Regnum Hungariae tanquam sibi paternum et hereditarium vendicat”. Thurzó Ferenc, Torda Zsigmond és Mágóchy Gáspár levele I. Ferdinándhoz. Kassa, 1560. dec. 30. A bécsi titkos levéltár okleveleiből. VIII. Történeti Lapok 1875. febr. 28. 759.

22 Somlyai Báthory András levele Miksa cseh királynak. Sempitz, 1562. jan. 29. Österreichisches Staatsarchiv (= ÖStA) Finanz- und Hofkammerarchiv (= FHKA) Hofkammerarchiv (= HKA) Siebenbürgische Urkunden (= SU) r. N° 95/2. fol. 939–942. A tervezetet megemlíti: Erdélyi Országgyűlési Emlékek. (= EOE) II. Szerk. Szilágyi Sándor. Bp. 1876. 140.

Miksát, hogy a benne írottakat tekintse át, és megjegyezte, hogy noha ő a mostani helyzetben nem akar összeütközést provokálni sem a törökökkel, sem az erdélyiekkel, de ha János Zsigmond ellenségesen viseli magát iránta, és megszegi a fegyverszünetet, akkor készen áll a harcra.²³

Forgách Ferenc írásában azokat a javaslatait foglalta össze, amelyek megvalósításától véleménye szerint Ferdinánd Erdély gyors visszaszerzését remélheti. Először is Heraclides Basilius Jakab despota, a krétai származású kalandor Moldvába és a vajdai székbe segítségét ajánlotta, akinek fegyveres betörésével János Zsigmondot hátba lehetne támadni, és eltávolítását ily módon meggyorsítani.²⁴ Forgách felsorolta azokat az urakat, akikre számítani lehetne Erdélyen belül, egy moldvai támadással egyidejűleg. Először is Majláth Gábort, Fogaras urát említette, akinek birtokairól hat nap alatt ezer lovas és több mint kétezer gyalogost tudna készenlétebe állítani, és akiről megjegyezte, hogy olyan nyilvánvalóan gyűlöli János Zsigmondot, hogy feltétlenül lehet rá számítani. Vannak rajta kívül is sokan, a hatalmasabbak közül, akik régi és „természetes” gyűlölettel viseltetnek uruk iránt – folytatta Forgách –, mint Bethlen várának ura, Patóchy Gáspár és Harinnay Farkas, akik azonnal készek lennének a császár nevéért harcba menni. Heraclidest egyébként megfelelő jutalommal kellene nagyobb buzgalomra ösztönözni, és erre igen alkalmas lenne, ha a későbbi erdélyi vajdai címet ajánlaná föl neki Ferdinánd. Ezenfelül javasolta, hogy örökjogon adják neki a kivégzett Kendy Antal és Ferenc, valamint Bebek Ferenc összes várait és kastélyait. Laski Albertnek ajánlják föl a somlyai Báthoryak összes birtokát. Rajta kívül Székely Antalt és Villyey Jánost is jutalmakkal lehetne megnyerni. Heraclides terveit és működését össze kellene hangolni a felső-magyarországi főkapitány tevékenységével a siker érdekében. Forgách megjegyezte, hogy az ellenoldalon egyedül Balassa Menyhárt olyan ember, akinek katonai tapasztalata van és aki megfelelő sereggel tudna felvonulni. Báthory Andrástól azonban úgy tudják, hogy Balassa nem áll távol attól, hogy a császár hűségére térjen, egyrészt ha látja, hogy Erdélyben balul mennek a dolgok, másrészt ha jutalommal meggyőzik. Javasolja, hogy Balassa kapja meg Drágffy Gáspár Báthory György által elfoglalt javait. Ha pedig mindezek sikeresen végbemennek, és Erdélyt visszafoglalják, akkor a harmincöt éve tartó ellenségeskedés zárul le – vélekedett az erdélyi püspök.

Forgách véleménye után egy hónappal érkezett meg az udvarba, Miksa főherceg saját kezéhez az az Erdéllyel kapcsolatos hosszú, helyzetelemző levél,

23 I. Ferdinánd levele Miksa cseh királynak. Prága, 1561. dec. 29. ÖStA FHKA HKA SU r. N° 95/2. fol. 938.

24 Heraclides történetéről minden, a korszakot tárgyaló szerző említést tesz. A despota történetének áttekintésére: *Bethlen F.*: i. m. 238–239.; *Thallóczy Lajos*: Csömöry Zay Ferenc 1505–1570. Bp. 1883. (Magyar Történelmi Életrajzok); *Uő*: Levelek Heraclides Jakab moldvai vajda és Zay Ferenc kassai főkapitány összeköttetéseinek történetéhez. I–III. Történelmi Tár 1890. 209–228., 456–473., 577–596.

amelyet ecsedi Báthory András írt 1562. január végén.²⁵ Báthory András régóta kapcsolatban állt az udvarral, véleményét sok politikai kérdésben kikérték és tekintetbe vették. Egy 1555-ben kelt levelében azt javasolta Miksa főhercegnek, itt az ideje annak, hogy az udvar végképp lemondjon Erdélyről, hiszen, ahogyan végigtekintett az elmúlt évtizedek oszmán–Habsburg összecsapásainak történetén, más megoldásra, a tartomány Habsburg-uralom alatti megtartására nem látott lehetőséget.²⁶

Báthory András most kifejezetten Miksa kérésére írt Erdély visszaszerzésének lehetőségéről, de a levélből kitűnik, hogy mindez nagyon nem volt ínyére. Levelét azzal kezdte ugyanis, hogy neki a megváltozott politikai helyzetről, illetve, hogy ebben a helyzetben Erdélyen belül és kívül, háborúval vagy anélkül, mi lenne a leghasznosabb és a legalkalmasabb teendő, nincs véleménye, és ő nem is tud a kérdésről értekezni, de mégis, mivel őfelsége ezt parancsolta, így most tiszta szívvel leírja, amit gondol.²⁷ Úgy véli, hogy az Isten most megfelelő alkalmat adott a cselekvésre, és minden várakozással szemben, nála lehetségesnek tűnik az is, ami az emberek számára lehetetlen. Ebből is kitűnik, hogy Báthory nagyon kevés esélyt láthatott az Erdély megszerzésére vonatkozóan az udvarban feléledő remény megvalósulására, és az egész ügyet fenntartással kezelte. Pedig – ha hihetünk a velencei követ korábban idézett jelentésének –, Ferdinánd ismét elszánta magát arra, hogy Erdélyt visszaszerezze. Ferdinánd mindig is makacsul ragaszkodott a Magyar Koronához, beleértve annak minden tagját, így nem csoda, ha meg akarta ragadni a kínálkozó alkalmat arra, hogy leszámoljon elhunyt riválisa örökösével és végre uralja az ország egész, törököktől el nem foglalt területét. Az ezzel kapcsolatban megindult komoly információgyűjtés mellett a határon kiújuló harcok is ezt látszanak alátámasztani.

Említett levelében Forgáchhoz hasonlóan Báthory András is felhívja a figyelmet a moldvai vajda jól kihasználható háttérszerepére, nem hiszi azonban, hogy fegyverek ereje nélkül a tiszántúli nemességet át lehetne téríteni őfelsége hűségére, de azt sem gondolja, hogy a kínálkozó alkalmat teljességgel el kellene utasítani. Javasolja, hogy gyorsan tárgyaljanak, amíg az ellenoldalon maradók észbe nem kaptak, és amíg nem jönnek rá, hogy a despota győzedelmeskedik Moldvában. Báthory szerint az ügy sikeres kimeneteléhez két fő dolog szükséges: az egyik, hogy az érintett területeken lévő hadak létszámát sürgősen növeljék meg és az ott készenlétben lévő, őfelségének szolgáló könnyű- és nehéz-fegyverzetű katonaságról kellően gondoskodjanak. A szükséges pénzzel lássák el őket, hogy a nép között a saját zsoldjukon éljenek, azért, hogy ne idegenítsék el

25 Ecsedi Báthory András levele Miksa cseh királynak. Sempte, 1562. jan. 27. ÖStA FHKA HKA SU r. N° 95/2. fol. 945–948.

26 A levelet közli és elemzi: *Pálffy Géza*: Egyesítendő tartományból az ellenségig: Erdély a Habsburg politikai és hadvezetés célkitűzéseiben a 16. század közepén. (Báthory András 1555. évi tanácsának tanulságai.) In: *Historia manet. Demény Lajos Emlékkönyv*. Szerk. Violeta Barbu-Tudós S. Kinga. București–Cluj, 2001. 67–81.

27 ÖStA FHKA HKA SU r. N° 95/2. fol. 945v.

a népet őfelségétől és még inkább azért, hogy azokat a nemeseket, akiknek ezen a részen vannak kastélyaik, az udvar maga felé fordítsa. Mindezt nyíltan kellene cselekedni, miáltal tudottá válik, hogy őfelsége nemcsak a már visszaszerzett részeket kívánja megőrizni, hanem a maradék elszakított területeket is egy testté összevonni. Báthory azt javasolja, hogy az adott helyzetben nem annyira a felső-magyarországi részen kellene hadakat tartani, hanem inkább a Szatmár körüli vidéken, ahol jelenleg is zajlanak az események.

Báthory másrészt nagyon fontosnak tartotta, hogy minél több mágnást nyerjenek meg Ferdinánd ügyének, és ezért azt javasolta, hogy egy közvetítő által minden késlekedés nélkül kezdjenek tárgyalásokat azokkal a nemesekkel, akik még nem tértek őfelsége hűségére és ajánljanak nekik tisztességes feltételeket. Akik pedig őfelsége hűségére kívánnak térni, azokat – megfontolván a jelenlegi helyzetben dolgok és az idők változékonyságát –, a közös érdekében, méltányos és megengedett feltételekkel fogadja kegyeibe, miáltal a királyi felségek (Miksa és Ferdinánd) híveit könnyen egyesíteni lehetne. Ez ügyben testvérének, Báthory Miklósnak egy szervitorával már üzent is Báthory Györgynek, és amiről általuk értesül, haladéktalanul közli a királlyal. Báthory Miklóssal egyébként hamarosan találkozni fog, és hogyha őfelsége azt parancsolja, akkor együtt megpróbálják a néhai Perényi János fiait és más, hasonló készségű nemeseket összegyűjteni.

Báthory András hozzátette, hogy ő, ahogyan régebben is mindig, úgy most is hűségesen szolgálni kívánja őfelségét. Ehhez azonban azt kéri, hogy a király a kassai postamesternek szigorúan parancsolja meg, hogy a testvére által neki küldendő leveleket késlekedés nélkül továbbítsák hozzá Galgócra. Nem ellenezné azt sem, hogyha a kassai főkapitány (Zay Ferenc) és Balassa Menyhárt iparkodnának az említett nemések és mások szándékait kipuhatolni, hogy a tervezett dolgok hadsereg igénybevétele és nagy költség nélkül végbemehessenek.

Ami pedig az Erdélyen belüli állapotokat illeti, ott Balassa Menyhárt a legkiválóbb ember arra, hogy belső szervezkedést indítson. A Székely Sebestyén által küldött követőtől úgy tudja, hogy mivel a székelyeket János Zsigmond szokatlan követelésekkel igen megterhelte, azok könnyen ellene fordulnának. A szászok pedig mindig is arra vágytak, hogy őfelsége birodalmában éljenek, és most is ebben reménykednek. Ha jól indulnak a tárgyalások az erdélyi nemesekkel, közülük is csak kevesen maradnának meg János Zsigmond hűségén. A hozzájuk tartozó Walkay János szerint, a vonakodókat azzal lehetne kényszeríteni, hogy a birtokaik az elpártolt területen vannak, és így ők is kénytelenek lennének csatlakozni. Ha mindezek végbemennek, akkor remélhető lenne, hogy megnövekszik a királyi fennhatóság alatti országrész, vagy úgy, hogy János Zsigmondot kiűzik, vagy úgy, hogy saját akaratából veti alá magát az őfelsége által adott feltételeknek.

Végezetül Báthory András arról értesítette Miksát, hogy somlyai Báthory István váradi kapitány a gyulai katonasággal szemben fegyverszünetet tart, és mindezt azért teszi, hogy Kassa környékére irányíthassa a hadseregét, illetve, hogy azon a vidéken kastélyokat erősítsen meg. Ezért arra kellene utasítani a

gyulaiakat, hogy ne tartsák meg a fegyverszünetet. A fentebb elmondottakat Magyarország egyesítésének (*ad unienda Imperia Hungarica*) ügyében tartaná célszerűnek.

Az 1562. év elején az erdélyi ügyek másik szakértője, a feltétlen Habsburg-hű és erdélyi ügyekben járatos Torda Zsigmond is hozzászólt Erdély megszerzésének kérdéséhez.²⁸ Ekkoriban már a pozsonyi *Magyar Kamara* tanácsosa volt és megjegyezte, hogy csak barátai leveleiből, és Erdélyből kapott információk, illetve a közvéleményben forgó hírek alapján foglalja össze gondolatait és javaslatait. Hallotta, hogy Zay, Balassa és Báthory Miklós között arról volt szó, hogy Munkács, Huszt és Kovászó várakat körül kellene venni. Gazdasági szakember lévén azt tanácsolja, hogy a Felső-Tisza vidékén folyó harcokban a várak közül először Husztot zárják körül, mert ennek elfoglalásával a máramarosi sokkamara királyi kézbe kerül és innen azonnali jövedelemre lehetne szert tenni. Itt egyébként nincs is kézzelfogható határ és az ellenfél semmilyen érdemleges segítségre nem számíthat. Amikor azután Nagybánya és Szatmár és Németi is a király hatalmába kerül, akkor ezt követően János Zsigmond megzavart helyzetében nem mer majd az erdélyiekben megbízni. A sikeres ostromok után őfelsége már nyíltan szervezheti az ügyeit. Azt javasolja, hogy Némethy Ferencet kérdezze meg az erdélyi dolgokról, aki alapjaiban ismer mindent, bizonyos hírekből pedig úgy tudja, hogy vagy már átállt, vagy átállni készül Ferdinánd pártjára.²⁹ Úgy tudja továbbá, hogy János Zsigmond még nem hívta be a törököket, de ezt bizonyosan meg fogja tenni. Ez az oszmán segítség azonban többet fog neki ártani, mint használni. Nemcsak azért, mert a törökök, ha más elpusztítanivaló nincs, a sajátjukat is elpusztítják, hanem mert az erdélyiek nemigen várják a bejöveteleket. Úgy vélik, hogy a szultán igényt tart a tartományra, uralmába akarja venni, és ha egyszer megveti a lábát, elűzésére nincs remény. Az erdélyiek az oszmán szolgaság igáját elutasítják és gyűlölik. Azt pedig, hogy a törökök Erdélyt el akarják foglalni, könnyen el lehet képzelni abból is, hogy Váradot zálogként kérték. Ezért a moldvai despotával tovább kell folytatni az Erdély határaitól megkezdett tárgyalásokat, és minden erővel meg kell előzni azt, hogy a törökök behatoljanak Erdélybe, mert ha ezt megteszik, kétségtelenül hamarosan az Oszmán Birodalomhoz csatolják. Ha pedig idővel János Zsigmond ezt megengedné – minthogy ez számára hasznosnak látszik –, akkor valamely pasát vagy szandzsákbéget erős sereggel helyezik oda. Méghozzá olyan ürüggyel, amivel János Zsigmondot is kijátsszák, tudniillik ezt fogják mondani: látja a hatalmas császár, hogy te gyenge vagy arra, hogy ellenállj az ellenségnek, alattvalóid is elfordultak tőled, tehát a szultánnak az ő erős karjával kell megvédelmeznie Erdélyt. Emlékezzünk arra, folytatta Torda Zsigmond, milyen csellel vette be Szulejmán szultán Budát. Meg kell gondoljuk azt is, hogy most nagyon ravasznak kell lennünk,

28 Torda Zsigmond levele Miksa főherceghez. Pozsony, 1562. febr. 2. ÖStA FHKA HKA SU r. N° 95/2. fol. 963–968.

29 Uo. fol. 964–965.

hogy a félelmetes ellenséget Magyarország e megmaradt részétől távol tartsuk. Torda Zsigmond úgy vélte, hogy a moldvai despota a továbbiakban is mindent meg fog tenni öfelsége szolgálatában, és nem fog elszakadni és nem lesz a törökök prédája.

1561 decemberében Balassa Menyhárt megegyezett a bécsi udvarral, és átállt Ferdinánd hűségére.³⁰ János Zsigmond leghatékonyabb és legtapasztaltabb hadvezérei egyikét, nagy tekintélyű főurat veszített el személyében. Vele egyidejűleg ecsedi Báthory Miklós is Ferdinánd oldalára állt. Bár december végén az udvar arra szólította föl Zay Ferenc kassai főkapitányt, hogy tartsa be a fegyverszünetet Erdéllyel, de ő saját elhatározásából támadást indított a Szamos és a Kraszna torkolatában fekvő Olcsva vára ellen, amelyet a védők, élükön Serédi Istvánnal, miután súlyos veszteségek érték őket, 1562. január 8-án feladtak. Zay a várat földig romboltatta. Az ostrom utolsó napjaiban, január 6-án az elpártolt Balassa megtámadta Nagybányát, és az ottani kamaraispántól, Szentgyörgyi Péter deáktól a kamarában lévő aranyat és ezüstöt lefoglalta, állítólag a király javára. A város lakosságát feleskette Ferdinánd hűségére. Ugyanígy járt el Szatmár és Nemeti esetében is.³¹ Február elején Zay Kovászó várát is megszerezte. A felső-magyarországi főkapitány volt az, aki leglelkesebben képviselte Erdély visszaszerzésének ügyét, és mindenáron megpróbálta rávenni Miksát, és rajta keresztül Ferdinándot arra, hogy erőteljes katonai támadással adjanak nyomatékot szándékaiknak. Ezt támasztja alá egy Miksának 1562. január 13-án írott levele, amelyből szinte süt a János Zsigmond elleni gyűlölet. Azt állítja róla, hogy Ferdinánd országrészének egyre nagyobb károkat akar okozni, azt el akarja foglalni, magát pedig királlyá akarja választatni, sőt nem ártallja nyíltan annak is nevezni. János Zsigmond az ország maradék (azaz az oszmánok által el nem foglalt) részét kettévágta, és jogtalanul birtokol Erdélyen kívüli vármegyéket. Zay kemény fellépést javasol ellene, mert – amint írja –, ha a Habsburgok Magyarországot szabadon akarják birtokolni, akkor ahhoz Erdélyt teljesen föl kell szabadítaniuk.³² Ráadásul most itt a kiváló alkalom a támadásra, hiszen azt a hírt kapta a moldvai despotától, hogy nyáron a szultán a perzsák ellen fog vonulni, ha pedig a perzsákkal és a fiával fog háborúzni, akkor talán Isten kegyes lesz, és megsegíti a vállalkozást.³³

Zay és Balassa támadásainak megvolt a hatása: 1562 első hónapjaiban végképp elveszni látszott annak reménye, hogy János Zsigmondot sikerül rávenni Erdély békés átadására. Zay, aki szorgalmasan tudósította a bécsi udvart a határ mentén zajló csatározásokról, most súlyos bejelentést kényszerült tenni uralko-

30 Balassa pártváltoztatásáról, a Ferdinánd által neki adományozott birtokokról: *Lukinich I.*: Erdély i. m. 381–383.

31 I. m. 384.

32 „si enim Majestates Vestrae Sacratissimae Hungariam aliquando liberam esse et habere vellent, Transilvania omnino liberanda est”. Zay Ferenc levele Miksa cseh királynak. Olcsva melletti tábor, 1562. jan. 13. ÖStA FHKA HKA SU r. N° 95/2. fol. 958–959., az idézett részlet: 958v.

33 Uo. fol. 959.

dójának. Január 27-én írt levelében tudatta, hogy aznap Némethy Ferenc, János Zsigmond hadainak főkapitánya, ura nevében nyíltan hadat üzent neki, mint őfelsége felső-magyarországi főkapitányának.³⁴ A temesvári pasa pedig hadakat von össze Lippa körüli táborába, ugyanakkor nem kétséges az sem, hogy a budai pasa is odaküldi, akit tud és maga is készülődik. János Zsigmondnak az a szándéka, hogy a törökökkel együtt támadva felforgassa ezt az országrészt, őfelsége régi és új híveit elpusztítsa, a vidéket elnéptelenítse és szétölődjön, mert az terjedt el, hogy egy alkalommal azt mondta: „Inkább ma odaadná Erdélyt és mindent, amit birtokol, a török császárnak, minthogy egy maroknyi földet is átadjon felségteknek, és ha a török nem lenne, akkor az ördögnek is szívesebben odaadná, mint a németeknek.” Mindezek miatt semmi kétség – írta a főkapitány –, hogy nemcsak János Zsigmonddal, hanem a törökökkel is meg kell küzdeniük.

Ezek a hírek kétségkívül szétrombolták Ferdinánd és Miksa békés meg egyezésre vonatkozó reményeit. Az elmúlt évek fegyverszünetei érvényüket veszítették, és a felső-magyarországi határzónában az eddigieknél is komolyabb összecsapás kezdődött. A katonai támadás előkészületeinek taglalása után Zay azt ajánlotta Miksának, hogy erősítse meg az alatta szolgáló hadakat újabb vértetekkel, hogy meg tudja védelmezni az őfelsége hűségére átvált nemeseket és birtokait.³⁵

Balassa átpártolását és az említett hadi sikereket követően a legtekintélyesebb főurak is sorra tértek át Ferdinánd hűségére, köztük a Perényiek, Sulyok György, rozsályi Kun Domokos, Serédi István, és velük jelentős területeket is veszített Erdély. Eközben János Zsigmond országában belső válsághelyzet alakult ki, készülődőben volt a székelyek lázadása, a szászok nyíltan a Habsburg-hatalomátvételt támogatták. Ebben a helyzetben következett be március 4-én a hadadi csata, amelyben János Zsigmond főkapitányai, Némethy Ferenc és somlyai Báthory István súlyos vereséget szenvedtek. Erdélyben megerősödött János Zsigmond belső ellenzéke, ami a külső támadásokkal együtt azt vetítette előre, hogy Ferdinánd győzelme és a tartomány Habsburg-uralom alá jutása elkerülhetetlen. Ferdinánd mégis hamarosan fegyverszüneti tárgyalások megkezdésébe egyezett bele, aminek egyedüli oka a török haderő beavatkozásának veszélye volt.³⁶ János Zsigmondot pedig a királyi hadak győzelmei és előrenyomulása kényszerítették a megállapodásra. Megpróbálta ugyan az oszmánok beavatkozása nélkül rendezni a helyzetet, hiszen belső ellenzéke éppen a Porta erős befolyását kifogásolta, de ez nem sikerült. Végül az egy évre szóló fegyverszünet a lengyel király követe, Cromer Márton krakkói és warmiai kanonok által április 12-én jött létre.³⁷ Megkötésének Ferdinánd részéről egyetlen feltétele volt, hogy János Zsigmond a török csapatokat azonnal vonassa vissza a határról.

34 Zay Ferenc levele Miksa cseh királynak. 1562. jan. 27. ÖStA FHKA HKA SU r. N° 95/2. fol. 956–957.

35 Uo. fol. 956v.

36 A béke szövege: *Bethlen F.*: i. m. 235–237.

37 A fegyverszünet szövege: EOE II. 199–201.

Ekkor a budai és a temesvári pasa seregei már Bihar vármegyében állomásoztak, félő volt, hogy Várad is a kezükre kerül. Szatmárt a fegyverszünet megkötésekor már ostromolták az oszmán hadak, és csak május elején vonultak el János Zsigmond erőteljes közbenjárására.

A fegyverszünet megkötése után nem sokkal, 1562. augusztus 17-én Ferdinánd és a Porta nyolc évre szóló békében egyezett meg, amelyben Szulejmán szultán biztosította a János Zsigmond birtokában lévő területek határainak sértetlenségét, és a status quo alapján a birtoklást. Ferdinánd és János Zsigmond között ezt követően újra megindultak a tárgyalások. Ezek azonban már az új körülmények hozta tárgyalások voltak, és céljuk is megváltozott. A felek között a hangnem már a hadadi csatát követő fegyverszünet nem teljesen azonos értelmezése során ellenségesebbé és zordabbá vált. Brassay János 1562. júliusi bécsi udvari követsége sikertelen volt.³⁸ A Portával kötött béke után Ferdinánd számára világossá vált, hogy a szultán nem fogja hagyni, hogy Erdély Habsburg-kézre kerüljön. Ha vannak is más irányú lekötöttségei, birodalmának ezen a felén akkor is rajta tartja a szemét.

Ferdinánd Erdéllyel kapcsolatos célkitűzései 1562–1563-ban, a történetek következtében módosultak. Elfogadva azt, hogy pillanatnyilag az oszmán befolyás miatt a helyzet megváltoztathatatlan, minden erejével arra törekedett, hogy mondassék ki: Erdély most is és ezután is a Magyar Korona része, és mint ilyen a magyar király birtokai közé tartozik, még akkor is, ha az adott pillanatban más uralja. János Zsigmond véglegesen mondjon le a választott király címről, és ha fiúörökös nélkül halna meg, az általa birtokolt terület térjen vissza a magyar király fennhatósága alá. Az erre vonatkozó tárgyalásokat már János Zsigmond új követével, somlyai Báthory Istvánnal folytatták le az udvarban.

Báthory 1563 áprilisának végén kezdte meg a tárgyalásokat, amelyeknek egyik fő tárgya a már régóta húzódó házassági terv volt. Báthory emlékeztette Ferdinándot arra, hogy 12 évvel korábban fiává és atyai kegyeibe fogadta János Zsigmondot, és egyik leányát ígérte neki feleségül.³⁹ Ferdinánd válasza most egyértelműen elutasító volt. 1560–1562 között, amíg halvány esélye volt arra, hogy Erdélyt vissza tudja szerezni békés úton, folyamatosan késznek mutatkozott a házasság megkötésének engedélyezésére, sőt maga is azt gondolta, hogy ezzel veheti rá János Zsigmondot Erdély átadására. Most azonban közölte, hogy leányai mind férjnél vannak, vagy már elígérkeztek, aki pedig még nem, az hajadon óhajt maradni.⁴⁰ Ferdinánd egyébként válaszában azt is kijelentette: abszurdnak tartja, hogy János Zsigmond *electus rex*-nek nevezi magát, holott ő Magyarország megkoronázott és törvényes királya, sőt már kihirdették a rómaiak

38 Brassay előterjesztése és Ferdinánd válasza: A bécsi titkos levéltár okleveleiből. IX. Történeti Lapok 1875. márc. 7. 775–777.

39 Somlyai Báthory István előterjesztése Miksa cseh királyhoz. 1563. júl. 7. előtt. A bécsi titkos levéltár okleveleiből. XI. Történeti Lapok 1875. márc. 21. 805.

40 Ferdinánd válasza: 1562. júl. 7. előtt. A bécsi titkos levéltár okleveleiből. XI. i. m. 806–807.

királyának, Miksának magyar királlyá koronázására összehívandó országgyűlést is, tehát ugyanazon országnak így egy időben három királya lenne. Határozottan kéri, hogy János Zsigmond ne csak a szultán halála után, ahogyan korábban szó volt róla, hanem most azonnal mondjon le a királyi címről.

Ferdinánd magyar tanácsosai is véleményt nyilvánítottak az említett ügyről, valamint a János Zsigmondnak adható jogokról és ezzel együtt Erdély közjogi helyzetének rendezéséről. Az 1563 júliusában készült tervezetet Oláh Miklós esztergomi érsek, Forgách Ferenc váradi püspök, Tahy Ferenc, Bánffy István és Desewfy János magyar tanácsosok írták alá.⁴¹ Javaslatuk lényege az volt, hogy János Zsigmond maradjon meg Erdély birtokában, viszont az azon kívüli területeket adja vissza Ferdinándnak. Erdélyt is csak bizonyos feltételekkel kellene meghagyni János Zsigmond uralma alatt – javasolták. Először is csak élete időtartama alatt tarthatná meg, de úgy, mint Magyarország és a Magyar Korona tagját. Ha örökös nélkül hal meg, Erdély térjen vissza a Koronához. Ha pedig örököse születik Ferdinánd leányától, akkor a magyar király – Ferdinánd vagy utóda – kérésére tartozzék Erdélyt átadni a cserébe már korábban megígért két hercegségért és az azokhoz tartozó uradalmakért.⁴² A tanácsosok azt javasolták Ferdinándnak, hogy a jogi eljárásokban őrizze meg a régi rendet, miszerint a fellebbezéseket a királyi törvényszék elé kelljen azután is felküldeni.⁴³ Ezzel a tanácsosok nyilvánvaló célja az volt, hogy a magyar király erdélyi részek fölötti joghatóságát ily módon is fenntartsák. A további javasolt feltételek között volt, hogy az Erdélyben, illetve a királyi országrészben lakók a másik területen lévő birtokaikat szabadon birtokolhassák, valamint, hogy János Zsigmond a római katolikus egyházat állítsa vissza és támogassa, alattvalóit is térítse vissza erre a hitre.

A tárgyalások 1563 nyarán egyre intenzívebbé váltak, Báthory nem hagyta magát kijátszani vagy meggyőzteni Ferdinánd tanácsosai által, javaslataikra újabb és újabb válaszokkal állt elő, amivel ismét gondolkodásra késztette a bécsi udvart. Ferdinánd legbensőbb magyar tanácsosai az előbbi opinio után tíz nappal újabb tervezetet készítettek, amelyet megint Oláh, Forgách és Desewfy jegyzett. A János Zsigmond címével és jogaival kapcsolatban folyó vita Erdély közjogi helyzetét is érintette, hiszen a kettő elválaszthatatlan volt egymástól. Az uralkodói titulussal kapcsolatos véleményük az volt, hogy János Zsigmond nem kaphatja meg az általa kért „Magyarország és Erdély fejedelme” (*princeps*) címet, mert egyrészt e cím birtokában bizonyos jogokat is kívánhatna magának, másrészt Magyarország fejedelme csak az lehet, aki egyben Magyarország királya is, tehát a kérés teljesítése eleve lehetetlen. Ami pedig a tartományt, azaz

41 A bécsi titkos levéltár okleveleiből. XII. Történeti Lapok 1875. márc. 28. 825–827.

42 „Porro Transsylvaniam quoque non nisi certis sub conditionibus illi relinquendam censeremus: videlicet ut eam vita sua durante teneret integram cum plena jurisdictione, ita tamen, tanquam membrum regni et corone Hungarice”. I. m. 826.

43 „Servaretur propterea processibus juridicis antiquus ordo, ita videlicet, ut appellationes causarum transmitterentur in sedem regiam, more antiquitus consueto”. I. m. 826.

Erdélyt és annak határait illeti: először is tudtára adták Ferdinándnak, hogy az ország határainak ügyében az ország(gyűlés) beleegyezése nélkül nem dönthetnek, és ki kell kérniük a tanácsosok véleményét is. Nagy erővel tiltakoznak az ellen, hogy Ferdinánd felső-magyarországi részeket, a kért Bereg, Ugocsa és Máramaros vármegyéket átengedje János Zsigmondnak annak fejében, hogy lemond a királyi címről, mert ők erre semmi okot nem találnak. Ráadásul ezzel nyilvánvalóvá válna a királyság megosztottsága, sőt így Erdély mellett a törökök által el nem foglalt országrész nagyobb és jobb része is hozzá kerülne.⁴⁴ Az őt megillető jogokra vonatkozóan János Zsigmond azt kérte, hogy az uralma alá kerülő Erdélyen kívüli területeken kapja meg a birtokadományozás, az ítélkezés és a végrehajtás teljes jogát, és más olyan jogokat, amelyek a királyt illetik. Ennek megadását a tanácsosok mereven elutasítják, hiszen ebben az esetben királyként uralkodna azokon a részekben. Ellenben azt javasolják, hogy János Zsigmond elégedjék meg csak Erdéllyel, ami fölött teljes joghatóságot kap, beleértve a fellebbezés jogát is, tudniillik ezután az erdélyi ügyeket nem kellene őfelségéhez föllebbezni, sem a Korona jogait nem kellene megőrizni Erdélyben őfelsége számára.

A tanácsosok a házasság ügyét is hosszasan fejtegették. Ferdinándot ugyan biztosították arról, hogy megértik, miért nem lehetséges a tervezett házasság egyik leánya és János Zsigmond között, de valójában minden meggyőző erejükkel próbálták rávenni a házasság létrehozására. Azt is kifejtették, hogy ezzel rendbe hozható lenne a sokéves ellenségeskedés, még szövetségessé is lehetne tenni az erdélyi uralkodót, de legalábbis biztos békét lehetne teremteni. Ferdinánd figyelmébe ajánlották azt a közszájon forgó hírt, hogyha a lengyel király örökös nélkül hal meg, János Zsigmondot teszik meg utódjává, akkor pedig neki és gyermekeinek sok nehézséget okozna, ha a leendő lengyel király ellenséges szívvél viseltetne majd az Ausztriai-ház iránt. Végezetül újból hosszasan ecsetelik a tervezett házasság előnyeit, kérve Ferdinándot, hogyha leányát nem is, de unokahúgai vagy rokonai közül valakit adjon hozzá János Zsigmondhoz. Hiszen más országokban is tapasztalható, hogy egy-egy házasság olykor súlyos egyet nem értésnek, évek óta tartó gyűlölködésnek és háborúskodásnak vethet véget. Most is remélhető lenne, hogy egy ilyen házasság hasznára és előnyére lenne őfelségének, gyermekeinek és az országnak is.⁴⁵

Két nappal a tanácsosok levelének megfogalmazása után Ferdinánd választ adott Báthorynak a fölvetett tárgyakra. A cím kérdésében elfogadva tanácsosai véleményét azt kérte, hogy János Zsigmond elégedjék meg az Erdély hercege vagy fejedelme címmel, Magyarország fejedelme ugyanis nem lehet más, csak

44 „quod si sacra Maiestas Vestra hac in parte, postulatis ipsius filii quondam Regis Joannis consentire vellet, (quod tamen nos pauci, qui hic sumus consilarii nulla ratione consulere possumus) manifesta regni fieret divisio, et maior meliorque eius pars que quidem a Turcis superest, illi cederet, preter Transsylvaniam”. A magyar tanácsosok véleménye. 1563. júl. 16.

A bécsi titkos levéltár okleveleiből. XIII. Történeti Lapok 1875. ápr. 4. 841.

45 I. m. 841–842.

annak királya.⁴⁶ Kérte a már említett három vármegye, valamint Munkács, Huszt, Tokaj és Szerencs várainak visszaadását, emlékeztetve az Izabella királyné és közöttte 1551-ben kötött megegyezésre, amellyel nemcsak Erdély, de az azon kívüli magyarországi részek is teljességgel Ferdinánd birtokába kerültek. Továbbá emlékeztetett arra, hogy amikor János Zsigmond és anyja visszatértek, akkor Ferdinánd csak a szultán kérésére és az ő kegyeibe adta vissza Erdélyt, és egyezett bele annak birtoklásába, és erről János Zsigmonddal semmiféle olyan tárgyalást nem folytatott, amelyből azt remélhetné, hogy Erdélyen kívüli területeket átenged vagy átad neki.⁴⁷ Folytak ugyan fegyverszüneti tárgyalások, de azok mindig egy adott időszakra rögzítették, hogy ki mit birtokol, általában annak megfelelően, ami a megkötéskor a kezében volt, és ezeknek érvénye megszűnik a fegyverszünet megszabott idejének lejártával, ugyanakkor nem is bírnak olyan erővel mint egy örök béke megkötésére irányuló megegyezés. Éppen ezért kéri, hogy János Zsigmond elégedjen meg Erdéllyel, amellyel a régi magyar királyok fiai is meg szoktak elégedni. A Tiszán inneni és túli országrésznek a magyar koronától és őfelségétől való elszakítása, és ezáltal – igen nagy veszedelmet előidézve – az ország kettévágása nagyon súlyos következményekkel járna. János Zsigmond adja tehát át Ferdinánd és utódai birtokába az Erdélyen kívüli részeket, mert ezzel nyugalom és béke köszöntene be, hiszen az országrészek mostani zavaros keveredése csak nehézséget okoz.

Erdély vonatkozásában Ferdinánd arra törekedett, hogy ha birtoklásáról az adott pillanatban lemondani is kényszerül, mindenképpen megőrizze a Magyar Királyság részeként és a későbbiekre biztosítsa a magyar király jogait a tartomány fölött, valamint ezt elismertesse János Zsigmonddal is.

Ha az Erdélyen kívüli területek átadása megtörténik – folytatódik a válaszlevél szövege –, az egész ország számára biztosított a béke és a nyugalom. Ebben az esetben Ferdinánd János Zsigmondnak, mint Erdély hercegének, vagy fejedelmének biztosítja a birtokadományozás vagy visszavétel jogát, de a Magyar Koronához ősi jogon tartozó javakból nem idegeníthet el; továbbá az ítélkezés és a végrehajtás jogát is, minden más, a herceget vagy a fejedelmet megillető jogokkal együtt.⁴⁸ Mindezen tárgyalások nem jelentik azt – folytatódik a Ferdi-

46 „Joannem Sigismundum merito posse aut debere contentari eo titulo, quo vocetur dux aut princeps Transilvaniae”. Ferdinánd válasza a Báthory István által elé terjesztett felvetésekre. Bécs, 1563. júl. 18. A bécsi titkos levéltár okleveleiből. XIV. Történeti Lapok 1875. ápr. 11. 854.

47 „Posteaquam vero dictus illustrissimus dux cum serenissime quondam matre sua in Transilvaniam reversus est, maiestas sua caesarea ad requisitionem et in gratiam Imperatoris Turcarum annuerat illi deinceps pacificam possessionem Transilvaniae solius relinquere, nec habuit maiestas sua caesarea cum illo ex eo tempore alios tractatus, quibus illi spem fecisset quicquam extra Transilvaniam concedendi vel permittendi”. I. m. 854.

48 „Et hoc casu maiestas sua caesarea concedet ei tanquam duci vel principi Transilvaniae et haeredibus eius masculis in ipsa Transilvania liberam et plenam auctoritatem et potestatem vel pro se retinendi vel fidelibus suis subditis donandi et conferendi bona, quae successu temporis ad fiscum devolventur, dummodo nihil alienetur ex iis bonis, quae antiquitus et jure ad coronam Regni spectant, item causas dijudicandi et iudicata executioni demandandi, cum aliis functionibus solitis et principi ac duci competentibus.” I. m. 855.

nánd nevében készült javaslat –, hogy őfelsége el akarná szakítani Erdélyt a magyar koronától, amelynek mindig legnemesebb része volt, és most is az, sőt a jövőben is az kell legyen. Sőt, inkább örökre szóló egybekapcsoltságát kifejezni óhajtván, méltányos, és a szükség is megkívánja, hogy János Zsigmond és örökösei Ferdinándnak és örököseinek, az őt követő magyar királyoknak, Erdély alávetettségének és hűségének elismeréseként eskü letételére legyenek kötelesek. Továbbá mint őfelsége és utódai alattvalói és egyben a Magyar Korona tagjai, az ország minden szükségében őfelségének, mint uruknak és fejüknek, az ország megvédelmezésében és megőrzésében segítsenek, amiért cserébe a magyar királyok is Erdélynek, mint alattvalójuknak és az ország jeles tagjának atyai jóindulattal védelmére lesznek.⁴⁹ Végezetül Ferdinánd nevében kijelentik, hogy mind a maga, mind utódai számára meg akarja őrizni a magyar királyok örökösödési jogát, arra az esetre, ha János Zsigmond törvényes fiú örökös nélkül halna meg, vagy ha leszármazottainak férfiága megszakad. A házasságra vonatkozóan a tervezet mereven elutasító. Ferdinánd kijelentette, hogy leányai közül egyet sem adhat, a már korábban ismertetett érvek alapján, de ígéri, hogy unokahúgai vagy rokonai között keres megfelelő feleséget Erdély „hercegének”. Amint tudjuk azonban, ez a házasság sohasem valósult meg.

Összefoglalva: az Erdélyről 1556-ban csupán kényszerből lemondó Ferdinánd, Izabella királyné 1559 őszén bekövetkezett haláláig a felső-magyarországi és a tiszántúli országrész megszerzésére törekedett, egyrészt felismervén a terület gazdasági és stratégiai fontosságát, másrészt azért, hogy minél inkább csökkentse a Szapolyaiak birtokában lévő terület nagyságát. Izabella halála után ismét fellobbant a Magyar Korona részét képező tartomány békés úton történő megszerzésének reménye. Ferdinánd egyszerre kezdett tárgyalásokat János Zsigmonddal, próbálta meg Erdélyt bekeríteni Heraclides Jakab moldvai vajda fellépése által, és kísérelte meg hatalmának belső bomlasztását, elpártoltatni tőle a határ mentén és Erdélyben birtokos urakat. Azt remélte, hogy János Zsigmond javára történő lemondását a Porta is jóváhagyja, hiszen Erdély portai adóját ő is kész megfizetni és a szultán a fiaival folyó hatalmi harccal lesz elfoglalva, nem avatkozik be az Erdélyért folyó küzdelembe. A hadadi csata után azonban kiderült: a magyarországi oszmán hadak nagyon is készek voltak János Zsig-

49 „Caeterum cum maiestas sua caesarea per huiusmodi tractatus nequaquam cogitet Transilvaniam a corona Regni Hungariae cuius semper fuit atque etiamnum est et in posterum esse debebit nobilissimum membrum omnino separare, sed potius cum eo perpetuo coniunctum manere cupiat, aequitas ipsa suadet et necessitas etiam exposcit, quod illustrissimus dux et haeredes ac successores eius masculi maiestati suae caesariae ac dictis successoribus suis Hungariae Regibus in signum recognitionis pro ipsa Transilvania in perpetuum debito fidelitatis et subiectionis iuramento astricti sint, et tanquam subditi ac membrum maiestati eius caesariae ac dictis successoribus suis ipsique coronae ut domino et capiti in omnibus Regni necessitatibus pro conservatione et defensione eius fideliter assistant, prout viceversa maiestas sua caesarea et successores eius Reges Hungariae ipsi illustrissimo duci et dictis haeredibus suis ac saepedictae Transilvaniae tanquam subditis et praeclaro Regni membro benigna et paterna cura, protectione et defensione nusquam sunt defuturi.” I. m. 855–856.

mond oldalán beavatkozni, és ez a győzelmesen előrenyomuló császári-királyi hadakat is megfélemlítette, Ferdinándot pedig fegyverszünetre kényszerítette. Az 1562 nyarán a szultánnal kötött béke biztosította a János Zsigmond uralma alatti országrész határait, és ezt követően a bécsi udvarnak is le kellett számolnia az Erdély visszaszerzésére irányuló tervekkel. Ferdinánd az újrakezdődő tárgyalások során ismét csak az Erdélyen kívüli, Tiszán inneni és túli vármegyék és várak biztosítására törekedett. Emellett továbbra is meg akarta tartani Erdélyt, legalábbis elméletben, a Magyar Korona részeként, valamint igyekezett megőrizni a mindenkori magyar király joghatóságát Erdély fölött, és ezzel egy távolabbi jövőben biztosítani a visszaszerzés lehetőségét maga vagy utódai számára.

Ezen az álláspontján Ferdinánd életében már nem változtatott. A tárgyalások Erdély közjogi helyzetére és uralkodójának a magyar királyhoz való viszonyára vonatkozóan Miksa uralkodása alatt folytatódtak és rövid időre a speyeri szerződésben jutottak nyugvópontra.

TERÉZ OBORNI

PLANS OF THE VIENNESE COURT TO RETAKE POSSESSION OF TRANSYLVANIA, 1557–1563

In 1556 King Ferdinand I of Hungary was forced by the Ottoman sultan to renounce Transylvania. Nevertheless, he did not lose hope of recovering the province, which was a part of the Holy Crown of Hungary. After the death – in the autumn of 1559 – of Queen Isabelle, the widow of King John Szapolyai, Ferdinand once again stepped up his political and military efforts to acquire Transylvania. He began negotiations with John Sigismund (Szapolyai), sought to fence in Transylvania by coming to an agreement with the Moldavian voivoda Jacob Heraclides, attempted the internal disintegration of John Sigismund's power, and made efforts to win the support of nobles with landed property along the border and in Transylvania. His hope was that John Sigismund would surrender Transylvania to him peacefully and that the Sultan would consent to this if Ferdinand continued to pay Transylvania's dues to the Porte. The Porte did not, however, agree to this. Indeed, it provided John Sigismund with military assistance for use in the military clashes in Upper Hungary. In the summer of 1562, Ferdinand was forced to sign a peace treaty with the Sultan. According to its terms, Transylvania remained under Ottoman influence and the rule of John Sigismund. At the same time, Ferdinand insisted upon a declaration that Transylvania had always been and would remain a *membrum* of the Holy Crown of Hungary. In this way, even if control passed temporarily to someone else, he and future Hungarian monarchs could consider the province to be theirs. Ferdinand's intention was to preserve the jurisdiction of the King of Hungary over Transylvania, thereby upholding the possibility of its future recovery.

A katolikus megújulás ellentmondásai

I. Ferdinánd uralma alatt

I. Ferdinánd magyar király hosszú, majd négy évtizedes uralkodása nemcsak az addig egységes Magyar Királyság három részre szakadását hozta. Hasonlóképpen több részre szakadt a buzgó katolikus Ferdinánd uralma alatt a mindaddig egységes katolikus egyház is. A protestáns felekezetek megindultak a kialakulás útján, de megkezdődött a katolikus egyház magára találása is.

Igaz, Magyarországon már I. Ferdinánd trónra lépése előtt sem csak katolikusok éltek, hanem rajtuk kívül az ortodox egyház hívei: szerbek, görögök és románok is. Sok városban virágzó zsidó hitközségek működtek.¹ Találunk eretnekeket is a késő középkori Magyar Királyságban, délen bogumilok, míg északon husziták rejtőzködtek az üldözőik elől. Ennek ellenére joggal mondhatjuk, hogy az ország túlnyomó többsége 1526 körül a római egyházhoz tartozott, míg a 16. század végére a három részre szakadt Magyarország lakóinak mintegy háromnegyede valamelyik protestáns felekezet híve volt.

Alig pár évvel azután, hogy Martin Luther Wittenbergben közzétette a téziseit, a lutheri tanok Magyarországon is megjelentek. A következő évszázadokban a Habsburg-uralkodók mindent elkövettek Magyarországon is, hogy minél jobban akadályozzák a protestantizmus terjedését. Az 1520-as években azonban éppen I. Ferdinánd király okos és művelt nővére, Habsburg Mária királyné, II. Lajos felesége környezetében tűntek fel a lutheri tanokat hirdető első papok és humanisták. A mohácsi csatát követő évtizedekben, legalábbis I. Ferdinánd király uralkodásának végéig, a legtöbben még nem is vették észre, hogy a középkori egyház Magyarországon is végérvényesen több felekezetre szakadt szét. A régi és az új hit követői egyaránt – bár teljesen eltérő módon – a régi egyház megreformálása után egy új, jobb egyház minden keresztényt átfogó egységét remélték. A magyarországi katolikus, evangélikus, református egyháztörténeteket forgató embernek könnyen támad az a benyomása, hogy Magyarországon a mohácsi csatát követő években ezek az egyházak vívták – hol szellemi, hol valószínű fegyverekkel – a küzdelmeiket. Holott ezek a mégoly adatgazdag és ellen-

¹ Haraszti György: A magyarországi zsidóság rövid története a kezdetektől az ortodoxia és a neológia szétválásáig. Bp. 2004. (PhD értekezés, kézirat, s. a.) 6–10., 21–31., további irodalommal.

feleik irányában tárgyilagos munkák is éppen a lényegét fedik el: azt, hogy Magyarországon nagyon sokáig nem váltak szét a különböző egyházak.

Ez nem jelentett magyar különlegességet. Igaz, a reformáció mintaaországában, német földön a konfesszionalizáció, a felekezetek szétválása és a felekezeti határok rögzítése viszonylag hamar megtörtént. Itt ugyanis a katolikus császárral önálló uralkodók, nagyrészt a lutheri reformációt követő tartományi fejedelmek álltak szemben, és ezért itt a felekezeti és politikai határok hamar egybeestek – ahol pedig nem estek egybe, ott erőszakkal egységesítették azokat. Európa azon országaiban azonban, mint pl. Lengyelországban, ahol katolikus uralkodó alatt jórészt, de korántsem kizárólagosan, a kálvini irányzatot követő arisztokrácia és nemesség élt, a felekezeti határok sokáig elmosódtak maradtak. Még Franciaországban is, ahol pedig a „pápisták” és a „kálvinista eretnek” véres vallásháborúk sorozatát vívták a 16. század második felében, a lakosság nagy többsége nem csatlakozott sem a pápa, sem pedig a genfi reformátor mindinkább megmerevedő álláspontjához, hanem egy, a meggyőződése szerint az „igazi” kereszténységet képviselő, közbülső álláspontot foglalt el, mindkét irányzat tanaiból válogatva. Egészen a 16. század végéig, a 17. század elejéig, IV. Henrik uralkodásáig sokan bíztak egy, a vallási egységet legalább francia földön helyreállító, a király vezetésével összeülő, a problémákat „végleg” megoldó nagy francia nemzeti zsinatban.²

Az, hogy a középkori egyház Magyarországon is alapvető reformra szorult, szinte mindenki számára világos volt, azok útja azonban, akik ezt a római egyház belső megújításával, és azoké, akik a pápával való szakítással látták megvalósíthatónak, sokáig nem vált el. 1538-ban még az esztergomi érsek, Várdai Pál is, egyenesen azt mondta a pápai nunciusnak, hogy nem zsinatra, hanem egyetemes jó reformra van szükség az egyházban, és akkor „száz Luther sem győz le minket!” A trentói zsinaton a magyar egyház egyik küldötte a rendkívüli műveltségű Dudith András knini püspök volt. Dudith a trentói zsinat egyik legjobb latin szónoka lett, a török karmai közt vergődő Magyarországról szóló beszédei nagy hatást gyakoroltak a zsinati atyákra. Később azonban – jelezve, hogy milyen átmeneti kor volt ez – igencsak elfordult a zsinat szellemétől, mert feleségül vette a lengyel király egyik udvarhölgyét, és a katolikus hitet elhagyva, maga is protestáns lett.

2 *Thierry Wanegffelen*: Une difficile fidélité. Catholiques malgré le concile en France, XVIe–XVIIe siècles. Paris, 1999. 27–57., 129–160. és *Uő*: Ni Rome ni Genève. Des fidèles entre deux chaires en France au XVIe siècle. Paris–Genf, 1997. A konfesszionalizációra: *Heinz Schilling*: La „confessionalisation”, un paradigme comparatif et interdisciplinaire. Historiographie et perspectives de recherche. *Études Germaniques* 57(2002) 401–420. és *Uő*: Confessional Europe: Bureaucrats, La Bonne Police, Civilizations. In: *Handbook of European History 1400–1600. Late Middle Ages, Renaissance and Reformation. II.* Ed. Thomas A. Brady–Heiko A. Oberman–James D. Tracy. Leiden, 1995. 641–681. A lengyelországi reformáció újraértékelésére, a konfesszionalizáció lengyelországi – a németországitól radikálisan eltérő – szerepére, és a törekvésekre egy lengyel nemzeti egyházra: *Daniel Tollet*: Religious Coexistence and Competition in the Poland–Lithuania Commonwealth. In: *Religious differentiation and cultural exchange in Europe 1400–1700.* Ed. Heinz Schilling–István György Tóth. Cambridge, 2004. (s. a.)

Noha a papok nősülését és a két szín alatti áldozást a katolikus egyház általában addig sem engedélyezte, ezt igen sok, magát őszintén a római hit követőjének tartó plébánosnál is megtaláljuk. Oláh Miklós esztergomi érsek 1561-ben tartott zsinatán a megjelent 119 katolikus pap közül 62 volt nős és 44 áldoztatott két szín alatt. Oláh egyenesen azt írta a trentói zsinatnak, hogy Magyarországon szinte minden katolikus pap nős, és az előkelőbb emberek dicsőségnak tartják, ha leányukat egy pap veszi el.³

Ezért a történész a 16. század forrásait tanulmányozva, csak nehezen döntheti el, hogy I. Ferdinánd király idejében a magyar papok közül ki volt katolikus és ki tekinthető az új hit követőjének. Sok lelkész szinte maga választotta ki, hogy mit vett át és mit hagyott el az új tanításokból. A képlékeny állapotot mutatja, hogy a későbbi koroktól eltérően a protestáns lelkészeket is sokáig a falu plébánosának (*parochus*) nevezték, és ezért a forrásokból nehéz kihámozni, hogy a 16. század derekán egy-egy település lelkésze Luther követője-e, vagy pedig, bár nős és két szín alatt áldoztat, a pápaság elkötelezett hívének tartja magát, esetleg mindkét egyház tanításából egyéni meggyőződése szerint válogatja ki az igaznak tartott hittételeket. A régi és az új sokáig nem vált el egymástól véglegesen, az egyházszakadás nem tűnt visszafordíthatatlannak. I. Ferdinánd még 1563-ban is ragaszkodott ahhoz, hogy a trentói zsinat engedélyezze országai számára a protestáns tanítások közül legalább a két szín alatti áldozást és a papi nősülést, mert még mindig reménykedett abban, hogy így a lutheri irányt követő alattvalói visszatérnek a pápa hűségére – ebben azonban keservesen csalatkoznia kellett.⁴

3 A 16. századi magyarországi vallás- és egyháztörténetre ld. Erdély története. I. Szerk. Köpeczi Béla. Bp. 1986. 459–482. (*Barta Gábor*); *Bitskey István*: Eszmék, művek, hagyományok. Debrecen, 1996. tanulmányait, különösen: Katolikus megújulás és a barokk műveltség. (117–133.) és Magyar művelődéstörténet. Szerk. Kósa László. Bp. 2000. 215–253. (*Bitskey István*). Tömör, kitűnő összefoglalás: *Péter Katalin*: A katolikus megújulás és a protestáns reformáció. In: *Uő*: Papok és nemesek. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból. Bp. 1995. 5–14., és a kötet többi tanulmánya, valamint szintén tőle a reformáció új értelmezése: Magyarország története 1526–1686. Szerk. Pach Zsigmond Pál. Bp. 1985. 506–521. (*Péter Katalin*). Ma sem elavult: *Hermann Egyed*: A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig. München, 1973. 187–232. Rövid, de világos áttekintés: *Karácsonyi János*: Magyarország egyháztörténete. Bp. 1985. 105–209.

4 *Szakály Ferenc*: Virágkor és hanyatlás 1440–1711. Bp. 1990. 158–166.; *Zoványi Jenő*: A reformáció Magyarországon 1565-ig. Bp. 1986. 225–275.; *Hiller István*: A Vatikán és Magyarország (1526–1699). In: Magyarország és a Szentszék kapcsolatának ezer éve. Szerk. Zombori István. Bp. 1996. 153–169. Vö. *István György Tóth*: Old and New Faith in Hungary, Turkish Hungary, and Transylvania. In: A Blackwell Companion to the Reformation World. Ed. Ronnie Po-Chia Hsia. Oxford, 2003. 205–220.; *Heinz Schilling*: Confessionalisation and the rise of religious and cultural frontiers in early modern Europe. In: Frontiers of Faith. Religious Exchange and the Constitution of Religious Identities 1400–1750. Ed. Eszter Andor–István György Tóth. Bp. 2001. 21–36.; *István György Tóth*: Between Islam and Orthodoxy: Protestants and Catholics in Southeastern Europe. In: Cambridge History of Christianity. 6. Ed. Ronnie Po-Chia Hsia. Cambridge, 2004. (s. a.)

A 16. század derekán Magyarországon még átmenetinek tűnt az egyházszakadás: A reformáció legbuzgóbb főúri patrónusai is ragaszkodtak a megszokott ősi rítusokhoz.⁵ Ferdinánd király uralkodásának korszakát, a trentói zsinat lezárása előtti kort talán mindennél jobban jellemzi egy 1551-ben Nádasdy Tamáshoz írt levél. Nádasdyt, aki lutheri irányzat aktív patrónusa volt, az egyik bizalmi embere arról értesítette, hogy „tegnap, azaz Úrnapján, *ahogy ezt hívják*, mindannyian körmeneten voltunk, de a régi visszaélések nélkül, csak himnuszokkal és vallási énekekkel”. A levélíró tehát lelkes örömmel tudatja, hogy a (nyilván pápista jellegűnek tartott) visszaélések nélkül, az evangéliumi hithez méltónak érzett énekekkel tartották meg az úrnap körmenetét – az oltáriszentség protesztáns ünnepe azonban a reformációnak az eukarisztiáról vallott felfogása szerint önmagában is teljes képtelenség.⁶

Ha az egyetemet végzett főúr, kora egyik legműveltebb magyarja, Nádasdy Tamás is még teljes joggal egyszerre tekinthető Luther és a római egyház hívének, akkor elképzelhető, hogy még kevésbé vehették észre a jobbagyok azt, hogy a papjuk immár az új hit híveként prédikál a falujuk templomában. Nős plébánosok is áldoztattak két szín alatt, mégis hűek maradtak Rómához. Az oltáriszentség értelmezése körüli viták finomságait a jórészt írástudatlan parasztok aligha követték. Amíg a kálvini irányzat térnyerésével radikálisan meg nem változott a templomok képe, a szentképek, és szobrok „kihányásával”, az oltár lebontásával, mindaddig – bár erre kevés konkrét adatunk van – a falusiak valószínűleg éppúgy követték papjukat a hitújítás útján, mint százötven évvel később az unitussá lett román parasztok a pópáikat, legfeljebb a templomban a Mária-énekek helyett inkább zsoltárokat zengtek.

Jól mutatják ezt az átmeneti helyzetet a Ferdinánd király uralma alatt az országgyűléseken hozott vallásügyi törvények is. 1548-ban az országgyűlés törvényt hozott az eretnekek ellen, ebbe azonban – mint ezt a lutheri irányt követő városi követek sietve jelentették is haza – a evangélikusokat nem értették bele, mert őket a még szét nem vált egyház tagjainak tekintették. Csak a Krisztus jelenlétét a borban és a kenyérben tagadó, és ezért szentségtörőnek, azaz sacramentariusnak nevezett kálvinisták és az anabaptisták kiűzését rendelték el. 1553-ban az országgyűlés még törvényt hozott a templomokat díszseiktől megfosztókról, a szentképeket elégetőkről és összetörőkről – ez egyértelműen a kálvinisták ellen irányult. Alig három évvel később, 1556-ban azonban az újabb országgyűlés már csak azt a jámbor óhaját foglalta törvénybe, hogy vallási ügyekben mindenki tegyen eleget a kötelességének és más dolgába ne avatkozzon bele, az anabaptistákat viszont négy héten belül űzzék ki az országból. Bár ez utóbbira természet-

5 Szakály F.: i. m. 158–166.; Zoványi J.: i. m. 225–275.; Mihály Bucsay: Der Protestantismus in Ungarn 1521–1978. Graz, 1977. passim.; István György Tóth: Georg Esztregneyei, ein unbekannter „Reformator” in Westtransdanubien. In: Reformation und Gegenreformation im pannonischen Raum. Hrsg. Gustav Reingraber–Gerald Schlag. Eisenstadt, 1999. 27–38.

6 Egyháztörténelmi Emlékek a magyarországi hitújítás korából. V. 1548–1551. Szerk. Karácsonyi J.–Kollányi F.–Lukcsics J. Bp. 1912. 528.

sen nem került sor, az, hogy törvényben a „sacramentáriusokról” már szó sincs, a kálvini irányzat hallgatólagos befogadását jelentette.⁷

Mind Ferdinánd, mind pedig Szapolyai János, a két egymással polgárháborúban álló király buzgó katolikus volt, (akárcsak Erdélyben Izabella királyné), Erdély pedig jó ideig egy pálos szerzetes, Martinuzzi (Fráter) György vasmarkát nyögte.⁸ Ennek ellenére magyar földön a protestantizmus szinte akadálytalanul vívhatta és nyerhette meg a harcát – mintha bizony a 16. században Európában egy vallás terjesztéséhez nem kellett volna legalább annyira ágyú és katona, mint amennyire jó hitvitázó és jó prédikátor.

Bár Ferdinánd és Szapolyai János egyaránt katolikus volt, a polgárháború és a törökökkel vívott élethalálharc közben egyszerűen nem engedhették meg maguknak, hogy a vallási kérdések miatt további híveik tántorodjanak el tőlük, egyik királyi hatalomnak sem volt ereje ahhoz, hogy fellépjen a protestánsok ellen. Emellett azt remélték, hogy a pápaság a törököt kiűző keresztes hadjárat vezetője lehet. Ez az eszme ugyan a 16. századra már teljesen elavult, hiszen a keresztény fejedelmek a pogányok helyett inkább egymással háborúztak, néha egyenesen a szultánnál keresve szövetséget, ugyanakkor azonban 1571-ben éppúgy a pápa szervezte meg az oszmánokat legyőző Szent Ligát, mint 1684-ben.

A pápaság mindvégig feladatának tartotta, hogy segítse a pogányok kiűzését Magyarországról. A leendő IV. Piusz pápa, ekkor még csak a kúria magas rangú hivatalnok, Buda eleste után 1542-ben maga is megfordult Magyarországon egy pápai segélyhaddal. A Szentszék később is többször segítette pénzzel és csapatteszekkel a törökellenes harcokat, beleegyezett abba, hogy magyarországi egyházi jövedelmek tetemes hányadát, akárcsak a püspöki kinevezésekkor járó adók jó részét, a hitetlenek elleni harcra fordítsák. A tizenöt éves háború alatt ez a segítség rendkívül fontos szerepet játszott, amikor VIII. Kelemen pápa az unokaöccse, Gianfrancesco Aldobrandini herceg vezetésével tízezer fős katonaságot küldött Magyarországra, ez a Kanizsát ostromló keresztény sereg mintegy harmadát adta. Ugyanebben az időben a pápa által küldött havi segély nagyobb volt, mint Erdély évi portai adója. Bármilyen messze járt is a pápaság tekintélye a 12–13. századi keresztes hadjáratok idejétől, V. Piusz Szent Ligája győzte le Lepantónál a török flottát, VIII. Kelemen szervezte a tizenöt éves háború végül is csak félsikert elérő keresztény koalícióját, és Magyarországot a törökök uralma alól a XI. Ince által összekovácsolt Szent Liga szabadította fel a 17. század végén. Aligha járt volna el helyesen akár Ferdinánd, akár Szapolyai János király, ha szakít a pápával.⁹

7 Corpus Juris Hungarici. II. 1526–1608. Szerk. Márkus Dezső. Bp. 1899. 1548:5., 1553:7., 1556:25–26., 1563:31–32.

8 Barta Gábor: Vajon kié az ország? Bp. 1988. (Labirintus) 10–38.; Ágoston Gábor–Oborni Teréz: A tizenhetedik század története. Bp. 2001. (Magyar Századok); Zombori István: Fráter III. György. 1551. október 20–december 17. In: Esztergomi érsekek. 1001–2003. Szerk. Beke Margit. Bp. 2003. 247–255., további irodalommal.

9 Fraknói Vilmos: Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római Szentszékkel. III. A mohácsi vésztől Magyarországnak a török járom alól fölszabadításáig. Bp. 1903. passim.; István György Tóth: Relationes missionariorum de Hungaria et Transylvania 1627–1707. Roma–Bp. 1994. 5–37.

A katolikus egyház válságához a mohácsi csata is igen nagy mértékben hozzájárult, amely valósággal lefejezte a magyar katolikus egyházat. Magyarországon soha annyi egyházmegye nem ürrült meg egy napon, mint 1526. augusztus 29-én, a mohácsi csatában: Szalkai László esztergomi érsekkel és Tomori Pál kalocsai érsekkel az élen a püspöki kar fele maradt holtan a csatamezőn. Várdai Pál egri püspök személyében ugyan János király pár hónap múlva már állított esztergomi érseket a magyar katolikus egyház élére, és mivel őt – pártváltoztatása jutalmaként – később Ferdinánd is megerősítette, a két király alatt is csak egy feje volt a katolikus egyháznak, a katolikus egyház pártalapon történő kettészakadását, két párhuzamos esztergomi érsek kinevezését sikerült elkerülni. A 16. század derekán azonban a magyar püspöki kar igencsak foghíjas, és a hivatalukat elfoglalt püspökök közül is csak kevesen törődtek a híveikkel. A kettős királyválasztás következtében a pápák sokáig sem Ferdinánd, sem Szapolyai János jelöltjeit sem erősítették meg, a két király kibéküléseit ezért sorozatos püspökszentelések követték. A váradi békét (1538) követően egyszerre öt püspököt nevezett ki a pápa – erre igen nagy szükség is volt, mert egész Magyarországon már csak három felszentelt püspök élt. 1554-ben azután egy alkalommal tíz püspök kinevezését hagyta jóvá a Szentszék, de 1572-ben megint csak négy élő püspök volt az országban, de ezek közül kettő az öregsége miatt már nem is „hadrafogható”, így Ferdinánd unokája, Rudolf koronázására sem tudott elmenni. A püspökök kinevezésével Ferdinánd király sem sietett, mert így a gazdátlan főpapi jövedelmeket a végvárak fenntartására fordíthatta, pl. az egri püspökség bevételeit az egri vár fenntartására. Az esztergomi érsekség pedig Verancsics Antal halála (1573) után 23 évig állt üresen. A Habsburgoknak, ahogy a hatalmi ellensúlyt jelentő nádorra, úgy a másik jelentős rendi méltóságra, az esztergomi érsekre sem volt szükségük, annál inkább az érsekség hatalmas jövedelmeire.

A katolikus püspökök jó része – akárcsak a középkor végén – főpásztorként keveset törődött híveivel, inkább a királyi hivatalok kötötték le őket. A Habsburgok helytartói, kancellárjai, kamaraelnökei kevés kivétellel mind katolikus püspökök voltak.

A helytartói tisztségeket a király szinte mindig püspökökkel töltötte be, akiknek világi hivataluk időt sem hagyott arra, hogy az egyházmegyéjükkel törődjenek, de attól amúgy is messze, általában Pozsonyban éltek. 1526 és 1608 között 11 püspök és érsek töltötte be a királyi helytartó tisztségét, rajtuk kívül a királyi kegy mindössze egy világi személyt, Thurzó Eleket emelte e tisztségre. A főkancellári tisztség ekkorra már csak díszes cím volt, amit hivatalból (ha volt) az esztergomi érsek töltött be. A valódi hatalmat és valódi munkát jelentő királyi kancellár tisztség azonban a 16–17. században szintén mindig katolikus püspökök kapták, de 1606-ig a kamara elnökei is püspökök közül kerültek ki. Nemcsak Ferdinánd, de Szapolyai János király kormányzatában is találkozunk katolikus püspökökkel, a mohácsi csatáról beszámolót író Brodarics István, továbbá Frangepán Ferenc és Statileo János püspökök Szapolyai hű embereiként diplomáciai feladatokat teljesítettek – miközben egyházmegyéjükben alig fordultak meg. Nem ismeretlen Magyarországon a katona-püspök alakja sem, amelyet Nyu-

gat-Európában II. Gyula pápa (1503–1513), vagy a harmincéves háborúban a spanyol király legtehetségesebb hadvezére, Ferdinánd bíboros, a *cardinal-infante* testesített meg. János király egyik legbizalmasabb híve, a csatákban harcoló Czibak Imre váradi püspök – akit 1534-ben Ludovico Gritti gyilkoltatott meg –, inkább tábornok volt, mint lelkipásztor.

Az utókor szemében persze érdemnek és nem véteknek számít, ha egy püspök inkább a tudományoknak élt, mintsem hogy rendszeresen misézett, bérált, prédikált, vagy a plébánosait ellenőrizte volna, az ilyen főpapok azonban éppúgy nem törődtek híveikkel, mint a világi örököknek élő társaik. Verancsics Antal kora egyik legkitűnőbb tudósa volt, ám első miséjét már érsekként mondta (miután előzőleg hosszú évekig egri püspök volt), és mindvégig többet törődött a történetírással és diplomáciai küldetéseivel, mint egyházával.¹⁰

A középkori Magyarország leghatalmasabb szervezete, a katolikus egyház a 16. század végére pénzügyileg is az összeomlás szélére került. A katolikus püspökségek jószágai – a középkori egyház hatalmának legfőbb záloga – jórészt világiak kezére kerültek. A nyitrai püspökség volt Magyarországon a török támadástól leginkább védett egyházmegye, amely csak 1663-ban került oszmán kézre. Mégis 1528-tól, amikor Podmaniczky István püspök meghalt, a nyitrai püspöki tisztelet három évtizeden át nem töltötték be. A püspökségek birtokait csak Erdélyben szekularizálták teljesen, éppen a buzgó katolikus Izabella királyné kormányzásának idején, Martinuzzi (Fráter) György pálos szerzetes, váradi püspök és erdélyi kincstartó (később bíboros és esztergomi érsek) irányításával. A királyi Magyarországon azonban csak nagyon megcsappant a püspöki birtokállomány, de teljesen nem szűnt meg: A birtokok jó részébe pedig – a Ferdinánd és Szapolyai közti polgárháborút kihasználva – egyszerűen betelepedett valamegyik környékbeli birtokos.

A régi és az új hit követői egyaránt rávetették magukat a meggyengült római egyház birtokaira, más püspöki, kolostori jószágokat pedig az egyébként a régi hit megőrzésén buzgón munkálkodó Ferdinánd király fordított a végvárak ellátására. Maguk a püspökségek mint szervezeti keretek azonban túléltek a reformáció századát – intézményes felszámolásukra 1620-ig, Bethlen Gábor rövid életű magyarországi királyságáig még kísérlet sem történt, hiszen az arisztokráciának tekintettel kellett lennie egyrészt a katolikus Habsburg-dinasztiára, másrészt a pápaságra. Éppen ez az egyik magyarázata a következő években látszólag a semmiből előtörő és igen gyorsan diadalmaskodó katolikus restaurációnak: Magyarországon nem újjáépíteni kellett a katolikus egyházat, hanem csak a meglevő, de kiüresedett kereteket feltölteni, a megrogyant, de megmaradt tábornoki kar alá kellett papokból, szerzetesekből, hívekből hadsereget szervezni.

10 István György Tóth: *Litterae missionariorum de Hungaria et Transilvania (1572–1717)*. I. Roma–Bp. 2002. (Bibliotheca Academiae Hungariae – Roma. Fontes 4.) 27–59.; Johann Rainer: *Die Grazer Nuntiatur 1580–1622*. In: *Katholische Reform und Gegenreformation in Innerösterreich*. Hrsg. France M. Dolinar–Maximilian Liebmann–Helmut Rumpel–Luigi Tavano. Klagenfurt, 1994. 289–293.

A 16. század legvégén, a 17. század elején ezért azután az addig felbomlófélben lévőnek tűnő katolikus egyház látszólag csodálatos gyorsasággal foglalja vissza elvesztett pozícióit.

A püspöki birtokok mellett a középkori katolikus egyház másik nagy anyagi támasza a kolostorok vagyona volt. Magyarországon Nyugat-Európához képest mindig is kevesebb volt a kolostor és kevesebb a szerzetes, főként a zárdák és az apácák száma maradt el a nyugat-európaihoz képest. A szerzetesség felbomlásához a reformáción kívül hozzájárult a szerzetesi életforma – még Luther fellépése előtt jelentkező – általános válsága, a törökök pusztítása, valamint a nagybirtokosok mohósága, amelyet sem a meggyengült államhatalom, sem pedig a megroppant katolikus egyházi hatalom nem tudott megfékezni. A régebbi rendek birtokokkal rendelkező kolostorait a földesurak „szekularizálták”, magyarul elfoglalták, függetlenül attól, hogy a reformáció vagy a régi vallás hívei voltak-e, mert a rendházhoz tartozó jövedelem nagy csábítást jelentett a számukra. Más apátságokból, mint pl. a tihanyi, a zalavári vagy a szentmártonhegyi (azaz pannonhalmi) bencés kolostorokból végvár lett, a török hódítók pedig természetesen elfoglalták és kevés kivétellel el is pusztították a területükre eső kolostorokat.¹¹

A saját birtokaikba évszázada betagolt kolostori földekről a földesurak azután sem szívesen mondtak le, hogy katolizáltak. Az olasz ferences misszionáriusok a 17. század első felében Felső-Magyarországról többször jelentették Rómába, hogy a nemrégiben megtért földesurak katolikus buzgósága példás, és az addig az „eretnekek”, azaz a protestánsok által használt ferences templomokat és kolostorokat szívesen visszaadják a rendnek, de nem a konventuális, hanem az obszerváns ferenceseknek. Pontosan azért, mert a rend ezen ágának nem lehetnek ingatlanai, így a kolostorhoz tartozó, a földesúr „kezelésébe” került jószágokra sem tartottak igényt.

A középkori katolikus egyház harmadik fontos jövedelmi forrása a dézsma (tized) volt. A 16. században a magyar kamara és a nagybirtok – ismét csak az arisztokraták vallási meggyőződésétől függetlenül – rátette a kezét erre a jövedelemre. Rendkívül kedvező feltételek mellett bérbe vette a dézsmát, azt maga hajtotta be és csak a tényleges bevétel töredékét jelentő bérleti díjat adta át a püspököknek. Igaz, a meggyengült püspökségek a világi nagybirtok ellenére, vagy akár csak annak karhatalmi segítsége nélkül egymagukban aligha lettek volna képesek a tized behajtására. A 16. századi protestáns főurak éppúgy, mint majd a következő században a katolikussá lett unokáik egyaránt jószáguk jogos jövedelmének tekintették a parasztoktól behajtható tizedet, amelyet a földesúri kilenceddel együtt beszedtek, és erről nem is szándékoztak lemondani.

1548-ban országgyűlési törvény írta elő, hogy amennyiben a püspökök, apátok és plébánosok nem maguk akarják beszedni a dézsmát – ami a katolikus egy-

11 *Szakály Ferenc*: Pannonhalma a török időkben. In: Mons Sacer. 996–1996. Pannonhalma 1000 éve. II. Szerk. Takács Imre. Pannonhalma, 1996. 15–23.

ház akkori állapota mellett legfeljebb elméleti lehetőség lett volna –, akkor kötelesek az adott birtok tulajdonosával megegyezésre jutni.¹² Ha pedig a pap vagy püspök a dézsmát „a földesurakkal egyességre nem jutván, [...] másnak mérészné bérbe adni”, akkor a dézsmajövedelmet a földesúr minden bérleti díj nélkül kapja meg. A 16. századi birtokfoglalásokra a várurak amúgy is inkább kopjás vitézeket, mint törvénykönyvvel felfegyverzett jogászokat vittek, de a főpapokat ezúttal nemcsak a konkrét erőviszonyok, hanem az országos törvény is rákényszerítette tizedjövedelmeik átengedésére. Ezeknek a bérlete a kor egyik legjövedelmezőbb üzlete volt, ezt sejteti az 1622. évi törvenycikk is, amely előírta, hogy ha a kisebb földesurak a tized árendáját időben leteszik, akkor a hatalmasabb földesurak ne zárják ki őket a bérletből. Ha a *Corpus Juris* 16–17. századi törvényeit a helyes módon olvassuk, azaz nem abból következtetünk a valóságra, amit előírt, hanem azt tekintjük létező gyakorlatnak, amit a jámbor óhajok gyűjteményének tekinthető törvénykönyv eltiltott, akkor máris világos, hogy a kisebb földesurak hiába siettek letenni a tizedért a bérleti díjat, a jó jövedelmet megszerző hatalmas nagyurak elűtötték őket ettől.

Az egyházi dézsmák teljesen a földesúri jövedelmek részévé váltak, és ebben a katolikus urak semmiképpen sem maradtak el protestáns társaik mögött. Jól mutatja ezt az 1647. évi törvény, amely számos apró gyakorlati kérdés mellett rendezte a dézsmák bérletének problémáját is, ezúttal is – mondanunk sem kell – a földesurak javára.¹³ Itt azonban egy évszázaddal az 1548. évi törvény után a földesúr már nem a püspökkel került szembe, hanem a dézsma bérlőjével: Ha a bérlő netalán emelni akarta volna a szokott bérleti díjat, akkor a földesúr maga is behajthatta a tizedet. A földesúr birtokának oly magától értetődő része a tizedjövedelem, hogy a püspökről már nem esik szó, ő majd kap valami csekély bérleti díjat – a kérdés csak az, hogy a készpénzre éhes földesúr maga is dézsma-bérlőnek adja át a behajtás jogát vagy pedig saját maga szedi be a jövedelmet.

A dézsmajövedelem kérdésében a földesurak később sem ismertek tréfát. 1631-ben I. Ferdinánd király horvát bánjának dédunokája, Batthyány Ádám gróf, pár hónappal azután, hogy Pázmány Péter személyes hatására katolizált, levelet kapott az esztergomi érsektől: Ebben Pázmány egyrészt megdicsérte, amiért Batthyány buzgó katolikusként részt vett a máriacelli búcsún, utána azonban rögvést arról panaszkodott, hogy a gróf szolgálai nemcsak elkergették, de jól meg is verték a dézsmát a birtokán beszédni igyekvő szempici plébános emberét. A megtért földesúr egyformán erőszakkal kergette el a birtokairól mind az immár eretnekeknek tekintett protestáns prédikátorokat, mind pedig a katolikus plébánosok tizedszedőit.¹⁴

12 *Corpus Juris Hungarici*. II. 1526–1608. i. m. 1548:60.

13 *Corpus Juris Hungarici*. III. 1608–1657. Szerk. Kolosváry Sándor–Óvári Kelemen. Bp. 1900. 1647:95. cf. 1622:70.

14 *Petri cardinalis Pázmány [...] epistolae collectae*. Ed. Francisco Hanuy. II. (1629–1637.) Budapestini, 1911. 211.: N° 682.; *István Fazekas: Die Rekatholisierung Ádám Batthyáns im Jahr 1629*. In: *Reformation und Gegenreformation im pannonischen Raum* i. m. 297–304.

A katolikus megújulás alapjait Ferdinánd király uralkodása alatt fektették le, de ezeknek az erőfeszítéseknek a gyümölcse már az utódai uralma alatt érett be.

A katolikus megújulás Európa-szerte az egyházban bízvást forradalminak nevezhető változásokat hozó trentói zsinattal (1545–1563) indult el. Magyarország püspökei voltak a legelsőek Európában, akik a trentói zsinat végzéseinek kihirdetését elhatározták, erre azonban országosan mégsem került sor. A székhelyükön tartózkodó, híveiket vizitáló, miséken prédikáló püspökök, az előírt fekete öltözetet hordó, szemináriumban alaposan felkészített, nőtlen és erkölcsös életű, híveiket hetente szónoklattal, katekizálással megerősítő plébánosok csak lassan váltak természetessé a magyarországi katolikus egyházban. Akárcsak a kora újkori Magyarország életét meghatározó másik alapvető normagyűjteményt, Werbőczy István *Tripartitum* nevű törvénykönyvét, a Tridentinum rendelkezéseit is úgy vették át a gyakorlatba és úgy alkalmazták őket, hogy valójában sohasem hirdették ki azokat.¹⁵

ISTVÁN GYÖRGY TÓTH

THE CONTRADICTIONS OF CATHOLIC RENEWAL UNDER FERDINAND I

Hungary was never a country of one religion: in late Middle Ages, not only Catholics, but Orthodox, Jews, heretics lived here too. However, the great majority of the population belonged to the Catholic church. That was to change dramatically during the reign of Ferdinand I. To understand the peculiar situation of Reformation in Hungary, a comparison with Poland and France is more adapt than comparing Hungary to Germany or England. For a very long time, the unity of a purified church was hoped for, by to-be Protestants as well as by the “Papists”. The contradictory situation is well reflected in the contradictory terminology of the sources, making it very difficult to know if the parish priest of a given village considered himself a good Catholic, even if he was married and gave communion in the form of wine as well as bread, or he was a future Protestant. The paper analyses the laws of the Hungarian Diets under Ferdinand I concerning Reformation as well as the financial basis of the Catholic Church and the Protestant churches. The aid of papacy in defence of Hungary against the Turks played an important role in keeping the Catholic church popular among the Hungarian ruling elite even during the Reformation.

15 Wolfgang Reinhard: Il concilio di Trento e la modernizzazione della Chiesa. In: Il concilio di Trento e il moderno. Ed. Paolo Prodi–Wolfgang Reinhard. Bologna, 1996. 27–54.; Fazekas István: Kísérlet a trentói zsinat határozatainak kihirdetésére Magyarországon 1564-ben. In: R. Várkonyi Ágnes Emlékkönyv születésének 70. évfordulója ünnepére. Szerk. Tusor Péter. Bp. 1998. 154–164.; István György Tóth: A forgotten weapon of the Trento Reform: the apostolic visitation. In: Religious Ceremonials and Images: Power and Social Meaning (1400–1750). Ed. Jose Pedro Paiva. Coimbra, 2002. 231–252.; Uő: A Trentói zsinat és Magyarország. Vigilia 64(1999) 339–347.

Oláh Miklós reformtörekvései az esztergomi egyházmegyében 1553–1568 között

A reformáció magyarországi történetében a 16. század joggal nevezhető a siker századának, míg a katolikus egyház számára a vereségek, a térvésztes időszak. A 17. század elején azután az események sorában váratlan fordulat következik be, a katolikus egyház talpra áll, képes megújulni, a társadalom elé ismét vonzó eszményeket állítani. A magyarországi katolikus reform két forrásból táplálkozik. Egyrészt a megújuló világegyház impulzusai hatnak rá, másrészt az előző század hazai tradíciói is jelen vannak. A hazai hagyományok közül a legfontosabb kétségkívül az Oláh Miklós esztergomi érsek irányítása alatt végbement reformkísérlet (1553–1568), amelyre eddig a magyar történettudomány viszonylag kevés, a szlovák történettudomány valamivel nagyobb figyelmet fordított,¹ jóllehet a témára vonatkozólag az esztergomi *Prímási Levéltár* és a *Magyar Országos Levéltár* gazdag forrásanyagot őriz.²

Az Oláh Miklós-féle reformtörekvéseknek is megvan a maguk előzménye. Magyarországon, hasonlatosan más országokhoz, az egyházon belül a 15. század folyamán már igen komoly megújulási törekvések jelentkeztek, amelyek különösen a szerzetesrendek esetében, eredményeket is hoztak. Ez a folyamat a 16. század első felében sem szakadt meg. Mindenekelőtt Várday Pál érsek zsinati tevékenységét kell megemlíteni, aki közel negyedszázados érseksége idején (1527–1549) legalább tíz egyházmegyei zsinatot tartott. Sajnos ezekről a zsinat-

1 Magyar részről e témában összefoglaló munka nem jelent meg. Legutóbb Oláh Miklós születésének 500. évfordulója alkalmából kiadott kötetben *Beke Margit* publikált egy rövid tanulmányt Oláh érsekségéről: *Beke Margit*: Oláh Miklós esztergomi érseksége. In: Program és mítosz között. 500 éve született Oláh Miklós. Szerk. Mózes Huba. Bp. 1994. 7–12. Szlovák részről *Vojtech Bucko* két könyvet is szentelt a kornak: *Mikuláš Oláh a jeho doba 1493–1568*. Bratislava, 1940., ill. *Uč: Reformné hnutie v arcibiskupstve Ostrihoskom do r. 1564*. Bratislava, 1939. Ez utóbbi tartalmazza az Oláh által elrendelt főesperesi vizitációk jegyzőkönyveinek kiadását, sajnos meglehetősen sok hibával. Oláh személyével és reformtörekvéseivel a későbbiekben nagyobb terjedelmű dolgozatban szándékozom foglalkozni.

2 Esztergomi Prímási Levéltár (= PL) főleg az Archivum Ecclesiasticum Vetus részében, a Magyar Országos Levéltár (= MOL) pedig a Magyar Kamara Archivuma E 150 Acta ecclesiastica állományában.

tokról közelebbit nem tudunk.³ Várday működése azonban nem hozta meg a megfelelő eredményt, a katolikus egyház nem tudott kilábalni az anyagi és erkölcsi válságból. A reformáció vonzóbb választ kínált az egyént kínzó problémákra (pl. üdvözülés); a török előrenyomulása, illetve a középkori magyar állam bukása okozta sokk pedig csak tovább növelte az újszerű választ kínáló mozgalom vonzerejét. A kettős királyválasztás után egyre több egyházi jövedelem jutott világi kézre. Mindezekkel együtt a 16. század derekán az esztergomi egyházmegye jelentős területén még működött a katolikus egyház szervezete. Ennek az egyházi szervezetnek a megújítását tűzte céljául ki az új esztergomi érsek, Oláh Miklós (1493–1568).

Amennyire keveset írtak Oláh esztergomi érseki tevékenységéről, olyannyira izgatta a kutatókat a humanista főpap személye.⁴ E helyen életútjának csupán néhány olyan jellemzőjét szeretném kiemelni, amelyek hozzásegítenek a reformtevékenysége megértéséhez. Oláh nem végzett külföldi egyetemi stúdiumokat, az értelmiség azon csoportjához, az ún. *domidoctus*okhoz tartozott, akik hazai iskolákban szerezték meg ismereteiket. A nagyváradi püspöki udvarból útja II. Ulászló (1490–1516) udvartartásába, onnan a királyi kancelláriába vezetett, amely akkoriban egyszerre volt az ország legfontosabb igazgatási szerve, valamint a Jagelló-kori humanizmus egyik centruma. 1526 után Mária királynőhöz csatlakozott, az ő kíséretében – úgy tűnik – részben kényszerből, mivel nem sikerült itthon megfelelő javadalomhoz jutnia, részben talán magánjellegű okokból, Belgiumba utazott, ahol az északi humanizmus számos kiválóságával kötött ismeretséget.⁵ Hazatérve (1539) előbb zágrábi püspök és alkancellár (1543), majd

3 Várday működéséről mind ez idáig nem készült feldolgozás. Leginkább az Egyháztörténelmi emlékek címmel megjelent monumentális forráskiadványt lehet haszonnal forgatni személyére, ill. korára vonatkozólag: Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából. Monumenta ecclesiastica tempora innovatae in Hungaria religionis illustrantia. I–V. 1520–1551. Szerk. Bunyitay V.–Rapaics R.–Karácsonyi J.–Kollányi F.–Lukcsics J. Bp. 1902–1912.

4 A teljesség igénye nélkül néhány publikáció: *Kollányi Ferenc*: Oláh Miklós és Rotterdami Erasmus. Új Magyar Sion 16(1885) 585–604., 736–758.; *Uő*: Oláh Miklós irodalmi foglalkozásai a külföldön. Új Magyar Sion 16(1885) 171–179., 252–262.; *Uő*: Oláh Miklós. Katolikus Szemle 2(1888) 16–64.; *Sörös Pongrácz*: Egy fejezet Oláh Miklós életéből. Katolikus Szemle 18(1904) 113–133.; *Uő*: Ötven év Oláh Miklós életéből. Katolikus Szemle 17(1903) 327–343., 416–432.; *Szemes József*: Oláh Miklós. Esztergom, 1936.; *Merényi Lajos*: Oláh Miklós végrendelete. Történelmi Tár 1896. 136–159.

5 A magánjellegű okok között valószínűleg nagy súllyal szerepelt az Ipolyi Arnold által kiadott Oláh-leveleskönyvben több alkalommal felbukkanó Lucretia: így pl. Oláh Burgio Antal volt pápai követhez 1531. okt. 16-án kelt levelében arról ír, hogy annyit tud Burgio sorsáról, amit a Franciaországból visszatérő Czethlicz szóban elmondott, ill. amit „ex tuis litteris ad virginem Lucretiam datis” megtudott. *Ipolyi Arnold*: Oláh Miklós esztergomi érsek és kir. helytartó levelezése. Bp. 1875. 158–160. (Monumenta Hungariae Historica. Diplomataria XXV.) Lucretia valószínűleg azonos Mária királynő Lucretia de Caballis nevű udvarhölgyével, aki 1527. júl. 29-én az uralkodótól *promissionalist* kapott egy adományra. Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Reichshofkanzlei, Reichsregisterbücher von Ferdinand I. Bd. 1. fol. 126.

1546-ban kancellár, ezt követően egri püspök (1548), végül 1553-ban esztergomi érsek lett. A hazatérését követő években fordult Oláh a katolikus megújulás felé. Noha Oláh elég fiatalon felszenteltette magát (1526), de az első miséig (1552) hosszú út vezetett, egyes vélekedések szerint ez alatt az idő alatt még egy törvénytelen leánygyermke is született.⁶ Sajnos Oláh szellemi útjának, amellyel buzgó főpásztorrá vált, csak néhány állomása ismert. Bizonyosan része volt benne Claudius Jajus (Le Jay) jezsuitának, akivel valószínűleg már 1545-ben az augsburgi birodalmi gyűlésen találkozott, és aki később Bécsben mint a frissen alapított jezsuita rendház első házfőnöke tevékenykedett 1551 áprilisa és 1552 augusztusa között.⁷ Mindezen soványka adatok után meglepő az az erőteljes tevékenység, amelyet Oláh a katolikus egyház megújítása érdekében esztergomi érseki kinevezése után (1553. május 7.) kifejtett.

Az Oláh nevéhez köthető események nem voltak egyedülállóak Közép-Európában, más országokban is megfigyelhetők hasonló megújítási kísérletek. A jóformán csak Bécs városára kiterjedő bécsi egyházmegyében egymás után két reformpüspök is tevékenykedett, Johannes Fabri (1530–1541), majd az írói munkássága miatt jelentős Friedrich Nausea (1541–1552).⁸ A passauai egyházmegye osztrák területén 1561 tavaszán az uralkodó a reform elkezdéséhez szükséges állapotfelmérés céljából vizitációt rendelt el, amelyre az év folyamán sor is került.⁹ A világi hatalommal is rendelkező Ernst von Bayern, a salzburgi érsekség adminisztrátora által 1549-ben összehívott zsinat nem hozta meg a várt eredményt, az első pozitív fejlemények csak utóda, Michael von Kuenburg (1554–1560) idején következtek be. Az érsek 1555 júliusában elrendelte az egyházmegyéje vizitációját, egyelőre vizitátor által, 1557-ben új rituálét bocsátott ki, 1558-ban pedig személyesen indult egyházmegyéje megtekintésére. Fontolgatta a jezsuiták behívását is, amelyről azonban káptalana ellenállása miatt lemondott. Utóda Johann Jakob von Kuen-Belasy (1560–1586) hasonló irányban működött tovább, 1569-ben és 1573-ban jelentős zsinatot tartott.¹⁰

Dél-Németország egyházmegyéi közül a Bajorország és Ausztria között elterülő passauai püspökség bajor részének történetéből egyetlen esemény emelhető ki, a más egyházmegyékkel együtt rá is vonatkozó, 1558-ban elrendelt *Visitatio Bavarica*. Tehát Trident előtt – igaz állami rendeletre – e püspökségben is elin-

6 Kovachich Márton György: *Scriptores rerum Hungaricarum minores*. I–II. Buda, 1798., II. 92. A lánygyermekre, akit Lukrécianak hívtak, és később Liszthy János felesége lett, *Richard Perger*: *Vorgängerbauten der ungarischen und siebenbürgischen Hofkanzleigebäude*. In: *Das ungarische Palais* in Wien. Hrsg. Lajos Gecsényi. Wien, 1994. 33.: 9. jegyzet.

7 Péteri János [*Petruch Antal*]: *Az első jezsuiták Magyarországon (1561–1567)*. Róma, 1963. 18–19. és 24.

8 Nausea személyére *Hedwig Gollob*: *Bischof Friedrich Nausea 1496–1552*. Niewkoop, 1967. Nausea egyébként szintűgy nagy tisztelője volt Erasmusnak, akivel 1525-ben személyesen is találkozott. Oláhtól eltérően magas egyetemi végzettséggel rendelkezett, 1523-ban jogi, sőt, a kor átlagától eltérően 1534-ben Sienában teológiai doktorátust is szerzett.

9 *Ernst Tomek*: *Kirchengeschichte Österreichs*. I–II. Graz–Wien, 1936–1949., II. 321.

10 I. m. 429–430.; *Hans Widmann*: *Geschichte Salzburgs*. I–III. Gotha, 1907–1914., III. 84–89.

dult az egyházi állapotok számbavétele. Esetleges példa volta miatt fontos a korábban már említett augsburgi püspökség, amely ekkor Otto Truchsess von Waldburg irányítása alatt állt (1543–1573). E püspök legfontosabb alkotása a püspöksége centrumában, Dillingenben felállított iskola (1549–1555), a tridentianus szeminárium egyik előképe, amelyet azután 1564-ben a jezsuitáknak adott át.¹¹

A cseh és morva egyházmegyék közül a hagyományos magyarországi kapcsolatai miatt elsősorban Olmütz és Boroszló (Breslau, Wrocław) érdekes. Olmütz esetében az 1540-ben meghalt Thurzó Szaniszló püspök utóda, a történetíró Joannes Dubravius (1541–1553) fellépett a hitújítás ellen. Ebben az utóda nem követte, így változás csak Wilhelm von Prusinowsky alatt következett be (1565–1572), aki jezsuita kollégiumot alapított székvárosában. A tridenti zsinat végzéseinek kihirdetésére itt 1591-ben került sor.¹² Boroszló esetében a lutheranizmus előrehaladásáról lehet leginkább beszámolni Balthasar von Promnitz püspöksége alatt (1539–1562). Valamifajta reform csak Martin Gerstmann püspök idején kezdődött meg (1574–1585), aki 1580-ban egyházmegyei zsinaton a tridenti végzéseket is kihirdette.¹³

A szétesés állapotát tükrözte a lengyel katolikus egyház is, jóllehet – miként Magyarországon – ott is folyamatosan került sor zsinatokra. Ijesztő képet rajzol a lengyel felső klérusról a krakkói káptalan piotrkówi nemzeti zsinatra adott követutasítása. Fordulatot hozott Stanisław Hosius előbb kulmi (1550), majd ermlandi püspök (1551-től) munkássága, mindenekelőtt az 1551-es piotrkówi nemzeti zsinat megbízásából kidolgozott, részben 1553-ban, majd teljes egészében 1557-ben Mainzban kiadott munkája, a *Confessio fidei catholicae christianae* révén. Hosius mint lengyel királyi követ már 1549-ben találkozott Prágában Oláhval, amint az a követségéről készített jelentéséből kiderül.¹⁴ A későbbi eseményekre mint pápai nuncius gyakorolhatott befolyást, mert 1560–1561-ben ilyen minőségben tartózkodott Bécsben.¹⁵ Hosius azért is fontos láncszem, mert bolognai tanulmányai alkalmával a katolikus megújulás olyan jeles személyiségeivel tanult együtt, mint Reginald Pole, Otto von Truchsess, Cristoforo Madruzzo. Tanára volt Ugo Boncompagni, a későbbi XIII. Gergely (1572–1585). Hosius humanista képzettsége és beállítottsága jól ismert. Közvetlen hatása tetten érhető idősebb Draskovich György püspök munkásságában, aki Hosius nyomán Vincentius Lirinensis művét fordította. Reformtörekvéseiben társa volt későbbi utóda (1579-től ermlandi püspök), a történetíró Martin Kromer (Crommer), akinek

11 Wetzer und Welte's Kirchenlexikon oder Enzyklopädie der katholischen Theologie und ihrer Hilfswissenschaften. I–XIII. Freiburg im Breisgau, 1882–1903., XII. 114–118.

12 Wetzer i. m. IX. 842.

13 Wetzer i. m. II. 1246., ill. Joachim Köhler: Das Ringen um die tridentinische Erneuerung im Bistum Breslau (1564–1620). Köln–Wien, 1973.

14 *Franciscus Hipler–Vincentius Zakrzewski*: Stanisław Hosii et quae ad eum scriptae sunt epistolae. I–II. Cracoviae, 1879., I. 376. Ma is jól használható életrajza: Wetzer i. m. VI. 295–301.

15 Die Nuntien Hosius und Delfino 1560–1561. Nuntiaturberichte aus Deutschland. 2. 1. Bearbeitet von Samuel Steinherz. Wien, 1897.

művei mellett személyes kapcsolata is lehetett a magyar egyháziakkal, hiszen – mint a lengyel király követe – többször is megfordult Bécsben.

Oláh tizennégy éves érseki működését az alábbi kulcsfontosságú események köré csoportosíthatjuk:

1. Az új érsek első törekvése egy megfelelő iskola megteremtésére irányult, amely katolikus szellemiségben nevel, és amely egyúttal a papi utánpótlást is képes biztosítani.¹⁶ Ennek jegyében 1554. január 1-jén Oláh közreműködésével egyezés született az 1543-ban Nagyszombatba menekült esztergomi káptalan és a nagyszombati városi tanács között iskoláik egyesítéséről, amelyet a káptalani sublektor irányított volna. 1558-ban az érsek újabb szabályzatot bocsátott ki. Ennek alapján az iskola színvonala lényegesen magasabb lett, a latin mellett már görög és héber nyelvet is oktattak. Az iskola vezetőjét (*superintendens*) komoly teológiai anyag tanítására kötelezte. Feladata volt valamely katolikus szellemű katekizmus előadása, szentírás-magyarázat tartása, a legfelsőbb osztályban pedig már a teológia alapvető tételeit kellett tanítania az „eretnek” állítások cáfolatával egyetemben. Az iskolának az egyházi hivatást vállalók közül huszonnégyet saját költségen kellett táplálnia és ruháznia. A rendelkezés szerint, az egyházmegye igényeinek megfelelően, a tanulók között egyaránt kellett magyarnak, szlováknak és németnek lenni. Ez a kezdeményezés, „ős-szeminárium” azért is fontos, mert ez a magyarországi szervezett papképzés első nyoma, a tridenti típusú szeminárium előképe. Az 1559-ben Nagyszombatba terepszemlére érkező Joannes de Vittoria jezsuita atya szerint az iskolának akkor mintegy 200 növendéke volt.¹⁷ Oláh tovább kívánta fejleszteni az iskolát, hogy fokozatokat is adhasson, erre azonban már nem került sor. Az 1558-as szabályzat további érdekessége, hogy szerepel benne egy nyomda alapításának terve is, ez – bár nem valósult meg – jelzi, hogy az érsek és munkatársai felismerték a nyomtatott betű jelentőségét.¹⁸

Az iskola továbbfejlesztésének gondolata vezette az érseket a jezsuiták nagyszombati letelepítéséhez, amely hosszas tárgyalások után 1561-ben következett be.¹⁹ A jezsuiták első magyarországi alapítása, amely csak hét évig állt fenn

16 A nagyszombati iskolával viszonylag bőséges irodalom foglalkozik. *Horváth Zoltán*: A nagyszombati kat. érseki főgimnázium története. In: A nagyszombati kat. érseki főgimnázium értesítője az 1894–95. tanév végén. Közli: Schlick István. Nagyszombat, 1895. 1–224.; *Fraknói Vilmos*: A hazai és külföldi iskoláztatás a XVI. században. Bp. 1887.; *Békefi Remig*: Oláh Miklós nagyszombati iskolájának szervezete. Bp. 1898. 881–902.; *Ipolyi Arnold*: A nagyszombati iskola a XVI. században. Katolikus Szemle 1(1887) 16–52.; *Mészáros István*: XVI. századi városi iskolánk és a „studia humanitatis”. Bp. 1981. 62–76. Függelékében VII. és VIII. sz. alatt Oláh két iskolai szabályzatát is újra közölte: 158–166.

17 Monumenta Antiquae Hungariae. (= MAH) I. 1550–1579. Ed. Ladislaus Lukács. Romae, 1969. (Monumenta Historica Societatis Iesu 101.) 18. Lukács nyomán újra közli *Mészáros I.*: i. m. 166–167.

18 *Mészáros I.*: i. m. 165. Külön erről *Vendelín Jankovič*: Mišlienka zriadenia tlačiarne v Trnave roku 1558. Historické Štúdie 14(1969) 214–216.

19 Az első magyarországi jezsuita alapítás legfontosabb dokumentumai megtalálhatók a fentebb idézett forráskiadványban (MAH I.), sőt *Petruch A.* révén színvonalas feldolgozással is rendelkezünk róla. *Péteri J.* [*Petruch A.*]: i. m.

(1561–1567), különöző okok miatt nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Nem utolsósorban azért, mert az érsek alábecsülte a várható anyagi terheket.

Az ingyenes oktatás háttérének megteremtése ugyanis jelentős anyagi erőforrásokat követelt. Jóllehet az esztergomi érsekség évi 45 000–50 000 forintos jövedelemmel rendelkezett, az érsek által felvállalt várépítés és várfenntartás (Érsekújvár, ekkor még Oláhújvár) a bevételek jelentős részét lekötötte. A frissen alapított jezsuita rend (rendalapítás: 1540, oktatói tevékenység 1548 óta) pedig nem volt képes megfelelő számú és képzettségű rendtárs biztosítására. Így 1562-ben, a Nagyszombatban Johann Seidel rektor alatt tevékenykedő tizenkét rendtárs között csak két felszentelt pap volt, és öt fő tette már le a szerzetesi fogadalmat, többen még csak novíciusságig jutottak, azaz szerzetesi hivatásuk még próbatétel előtt állt.²⁰ A háttérben pedig már ott munkált a jezsuita rend és a világi papság, főleg a káptalan szembenállása, az utóbbinak egyik vezéralakja a pályája elején álló Telegdi Miklós volt. A katolikus megújulásra gyakran jellemző ellentét azután végképp ellehetetlenítette a jezsuita rend nagyszombati működését, amely a frissen épített székház leégése után, 1567-ben elhagyta a várost.

2. Következő lépésként az érsek megkezdte a káptalanjai rendbe szedését. A káptalanok mint az egyházi középréteg bázisai bírtak jelentőséggel. Esztergom 1543-as elvesztése az egyházmegye képét e tekintetben is némiképpen átalakította. Az egyházmegye székhelyén, Esztergomban működő társaskáptalanok (a zöldmezei Szent György, a hegyfoki Szent Tamás és a vári Szent István) tagságukat elvesztették, csupán a préposti címük élt tovább. Az egyre szerényebb anyagi lehetőségek miatt a székeskáptalanban is lecsökkent a stallumok száma (a 16. század végére 38-ról 24-re). Ugyanakkor felértékelődött az egyházmegye nyugati felében, a töröktől messze eső, fővárossá váló Pozsony társaskáptalanja (14 stallum), illetve a különleges egyházbiztonsági helyzete miatt is érdekes Szepes káptalanja (16 stallum). Görög Mátyás (Mathias Graecus) esztergomi vikárius 1556. március 26-án rendeletet bocsátott ki, amelyben kötelezte az esztergomi káptalan javadalmait arra, hogy térjenek vissza a káptalan székhelyére.²¹ Ettől az időponttól kezdve a káptalan rendben tartása és reformja állandóan napirenden szerepelt. Az esztergomi *Prímási Levéltárban* őrzött érseki protokollumokban számos másolat található, amelyek különböző okokra hivatkozva elrendelték, hogy az egyes kanonokokat megfossszák a javadalmaiktól. Az okok között leggyakoribb a rezidencia-kötelezettség meg nem tartása, az alkohol iránti túlzott vonzalom, és a különösebben nem részletezett tisztátalan élet.²² A káptalan és a katolikus reform kapcsolata nem egyértelmű, a kiváltságos egyházi testület lehetőségei szerint védte a maga autonómiáját a tridenti reformkonst-

²⁰ MAH I. 113–115.

²¹ MOL E 150 Magyar Kamara Archivuma, Acta ecclesiastica Registrata Fasc. 4. N° 31.

²² PL Archivum saeculare, Protokollum-sorozat Protocollum C, ahol pl. 1562. júl. 6-án távolította és *excessusai* miatt megfosztotta javadalmától Szegedi Mihályt, és helyébe Novák Miklóst nevezte ki nyitrai főesperessé.

rukcióban kulcsszerepet kapó püspökkel szemben. Ez sok esetben súlyos konfliktushoz vezetett. Az, hogy ez Esztergom esetében nem így történt, az részben a törököknek „köszönhető”, mert az előrenyomulásuk megrendítette a székeskáptalan anyagi hátterét, ily módon korlátozta mozgásterét. Oláh törekvései mindezzel együtt csak mérsékelt sikerre vezettek. Hiába volt joga kanonoki statumok adományozására, azaz lehetősége a saját maga választott jelölteket a testületbe bejuttatni, a káptalan beállítottságát jól mutatja az érsek végrendeletének azon cikkelye, amelyben könyvtáráról rendelkezik. Döntését, hogy miért nem hagyja káptalanjára a nagy értékű könyvtárát, azzal indokolja, hogy ott ugyanis csak porosodnának, könyvszeretőként csak két kanonokot ismert, Telegdi Miklóst és a dalnát Desich Miklóst. Azt, hogy mégsem volt teljesen eredménytelen ezen évek erőfeszítése, jelzi többek között néhány egyetemi tanulmányok folytatására létrehozott alapítvány, így Mindszenti András és Poklostóy Máté alapítványa a bécsi egyetemen, amelyek lehetővé tették, hogy a káptalan a következő évtizedekben 2–4 növendéket rendszeresen Bécsben iskoláztasson.

3. A középréteg után az érsek az egyházmegyéjéhez tartozó egyháziak újabb csoportját vonta vizsgálat alá, az ún. nagyobb javadalmasokat. A középkor folyamán főleg a szerzetesrendek, de néhány társaskáptalan is azt a jogot kapta kiváltsággént, hogy ne a területileg illetékes egyházmegyes főpásztor *jurisdikciója* alá tartozzon, hanem az esztergomi érsek diszponáljon felettük, ilyen joguk volt például a leleszi, a túróci, a bozói, a jászói, a csornai stb. premontrei prépostoknak, a kolozsmonostori, a borsmonostori, a szentgottárdi, a pilisi, a kapornaki, a csatári stb. apátoknak, valamint a szepesi, a titeli, az aradi, az óbudai, a budafelnehévi és a pozsonyi társaskáptalanoknak. 1557. július 10-én az érsek a fenti nagyobb javadalmasokat augusztus 1-jére, Nagyszombatba egy erre a célra felállított egyházi bíróság (*judicium delegatum*) elé idézte.²³ A megidézetteknek a kinevezésükre vonatkozó kiváltságaikkal együtt kellett megjelenni a káptalani ügyész előtt. A bíróság az alábbi kérdésekkel foglalkozott: van-e a javadalmára megerősítése, a kánoni időn belül felszenteltette-e magát, milyen idős volt, amikor a javadalmat kapta, viseli-e az illető rend öltözékét, több beneficiummal rendelkezik-e, tartja-e a római hitet. Az idézettek nagyobb része meg is jelent a bíróság előtt, és általában tudták is igazolni a jogaikat. Ha birtoklásuk jogosnak találtatott, az érseki megerősítésért cserébe hűségesküt kellett tenniük, amelyben többek között kötelezték magukat arra, hogy megjelennek az egyházmegyei zsinaton. Kifogás általában egyetlen területen merült fel ellenük, a beidézettek többsége nem viselte a javadalma rendi ruháját, azaz a monasztikus apátságok és prépostságok élén többnyire világi papok álltak, akik csak a javadalmakat élvezték. Ez az állapot menthetetlenül a szerzetesi közösségek elsoványodásához vezetett.

4. A középréteg két csoportja után Oláh érsek ismét bővítette a reformokba bevontak körét. Ezúttal a lelkészkedő papság felé fordult a figyelme. Ennek az

23 *Carolus Péterffy*: *Sacrosancta Concilia Regni Hungariae* [...]. I–II. Posonii, 1741–1742., II. 5–32.

egyik első bizonyítéka a Bars, a Nyitra és a Zólyom megyék papsága számára 1558 őszén Znióvárálján²⁴ megtartott zsinat, amelynek az előzményeiről, lefolyásáról keveset tudunk, csupán a végzései ismertek (1558. szeptember 16–18.).²⁵ Az ott kibocsátott, mintegy kétszáz pap által elfogadott 44 pontból álló konstitúció azonban annál lényegesebb, mivel a magyar katolikus reform első részletes dokumentuma. A rendelkezés hat fejezetre tagolódik: foglalkozik az egyházi rendekkel (1–21.), a keresztséggel (22.), az oltáriszentséggel (23–28.), a gyónással (29–36.), a házassággal, illetve a papok öltözkéivel (37–44.).

Az első fejezet korábbi rendelkezések nyomán elrendeli, hogy felszentelés, valamint érseki vagy vikáriusi jóváhagyás nélkül senki ne birtokoljon az egyházmegyében javadalmat. Más egyházmegyében csak vikáriusi engedéllyel szenteltessek fel magukat. Senki ne merészeljen papi rendeket az eretnekektől felvenni. A plébánosok gondoskodjanak róla, hogy azok, akik fel akarják szenteltetni magukat – a megfelelő testímoniumokkal felszerelve – eljussanak az érsekhez vagy *suffragáneus*ához. Senki ne merészeljen a katolikus egyház ellen beszélni, engedély nélkül eretnek könyvet olvasni. Mindenki figyelmét felhívja a kánoni hórak betartására, amelyet breviárium kiadásával kíván megkönnyíteni. A plébánosok kötelesek ünnepnapokon prédikációval okítani a népet, de nem Luther, Kálvin, Bucer és más eretnek szerzők könyveiből, hanem igaz katolikus alkotásokból vett részletekkel. A prédikáció ne legyen disputáció, és ne merüljön bele valamely nehéz és haszontalan teológiai kérdés boncolgatásába, amely csak félrevezeti az egyszerű embereket. A plébános köteles iskolamesterről gondoskodni, aki a gyermekeket helyesen oktatja a hitről, és aki valamely rövid katolikus katekizmust magyaráz nekik. A böjt megtartását a régi szokások szerint a plébános felügyelje. Aldozócsüörtökön és Úrnapiján legyen körmenet. A szentek szobrait és képeit ne dobálják ki a szentegyházakból, ahol ezt megtették, ott állítsák helyre, mivel azok a templom ékességei és díszei. A kegyes férfiak által emelt oltárokat ne rombolják le, ezeknél továbbra is misézzenek. Ha a templomok, oltárok, temetők nem lennének felszentelve, végeztessék azt el. A szentségeket ingyen szolgáltatassák ki, leszámítva a megszokott ajándékokat. A keresztséget régi szentatyák szokása szerint krizmával, a keresztpák és keresztyák jelenlétében nem közönséges, hanem ünnepélyesen megáldott vízzel szolgáltatassák ki.

A misét, a kánonnal, az *oratiókkal* és a *kollektákkal* egyetemben, a katolikus egyház szokása szerint latinul, ne pedig anyanyelven mondják, és akkor is tartásuk meg a végéig, ha nem lennének áldozók. Az Oltáriszentséget egy szín alatt szolgáltatassák ki a világiaknak; és azt – katolikus szokás szerint – a templomban illő

²⁴ Ma: Kláštor pod Znievom (Szlovákia).

²⁵ Kiadta Brezníky János egy, a selmecbányai városi levéltárban őrzött másolatról: A selmecbányai ágost. hitv. evang. egyház és líceum története. I–III. Selmecbánya, 1883–1889., I. 129–134. További példány maradt fenn a Magyar Kamara Archivumában (MOL E 150 Acta ecclesiastica Irregistrata 1. tétel 3. sz.), ill. egy kisebb eltéréseket tartalmazó variáns Esztergomban (PL Archivum saeculare Protokollum B fol. 94–97.).

helyen, tisztán őrizték, minden második héten újítsák meg. Betegekhez a legnagyobb tisztelettel, meggyújtott fáklya kíséretében, előtte csengettyűzve vigyék. Az ostyát minőségi búzából, kovász nélkül készítsék. A megátalkodott eretnekeket, az uzsorásokat, a kiátkozás alatt állókat a plébánosok ne engedjék az Oltáriszentséghez, hacsak nem haldokolnak. Más plébánia alattvalójának a plébános csak akkor szolgáltasson ki szentséget, ha üresedésben van a plébánia.

A plébános fülgyónást végezzen, ne az eretnekek közgyónását. Akik részletezve nem akarják meggyónni bűneiket, azokat ne engedje áldozni. A gyóntató ne sértse meg a gyónási titkot. A feloldozásból ne legyen haszna, mert különben *simoniát* követ el. Krizmát és szentelt olajat a székesegyházból lehet beszerezni, vagy a régi módon juthatnak hozzá. A haldoklókat a katolikus egyház szokása szerint szentelt olajjal kenjék meg.

A plébánosok és áldozópapok tisztán és erényesen, jó erkölcsökben éljenek, hogy nyájuk és a Krisztusban hívők számára példaképek lehessenek. Negyedik fokon belül a plébánosok akadályozzák meg a házasságot, a már megkötött házasságokat bontassák fel, a vonakodókat küldjék az érsek széke elé. Ügyeljenek, hogy a házasságtörés miatt szétválasztottak a másik fél életében második házasságot ne köthessenek, két lehetőséget hagyjanak nekik: vagy megtartóztatják magukat, vagy kibékülnek. A plébánosok a titkos házasságokat tiltsák el, és figyeljenek arra, hogy a házasságkötés előtt annak szándéka három alkalommal kihirdetésre kerüljön. A szüzességi fogadalmat tett pap nem köthet érvényes házasságot. A plébánosok és papok kötelesek illő papi ruhában járni, tonzúrát viselni, szakállukat lenyírni, hogy a pap és világi ember megjelenése között különbség legyen.²⁶

A fent ismertetett zsinati határozat a lelkipásztorkodó papság számára igyekezett útmutatást adni, de nem törekedett arra, hogy teológiai kérdésekben is eligazítást nyújtson. A határozat szerkesztői igyekeztek általánosan elfogadott tekintélyekre, főleg egyházaikra, illetve régi szokásokra hivatkozni. Mindamellet számos újdonság is olvasható a munkában. A reformáció nyomán felértékelődött a prédikáció jelentősége, amelynek megtartására mindenkit figyelmeztet a rendelkezés. Újdonság az is, hogy az iskolamester kezébe – természetesen katolikus – katekizmust kívánt adni. A szentségek kiszolgáltatására, a gyónásra vonatkozó rendelkezések nagy száma egyrészt a katolikus szokások háttérbe szorulását jelzi, másrészt az alsópapsággal kapcsolatos gondokra mutat rá: a gyónási titok megsértésére, a csak pénzért végzett szentség-kiszolgáltatásra. A rendelkezések azt is jelzik, hogy a papi nőtlenség eszménye erősen háttérbe szorult. Az *excommunicatió*ra vonatkozó tételek igazolni látszanak a szakirodalom régóta hangoztatott állítását, amely szerint ezek az eszközök a középkor végére hatástalanná váltak. A házassággal kapcsolatos utasítások mutatják, hogy az egyházjog e mindig kényes területe a 16. század derekán is sok gon-

26 Az Oláh-féle protokollumban található szövegvariáns kisebb eltéréseken, és egyes pontok összevonásán túl többletet tartalmaz a *casus reservati* esetében, részletesen felsorolja azokat, továbbá a zsinat aktáinak mellékletét képezi egy, a rokonsági fokokat bemutató fa.

dot okozott. Meglepő, hogy a „klandesztin” házasságokat már tiltja a rendelet, pedig ezt hivatalosan majd csak a tridenti zsinat *Tametsi* dekrétumába foglalják bele, amelynek elmaradt magyarországi kihirdetése később számos bonyodalmat okoz.

5. Az elfogadott rendelkezések könnyen maradnak holt betűk, ha nem találunk módot a végrehajtásukra. A zsinati rendelkezések számonkérésére a keresztény egyházban ősi módszer a vizitáció. Ezzel Oláh is tisztában volt, ezért 1558 októberében ennek érdekében utasítást bocsátott ki.²⁷ A régóta tervezett vizitációk végrehajtásának ismertetése előtt meg kell emlékezni az 1558. december 2-án Pozsonyban megrendezett püspökkari tanácskozásról, amely a következő években követendő stratégiával foglalkozott, nevezetesen arról folyt a vita, hogy tartományi vagy egyházmegyei zsinatot rendezzenek-e előbb.²⁸ Az álláspontok eltértek egymástól. A tartományi zsinat elsőlegességét képviselte Köves András veszprémi püspök, az egyházmegyeiét Bornemissza Pál erdélyi püspök, nyitrai adminisztrátor. Bornemissza – akinek a nézete végül is győzedelmeskedett – véleménye szerint ajánlatosabb a vizitációkat követően, azok tapasztalataiból kiindulva egyházmegyei zsinatokat rendezni, az ott meg nem oldott gondok fóruma pedig a tartományi zsinat lenne.

A következő évek eseményei a fentebb ismertetett reformprogram alkalmazását bizonyítják. Először is főesperesi vizitációkra került sor, amelynek tapasztalatait jegyzőkönyvbe kellett foglalni. Az 1559–1562 között fennmaradt jegyzőkönyvek bepillantást engednek a főegyházmegyében uralkodó, nem éppen virágzó állapotokba.²⁹ Az esztergomi egyházmegye déli része török uralom alá került (a székesegyházi főesperesség, a nógrádi főesperesség egy része), a katolikus felső hierarchia számára ezen területek megközelítése, és kormányzása komoly gondot jelentett. Egyházmegye-szerre sok plébánia állt üresen, számos helyen sem katolikus, sem protestáns lelkipásztor nem volt. Egyes főesperességekben vagy esperesi kerületekben, mint a tornai főesperességben vagy a bánya- városokban már szinte csak evangélikus lelkipásztorok működtek. A katolikus egyházi szervezet leginkább az egyházmegye nyugati részén maradt sértetlen. A különböző forrásokat összegezve, a vizitált részekben a középkorban mintegy 550 plébánia működött, közülük a 16. század derekán még körülbelül 300 plébánián volt katolikus lelkipásztor. Az egyházlátogatási jegyzőkönyvekben szereplő 280 katolikus pap közül 159 volt nős vagy tartott ágyast. A vizitátor azonban csak 29 személyt talált közülük eretneknek. Ők már egy lassacskán, de biztosan elkülönülő felekezet tagjainak tekinthetők. Mint fentebb már szó volt róla, az eretneknek nyilvánított papokon kívül is a papság egy része két szín alatt áldoztatott, a cölibátus megszegése mindennapos volt, általánosnak mondható a ton-

27 Sajnos az utasításnak csak a jelzetét találtam meg. Sem az eredeti, sem a mikrofilmezett anyagban nem sikerült a szöveget fellelni: PL AEV N° 116/2.

28 C. Péterffy: i. m. II. 35–37. és *Stephanus Katona*: *Historia critica regum Hungariae*. I–XLII. Pestini–Budae–Vacii–Colocae, 1779–1817., XXIII. 344–348.

29 Eredetiek PL AEV N° 2121., kiadásuk: *V. Bucko*: *Reformné hnutie* i. m.

zúra elhanyagolása, a szakállviselés és más, öltözködésbeli visszasságok. A jegyzőkönyvek tanúsága szerint az egyházi vagyon szekularizációja kicsiben is bekövetkezett, végrehajtója és haszonélvezője vagy a helyi nemesség volt, vagy maga a faluközösség, ami egyúttal azt is jelentette, hogy a katolikus egyház elvezítette támogatóit, társadalmi elfogadottsága csökkent.

6. Az egyházlátogatásokon tapasztalt visszasságok orvoslására volt hivatott az egyházmegyei zsinat, amelyre Oláh érseksége idején az említett znióváraljai zsinatot leszámítva négy alkalommal került sor (1560, 1562, 1564, 1566), 1561-ben pedig tartományi zsinatot tartott. Közülük különösen az 1560. évi jelentősége nagy az azon alkotott zsinati határozatok miatt, amelyek átdolgozva Bécsben nyomtatásban is megjelentek *Catholicae ac christiana religionis praecipua quaedam capita* címmel.³⁰ A 37 fejezetből álló munka hitbeli kérdésekben (a fejezetek közel fele sorolható ide) és egyházfegyelmi kérdésekben egyaránt el kívánta igazítani az olvasót. Az ismeretlen szerzők (sajnos csak a lektor, a jezsuita Vitoria ismert név szerint), munkájuk első részében igyekeztek a másik fél által is elfogadott tekintélyekre hivatkozni, emiatt a Szentírásón túl főleg a szentatyákból merítettek. Élő teológusok közül csak néhány név és néhány mű bukkan fel, így például Joannes Faber domonkosnak a miséről írott munkája, Martinus Peresius Ayala, továbbá Stanisław Hosius, akinek nagy munkája, a *Confessio fidei catholicae* egy hasonló helyzetben lévő ország, Lengyelország egyik zsinata kapcsán született meg (1551, Petrikau vagy Piotrków).

A konstitúció a vitás kérdések közül az egy szín alatti áldozás (cap. 5.) és a fülgyónás mellett foglal állást (cap. 6.). A plébánosokkal foglalkozó fejezetek (cap. 23–24.) lényegében megismétlik a znióváraljai zsinat idevágó rendelkezéseit. Ezek alapján az eszményi pap nőtlen, nem részeges, világi foglalkozásoktól (uzsora, kereskedés) távol marad, a plébániáján tartózkodik, híveinek rendszeresen misét mond, prédikál, egy szín alatt áldoztat és csak fülgyóntatást végez, eretnek könyveket nem olvas, a templomot és berendezéseit tisztán tartja, szentség-kiszolgáltatásért külön ajándékot a szokásos oblációkon túl nem fogad el.

A határozatok 25. fejezete elrendeli, hogy ha van rá anyagi lehetőség, a pap fizessen tanítót, aki az olvasást, az egyházi énekeket és az írást oktatja. Az iskolamesternek a jezsuiták kisebb katekizmusát, vagy valamely más katolikus katekizmust kell az oktatásnál használnia.

A zsinati konstitúció a katolikus reform egyik kulcsává a főespereseket emelte, akik kötelesek voltak a joghatóságuk alá tartozókat vizitálni, erről írásban számot adni az érseknek vagy vikáriusának (24. cap.). Egyébként is minden vitás kérdésben kötelességük volt a plébánosok támaszául szolgálni. Így többek között hozzájuk kellett fordulni az eretnek könyvekkel is, amelyeket ki-ki köteles volt – kiátkozás terhe alatt, amely alól csak a pápa adhatott feloldozást – meghatározott időn belül a főesperesnek beszolgáltatni. Főpapi hozzájárulás nélkül a továbbiakban nem lehetett könyvet sem ki-, sem eladni.

30 Újabb kiadása: C. Péterffy: i. m. II. 43–129.

Az egyházlátogatási jegyzőkönyvek és a zsinaton személyesen megjelent papok láttán az egyik központi problémává a papi házasság, és a két szín alatti áldoztatás kérdése emelkedett. Az érsek és Hosius pápai nuncius ez ügyben folytatott beszélgetése nyomán született meg az a pápai bréve (1560. október 7.), amelyben IV. Pius felszólította a teológiai bizottság állásfoglalása nyomán az esztergomi érseket az ágyas papok letételére, az Oltáriszentség kiszolgáltatásában pedig a katolikus szokások megtartására, azaz a két szín alatti áldoztatás gyakorlatának megszüntetésére.³¹

A pápai bréve nyomán Oláh a következő évben újabb zsinatot hívott össze, amelyen bíróságot is felállítottak.³² E bíróság feladata lett, hogy a megjelent papokat megvizsgálja, és megállapítsa: nők-e vagy nem, illetve azt is, milyen módon szolgáltatják ki az Oltáriszentséget. A megkérdezettek többsége – a vizitációk ismeretében ez nem meglepő – nős volt, de, hogy a fenyegető felfüggesztést elkerüljék, egy kivételével vállalták, hogy elbocsátják a feleségüket. Elhatározásuk azonban csak falujukba való visszatérésükig tartott, ahol többségükben ismét a feleség megtartása mellett döntöttek, még akkor is, ha emiatt el kellett hagyniuk plébániájukat.

A bíróság tevékenysége nyomán kialakult helyzetet ismertette Oláh Miklós a tridenti zsinathoz 1563. május 25-én intézett levelében. Írásában elmondta, hogy az utasításoknak megfelelően eljárva a nős papokat letette, de helyükbe nem tudott más papot adni. A kevés újonnan felszentelt pap rövid időn belül maga is megházasodik. A világiak körében pedig annyira nagy a két szín alatti áldozás utáni igény, hogy ha a pap nem hajlandó őket megáldoztatni, képesek kiűzni azt birtokukról. A kettős szorítás eredménye az lett, hogy a katolikus papok száma rohamosan csökkent, az eretnecség térnyerése pedig annál lendületesebbé vált. Ebben a helyzetben a zsinattól kért útmutatást.³³ A közvetlen válasz nem ismeretes, de a hozott határozatok mégis felvilágosítást adnak a felvetett problémákról. Az események a németországi és a közép-európai katolicizmus számára kedvezőtlenül alakultak, amennyiben a tridenti zsinati határozatok választás elé állították az itteni papokat, elutasítva a kehely és a papi házasság utáni igényeiket. A zsinaton vereséget szenvedett az I. Ferdinánd császár képviselte nézet, amely e téren adott engedményekkel próbálta meg kifogni a szelet a reformációs irányzatok vitorlájából.³⁴ Nem lehetetlen, hogy a fenti Oláh-levél az uralkodó nézeteinek alátámasztására született meg.

31 A mind ez idáig kiadatlan brévét idézi Péteri J. [*Petruch A.*]: i. m. 94., ill. *Galla Ferenc*: Magyar tárgyú pápai felhatalmazások, felmentések és kiváltságok a katolikus megújulás korából. I. Bp. 1947. (Regnum-könyvek I. Egyháztörténeti források. 1.) 17., 114.

32 *Kollányi Ferenc*: Zsinati bíróság Magyarországon 1561-ben. *Magyar Sion* 9(1895) 81–99. Az alapvető forrásként használt jegyzőkönyv ma MOL E 150 Registrata Fasc. 4. N° 35 jelzet alatt található.

33 *Franz Bernhard Buchholtz*: Geschichte der Regierung Ferdinands. I–IX. Wien, 1831–1836., IX. Urkundenbuch. 694–698. A levél ismertetése megtalálható *Fraknói Vilmos*: Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római Szentszékekkel. III. 1526–1689. Bp. 1903. 135–136.

34 *Bruno Kassowitz*: Die Reformvorschläge Kaiser Ferdinands I. auf dem Konzil von Trient. Wien, 1906.; *Zipser Sándor*: Dudith András a trienti zsinaton. Bp. 1938.

A vereség nyomán a Szentszék és a Habsburg-uralkodó közötti szakadék elmélyült. Jóllehet némi vonakodás után IV. Pius 1564. április 16-án kilenc birodalmi egyházmegyében és az esztergomiban engedélyezte, hogy a kelyhet világai számára is kiszolgáltassák, a rendelkezés azonban különböző okok (kiszolgáltatási feltételek, az egyháziak egy részének húzódozása) nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket.³⁵ Ez a magyarországi katolikus egyház számára különösen veszélyes helyzetet eredményezett: Egyrésztől rászorult az uralkodó támogatására, 1557-ben sikerült például az egyházi méltóságok betöltésére, az egyházi vagyon védelmére és a vizitációk támogatására vonatkozó országgyűlési határozatokat elfogadtatni (11. tc.), másrésztől viszont féltő volt, hogy a pápaság támogatása nélkül mindez legitimációját veszti.

A kialakult helyzet miatt eleve kudarcra volt ítélve a magyar püspökök kísérlete a tridenti zsinat határozatainak kihirdetésére. Az egyetemes zsinat határozata értelmében a hozott végzéseket egy, de legfeljebb három éven belül minden országban közzé kellett volna tenni. Ez ügyben 1564 márciusában a magyar püspökök Pozsonyban tanácskozássra gyűltek össze, amelyről többek között egy március 6-án kelt püspökkari jegyzőkönyv is tudósít.³⁶ Ennek értelmében a tridenti határozatok kihirdetése végett a magyar püspökök az év december 1-jére szándékoztak tartományi zsinatot egybehívni Pozsonyba. Ezt megelőzően tervbe vették előkészítő egyházmegyei zsinatok tartását. Az uralkodó azonban, a pápai politikára válaszul, nem engedélyezte az összejövetel megtartását, és a határozatok kihirdetését. A történeti Magyarország esetében hivatalosan erre csak másfél évtizeddel később, 1579-ben egyedül a győri egyházmegyében került sor, Draskovich György püspök által.³⁷

A határozatok közül csupán egyetlen passzust sikerült gyorsan keresztülvinni. Az 1566-os egyházmegyei zsinaton Oláh, a pápai intést követően, a szemináriumokra vonatkozó határozat értelmében egyházmegyei szemináriumot alapított tíz főre (a végleges alapítólevél 1566. július 1-jén kelt).³⁸ Ez az aktus volt egyben az Oláh vezette reformmozgalom egyik utolsó lépése. A fentebb vázolt

35 A két szín alatti áldozás magyarországi története még feldolgozatlan. A pápai rendelkezés kihirdetésére Nagyszombatban, 1564. okt. 3-án került sor. A kiszolgáltatás módja körül felcsapó indulatokról a jezsuita forrásanyag alapján *Petruch A.* is beszámol. *Péter J. [Petruch A.]*: i. m. 276–277. és MAH I. passim. Úgy tűnik, hogy az engedély visszavonására valamikor a 16. sz. végén kerülhetett sor. A passauai egyházmegyében 1600. okt. 3-án hirdették ki a vonatkozó pápai rendelkezést, míg a bécsi egyházmegyében erre – a reakcióktól félve – csak 1607. aug. 4-én került sor. A magyar püspökök közül Kutassy győri püspök ez idő tájt kapott pápai megrovást, hogy a Mannersdorffban élő katolikusok számára meghosszabbította a kehely használatának jogát. *E. Tomek*: i. m. II. 328–329. és 512–513., valamint *Galla F.*: i. m. 18.

36 *Fazekas István*: Kísérlet a trentói zsinat határozatainak kihirdetésére Magyarországon 1564-ben. In: R. Várkonyi Ágnes Emlékkönyv. Születésének 70. évfordulója ünnepére. Szerk. Tusor Péter. Bp. 1998. 154–164.

37 *Koltai András*: A győri egyházmegye 1579. évi szombathelyi zsinata. Magyar Egyháztörténelmi Vázlatok. Regnum 7(1995) 3–4. sz. 41–60.

38 *Fraknói Vilmos*: Az első magyarországi papnöveldé. Új Magyar Sion 3(1872) 801–809.

politikai helyzet sarokba szorította a magyar katolikus egyházat, amelynek mozgástere az uralkodó és a rendi társadalom vezető rétegének, a nemességnek támogatása nélkül végzetesen leszűkült. A reformmozgalom nem a katolikus egyház megújulásához, hanem a még meglevő struktúrák fellazulásához járult hozzá. Minden jel arra mutat, hogy jelentős lökést adott a felekezetek végleges elkülönülése lassan lejátszódó folyamatának az esztergomi egyházmegye területén. A társadalmi háttér hiányában a magyar katolicizmus sorsa egyelőre a vegetálás volt.

Ha mérleget kívánunk vonni az 1554 és 1568 között lejátszódott eseményekről, az Oláh-féle törekvések egyik jelentőségét abban kell látnunk, hogy a magyar katolikus egyház számára alapot jelentett a következő században bekövetkezett megújuláshoz. Másrészt a mozgalom fegyvertára: a vizitációk, a zsinattartás, az iskola és a nyomda jelentőségének felismerése, a jezsuiták alkalmazása, mind azt jelzik, hogy a tridenti zsinaton határozatokba foglalt megújulási program nem teoretikusok fejében született meg, hanem egy több évtizedes folyamat eredménye volt.

ISTVÁN FAZEKAS

MIKLÓS OLÁH'S ATTEMPTS AT REFORM IN THE ESZTERGOM DIOCESE BETWEEN 1553 AND 1568

In the mid-sixteenth century, under the leadership of Miklós Oláh (1493–1568), archbishop of Esztergom from 1553 until 1568, a great attempt at reform was made in Hungary. The aim was to implement a well-considered programme, similar to the reform package of the third stage of the Council of Trent. The events of Miklós Oláh's fourteen-year term as archbishop support this conclusion. 1. The first measure of the new archbishop sought to establish a school inspired by Catholic teaching. Thus, in 1558 he merged the Esztergom cathedral school, which had fled to Nagyszombat in 1543, with the local municipal school. In 1561 he passed leadership of this institution to the Jesuits. The Nagyszombat College established at that time – the first Jesuit institution in Hungary – operated, however, for just seven years, until 1567. 2. His next step was to sort out the archdeanaries (Esztergom, Pozsony, Szepes) in his diocese. He deprived the troublesome, morally problematic canons – some of whom were failing to meet their obligation of residence – of their stipends. 3. In 1557 he called the so-called larger beneficiates (including several monasteries and chapters of collegiate churches) before him in order that they should verify their rights and prove that they were living decently. 4. Subsequently, the archbishop's attention turned to the ministering clergy. In 1558 he announced a particular council in the central part of the diocese, at which a partial constitution was drawn up, with practical instructions primarily for the ministering clergy. 5. In order to determine the religious circumstances of the lower clergy and the diocese overall, from 1559 onwards deanery visitations were made in the diocese of Esztergom. The surviving records of such visitations shown that the Catholic Church was relatively well-organised in the western part of the diocese, while in the east the reformation had already become firmly established, and the southern margins were under Ottoman rule. 6. In order to remedy the problems identified in the course

of the visitations, Oláh convened four diocesan councils (in 1560, 1562, 1564 and 1566) and held a provincial council in 1561. The visitations and the councils demonstrated that the central problems of the reform were priest marriages and Holy Communion with bread and wine, which suggests that it was no accident that they were emphasised in the reform ideas of Ferdinand I. Nevertheless, in his breve of 7 April 1560, Pope Pius IV ordered Archbishop Oláh to dismiss married priests and the Council of Trent came to a similar decision. As a result the gap between the Holy See and Ferdinand I and Maximilian became even wider, which also jeopardised the position of the Hungarian Catholic Church. Under such circumstances there was no possibility of announcing the decisions of the Council of Trent, and the reform waned. Faced with a choice, most of the lower clergy became more open towards the Reformation or simply continued their previous behaviour. Without the support of the king and the nobles who headed the estates, the room for manoeuvre of the Hungarian Catholic Church became fatally narrow. The reform movement no longer sought the renewal of the Catholic Church, but contributed to the rebellion against the existing ecclesiastical structures. All indications suggest that this gave a significant push to the process that gave rise to the various denominations. In the absence of a proper social base, for the time being Hungarian Catholicism was doomed to vegetate.

A horvát bán katonai jogkörének változása a 16. század első felében

Az előzmények

A 16. század első fele óriási változásokat hozott a Magyar Királyság kapcsolt részének tekintett Horvát Királyság történetében. Az ekkor ereje teljében levő Oszmán Birodalom állandó terjeszkedése alapjaiban rajzolta át az egész Balkán-félsziget politikai, gazdasági, társadalmi arculatát. Ennek a hatásnak következtében a horvát–dalmát–szlavón bán polgári és katonai igazgatása alatt álló térségben megindultak az etnikai arányokat máig hatóan gyökeresen megváltoztató migrációs folyamatok. Ugyancsak e nyomás miatt kerültek szorosabb kapcsolatba a középkori Horvát Királyság, és a korábban Magyarországhoz tartozó Szlavónia¹ török által meg nem szállt maradványai² a Habsburg Birodalom osztrák örökös tartományaival.

-
- 1 Szlavónián a középkorban a 13. századtól a Gvozd-hegységtől (a mai Kapela-hegység) a Száván át északkeleti irányba húzódó területet értették, ami magába foglalta Körös, Varasd és Zágráb és a kicsiny Verőce vármegyét, mely utóbbit Mátyás rendelte a szlavón bán alá. A terület, bár jelentős függetlenséggel rendelkezett, a Drávától északra fekvő területtel mutat rokonságot, hiszen a magyarországi vármegyeszerkezet a Horvát Királyságban nem került bevezetésre. Az itt élőket nevezték tótoknak, németül *windisch*-eknek, megkülönböztetésül a tenger melléki *krobat*-októl. A témához ld. *Bak Borbála*: Magyarország történeti topográfiája. Bp. 1997. 56–59.; *Mályusz Elemér*: A középkori magyarság település- és nemzetiségpolitikája. Bp. 2002. (Kisebbségkutatás könyvek) 207–229.; *Uő*: A magyar társadalom a Hunyadiak korában. A hűbériség és rendiség problémája. In: Mátyás király emlékkönyv születésének ötszázéves évfordulójára. I. Szerk. Lukinich Imre. Bp. 1940. 378–381.; *Pálffy Géza*: Horvátország és Szlavónia a XVI–XVII. századi Magyar Királyságban. *Fons* 9(2002) 107–121.
- 2 Horvátországon eredetileg a Gvozd-hegység és az Adriai-tenger között elhelyezkedő területet értették, amelynek keleti határa a Szana és Vrbasz folyók voltak (természetesen ez már a középkorban is a szomszédok pillanatnyi erejétől és szándékaitól függött) és fővárosa Tengerfehérvár (Biográd) volt. Ez mindenkor külön ország (*regnum*) maradt, régi zsupánásai is tovább éltek, sőt, míg Szlavóniában a magyar törvények szerint, addig itt saját jogszokásuk alapján folyt a bíráskodás. Egészében véve sejthető, hogy Horvátország és Szlavónia között már a 11. században is éles választóvonal húzódott, és Szlavónia betagozódása előtt inkább függött a magyar királyságtól, mintsem a horváttól. *Engel Pál*: Szent István birodalma. A középkori Magyarország története. Bp. 2001. (História könyvtár. Monográfiák 17.) 33.; *Korbuly Imre*: A báni méltóság tekintetével a horvát–dalmát- és tótországi bánágok történelmi és közjogi viszonyaira. Pest, 1868. 99.

A 15. században mind erősebbé váló török fenyegetés kényszerítette ki a két, korábban többnyire külön kormányzat alatt álló tartomány kormányzati vezetői szinten történő egyesítését.³ Bosznia nagy részének eleste után (1463) Mátyás új védelmi rendszer kiépítését határozta el.⁴ Ennek keretében 1476-ban egyesítette a horvát–dalmát és a szlavón báni tisztséget, és megtette a mindenkor bánt Zágráb, Varasd, Körös, Verőce, Dubica, Szana és Orbász megyék legfőbb katonai és polgári vezetőjévé Bihács központtal.⁵ A királynak az volt a célja, hogy a tengertől az Al-Dunáig a bán (*banus Croatiae et Slavoniae*) egységes irányítása alá rendelje a végvárak kapitányait, illetve a terület vármegyéinek mozgatható seregeit.⁶ Ezekben a megyékben a bán a király helyettese volt, a nádorral és az országbíróval megegyező jogokat élvezett és ő volt a legfőbb katonai vezető is.⁷ Ő szedte be a királyi adókat, amelyeknek harmada hivatala fejében őt illette. Familiárisai közül kerültek ki a vicebánok, amely tisztség hagyományosan a zágrábi és a körösi ispáni címmel is együtt járt.⁸ A báni jogkörök közé tartozott a szlavón rendek tartományi gyűlésének (*conventus statuum regni Slavoniae*) és közgyűlésének (*generalis congregatio*), illetve a horvát országgyűlésnek (*sabor*) az összehívása.⁹ A bán jelentős katonai erővel is rendelkezett, hiszen Zsigmond uralkodása (1387–1437) óta a bánok 500–500 lovast voltak kötelesek kiállítani, és emellett a nemesi bandériumok, és vármegyei csapatok felett is rendelkeztek.¹⁰

3 Arra, hogy a horvát–dalmát, ill. a szlavón báni cím korábban mennyire vált el egymástól ld. Engel Pál: Magyarország világi archontológiája 1301–1457. I. Bp. 1996. (História könyvtár. Kronológiák, adattárak 5.) 16–34.

4 Ene névze alapvető: Pálffy Géza: A török elleni védelmi rendszer szervezetének története a kezdetektől a 18. század elejéig. (Vázlat egy készülő nagyobb összefoglaláshoz.) Történelmi Szemle 38(1996) 163–217.

5 Mellette 1479-ben létrehozta Temesköz központtal az „Alsó Részek Főkapitányságát” a temesi ispán vezetésével, aki alá 14 megyét rendelt, ill. a védelmi vonal harmadik nagy egységét, az erdélyi területeket az erdélyi vajda vezette. Pálffy G.: A török i. m. 169–171.

6 A külső, legveszélyeztetettebb fekvésű végvárakat Mátyás Szörény, Belgrád, Szabács, Szrebernik és Jajca központokkal bánságokba szervezte, amelyekből az első négyet a temesi ispán, míg a jajcai bánságot a horvát bán alá rendelte. Engel P.: Szent István i. m. 257. Hauptmann csak a jajcai és a szreberniki határba nság jelentőségére figyelt fel. Ferdo Hauptmann: Die k. k. Militär-grenze im Südosten. In: Bericht über den zehnten österreichischen Historikertag in Graz, veranstaltet vom Verband Österreichischer Geschichtsvereine in der Zeit vom 20. bis 23. Mai 1969. Red. Hanns Leo Mikoletzky. H. n., 1970. (Veröffentlichungen des Verbandes Österreichischer Geschichtsvereine 18.) 35–49.

7 A király nevezi ki posztjára a horvát rendek megkérdezése nélkül, esküjüket is az 1486:33., ill. az 1492:33. tc. értelmében a király vagy megbízottjának kezébe kellett letenniük.

8 Eckhart Ferenc: Magyar alkotmány- és jogtörténet. Bp. 2002. 127. A szlavóniai báni ítélőszék Zágrábban, míg a horvát Kninben volt. Korbuly I.: i. m. 99–100.

9 A horvát sabort azonban a horvát bán nem hívhatta össze. Korbuly I.: i. m. 105.; Pálffy G.: Horvátország és Szlavónia i. m. 111.

10 Ezért fizetésük felett évente 10 000 forintot készpénzben és 1000 forintot sóban húztak az uralkodótól, valamint a tartományból befolyó jövedelmekből – városok adója, marturia (Szlavóniában szedett nyestadó), vámok és harmincadok – is részesedtek. Korbuly I.: i. m. 108–109.

A középkori előzmények alapján érthető meg a báni jogkör átalakulásának a 15. század végén kezdődő és a 16. század első felében beteljesedő folyamata. A báni cím elértéktelenedését elsősorban a Magyar Királyság déli határait elérő oszmán támadások okozták. Miközben a horvát nemesség súlyos áldozatok árán sem tudta megállítani az oszmán seregeket, és azok mind nagyobb szeleteket hasítottak ki előbb a horvát, majd a szlavón területekből, egy új hatalom is megjelent a színen, amelynek célja az oszmán terjeszkedés megállítása volt. Ezt az új hatalmat a belső-ausztriai Habsburg örökös tartományok: Stájerország, Krajna és Karintia képviselték.¹¹ Ezek a tartományok kezdetben csak *ad hoc* jelleggel, majd az 1550-es évektől egyre tudatosabban és rendszeresebben vettek részt a terület katonai védelmi rendszerének kiépítésében és működtetésében, ezzel azonban meggyengítették a középkori báni intézményt. Az osztrák tartományok egyre nagyobb térnyerése miatt ugyanis a bánoknak mind kevesebb olyan erőforrás maradt a kezükben, amelyet a védelemre fordíthattak volna. A határ mentén dúló háború pedig menekülők tömegét indította el a boszniai és szerb területekről a keresztény vidékek felé, hogy ott találjanak menedékre és megélhetésre. A menekült népcsoportok igénye találkozott az osztrák katonai vezetők elképzeléseivel, akik a török veszély elhárítására egy olyan állandó hadsereg létrehozásán fáradoztak, amelyet a pénzügyi nehézségeik miatt a lehető legolcsóbban tudtak működtetni.¹² A végekre nehezedő nagy török nyomás, valamint a horvát rendek gyengesége miatt az ausztriai tartományok természetes szövetségest kerestek. Ezeket a szövetségeseket meg is találták a rendkívüli helyismerettel bíró, harcedzett emberekben, akiket igen jó katonaként tartottak számon (*quia valde boni milites sunt*), és akiket úgy javadalmaztak, ahogy tudtak, azaz

11 Ehhez a témához bőséges nemzetközi szakirodalom áll rendelkezésre. A teljesség igénye nélkül: *Gunther Erich Rothenberg*: The Austrian Military Border in Croatia, 1522–1747. Urbana, 1960. (Illinois Studies in the Social Sciences 48.); *Jakob Amstadt*: Die k. k. Militärgrenze 1522–1881 (mit einer Gesamtbibliographie). I–II. Würzburg, 1969.; *Johann Loserth*: Innerösterreich und die militärischen Maßnahmen gegen die Türken im 16. Jahrhundert. Studien zur Geschichte der Landesdefension und der Reichshilfe. Graz, 1934. (Forschungen zur Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte der Steiermark 11. 1.); *Frantisek Vantček*: Specialgeschichte der Militärgrenze. I. Wien, 1875.; *Stanko Guldescu*: The Croatian–Slavonian Kingdom 1526–1792. Mouton, 1970.; *Hermann Ignaz Bidermann*: Steiermarks Beziehungen zum kroatisch–slavon Königreich im XVI. und XVII. Jahrhundert. Mitteilungen des Historischen Vereines für Steiermark 39(1891) 3–125.

12 A vlach-uszkok kérdés fontosabb irodalma: *Catherine W. Bracewell*: The Uskoks of Senj. Piracy, Banditry, and Holy War in the 16th Century Adriatic. Ithaca, 1992.; *Karl Kaser*: Freier Bauer und Soldat. Die Militarisierung der agrarischen Gesellschaft an der kroatisch–slavonischen Militärgrenze (1535–1881). Wien, 1997. (Zur Kunde Südosteuropas II/22.); *Nenad Močuanin*: Migrationen in Slawonien und Syrmien im 16. und 17. Jahrhundert. In: Internationales Kulturhistorisches Symposium Mogersdorf 1997. Verfestigungen und Änderungen der ethnischen Strukturen im pannonischen Raum 1526–1790. Ured. Neven Budak. Zagreb, 2000. 68–73.; *Gunther E. Rothenberg*: Venice and the Uskoks of Senj: 1537–1618. The Journal of Modern History 33(1961) 148–156.; *Simoniti Vasko*: Migrationsprozesse im slowenischen Raum im 16. und 17. Jahrhundert. In: Internationales Kulturhistorisches Symposium Mogersdorf i. m. 22–42.

szolgálati birtokként horvát–szlavón területeken levő földeket adományoztak nekik.¹³ Az így a területre érkező vlachok (vagy vlach-uszkokok) telephelyei kiváltságaik révén már nagyon korán, az 1530-as évek elején kikerültek nemcsak a horvát báni, de a vármegyei joghatóság alól is, hiszen a katonáskodásért cserébe nemcsak földet, hanem adómentességet, saját bíraskodási jogot és az ausztriai parancsnokok alatti katonáskodás jogát is megkapták.¹⁴

A horvát bánság helyzete 1526–1538 között

A középkori Magyar Királyság szétesése, és az azt követő kettős királyválasztás 1526-ban csak meggyorsította ezeket a folyamatokat. Ferdinándnak szembe kellett néznie azzal a problémával, amivel Hunyadi Mátyás az 1460-as években találkozott, tudniillik, hogy az oszmánok felmorzsozták az osztrák tartományai előterében fekvő ún. ütközőállamokat, és már közvetlenül a határaik közelében rendezkedtek be, és innen indítottak szinte folyamatosan hadjáratokat Krajna, Karintia és Stájerország területére.¹⁵ Mohács után a horvát rendek nagy része elérkezettnek látta az időt, hogy éljen szabad királyválasztási jogával, és 1527. január 1-jén megválasztották horvát királynak I. Ferdinándot Četinben, aki cseré-

13 A menekülőket természetesen nemcsak az ausztriai rendek fogadták zsoldjukba, de a tehető horvát nemesek is hamar rájöttek a vlachokból álló magánhadsereg előnyeire. 1540 júniusában Holenec Ádám jelenti, hogy Brinjei Frangepán Farkas és ozalji Frangepán István uszkók csapataikkal pusztítják egymás területeit. *Radoslav Lopašić: Prilozi za poviest Hrvatske XVI. i XVII. veka iz štajerskoga zemaljskoga arhiva u Gradcu. Starine* 17(1885) 161. Ennek értelmezéséhez nagy haszonnal forgattam: *Dr. Margalits Ede: Horvát történelmi repertórium. I–II. Bp. 1900–1902. c. munkáját.*

14 Az első menekültek már 1526 előtt betelepültek a korábban elűzöttek földjeire, akik valójában egy török támadás miatt horvát területre került vlach töredéknépcsoport voltak. Közülük állítottak ki 1526-ban 200 martalócot. Privilegiumot Ferdinánd számukra 1535-ben bocsát ki, amiben minden jogot és birtokot örökletesnek említ. 20 évre minden földesúri kötöttségtől szabadok, saját kenézeik alatt állnak, akik polgári ügyekben illetékesek. Ez volt az alapja az 1630-ban kiadott *Statutum Valachorum*-nak. *J. Amstadt: i. m. 19., 24.*

15 Az első nagy török betörés 1469-ben történt, amit 1493-ig újabb és újabb támadások követtek. Ez vezetett a három belső-ausztriai tartomány első közös tartományi gyűléséhez (1474), az Innsbrucki egyezményhez, amiben elhatározták a közös védekezést (1518), és hozzájárultak az első Magyarország számára küldött segítségnyújtáshoz (1521). *Barbarics Zsuzsa: „Türk ist mein Nahm in allen Landen...” Művészet, propaganda és a változó törökkép a Német-római Birodalomban a XVII. század végén. Hadtörténelmi Közlemények* 113(2002) 329–365. Belgrád eleste mérföldkő a horvát–Habsburg-kapcsolatok történetében, mert az ezt követő állandó török portyák miatt, amik eljutottak Belső-Ausztriába, az osztrák rendek már ekkor felvetik, hogy az Una és Kulpa között egy erődítményt kellene állítani, valamint meg kell erősíteni Fiumét és Mödlinget. 1522 márciusában a horvát rendek nevében Frangepán Kristóf katonákat és hadianyagokat kért Ferdinándtól, mivel II. Lajostól nem remélhetett segítséget. Ez év nyarán jelent meg Niklas Graf zu Salm 3000 zsoldosa horvát területen, Bihács és Krupa várában. *G. E. Rothenberg: The Austrian i. m. 15–16.; J. Amstadt: i. m. 3–4.*

be megígérte, hogy 1000 lovast és 200 gyalogost küld határaik védelmére.¹⁶ A szlavón részországgyűlés azonban Batthyány Kristóf nyomására január 6-án Szapolyait ismerte el törvényes uralkodójának, ami ezen a vidéken is a polgárháború kitöréséhez vezetett. Ez az állapot nem tartott sokáig, mert Batthyány Kristóf szeptember végén bekövetkezett halálával a Szapolyai-párt vezér nélkül maradt, így október 6-án Körösön a szlavón rendek már Ferdinándot biztosították hűségükről. Jól mutatja azonban a horvátok kiszolgáltatottságát az a tény, hogy míg 1527-ben a Habsburgokhoz hű horvát területek folyamatos török támadásoknak voltak kitéve – amelyek ellen Hans Katzianer mérsékelt erőket tudott csak felvonultatni –, addig Szlavóniát ezek a hadak elkerülték.¹⁷ 1528-tól azonban, a Szapolyai és a Porta közti szövetség után, a horvát hadszíntér másodlagossá vált. Bár Jajca, Udbina és Korbava ez évben történt elvesztésével Bosznia maradéka és Lika-Krbava is elesett, az oszmán támadások szinkronban voltak a Dráván túli területeken végzett hadmozdulataikkal, így a hadszíntéren 1536-ig viszonylagos nyugalom állt be.¹⁸ Ezt az időszakot próbálta meg kihasználni a keresztény hadvezetés, hogy rendezze szétzilálódott sorait, és megoldást találjon az összehangolt oszmán támadások elhárítására, amelyeket nemritkán hét szandzsák együttes csapatai hajtottak végre.¹⁹ A horvát végvidék kiépítése ekkor párhuzamosan folyt a Magyarországon végbemenő hasonló célú intézkedésekkel. Ebbe azonban a horvát rendeknek a magyarokénál is kevesebb beleszólásuk volt, aminek több oka lehetett. Frangepán halála, és alsólendvai Bánffy János horvát bánsága után (1528–1529) Szapolyai az egyik legfőbb bizalmasát, monyorókeréki Erdődy Simon zágrábi püspököt nevezte ki horvát bánnak (1530–1534), aki török segítséggel próbálta meg hódolásra bírni a Habsburg-párti nemeseket 1529-ben és 1532-ben.²⁰ Bár jelentős sikereket nem ért el, a horvát rendeket mégis megosztotta, mivel saját bőrükön tapasztalták, hogy a

16 S. Guldescu: i. m. 25. A tárgyalások arról már korábban megkezdődtek, hogy a horvát rendek a Habsburg-uralkodók fennhatósága alá helyezték magukat. Már 1498-ban küldött követeket a sabor a freiburgi birodalmi gyűlésre. *Ferdo Hauptmann*: Ungarn, Habsburg und die kroatische Staatsidee im 16. und 17. Jahrhundert. *Südostdeutsches Archiv* 12(1969) 62–72. 1512-ben Dalmáciából „Ritter Marco von Cliss” Krainába ment titokban, ahonnan a rendek továbbküldték Miksához, az osztrákok alá való átállásról tárgyalni. *H. I. Bidermann*: i. m. 10.

17 Barta Gábor: Az elfelejtett hadszíntér 1526–1528. (Megjegyzések a török–magyar szövetség előtörténetéhez.) *Történelmi Szemle* 37(1995) 1–34.

18 *Salamon Ferenc*: Az első Zrínyiek. Pest, 1865. 241.; *Pálffy Géza*: Egy szlavóniai köznemesi familia két ország szolgálatában: a budróci Budor család a XV–XVIII. században. *Hadtörténelmi Közlemények* 115(2002) 923–1007.

19 Barta G.: i. m. 23. Ebben az időben épültek ki a ma még nem teljesen feltárt, talán keresztény mintára kidolgozott kapudánságok intézményei, amik közül az elsőt Gradiškában, a Száva mellett alapították 1535-ben. *Nenad Močanin*: Kapudánok a bosnyák határvidéken a 16–18. században. *Actas* 1999. 4. sz. 51.

20 *Pálffy Géza*: Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a 16–17. században. (Minta egy készülő főkapitányi archontológiai és „életrajzi lexikonból”.) *Történelmi Szemle* 39(1997) 257–288.; S. Guldescu: i. m. 42.

Bécsben székelő uralkodójuk nem képes őket megvédeni.²¹ Így nemhogy pénzügyi-katonai hozzájárulást nem várhattak a horvát rendektől, de ebben az időszakban velük mint rizikófaktorral kellett számolni. Ez kihatással volt a báni hatalomra is, hiszen nemegyszer egy időben két bánja is volt a térségnek, akikre ráadásul a nádori és a helytartói jogkör is kiterjedt, tehát a cím birtokosa nem tartozott kizárólag Ferdinánd közvetlen joghatósága alá.²²

A magyartól eltérő fejlődés másik oka azonban mélyebben gyökerezett. A horvát területeket már jóval korábban érték folyamatos oszmán támadások, amelyek következtében menekülők ezrei hagyták el a vidéket, miközben dél felől ugyancsak az oszmán nyomás hatására más népek áramlottak a horvát tájakra, ahol azután megtelepedtek, éppen az onnan elűzöttek földjein.²³ A népességmozgás ekkoriban még hasonló volt a Magyar Királyság déli területein is, de 1526–1527-ben itt az események más fordulatot vettek.²⁴ Mohács után egy olyan erős, eredeti lakhelyéről elűzött szerb tömeg kereste a helyét Bácsban és a Délvidéken, amelyet a magyar társadalom már nem tudott magába integrálni, de ahhoz még volt elég ereje, hogy vezérétől, Černi Jovántól megfossza, és kivesse őket a déli területekről.²⁵ A horvát–szlavón területeket nem érte ilyen egyszeri, heves nyomás, mert az ő vidékükre fokozatosan, több lépcsőben érkeztek a Balkánról olyan népcsoportok, amelyekkel azonos vagy hasonló nyelvet beszéltek.

21 A probléma gyökere itt volt egészen a visszafoglaló háborúig. Az állandó háborús helyzet teljesen új, a korszak végéig szinte megoldhatatlan problémát okozott, hiszen a nyugati államok nem voltak képesek finanszírozni egy folyamatosan határvédelmi feladatokat ellátó hadsereg fenn tartását. Ebben változást csak az ún. hadügyi forradalom hozott a 16. sz. végétől kezdődően, ami lehetővé tette a tüzegyeket rendszerbe állításával és a tüzérség fejlesztésével, hogy az oszmán hadigépezettel szemben fölényt harcoljanak ki. Erre vonatkozólag csak a néhány legfontosabb munkát említeném: *Geoffrey Parker: The Military Revolution. Military Innovation and the Rise of the West, 1500–1800.* Cambridge, 1988.; *Jeremy Black: A Military Revolution? Military Change and European Society, 1550–1800.* Atlantic Highlands, NJ, 1991.; *Kelenik József: A hadügyi forradalom és hatása Magyarországon a tizenöt éves háború időszakában. Tények és megjegyzések a császári–királyi hadsereg valós katonai értékéről.* Hadtörténelmi Közlemények 103(1990) 3. sz. 85–95.

22 *Ember Győző: Az újkori magyar közigazgatás története.* Bp. 1946. 591.

23 *G. E. Rothenberg: The Austrian i. m. 6. Mátyás Lika és Krbava megyében telepített le nagyobb számban közülük.*

24 Alapvető fontosságú a kérdés áttekintéséhez: *Szakály Ferenc: Szerbek Magyarországon – szerbek a magyar történelemben.* (Vázlat.) In: *A szerbek Magyarországon.* Szerk. Zombori István. Szeged, 1991. 11–50.

25 *Szakály Ferenc: Honkeresők.* (Megjegyzések Cserni Jován hadáról.) *Történelmi Szemle* 22(1979) 227–261. Ezzel a lépéssel azonban egy potenciális szövetségest veszítettünk el a török elleni küzdelemben, hiszen a rácoknak itt nem volt más választásuk, mint visszatérni oszmán fennhatóság alá, és ők lettek azok, akik majd a megszálló csapatok gerincét alkották később. A Temesközben volt még lehetőség Petrovics Péter temesi ispánsága alatt (1533–1551) a szerb elemek keresztény oldalon szolgálatban tartására, de Ferdinánd bejövetelekor ez is megszakadt. Az uralkodó mint eleve gyanús elemekre tekintett rájuk, és inkább elűzésüket javasolta. XVI. századi uradalmi utasítások. Utasítások a kamarai uradalmak prefektusai, udvarbírái és ellenőrei részére. II. Szerk., bev. Kenyeres István. Bp. 2002. (Fons Könyvek 2.) 689.

Igaz, a horvát rendeknek kellő erejük sem lett volna ahhoz, hogy útját állják a betelepülőeknek.

A belső-ausztriai rendek már 1530-ban egy könnyűlovas csapatot állítottak ki ezekből a vlach-uszkokoknak nevezett boszniai menekültekből.²⁶ 1531-ben újabb nagyobb csoport követte őket a Četina völgyéből, amelyet nem a határon telepítettek le, hanem az oszmánok által elpusztított belső területekre, Möttling/Metlika, illetve Sichelburg/Žumberák/Somberek tartományokba, amelyek ekkor a krajnai tartományhoz tartoztak.²⁷ Közülük először Iván Kobašić fogadott zsoldjába katonákat Brekovica várának őrzésére. Természetesen nemcsak erre a területre irányult a vlach-uszkok migráció. 1532-ben újabb csoport érkezett, akik közül 300-at az osztrák rendek fogadtak zsoldjukba. 1535-ben egy nagyobb tömeg jött, Hans Katzianer királyi főhadparancsnok (1532–1537)²⁸ 3000 vlachot akart letelepíteni, mert ekkor több mint 600 család érkezett.²⁹ 1537-ben Klissza elfoglalása után Zengg városában, és Sichelburgban jelentek meg újabb kontingensek, míg az utóbbi területre ebben az évben Boszniából is jött 300 család.³⁰ A különböző területekről,³¹ különböző időpontokban más-más vidékekre letelepülő³² vlach csoportokat 1535-ben kezdték el egységes keretbe foglalni, amikor is Ferdinánd kiadta számukra a már említett privilégiumlevelet.³³ Ez ekkor még csak húsz évben határozta meg az adómentességüket, és megengedte, hogy addig kapott földjeiket szabadon eladhassák és örökíthessék, továbbá elrendelte, hogy a föléjük kinevezett kapitány csak jogi felügyeletet láthasson el. Birtokaikért cserébe a vlach-uszkokok katonai szolgálattal tartoztak, de nem a

26 G. E. Rothenberg: *The Austrian* i. m. 28.

27 Ez utóbbi az apulicai pátriárka után a Görzi érsekséghez tartozott. *F. Vaniček*: i. m. 2. Igaz, ők ebben az évben még csak zsoldot és nem földet kaptak. 1533-ban Kobašić özvegye telepítette le őket végleg, aki 1534-ben az alsó-ausztriai kamara kezelésébe adta a birtokot. *K. Kaser*: i. m. 67., 71.

28 Ebben az időszakban ő töltötte be a horvát-szlavón és a magyar főhadparancsnoki posztot is. *Pálffy G.*: *Kerületi* i. m. 257–288.

29 G. E. Rothenberg: *The Austrian* i. m. 29.; *F. Vaniček*: i. m. 28–29.

30 K. Kaser: i. m. 74.

31 Bosznia mellett érkeztek Szerbiából, Dalmácia vidékéről, és a nyugat-balkáni hegyekből is. Többben közülük nem álltak meg horvát területeken, hanem továbbálltak Krajnába, Karintiába vagy Stájerországba. Általuk alapított települések voltak: Wernsee Pettaunál, Skok, Rogeis és Kütsch. *K. Kaser*: i. m. 79–80. A vándorlás azonban nem mindig volt egyirányú. Az 1530-as években Dalmáciából Szlavóniába költözők 1564–1565-re nagyrészt visszatértek eredeti lakhelyükre. Tehát a végleg elköltözők mellett számolni kell a háborús helyzetben ideiglenesen elmenekülőkkel is, akiknek felbecslése, nyomon követése sokszor csak szerencsével végezhető el. *N. Močaniin*: *Migrationen in Slawonien* i. m. 69.

32 1538-ban a balsikerű észéki hadjáratot követően Felső-Szlavóniában, Varasd környékére telepítettek le, sok keresztény propagandával, török megtorlástól féltő vlachokat. *G. E. Rothenberg*: *The Austrian* i. m. 30.

33 Ezeket a paramilitáris csoportokat az Oszmán Birodalom is hasonló módon integrálta saját hadseregébe. Erre nézve Hegyi Klára végzett el alapvető kutatásokat. *Hegyi Klára*: *Magyar és balkáni katonaparasztkok a budai vilajet déli szandzsákjaiban*. Századok 135(2001) 1255–1311.

báni kötelékek sorába osztották be őket.³⁴ Problémát jelentett, hogy ez nemcsak a krajnai birtokra telepített uszkókokra, hanem a határövezetben élőkre is vonatkozott.³⁵ Ezzel a lépéssel valójában kivették őket a földesúri joghatóság alól, hiszen birtokaikat tehermentesen kapták, bíraskodás terén öngazgatási joggal élhettek. A bán is elveszítette felettük katonai joghatóságát, ezzel a báni hatalom alól a komplex védelmi rendszer egyik legfontosabb tartópillérét, a leggyorsabban bevethető mezei seregeket vonták ki.³⁶

Ezzel párhuzamosan a horvát végvidék stratégiaiag fontos váraiba is egyre gyakrabban telepedett osztrák őrség, vagy éppen osztrák rendek által felfogadott martalóc katonaság. Ennek előzményei még az 1520-as évekre nyúltak vissza, amikor a horvát rendek kérésére még ideiglenes jelleggel Habsburg-csapatok állomásoztak Zenggben, Krupában, Bihácsban, Jajcán és Klisszában.³⁷ 1526 után ezek a csapatok már állandó résztvevői voltak a térségben folyó csatározásoknak. 1527-ben Ferdinánd katonái állomásoztak Klisszában, Ripačban, Starigradban, Bihácsban, Zenggben és Otočacban,³⁸ miközben a stájer rendek saját költségükön felszerelt 300 lovas és 600 gyalogost állítottak ki.³⁹ A horvát nemeség ekkor maximum 800 lovas kiállítására volt képes. Ugyancsak a rendek költségén kellett ellátni az ekkor nagy oszmán nyomásnak kitett Una–Kulpa közti terület maradék kisebb erődítéseit, ahová Jurisics Miklós horvátországi királyi főhadparancsnok ígért segítséget veszély esetén.⁴⁰ 1530-ban a stájer rendek a windischgräci gyűlésen elrendelték a horvát végvidéken 7 erősség (a fent említettekén kívül Brinje) birtokbavételét és felszerelését.⁴¹ Ferdinánd és a horvát nemesek eltérően értelmezték a terület megvédelmezésének feladatát, és ebből több összeütközés származott. Ferdinándnak ugyanis nem volt arra elég ereje, hogy egész Horvátországot megvédje. A Német-római Birodalomból és az osztrák tartományoktól kapott támogatást Ferdinánd elsősorban a Szapolyai elleni harcra használta fel, ami fontosabb volt számára, mint a kisebb jelentőségű déli hadszíntér. Ezért itt célja kizárólagosan az örökös tartományok védelme szempontjából fontos védelmi sáv fenntartása lehetett.⁴² A horvát rendekre azonban

34 1544-ben arra hivatkozva, hogy kapott földjeik nem tartják el őket, adómentességet kaptak tengeri só szállítására saját használatra. *K. Kaser*: i. m. 93.

35 A sichelburgi districtus később okozott jogi bonyodalmakat, amikor Mehovo/Meichau uradalmat akarták bekebelezni, ugyanis ez a horvát sabor joghatósága alatt állt. A zálogbirtokosa ekkor ennek a területnek Hans Puechler özvegye volt, akinek végül a három belső-ausztriai tartomány kifizette a zálog nagy részét. *K. Kaser*: i. m. 75.

36 1540-ben saját kapitányuk volt Barthol Rauber személyében. *F. Vantček*: i. m. 29.

37 *G. E. Rothenberg*: *The Austrian* i. m. 17.

38 *J. Amstadt*: i. m. 10.

39 *H. I. Bidermann*: i. m. 8.

40 *J. Amstadt*: i. m. 13.

41 1531. júl. 17-én Erasmus von Thurn már Bihács, és Ripač kapitányaként szerepel. *J. Loserth*: i. m. 29.

42 *Ivan Kampuš*: *Kroatien im Kampf ums Überleben im 16. Jh.* In: *Die Steiermark. Brücke und Bollwerk.* Hrsg. Gerhard Pferschy–Peter Krenn. Graz, 1986. (Veröffentlichungen des steiermärkischen Landesarchives 16.) 260.

Ferdinándnak feltétlenül szüksége volt a várak és a bennük őrséget teljesítő csapatok ellátásához. Az már az 1530-as évek elején nyilvánvalóvá vált, hogy a környék annyira elpusztult, hogy terménnyel, munkával nem képes ellátni a várakat. 1534-ben kiviteli tilalmat kellett elrendelni a gabonára, hogy a horvát és vend várak ellátását ne veszélyeztessék.⁴³ Az itt élő lakosság még a hagyományos szolgáltatásait is nehezen tudta teljesíteni, nemhogy újabb terheket tudott volna a nyakába venni.⁴⁴ Ráadásul a horvát rendek még 1472-ben kiharcolták, hogy csak a magyar országgyűlés által kivetett adó felét kelljen fizetniük, és ezt a jogot a korszakunk folyamán nem is engedték ki a kezükből.⁴⁵ Összességében tehát ebből évente nem folyhatott be több 3000–6000 forintnál.⁴⁶

Összefoglalásként megállapíthatjuk, hogy 1526 után folytatódott a Mohács előtti fejlődés. A migrációs folyamatok, az osztrák rendek egyre nagyobb szerepvállalása, a horvát rendek kiszorulása a védelmi rendszerből azt mutatják, hogy nem változott a helyzet az 1533-ban megkötött fegyverszünet ellenére sem. Ez csupán elaltatta egy időre mind a horvátok, mind Ferdinánd védekezési reflexeit. Ezért is volt hatalmas csapás az 1536. évi oszmán támadás Szlavóniában, amelynek során elfoglalták Pozsegát, miközben Szapolyai északon ért el sikereket.⁴⁷ Erre volt válasz Hans Katzianer 1537-es sikertelen eszéki hadjárata, ami világosan megmutatta az eddigi helyzet tarthatatlanságát.⁴⁸ A következő évben az oszmánok ellentámadásba kezdtek, elfoglalták Dubicát és – ideiglenesen – Jaszenovácot is.⁴⁹

A horvát rendek befolyásának további csökkenése 1538–1557 között

Bécs és a horvát rendek is igyekeztek levonni a vereség tanulságait. Ennek köszönhetően Keglevich Péter horvát bán lemondása és Hans Katzianer főhadparancsnok leváltása után az uralkodó a végvidék kiváló ismerőjét, Erasm von

43 H. Németh István: Gondolatok a magyarországi várospolitikai meghatározó tényezőiről a kora újkorban. *Fons* 9(2002) 150.

44 A pusztulás mértékét jól szemléltetik az időszakból való adóösszeírások. Amíg 1494-ben még 32 000 adóköteles porta volt Szlavóniában, addig a 16. sz. közepére ez 4600-ra esett vissza. F. Hauptmann: Ungarn i. m. 67. Rovišće oppidumban 1520-ban 83 telek volt, 1543-ban már csak 30, és 1557-ben már egy adózó porta sem volt található. A zágrábi püspökséghez tartozó Glogovnicában Mohács előtt még több, mint 50 házhely volt, 1543-ra „prorsus desertam”. A Hampó-birtok (Prodavicán) 155 telkéből ugyancsak nem maradt egy sem a század közepére. Az 1000 portánál többel bíró Csázma és Dubrava püspöki birtokokon 1543-ban senkit sem talált az adóösszeíró. K. Kaser: i. m. 31–34. Bihács és környéke kivétel ebből a felsorolásból a megerősített várnak köszönhetően, ahol a lakosság még az 1540-es években is képes volt ellátni az őrséget. I. m. 37.

45 1492-ben I. Ulászló is megerősítette ezt a privilégiumukat. I. Kampus: i. m. 259.

46 I. m. 260.

47 K. Kaser: i. m. 29.

48 Eközben messze délen elfoglalták a törökök a magára hagyott Klissza várát is, ami menekülők újabb tömegét indította Zengge és Krainába.

49 Salamon F.: i. m. 287.

Thurnt nevezte ki az ún. régi horvát végvárak főkapitányává. Alá tartoztak Zengg, Bihács, Otočac, Ripač és több kisebb vár. Két katonai körzetre oszlott a kapitányság, amelyeknek Zengg (Otočac, Brinje és Brlog tartozott ide),⁵⁰ valamint Bihács (Ripač, Sokol, Izačić és Toplički-turanj)⁵¹ voltak a központjai. Alá tartoztak az adriai hajósok, és a hegyekben, erdőkben álló őrházak katonasága is.⁵² Ezzel párhuzamosan kinevezték Jurisics Miklóst királyi főhadparancsnoknak Szlavóniában (1537–1539).⁵³ Jurisics költöztette át Felső-Szlavóniába az előző évben Pozsegában a keresztények mellé állt vlachokat. Itt három kapitányságot hoztak létre Kapronca, Körös és Ivanics központtal, és minden kapitány alá 200-200 katonát rendeltek.⁵⁴ Ezek mellett a báni csapatok inkább az Una és a Kulpa között álltak készenlétben. Az ő megerősítésükre hozta a körösi országgyűlés azt a határozatot, hogy a rendek 30 telkenként kiállítanak egy fegyveres katonát és az így összegyűlt sereget egész évben fenntartják.⁵⁵ A nemesek kötelesek voltak személyesen fegyverben állni. A rendek megszavazták a bán részére azt is, hogy a várak oltalmára 100 lovas és 200 gyalogos felszerelését ők fedezik. Kötelező gabonahuszd fizetését rendelték el az ellátás biztosítására.⁵⁶ Ennek érdekében a szlavón rendek kérték az uralkodótól egy élésmester (*magister victualium*) kinevezését. Kijelöltek három raktárat is – Verőcét, Szentgyörgyöt és Zágrábot –, ahová majd a rendek maguk fuvarozzák a füstönként beszolgáltatott élelmiszert.⁵⁷

Ez idő tájt lett szorosabb Stájerország és Szlavónia kapcsolata, miközben Krajna és Karintia figyelme egyre inkább Horvátország felé fordult. A stájer rendek Pekry Lajost, az 1532–1537 közötti horvát bánt saját zsoldjukba fogadták

50 Itt Hans Lenkovics a kapitány. 1540-ben Zenggben 150, Otočacban 40, Starigradban 9, Brlogban 4, és Prozorban 6 fő teljesített szolgálatot. *Milan Kruhek*: Krajiške utvrde i obrana hrvatskog kraljevstva tijekom 16. stoljeća. Zagreb, 1995. (Bibliotheka Hrvatska povjesnica. Monografije i studije 1.) 163. A térséget azonban nemcsak szárazföldről fenyegette veszély. 1539 júliusában a zengieci segítséget kértek Lenkovics János kapitánytól, mert Hajreddin Barbarossa már Cattaróban járt és Castelnúovot akarta elfoglalni. *R. Lopašić*: i. m. 159. Segítség nem érkezett, így aug. 13-án Ivan Pissanus Krk-sziget előljárója csak az erősség elestéről számolhatott be Thurn Antal fiumeji kapitánynak. I. m.

51 Marton Gall a kapitány. Bihácsban 70 gyalogos és kb. 100 lovas, Toplički-turanjban 3, Sokolon 7, Izačićben 4 fő teljesített szolgálatot. *M. Kruhek*: i. m. 162. Talán éppen ő bukkan fel 1556–1557-ben, mint a horvát–vend végvidéki főkapitányok főkapitány-helyettese a horvát végeken. *Pálffy G.*: Kerületi i. m.

52 *Pálffy G.*: A török i. m. 178–183.

53 *F. Vaníček* erre a momentumra teszi a végvidék keletkezésének kezdetét, amit *H. I. Bidermann* cáfolt. *F. Vaníček*: i. m. 25.; *H. I. Bidermann*: i. m. 48.

54 *Ember Gy.*: i. m. 591.

55 Ez már a horvát rendek és a szlavón tartomány közös gyűlése volt. *S. Guldescu*: i. m. 61.

56 *F. Vaníček*: i. m. 19–20.

57 1553-ig alkalmankénti biztosok végezték a feladatot. Ekkor nevezték ki Hans Gasnert a három belső-ausztriai és a horvát-szlavón végvidéki tartomány élésmesterének. Felettese Hans Ungnad volt, és feladata leginkább Zágráb, Varasd, Szentgyörgy ellátása volt az osztrák tartományokból. *Kenyeres István*: A végvárak és a mezei hadak élelmezési szervezete a XVI. században. *Fons* 9(2002) 193–194.

500 lovasával.⁵⁸ Új csapatok kiállítása folytatódott a következő esztendőekben is. 1540-ben a stájer rendek a sichelbergi vlach-uszkókok közül fogadtak zsoldjukba embereket,⁵⁹ márciusban Hans Ungnad⁶⁰ is 250 martalócot vett fel, és a szlavón rendek is elvállalták 100 fő költségeinek fizetését.⁶¹ Ugyanebben az évben Holenek Ádám kért pénzt a stájer rendektől, hogy Varasdon 500 puskást és további uszkókokat a zsoldjába fogadhasson.⁶² Ezzel megjelentek a körvonalai annak a határvidéki szervezetnek, amely a teljes kiforrottságát csak a 18. század elejére érte el. Az 1541–1542. évi események megmutatták azonban a rendszer hiányosságait is. Az újból meginduló oszmán hadigépezet ellen nem volt ellenszerük 1541-ben, és az 1542-ben Buda visszavívására indított hadművelet is – amihez a Habsburg Birodalom szinte minden erőforrását mozgósította – teljes kudarcba fulladt. Ez után a bécsi katonai hadvezetés arra a kényszerű felismerésre jutott, hogy a hadművelleti területre csak alkalmoszerűen küldött seregek elégtelenek a tartományok megvédelmezésére. Most már Alsó-Ausztriára és Stájerországra is az a feladat hárult, mint a horvát végeket finanszírozó Krajnára és Karintiára. A mindig a török fenyegetés nagyságától függő alkalmi segítség helyett állandó támogatásban kellett részesíteni a megmaradt szlavón és magyar területeket. Ez a fokozódó védelmi szerepvállalás azonban együtt járt a támogató osztrák tartományok jogainak további szélesedésével, a pénzügyi források hiányában szinte tehetetlen helyi rendek kiváltságainak beszűkülésével. Ebben a helyzetben került sor Zrínyi Miklós horvátországi főúr báni kinevezésére.⁶³

Több jel is arra mutat, hogy Ferdinánd jól megfontolta a döntését, amikor Zrínyit nevezte ki erre a posztra. Az erős akaratú főúr birtokainak túlnyomó többsége ebben az időben a török által leginkább fenyegetett Una mentén terült el, így érdekelt volt a minél hathatósabb védelem megteremtésében. Hans Katzianer megölése (1539) után török támadások sorozata indult célzottan a Zrínyiek birtokai ellen. 1540 elején Hans Ungnad már jelezte a stájer rendeknek, hogy a törökök Pozsegából a Zrínyiek ellen készülődnek.⁶⁴ Áprilisban el-

58 H. I. Bidermann: i. m. 28. 1539-ben őt követte Herkovics György, majd 1542-ben Alapy János és a korábban Zrínyi-familiáris Horvát János. 1543-tól aztán tömegessé válik a stájer zsoldba állás. I. m. 30.

59 A stájer rendek Hans Ungnadnak 1540. jan. 28-án. R. Lopašić: i. m. 159.

60 Hans Ungnad von Sonnegg királyi főhadparancsnok volt Horvátországban és Szlavóniában. Pálffy G.: Kerületi i. m. Pályájára ld. Bernd Zimmermann: Landeshauptmann Hans Ungnad von Sonnegg (1493–1564). Ein Beitrag zu seiner Biographie. In: Siedlung, Macht und Wirtschaft. Festschrift Fritz Posch zum 70. Geburtstag. Hrsg. Gerhard Pferschy. Graz, 1981. (Veröffentlichungen des Steiermärkischen Landesarchives 12.) 203–216.

61 I. m.

62 Holenek Ádám jelentése júl. 22-én. R. Lopašić: i. m. 165–166. Az uszkókok kapitánya ekkor Hans Püchler, akit Erasmus von Thurn nevezett ki erre a tisztségre. Holenek Ádám jelentése. R. Lopašić: i. m. 161.

63 Ferdinánd levelét Horvátország és Szlavónia rendjei számára Zrínyi Miklós beiktatásáról 1542. dec. 24-én keltezték. Barabás Samu: Zrínyi Miklós a szigetvári hős életére vonatkozó levelek és okiratok. I–II. Bp. 1898–1899. (Magyar történelmi emlékek. I. Okmánytárak), I. 38.

64 1540. márc. 14. Pettau. Hans Ungnad a stájer rendeknek. R. Lopašić: i. m. 159.

foglalták a zágrábi püspökség várait, Garičot és Racsát, míg Petrovác alól 1000 rabot hurcoltak magukkal.⁶⁵ Májusban Keglevich már arról tudósította a stájer rendeket, hogy Kosztajnicánál a török Topuszko és Novigrad Zrínyi-birtokokat pusztította.⁶⁶ Július 10-én Erdődy Simon közölte, hogy Bosznaszerájból kapott értesülései szerint tüzéséggel megerősített török támadás indul Kosztajnica és Topuszko ellen.⁶⁷ Természetesen Zrínyi sem maradt adós, nem véletlen, hogy a gradiškai kapudán, Mahmud egyenesen Keglevich Péter horvát bánnak írt, miszerint hajlandó megfékezni Stupčanica martalócait, ha kiszabadítja egy bajtársát Zrínyi fogságából.⁶⁸ Jól jellemzi a nagyúr felfogását a határ menti harcok lényegéről egy 1546-ban Székely Lukácshoz írt levele, miszerint: „A törökök Zágráb részeit elpusztították [...] ahogy most mi tesszük övelük”.⁶⁹ Azonban a rendek minden igyekezetük ellenére sem tudták útját állni a további oszmán hódításnak. 1541-ben elesett Našice,⁷⁰ 1542-ben a törökök elfoglalták az Ilova folyótól keletre Rahlcát és Darnócot, amivel Körös megye keleti fele elveszett. Ezt követte 1543-ban Athina, Valpó és Brezovica,⁷¹ majd 1544-ben Pekrec, Fejérkö, a Nádasdy-birtok Velika, és a Batthyányakhoz tartozó Kistallóc eleste. 1545-ben átkeltek az Ilován és Monoszló elfoglalásával, Körös és Csázma városok kifosztásával és felégetésével már a hatalmas Körös megye felét nyelte el az Oszmán Birodalom.⁷²

Ezek a folyamatos csapások felgyorsították a stájer rendek által finanszírozott vend végvidék megszervezését. Ennek alapjait Hans Ungnad tette le, majd utóda, Georg Wildenstein királyi főhadparancsnok folytatta a szervezést. Közel 1800 főnyi királyi hadsereg állomásozott ekkor Varasdban, és az ettől délre, délkeletre fekvő folyóvölgyekben.⁷³ 1542-ben már csapatok állomásoztak Ogulinban (100 uszkók), Prodavicában (100 haramia és 50 uszkók), Strežán (100 haramia és 50 uszkók) és Čaklovacon (50 haramia és uszkók), Pakrac mellett, Apatovacon (5 haramia), Ludinánál (25 haramia), Cirkvenánál (35 haramia) és Brezovicában (40).⁷⁴

65 1540. ápr. 5. Pettau. Hans Ungnad a stájer rendeknek. *R. Lopašić*: i. m. 159.

66 1540. máj. Keglevich Péter a stájer rendeknek. *R. Lopašić*: i. m. 159.

67 1540. júl. 10. Erdődy Simon a grazi haditanácsnak. *R. Lopašić*: i. m. 162–164. A hír igaz volt, mert júl. 15-én Zrínyi jelentette Gvozdanszκόból, hogy a két vára ostrom alatt áll. *R. Lopašić*: i. m. 161.

68 *N. Močanin*: Kapudánok i. m. 52.

69 „Turci partes Zagrabiae sunt depopulaturi [...] uti eciam nos simili modo faciamus”. 1546. jún. 18. Zrínyi Miklós levele Székely Lukácshoz. *R. Lopašić*: i. m. 199–200.

70 *K. Kaser*: i. m. 29.

71 1543. nov. Tahy Ferenc, Kerecsényi László jelentése Gorbonokról, és Tóth István és Pahy Márton Verőcéről Székely Lukácsnak. A várat Murát, boszniai pasa foglalta el. *R. Lopašić*: i. m. 187–188.

72 *Pálffy Géza*: A Bajcsavárig vezető út. A stájer rendek részvétele a Dél-Dunántúl határvédelmében a 16. században. In: Weitschawar/Bajcsa-vár. Egy stájer erődtípus Magyarországon a 16. század második felében. Szerk. Kovács Gyöngyi. Zalaegerszeg, 2002. 15.

73 *Pálffy G.*: A török i. m. 184.

74 1542. júl. 4. Georg Herberstein jelentése. *R. Lopašić*: i. m. 172.; *K. Kaser*: i. m. 79.

Ekkor indultak meg a térség stratégiai pontjain fekvő településeken azok az építkezések, amelyek nagyrészt megalapozták a mai horvát városhálózatot. Varasd polgársága már 1541-ben kért osztrák csapatokat a törökök ellen. A vár és város megerősítését Ferdinánd 1543 októberében rendelte el és megbízta Domenico de Laliót az építés vezetésével. A költségekre a következő esztendőben a stájer rendek 5000 forintot szavaztak meg.⁷⁵ Az építkezések azonban egészen 1557-ig elhúzódtak – nem utolsósorban a robotmunka megszervezésének nehézségei miatt.⁷⁶ Itt megkönnyítette az együttműködést, hogy közben a város erődje Hans Ungnad kezébe került, aki 1547-től Varasd megye főispánja is volt.⁷⁷ Zágrábban (Gradec) már 1530-ban megjelentek a stájer katonák, első kapitányuk Engelhart Strasser volt. A megerősítés azonban nehezen ment, mert kevés pénzügyi forrás állt rendelkezésre. Ferdinánd felajánlotta a város határában felállított harmincadvám bevételét, de ez nem tett ki többet 300 forintnál. Ezért 1552-ben közös tanácskozást tartottak a városban Székely Lukács, Lenkovich János és Zrínyi Miklós részvételével.⁷⁸ Kaproncát az Ernusztok kihalása után Székely Lukács szerezte meg, és építtette ki később ugyancsak Domenico da Lalióval és munkatársával, Thebaldival,⁷⁹ míg a határ déli részén Verőcét erősítették meg 1542–1546 között. Ekkor alakult ki Lenkovich Jánosnak, Niklas Graf zu Salm főhadparancsnok horvát–szlavón vidéken szolgáló helyettesének köszönhetően a postaszolgálat, ami összekötötte Laibachot Pettauval és Varasddal, de kapcsolatot jelentett Zágrábon keresztül Zenggig az erődítmények hosszú sorával.⁸⁰

Az 1540-es években a stájer rendek egyre nagyobb mértékű szerepvállalásának köszönhetően lehetővé vált a nemesség és a zágrábi püspökség kezében – így a horvát bán joghatósága alatt – fekvő erősségek átvétele, vagy legalábbis a kettős befolyás kiépítése. Eszerint a várak tulajdonjogilag a régi birtokos kezében maradtak, de az őrségük fenntartását a Habsburg-uralkodó vállalta magára. Bevételei forrásait elvesztve azonban a helyi birtokosok – akik vállalva a harcot, nem menekültek belsőbb, biztonságosabb területekre – már nem voltak képesek fizetni váraik fenntartását, őrzését.⁸¹ A lakosság, amely elláthatta volna a várakat, rég elmenekült, vagy

75 A város már 1516-ban adómentességet kapott, hogy a védelemre fordíthassa a befolyt összeget. *Mira Iljanić*: Die Festungen der Windischen Grenze. In: Die Steiermark i. m. 343.; *M. Kruhek*: i. m. 141–142.

76 *M. Iljanić*: i. m. 343. 1552-ben a város Ungnadtól követelte, hogy hordasson be a vármegyéből építéshez szükséges fát, és erre a munkára rendelje a várkapitányát, Georg Walthert. *H. I. Bidermann*: i. m. 51.

77 I. m. 44.

78 1552. máj. 17. Zrínyi Miklós Nádasdy Tamásnak. *R. Lopašić*: i. m. 157–159.; *I. Kampuš*: i. m. 261.

79 *M. Iljanić*: i. m. 344.

80 *J. Loserth*: i. m. 16., 50–51.

81 Természetesen ez így a dolgok jelentős leegyszerűsítése, hiszen sokan voltak, akik, miután elvesztették birtokaikat, Zala, Vas, Sopron vármegyékbe húzódtak és építettek ki új egzisztenciát, vállaltak hivatalokat. Azonban többen mindkét helyen bírtak uradalmakat (vagy éppen ebben az

nem volt olyan állapotban, hogy segíthessen, azt pedig nem lehetett megkockáztatni, hogy az oszmánok az Una nyugati felén bármelyik földesúri várat megszerezzék, és megerősítsék.⁸² Így került királyi őrség Varasd után, 1543-ban Verőcére,⁸³ 1546-ban a Keglevich Pétertől megszerzett Szentgyörgy, Prodaviz és Kapronca helységekbe, amelyekbe Székely Lukácsot nevezték ki kapitánynak.⁸⁴ Körös vára mellett, az 1552-ben elesett Verőce kivételével ezek a várak adták a vend végvidék magját 1553-ig. Ebben szerepet játszott az is, hogy 1546-ban a horvát rendek kérésére a magyar országgyűlésen a király megígérte, hogy a védhetetlen várakat átveszi tulajdonosaitól és azokat megőrzi.⁸⁵ Ebben az évben a szlavón területeken 467 lovas és 317 gyalogos állomásozott stájer zsoldban, és 238 lovas és 167 gyalogos fizetését a krajnai rendek vállalták magukra.⁸⁶ A stájer gyalogosok 5 nagy kontingensre oszlottak, Andreas Pavesan (60 fő), Mathias Brodjanin (50 fő), Nelepić Iván (39 fő), Besseditza Jurko (38 fő), és Marxa Vlach (30 fő) kapitányok vezetésével, míg 100 fő Varasdon teljesített szolgálatot, Székely Lukács parancsnoksága alatt.⁸⁷ A nevekből jól kitűnik, hogy a gyalogság legfőképpen vlach-uszkók elemekből verbuválódott. A lovasság esetében csak látszólag más a helyzet, hiszen a nyolc vezető közül Székely Lukács (100 lovas), Ráttkay Pál (50 lovas), Tahy Ferenc (50 lovas), Geszti János (50 lovas) és Dersfi István (50 lovas) magyar volt, csak Pattachich Péternél (51 lovas), Ugrinovičnál (50 lovas) és Kaspar Čapčičnál (51 lovas) gyaníthatunk délszláv eredetet,⁸⁸ a lovasság nagy része azonban horvát ajkú volt. Ebben az évben a stájer rendek 134 000 rajnai forintot ajánlottak meg a szlavón határ védelmére, igaz, később ez az összeg valamelyest csökkent, mígnem az 1552. évi újabb oszmán hódítások ismét nagyobb anyagi áldozat vállalására sarkallták a rendeket.⁸⁹

időben tettek szert rá, mint pl. a Zrínyiek), és jelentős szerepet vittek, mind a Drávától északra, mind a délre fekvő területeken. Pálffy Géza megfogalmazása szerint „a Dráva sohasem jelentett merev határvonalat, sőt ekkor még inkább összekötötte-összekovácsolta, mint elválasztotta a Magyar Királyság és a horvát-szlavón területek sorsát”. Pálffy G.: Egy szlavóniai köznemesi família i. m. 967.

82 1550. dec. 12. Rakonok. Zrínyi Miklós Újlaky Ferencnek. „Nam si unicum castrum penes fluvium Oon in Croatia perierit [...] mox cetera castra Croatiae quasi capta erunt. Et similiter in regno Slavoniae si unicum aliquod castrum episcopatus Zagradiensis periclitabitur [...] mox toti regno Slavoniae evidens sequetur periculum.” Barabás S.: i. m. I. 138.

83 1546-ban 80 gyalogos szolgált itt. *H. I. Bidermann*: i. m. 45.

84 1554-ben említik, mint kapitányt. Pálffy G.: Egy szlavóniai köznemesi família i. m. 940.; *H. I. Bidermann*: i. m. 49. Keglevich birtokainak megszerzésében komoly érdemei voltak Zrínyinek, ami miatt komoly aggodalmak voltak Székely Lukácsnak, hogy hajlandó lesz-e a bán átadni ezeket a várakat Ferdinándnak. 1546. szept. 15. Varasd. Székely Lukács Niklas Graf zu Salmbnak. Barabás S.: i. m. I. 71.

85 1546:44. tc. Pálffy G.: A török i. m. 180.; *H. I. Bidermann*: i. m. 40.

86 *H. I. Bidermann*: i. m. 35.

87 I. m. 74.

88 I. m. Ezenkívül még 15 fizetómester tartozott a kontingenshez, így adja ki a 467 főt. Márc. 2-i kiutazás szerint. *R. Lopašić*: i. m. 198.

89 *K. Kaser*: i. m. 105. Hozzá tartozik azonban, hogy a stájer rendek Buda eleste után a Drávától északra is jelentős erőket mozgósítottak, Pécs, majd Szigetvár védelmében, és az itt állomásozó

Azonban még így is több olyan végvár maradt a horvát rendek kezén, amelyek fenntartását csak részben vagy egyáltalán nem vállalták át a stájer rendek. 1546-ben Tahy Ferenc gorbonoki várkastélyában már 16 lovas és 54 gyalogos állomásozott a bizonytalan létszámú magánföldesúri csapatok mellett.⁹⁰ Őrség került ebben az évben a püspöki birtok Iváncs, Hrasztovica várakba, és a Zrínyiek tulajdonában lévő Kosztajnicába és Novigradba is. Utóbbiakban ebben az évben még csak 1-1 fővel képviseltették magukat a stájer rendek. 1551-ben még a sluini Frangepánok tartották fenn Slunjt, Četint és Ledenicet, Frangepán Miklós Ozaljt, Tršacot és Drevniket, igaz, utóbbiba Lenkovics is küldött 4 főt, a Zrínyiek Lukavecet és Krupát, a Kobašicok Brekovicát, ahol Lenkovics 2 főt állomásoztatott, a Blagayak védték Ostožacot 20 lovassal,⁹¹ és a püspökség bevételeiből kellett volna fenntartani Usztilónya, Goran, Blinj és Vinodol erősségeket is.⁹²

A horvát rendek legnagyobb vállalkozásának lehet nevezni a zágrábi püspökség birtokán emelkedő Sziszek kiépítését az 1540-es években. A vár építésének eseményei jól példázzák azt a nem teljesen zökkenőmentes, mégis összehangolt mechanizmust, ahogyan a végvidék teljes komplexitásában működött. 1544-ben a zágrábi káptalan és a horvát bán közösen határozták el Sziszek és ezzel az Una–Kulpa–Száva vidékének megerősítését. Zrínyi már ez év szeptemberében meghagyta a rendeknek, hogy munkásokat és pénzt küldjenek az irányítása mellett folyó építkezésekhez.⁹³ Ennek támogatására – és Oláh Miklós szorgalmazására – Ferdinánd lemondott kétévi, Szlavóniából származó jövedelméről.⁹⁴ A horvát rendek nem léptek föl kellő igyekezettel, ezért novemberben az uralkodó felszólította Zrínyit a pénz azonnali összegyűjtésére. Ferdinánd még ebben az évben adómentességet adományozott a Sziszek környékén található 125 portának 4 éves időtartamra, hogy a lakosság aktívabban részt vehessen a vár építésében.⁹⁵ Az építkezés elhúzódását jelzi, hogy 1548-ban újabb öt évre adta meg a király a káptalannak az adómentességet.⁹⁶ Bár még nem készült el a vár, 1552-ben már 40 káptalani és 33 rendek által fizetett katona állomásozott benne.⁹⁷ 1553-ban 100 katonát fizettek a stájer rendek, a bán elrendelte a fuvarozást és a fuvar nélküli robotot, de Hans Ungand mégsem volt megelégedve a

csapataikra kiterjedt a horvát–szlavón főkapitányok hatásköre is. Ezt a körzetet 1555-ig nem érte célzott hadjárat – ellentétben Szlavóniával –, így jelentősebb változtatás nélkül tudott funkcionálni. *Pálffy G.*: A Bajcsavárig vezető út i. m. 15.

90 1542-ben 10 lovas és 12 gyalogos állomásozott itt. *H. I. Bidermann*: i. m. 42.

91 *M. Križek*: i. m. 172

92 I. m. 137.

93 1544. szept. 2. Lukavec. Zrínyi Miklós a zágrábi káptalanhoz. *Ferdo Šišić*: Hrvatski saborski spisi. Acta comitialia regni Croatiae, Dalmatiae, Slavoniae. Knjiga druga. Od godine 1537. do godine 1556. dodatak: 1526–1539. Zagreb, 1915. (Momumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium XXXVI.) 324.

94 1544. szept. 20. Bécs. Ferdinánd a horvát rendekhez. *F. Šišić*: i. m. 325.

95 1544. dec. 20. Ferdinánd a zágrábi káptalanhoz. *F. Šišić*: i. m. 329–330.

96 1548. aug. 24. Bécs. Ferdinánd a zágrábi káptalannak. *F. Šišić*: i. m. 338–339.

97 *M. Križek*: i. m. 135.

munkálatok ütemével. Panaszkodott az odaszállított fa minőségére, a vár mellé túl közel épített istálló tűzveszélyességére és az elégtelen felszerelésre is.⁹⁸ Sziszek várához Zágráb vármegye lakossága, míg az ugyanebben az időben épülő Iváncshoz Varasd megye népe tartozott robottal, utóbbit Rátkay Pál varasdi vicebán felügyelte.⁹⁹ Az építkezés folytatásához szükséges összeg előteremtése céljából utasították Zrínyit, hogy a zágrábi káptalan tizedjövedelmét haladéktalanul szedje be. A vár védelméről Ferdinánd parancsa szerint Ungnadnak és Zrínyinek közösen kellett megállapodnia, viszont a káptalannak kellett ellátnia az őrséget.¹⁰⁰ A fentiekből kitűnik, hogy a vár megépítése közös munka eredménye, amelyben a bán legnagyobb feladata a munkáskéz biztosítása volt. Lehetősége lett volna a várban saját őrségét elhelyezni, de erre nem volt elegendő anyagi ereje. Annyit azonban sikerült elérnie, hogy az egyik legfontosabb stratégiai ponton a 16. század folyamán egy keresztény erőd őrizze a környéket.

A horvát bán legfontosabb feladata továbbra is a törökök elleni küzdelem volt, bár ez többnyire szinte kilátástalannak tűnt. Zrínyi szinte állandó pénzzavarral küzdött hivatali ideje alatt.¹⁰¹ 1543-ban 400 lovas tartására kapott ígéretet és személyes kiadásaira évi 100 forint asztalpénzt, de ebből nem sok realizálódott, hiszen már a következő évben 20 000 forinttal tartozott neki a Kamara. Nem véletlenül írta Ferdinándnak, hogy 1000 lovast tart, és ebből 600-at teljes egészében ő fizet.¹⁰² A báni fizetés fedezete a más vármegyéből befolyt hadiadók összege volt, de ennek összegyűjtése is sokszor nehézséget okozott.¹⁰³ 1549-ben módosítottak az eredeti feltételeken és a bán már csak 250 lovas tartására kapott pénzt. Ekkora sereggel, valamint magánföldesúri csapataival kellett volna sikereket elérnie. Másokhoz hasonlóan ő maga is telepített le vlach-uszkókokat a birtokán, azonban nem bízott meg bennük, mert 1543-ban, az erőteljes oszmán agitáció hatására többen visszatértek a törökökhöz, sőt folyamatosan az a hír járta, hogy a sichelburgi uszkókok összejátszanak velük. Zrínyi javasolta is a stájer rendeknek, hogy telepítsék át máshová ezt a megbízhatatlan népességet.¹⁰⁴ Próbálta megszerezni a zágrábi püspökség megüresedésekor a

98 1553. okt. 19. Sziszek. Hans Ungnad Ferdinándnak. *M. Kruhek*: i. m. 382–384.

99 1553. dec. 19. Cilli. Hans Ungnad Zrínyinek. *M. Kruhek*: i. m. 385.

100 1553. júl. 15. Bécs. Ferdinánd a zágrábi káptalannak. *M. Kruhek*: i. m. 380–381.

101 Igaz, ennek is köszönheti, hogy az uralkodó tartozásai fejében átengedte a Hampó–Ernszt-örökségből Csáktornyát a Muraközzel, ekkor szerezték meg a csurgói uradalmat, és a nyugat-magyarországi legjelentősebb birtokosok közé ekkor emelkedett fel a család. A család birtokállományára: *Benda Kálmán*: Zrínyi Miklós a szigetvári hős. Szigetvár, 1993.; *Salamon F.*: i. m.; *Josip Adamček*: Agrarni odnosi u Hrvatskoj od sredine XV do kraja XVII stoljeća. Zagreb, 1980. (Građa za gospodarsku povijest Hrvatske 18.)

102 1543. júl. 27. Rakonok. Zrínyi Miklós Ferdinándnak. *Barabás S.*: i. m. I. 56.

103 1543-ban Somogy vármegye, 1549-ben Zala hadiadójából kellett volna részben kifizetni Zrínyi jussát, sőt Vas, Zala, Sopron, Nyitra vármegyék is utalványoztak számára. *Salamon F.*: i. m. 419.; *Barabás S.*: i. m. I. 97–98.

104 1543. júl. Lukavec. Zrínyi Miklós a stájer rendekhez. *R. Lopašić*: i. m. 183. 1545-ben a krajnai rendek felkelést hirdettek egy uszkók lázadás hírére. I. m. 195–196.

püspökség jövedelmeit a serege fenntartására, amíg nem sikerül egy katonapüspököt találni, de a kérése nem talált meghallgatásra.¹⁰⁵ Tehetetlenül kellett néznie Valpó elestét, és a további oszmán hódításokat. Azonban nemcsak ő küzdött ilyen problémákkal. 1545-ben Hans Ungnad jegyezte meg kétségbeesetten, hogy: „a mi csapatainkat és a bán horvátjait üti a török. Azért, mert a határ ellátatlan és még egy figyelőház sincsen rajta. Ajtó és ablak nyitva áll az ellenség előtt.”¹⁰⁶ 1544-ben Nádasdy Tamást is Szlavónia védelmére utasította Ferdinánd, és arra kérte, hogy a bánnal közösen döntsön arról, hogyan vegyék fel a harcot az ellenséggel.¹⁰⁷ 1545-ben a horvát rendek és a Georg Wildenstein főhadparancsnok vezette seregek súlyos vereséget szenvedtek a Varasd ostromára induló török hadaktól, és közel 1500 fő volt a keresztények vesztesége.¹⁰⁸ A következő évben a stájer zsoldban álló Ráttkay Pál, Alapy János és Geszti János kapitányokkal közösen indult a Lendva környékét dúló törökök ellen.¹⁰⁹ 1550-ben kétségbeesetten panaszolta, hogy 300 lovasa bizony elégtelen a boszniai, pozsegai, hlevnói, hercegovinai szandzsákok seregei ellen, amelyek felégettek mindent Vinodol, Kosztajnica, Zrín és Hrasztovica alatt.¹¹⁰ 1551-ben a Dráván folyamszabályozási munkákat folytatott, és elkezdte Légrad kiépítését is.¹¹¹ Ez év őszén kapta meg Ferdinándtól a parancsot az általános támadásra, hogy így használják ki a oszmán erők állítólagos erdélyi lekötöttségét.¹¹² Az igények azonban nem álltak összhangban a lehetőségekkel. 1552-ben a törökök elfoglalták az alig 20 fegyveres által védett Csázmát, a megerősített Dombrót, és Verőcét. Gorbónokot megrémült őrsege maga gyűjtotta fel. Sovány vigasz volt, hogy Erdődy Péter és Sluni Frangepán György sajkákon felégették Gradiškát és Velikát. Ezzel Körös megye egy kis északkeleti csücsköt leszámítva végleg elveszett, és Zrínyi emiatt beadta a lemondását.¹¹³ Az uralkodó azonban ezt nem fogadta el, inkább hajlandó volt engedményekre. Új kontraktust kötöttek, amelynek értelmében Zrínyi 600 lovasra és 400 gyalogosra kapott hópénzt, külön összeget számoltak el a kémiszolgálatának és a saját maga költségeire. Ekkor jelentek meg jelentősebb létszámban királyi csapatok Zrínyi két várában, Kosztajnicában és Novigradban, amelyeknek helyreállítását is elrendelték.¹¹⁴ Zrínyi elkezdte kiépíteni Csurgót, és ekkor adta át végleg a fent említett két várat is az

105 Ld. a 103. jegyzetet!

106 J. Loserth: i. m. 44.

107 1544. szept. 30. Bécs. Ferdinánd Nádasdy Tamásnak. F. Šišić: i. m. 328.

108 1545. máj. 4. Székely Lukács a stájer rendeknek. R. Lopašić: i. m. 191.

109 1546. jún. 18. Zrínyi Miklós Székely Lukácsnak. Szent-Jánosí rét. Barabás S.: i. m. I. 68.

110 I. m. 137–139.

111 Salamon F.: i. m. 380.

112 1551. okt. 18. Ferdinánd Zrínyihez. Salamon F.: i. m. 150–152.

113 Barabás S.: i. m. I. 175–176.; Salamon F.: i. m. 377–379.

114 Nádasdy meghagyta Szenyicsnyáki provizorának, hogy jobbágyságot Kosztajnica és Novigrad felújítására engedjék el. Barabás S.: i. m. I. 216–217. Ekkor kerül Kosztajnicába 32 német gyalogos, 25 haramia és 6 čardak, míg Novigradba 10 német és 10 horvát nemzetiségű gyalogos. M. Kruhek: i. m. 173.

uralkodónak, aki előbb Ricsanin Lászlót,¹¹⁵ majd Erdődy Pétert nevezte ki mindkét vár kapitányának.¹¹⁶

A sokk hatására a stájer rendek újabb jelentős segílyt szavaztak meg a tartomány védelmére: évente 170 000 rajnai forintot.¹¹⁷ 1553-ban a horvát–szlavón határvidéken újra Hans Ungnadot választották főhadparancsnoknak. Kinevezésével azonban kiéleződtek a viták a bán és az új parancsnok között. Ungnad láthatólag felesleges pénzkidobásnak érezte Zrínyinek a királytól kapott fizetségét, és úgy gondolta – véleményét nem is rejtette véka alá –, hogy a bán csak felveszi a pénzt, de azokon nem fogad fel katonákat. 1554-ben, amikor a horvát *sabor* előtt dönteni kellett arról, hogy az elkészülő Sziszek, Iváncs és Körös várakba milyen őrség kerüljön, megírta Ferdinándnak, hogy nem tudja ajánlani Zrínyi úszkókjait, mert úgy tűnik, hogy inkább Erdődy látja el ingyen azt a feladatot, amit Zrínyinek kellene fizetség fejében.¹¹⁸ Zrínyit ekkor már csak folyamatos kéréssel lehetett a tisztségében megtartani, 1554-től többször is felajánlotta lemondását, amiben az Ungnaddal való konfliktusán kívül az is közrejátszhatott, hogy erre az időre birtokainak súlypontja már a Drávától északra terült el, illetve az uralkodó állandó ígéretéséből nem sok minden valósult meg.¹¹⁹

1556-ban Sziget felmentésében még kitüntette magát, de az lehetett az utolsó csepp a pohárban, hogy távollétében a királyi seregek elvesztették Kosztajnicát. Ezek után már nem tudták visszatartani, lemondott, és az uralkodó helyette Erdődy Pétert nevezte ki horvát bánnak (1557–1567). Ő azonban már az elődeihez képest teljesen új viszonyokkal találta magát szemben. 1556 tavaszán nevezték ki az első horvát–szlavón végvidéki főkapitányt Hans Lenkovics személyében. Ez egybevágott az udvar elképzeléseivel, amely teljesen új alapokra akarta helyezni a határvédelmet, és létrehozta az *Udvari Haditanácsot*.¹²⁰ Jól érzékelteti a bán katonai erejének korlátozottságát az a tény, hogy 1556-ban, amíg a régi horvát és vend végeken összesen 1510 gyalogos és 1141 lovas teljesített szolgálatot az osztrák rendek zsoldján, addig a bán 200 gyalogos és 300 lovas lett rendelkezett. Egyre szűkösebb anyagi lehetőségeit jól jellemzi, hogy míg 1554-ben Szlavóniában mindössze 4600 adóköteles portáról tudták behajtani a hadiadót, addig a három belső-ausztriai tartomány 205 000 forintot áldozott a végvidék fenntartására.¹²¹

Területileg is beszűkült a bán katonai fennhatósága, hiszen az eredetileg a hatalma alatt álló 50 000 km² 16 000-re zsugorodott. Az oszmán hódításoknak

115 1554. jún. 5. Ferdinánd. Bécs. *Barabás S.*: i. m. I. 233–234. Zrínyi azonban már júl. 12-én azt írta Nádasdynak, hogy Erdődy elvállalta a várak őrzését. I. m. I. 241.

116 *R. Lopašić*: i. m. I. 215–217. Erdődy évente 125 forintot kapott szolgálataiért.

117 *K. Kaser*: i. m. 105.

118 *F. Šišić*: i. m. 398.

119 1554 novemberében egy új szerződés szerint már csak 300 lovast tarthatott fenn, ill. ugyanebben az évben Szlavónia hadiadóját elvonták Sziget költségeire. *F. Šišić*: i. m. 410.; *Barabás S.*: i. m. I. 270–271.

120 *Pálffy G.*: A török i. m. 190.

121 *F. Hauptmann*: Ungarn i. m. 67–68.

köszönhetően a 16. század közepére Szlavónia területe csak a különleges státusú Varasd megyére, Körös megye maradékára, valamint Zágráb megye északi felére szorult össze, míg a középkori Horvátország szinte teljesen megsemmisült, csak egy keskeny tengerparti sáv maradt meg határain belül. Így a Horvátország elnevezést egyre gyakrabban alkalmazták a Zágrábtól délre fekvő területekre, majd az északabbira is. A bekövetkező változásokat jól mutatja a horvát sabor és a szlavóniai tartományi gyűlés egyesülése 1558-ban.¹²²

Összegezve elmondhatjuk tehát, hogy a horvát bán katonai hatáskörét szűkítette a vlach-uszkok menekültek betelepítése, és kiváltságokkal történő felruházása.¹²³ A báni területen található várak közül a korszak folyamán a legfontosabbak Habsburg-fennhatóság alá kerültek. Így a rendelkezés a védelmi rendszer két legfontosabb eleme fölött kicsúszott a bán hatásköréből. A várak ellátásában, a robot megszavazásában és az ingyenmunka megszervezésében azonban szinte pótolhatatlan volt a bán személye, és nélküle a hatalmas pénzügyi támogatás ellenére is meglehetősen képtessé vált a védelmi rendszer sikeresége. Végül azt sem lehet elhallgatni, hogy a kiváló helyismerettel bíró, saját birtokukat, házukat védelmező báni csapatok fontos kiegészítő elemét adták az osztrák rendek által fenntartott végvidéknek, ahol horvátok, magyarok, németek együttesen voltak képesek megállítani a török hódítást, és megakadályozni további terjeszkedését.

SZABOLCS VARGA

CHANGES IN THE MILITARY JURISDICTION OF THE GOVERNOR (*BAN*) OF CROATIA IN THE FIRST HALF OF THE SIXTEENTH CENTURY

From the fifteenth century, increasing Ottoman pressure induced changes in the structure of the Hungarian defence system, resulting in substantial changes in the administration of Croatia and Slavonia. The Croatian-Dalmatian and Slavonian *bans* had existed since the Arpadian era, but in 1476 the two offices had been merged in order to increase the effectiveness of military leadership. In the regions to the south of the River Drava, the Croatian-Dalmatian-Slavonian *ban* thus disposed of almost royal powers. His task was to defend the territory of medieval Croatia, the Bosnian territories annexed to Croatia in 1463, and the medieval Slavonian territories. To this end, the fortresses in these territories were under the jurisdiction of the *ban*, as were also the county *banderias*, the noble contingents, as well as armies funded out of royal revenues. Despite all of this, the *ban* proved unable to impede Turkish attacks, and the Hungarian royal court was unable to offer effective assistance against Turkish raiders bound for the Austrian territories. To defend these latter areas, auxiliary troops were sent from Inner Austria to the territories ruled by the *ban* even before 1526. Such

¹²² Pálffy G.: Horvátország és Szlavónia i. m. 110–111.

¹²³ Úgy tűnik, hogy a bán abban az esetben felléphetett az uszkókok ellen, ha azok az ő igazgatása alatt álló területen élőkkel követnek el atrocitást. 1546. ápr. 16. Boroszló. Ferdinánd Zrínyi Miklósnak. *Barabás S.*: i. m. I. 65–66.

troops, however, remained under the charge of their own commanders and were not subject to the *ban*. In early January 1527 the Croatian estates unanimously elected Ferdinand of Habsburg as their king, and the relationship with the Austrian provinces thereby became even closer. In the 1530s the numbers of Austrian troops in the Croatian and Slavonian theatres of war grew, and the role in battle played by the *ban*-led Croatian troops declined. It was then that the strategically important fortresses were lost by the Croatian *ban*, because the estates handed them over to the ruler, for they themselves were incapable of maintaining them. Alongside an increase in the influence of foreign commanders-in-chief, large numbers of Wallachians, who received land in exchange for military services, poured in from the occupied territories, thereby further weakening the institution of the *ban*. The Wallachians received privileges from the ruler and therefore recognised him and the imperial offices as their master, rather than the *ban* who sought to protect the interests of the owners of the destroyed counties. This was the only way they could preserve their independence from the landowner legal authorities of the Croatian and Slavonian nobility, who rightly expected allowances to be paid for the lands settled by the refugees. The Wallachian settlers wished, however, to avoid this. Owing to their military importance, the ruler rose in defence of the new-arrivals, so that the *ban* was left with even fewer resources. His revenues were diminished even further due to the Ottoman advance, which led to the loss of almost all of Croatia and Slavonia. To defend what remained, the *ban* became dependent on constant financial assistance from the Austrians, whose use he could not control. By the 1550s the *ban*'s military power had become of secondary importance in the theatre, due to his lack of resources. He could preserve his influence only through his administrative powers, because he continued to be responsible for the construction and supplying of fortresses under Christian control as well as providing food to the armies stationed there. Thus, due to his local knowledge and role in public administration, the Croatian *ban* remained an important pillar of the new defence system in the Croatian-Slavonian territories, despite a decline in his real military power.

A kéziratok „Neue Zeitungok” jelentősége I. Ferdinánd korában a „Nádasdy-Zeitungen” alapján

„A Neuenzeitungen az urak és uralkodók számára a kormányrudat jelentik, amelyekkel országukat irányítják és kormányozzák.”¹ Ezen idézetben, amely Georg Wintermonat „Zehnjährige Historische Relation”-jából származik, a szerző a pontos és naprakész információknak a politikában, illetve a megfelelő politikai döntések meghozatalában játszott szerepét hangsúlyozza. Egyben utal a kora újkori kommunikációs rendszer két fontos elemére is: közvetve az információkat tároló és továbbító médiumokra, konkrétan pedig a hírek potenciális fogadóira. Az utóbbiak megjelölésénél a szerző választása minden bizonnyal nem véletlenül esett az „urakra és uralkodókra”. E kifejezéssel a kora újkori államok „irányítását” és „kormányzását”² jellemző fontos jelenségre történik utalás: Az uralkodók nem rendelkeztek abszolút hatalommal alattvalóik felett, hanem kénytelenek voltak azt „államuk” rendjeivel megosztani és velük együtt kormányozni. Ez az uralkodó és a rendek között fennálló dualizmus azonban legtöbbször nem a békés együttműködést, hanem gyakran az egymás elleni harcot jelentette, ami meghatározta I. Ferdinánd és a magyar rendek viszonyát is.³ Annak érdekében, hogy ebben a „harcban” a rendek a megfelelő helyen és időben hatásos érveket tudjanak felsorakoztatni, szükség volt arra, hogy ők is jól el legyenek látva „Neuenzeitungenekkel”. Nádasdy Tamás, a magyar rendi érdekek legjelentősebb képviselője a 16. századi Magyarországon, felismerte ennek a jelentőségét, amiről a számára küldött kéziratok „Neue Zeitungok” tanúskodnak.

1 „Die Neuenzeitungen sind der Herren und Potentanten Steuerruder, damit sie nämlich ihren Stato leiten und gubernieren”. *Thomas Schröder: Die ersten Zeitungen. Textgestaltung und Nachrichtenauswahl.* Tübingen, 1995. 7.

2 A kora újkori államokra vonatkozóan bővebben ld. *Jan Glete: War and the State in Early Modern Europe: Spain, the Dutch Republic and Sweden as Fiscal-military States 1500–1660.* London, 2001.; *Hagen Schulze: Staat und Nation in der europäischen Geschichte.* München, 1999.; *James Collins: The State in Early Modern Europe.* H. n., 1995.

3 Vö. *Ágoston Gábor–Oborni Teréz: A tizenhetedik század története.* Bp. 2000. (Magyar Századok) 34–36.; *Pálffy Géza: A tizenhatodik század története.* Bp. 2000. (Magyar Századok) 78–82.; *ifj. Barta János: A Habsburgok és Magyarország a XVI–XVII. században.* Debrecen, 1997.; *Paula Sutter-Fichtner: Ferdinand I. Wider Not und Glaubensspaltung.* Graz–Wien–Köln, 1986. 86–146.; *Bárdossy László: Magyar politika a mohácsi vész után.* Bp. 1943.

A „Neue Zeitung” mint fogalom a kora újkorban kettős jelentéssel bírt: egyszerre használták az új hír, valamint egy, konkrét híreket tároló és továbbító médium megjelölésére.⁴ Jelen tanulmány célja, hogy a „Nádasdy-Zeitungen” alapján közelebbről megvilágítsa a szóban forgó médium jellemzőit és jelentőségét I. Ferdinánd korában.

A történeti kutatás a 20. század húszas, harmincas éve óta nem sok figyelmet szentelt a kéziratok „Neue Zeitungoknak”.⁵ Bár néhány újabb munka⁶ is napvilágot látott, mind a mai napig nincs egyetértés arra vonatkozóan, mik is ezek a források és hogyan definiálhatnánk a lényegüket. Tisztázatlan a szóban forgó médium szerepe és funkciója is. Ennek oka főként abban rejlik, hogy a kéziratok Zeitungok gyűjteményeit mindezekig egymástól függetlenül vizsgálták. Ez oda vezetett, hogy azokat egyedülálló, különleges jelenségként írták le és nem ismerték fel, hogy mindegyik kollekció esetében ugyanazon forrástípusról van szó. Néhány kivételt leszámítva nem is tekintették a kéziratok Zeitungokat önálló médiumnak, hanem a politikai elit, a humanisták,⁷ illetve a kereskedők⁸ információs hálózatának integráns elemeként értelmezték. A szakirodalom mindezekig csak olyan gyűjtemények létezéséről tudott, amelyek a 16. század második feléből származnak és így arra a feltételezésre jutott, hogy a kéziratok „Neue Zeitungok” kommunikációs hálózatának kialakulására csak a 16. század hatvanas éveiben került sor.⁹ A „Nádasdy-Zeitungen” léte azonban egyértelműen megcáfolja ezt a hipotézist, hiszen azok a 16. század negyvenes, ötvenes éveiből, valamint a hatvanas

4 Vö. *Friedrich Kluge*: *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*. Berlin–New York, 1999. 906.

5 *M. A. H. Fitzler*: *Die Entstehung der sogenannten Fuggerzeitungen in der Wiener Nationalbibliothek*. Baden bei Wien, 1937.; *Johannes Kleinpaul*: *Die ältesten sächsischen Zeitungen*. Leipzig, 1928.; *Uö*: *Die Fuggerzeitungen 1568–1605*. Leipzig, 1921.; *Karl Schottenloher*: *Flugblatt und Zeitung*. Berlin, 1922. (Bibliothek für Kunst- und Antiquitäten-Sammler XXI.)

6 *Mario Infelise*: *Prima dei giornali. Alle origini della pubblica informazione (secoli XVI e XVII)*. Roma–Bari, 2002.; *Renate Pieper*: *Die Vermittlung einer neuen Welt: Amerika im Nachrichtennetz des Habsburgischen Imperiums 1493–1598*. Mainz, 2000.; *Zdenek Šimenek*: *Geschriebene Zeitungen in den böhmischen Ländern um 1600 und ihr Entstehungs- und Rezeptionszusammenhang mit den gedruckten Zeitungen*. In: *Presse und Geschichte. II. Neue Beiträge zur historischen Kommunikationsforschung*. Hrsg. Elger Rühm–Hermann Gebhardt. München, 1987. 71–82.; *Theodor Werner*: *Das kaufmännische Nachrichtenwesen im späten Mittelalter und in der Frühen Neuzeit und sein Einfluss auf die Entstehung der handschriftlichen Zeitung*. *Scripta Mercatorae* 2(1975) 3–51.

7 *R. Várkonyi Ágnes*: *A tájékoztatás hatalma*. In: *Információáramlás a magyar és török végvári rendszerekben*. Szerk. Petercsák Tivadar–Berecz Máttyás. Eger, 1999. (Studia Agriensia 20.) 9–31.; *Johannes Kleinpaul*: *Das Nachrichtenwesen der deutschen Fürsten im 16. und 17. Jahrhundert*. Leipzig, 1930.; *K. Schottenloher*: i. m.

8 *Margot Lindeman*: *Nachrichtenübermittlung durch Kaufmannsbrieftage. Brief-Zeitungen in der Korrespondenz Hildebrand Veckinchusens (1398–1428)*. München, 1978.; *Th. Werner*: i. m.; *Pierre Sardella*: *Nouvelles et spéculations à Venise au début du XVIe siècle*. Paris, 1948.

9 *R. Pieper*: i. m.; *Th. Werner*: i. m.; *M. A. H. Fitzler*: i. m.; *J. Kleinpaul*: *Die Fuggerzeitungen* i. m.

évek elejéről származnak. Mivel erről a korai időszakról nem rendelkezünk ismeretekkel, a „Nádasdy-Zeitungok” jellemzésére a szerző által vizsgált egyéb kollekciókkal történő összehasonlítás révén kerülhet sor, amelyek mindegyike a 16. század második felében keletkezett.¹⁰ Emellett utalnunk kell arra a problémára is, hogy a kéziratok „Neue Zeitungok” jellemzői közé tartozik az anonimitás, aminek következtében a legtöbb esetben sem a szerzők, sem pedig a küldők neve nem rekonstruálható.

A tanulmány a szóban forgó médium, illetve a „Nádasdy-kollekció” fő jellemzőinek bemutatása mellett a következő kérdésekre keresi a választ: mi jellemezte a „Nádasdy-Zeitungok” földrajzi struktúráját? Milyen eseményekről tudósítanak és mely témák a hangsúlyosak? Milyen mértékben volt tájékozott Nádasdy Tamás és általa a magyar rendek az egyéb hadszíntereken, konkrétan a Nyugat-Európában, a Mediterráneumban és a Közel-Keleten zajló eseményekről? Az e kérdésekre adott válaszok betekintést nyújtanak majd a kéziratok „Neue Zeitungok” földrajzi dimenziójába és tematikai sokszínűségébe, továbbá rámutatnak arra a tényre, hogy Nádasdy Tamás és kortársai sokkal nagyobb földrajzi és tematikai kategóriákban gondolkodtak, mint ahogy ezt a kutatás eddig feltételezte.

A kora újkor alapvető jellemzői közé tartozik a távoli régiók és különböző társadalmi csoportok közti kommunikációs kapcsolatok intenzívebbé válása, valamint bővülése.¹¹ A historiográfiában túlsúlyban vannak azok a vélemények, amelyek a fenti jelenség leírásánál eltúlozzák a mozgatható betűkkel történő könyvnyomtatás feltalálásának és elterjedésének jelentőségét, és így többek között azt állítják, hogy már a 15. század második felétől a nyomtatott írásbeliség vált volna a kultúra egyedüli hordozójává,¹² mivel az tette volna lehetővé a szó-

10 E gyűjtemények a következők: A Fuggerzeitungok (Österreichische Nationalbibliothek [= ÖNB], Handschriftensammlung, Cod. 549–8975.) és a birodalmi kancellária kéziratok Zeitungjai (Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Geschriebene Zeitungen Fasc. 7a., 8., 10., Böhm 595 W 290, Literae et Acta Caesarea Italica, 1553–1647, Bd. 1., 2., 6., 8., 11.) Bécsben; a Wickiana (Zentralbibliothek Zürich, Handschriftenabteilung, Ms. F. 12–35.) és a Bullinger-Zeitungok (Staatsarchiv des Kantons Zürich, E II 335–383.) Zürichben, valamint a stájer rendek számára küldött kéziratok Zeitungok (Steiermärkisches Landesarchiv Graz, Laa. Antiquum IV. Sch. 98., 99.) Grazban.

11 Politics of Information in Early Modern Europe. Ed. Brendan Dooley–Sabrina Alcorn. London, 2001.; Politics and Diplomacy in Early Modern Italy. The Structure of Diplomatic Practice 1450–1800. Ed. Daniela Frigo. Cambridge, 2000.; Információáramlás a magyar és török végvári rendszerekben i. m.; Garret Mattingly: Renaissance Diplomacy. London, 1955.; Matthew Smith Anderson: The Rise of Modern Diplomacy, 1450–1919. London, 1993.

12 Johannes Burkhardt: Das Reformationsjahrhundert. Deutsche Geschichte zwischen Medienrevolution und Institutionenbildung 1517–1617. Stuttgart, 2002.; Michael Giesecke: Der Buchdruck in der Frühen Neuzeit. Eine historische Fallstudie über die Durchsetzung neuer Informations- und Kommunikationstechnologien. Frankfurt a. M., 1998.; Erdmann Weyrauch: Das Buch als Träger der frühneuzeitlichen Kommunikationsrevolution. In: Kommunikationsrevolutionen. Die neuen Medien des 16. und 19. Jahrhunderts. Hrsg. Michael North. Köln–Weimar–Wien, 2001.; Elisabeth Eisenstein: The Printing Press as an Agent of Change. Communication and Cultural Transformation in Early Modern Europe. 2. Cambridge, 1979.; Marshall McLuhan: The Gutenberg Galaxy. The Making of Typographic Man. New York, 1969.

beli kultúra szintjéről az írásbeli kultúrára való átlépést,¹³ valamint előidézte az írni- és olvasni tudók számának jelentős mértékű növekedését.¹⁴ A további feltételezések közé tartozik, hogy a „könyvnyomtatás nélkül nem lett volna reformáció”,¹⁵ a nyilvánosságot pedig a nyomtatott röpiratok teremtették meg.¹⁶ A nyomtatás elterjedésének legfontosabb következményeként azonban Európa „nacionalizálódását” emelik ki.¹⁷

Amikor a kutatók azt a kérdést vizsgálták, hogyan változott a régi információhordozók szerepe az új médiumok megjelenésekor, sok esetben figyelmen kí-

13 A szóbeli kultúráról az írásbeli kultúrára való áttérés már jóval Gutenberg találmányának megjelenése előtt, a 12–13. században lezajlott. Vö. *Uwe Neddermeyer: Von der Handschrift zum gedruckten Buch. Schriftlichkeit und Leseinteresse im Mittelalter und in der frühen Neuzeit. Quantitative und qualitative Aspekte.* Wiesbaden, 1998. 21–24. Ebben a folyamatban a nyomtatás szerepét hangsúlyozza: *Konrad Ehlich: Rom-Reformation-Restauration. Transformationen von Mündlichkeit und Schriftlichkeit im Übergang vom Mittelalter zur Neuzeit.* In: *Homo scribens.* Hrsg. Jürgen Baumann–Hartmut Günter–Ulrich Knopp. Tübingen, 1993.; *Ruth Finnegan: Literacy and Orality. Studies in the Technology of Communication.* Oxford, 1988.

14 Ivan Illich kutatási eredményei bebizonyították, hogy az írásbeliség elterjedtsége a késő középkorban sokkal nagyobb volt, mint ahogy azt korábban feltételezték. Vö. *Ivan Illich: Ein Plädoyer für die Forschung der Laienliterarität.* In: *Vom Aufbruch und Utopie. Perspektiven einer neuen Gesellschaftsgeschichte des Mittelalters.* Hrsg. Bea Lundt–Helma Reimöller. Köln, 1992. 181–202. Uwe Neddermeyer hangsúlyozza, hogy a könyvnyomtatás elterjedésének hatását és következményét az írásbeliségre csak akkor lehetne meghatározni, ha pontosan meg tudnánk becsülni a manuális könyvkészítés méreteit. Amíg azonban ilyen vizsgálatok eredményei nem állnak rendelkezésünkre, addig a könyvnyomtatás feltalálása utáni helyzetet nem lehet összehasonlítani az 1450 előtti állapotokkal. Egy ilyen összehasonlítás hiányában pedig azon kérdések, hogy Gutenberg találmánya valóban bővítette-e az olvasni tudók táborát, ill. hogy változtak-e az egyén olvasási szokásai, nem válaszolhatók meg. Ezenfelül a kéziratos és nyomtatott szövegek olvasóközönsége a 15–16. században egyáltalán nem mutat nagy különbséget. Vö. *U. Neddermeyer: i. m. 453–520.*; *Roger Chartier: Lesewelten. Buch und Lektüre in der frühen Neuzeit.* Frankfurt a. M., 1990. A fent vázolt véleményt képviselik: *Alfred Bums: The Power of the Written World. The Role of Literacy in the History of Western Civilization.* New York, 1989.; *Robert A. Houston: Literacy in Early Modern Europe. Culture and Education 1500–1800.* London, 1988.; *R. Finnegan: i. m.*

15 Vö. *Holger Flachmann: Martin Luther und das Buch.* Tübingen, 1996. 176.; *Heinz Schilling: Aufbruch und Krise. Deutschland 1517–1648.* Berlin, 1988. 273.; *Bernd Moeller: Stadt und Buch. Bemerkungen zur Struktur der reformatorischen Bewegung in Deutschland.* In: *Stadtbürgertum und Adel in der Reformation. Studien zur Sozialgeschichte der Reformation in England und Deutschland.* Hrsg. Wolfgang J. Mommsen. Stuttgart, 1979. 30.

16 *M. Giesecke: i. m. 273.*; *H. Schilling: i. m. 283.* Mivel a lakosság túlnyomó többsége az analfabéták közé tartozott, ezért a nyomtatott rölapok és röpiratok a 16. században önmagukban nem teremthettek nyilvánosságot. A tartalmuk ismertté tételében a felolvasás és elmesélés révén a szóbeli kommunikációnak volt különösen meghatározó szerepe. Vö. *Bernd Thum: Öffentlich-Machen, Öffentlichkeit, Recht. Zu den Grundlagen und Verfahren der politischen Publizistik im Spätmittelalter.* LiLi 1980. 10. sz. 12–69.

17 Ezzel ellentétben Neddermeyer hangsúlyozza, hogy a könyvnyomtatás elterjedésének következményeként először nem nemzeti, hanem nemzetközi kapcsolatok alakultak ki. Vö. *U. Neddermeyer: i. m. 408.* A fent ismertetett korábbi véleményt képviseli: *M. Giesecke: i. m. 377–389.*; *Marshall McLuhan: Die magischen Kanäle.* Düsseldorf–Wien, 1968. 30–31.

vül hagyták azt a tényt, hogy a könyvnyomtatás elterjedése ellenére a hagyományos kommunikációs formák nem veszítették el a jelentőségüket és az említett kommunikációs folyamatok nagy része továbbra is a kéziratos médiumok segítségével zajlott. A kora újkori államok bürokráciájának kiépülésével, a hivatalnokok, követek, humanisták, kereskedők, városi polgárok és a nemesség képviselői közötti diplomáciai, kereskedelmi és a magánjellegű kapcsolatok bővülésével és intenzívebbé válásával a kéziratos információs és kommunikációs médiumok szerepe jelentősen megnőtt. Így elmondhatjuk, hogy a kora újkori kommunikációs rendszert egyszerűen jellemezte a változás és a kontinuitás.

A „Neue Zeitungok” a kora újkor legfontosabb médiumai közé tartoznak. Különlegességük abban rejlik, hogy mind kéziratos, mind pedig nyomtatott formában készítették őket. A róluk szóló munkák többsége azonban nem tesz különbséget a kéziratos és a nyomtatott forma között és szinte kizárólagosan a nyomtatványok vizsgálatára koncentrál,¹⁸ miközben figyelmen kívül hagyja a régebbi, de továbbra is létező és fontos szerepet játszó kéziratos kommunikációs formákat, esetünkben a kéziratos „Neue Zeitungokat”. Ez azt a veszélyt rejt magában, hogy ily módon mind mennyiségileg, mind minőségileg a teljes képnek csak egy része fogható meg. Ez még nyilvánvalóbbá válik, ha megvizsgáljuk a szóban forgó források legfontosabb jellemzőjét. Jelen tanulmány abból a hipotézisből indul ki, hogy a kéziratos Zeitungok esetében a különböző kéziratos médiumokkal operáló kommunikációs rendszerek találkozásának és összefonódásának lehetünk tanúi. Bár számos munka született az egyes államok diplomáciai hálózataival,¹⁹ a humanisták, reformátorok,²⁰ illetve a kereskedők levelezé-

18 Wolfgang Harms: Das illustrierte Flugblatt in Verständigungsprozessen innerhalb der frühneuzeitlichen Kultur. In: Wahrnehmungsgeschichte und Wissensdiskurs im illustrierten Flugblatt der Frühen Neuzeit (1450–1770). Hrsg. Wolfgang Harms–Alfred Messerli. Basel, 2002. 11–21.; Meike Hollenbeck: Die Türkenpublizistik im 17. Jahrhundert – Spiegel der Verhältnisse im Reich? Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 107(1999) 111–130.; G. Etényi Nóra: Hadszintér és nyilvánosság. A magyarországi török háborúk hírei a 17. századi német újságokban. Bp. 2003.; Michael Herkenhoff: Die Darstellung außereuropäischer Welten in Drucken deutscher Offizinen des 15. Jahrhunderts. Berlin, 1996.; Kristina Pfarr: Die Neue Zeitung: empirische Untersuchung eines Informationsmediums der Frühen Neuzeit unter besonderer Berücksichtigung der Gewaltdarstellungen. Mainz, 1994.; Helmut Lang: Die Neue Zeitung des 15. und 17. Jahrhunderts. Entwicklungsgeschichte und Typologie. In: Presse und Geschichte i. m. 57–60.; Carl Göllner: Turcica. Die europäischen Türkendrucke des XVI. Jahrhunderts. București–Berlin, 1962.

19 Vö. Hiller István: A Habsburgok török diplomáciája a 17. század első felében. In: Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére. Szerk. Fodor Pál–Pálffy Géza–Tóth István György. Bp. 2002. (Gazdaság- és társadalomtörténeti kötetek 2.) 215–227.; Riccardo Fubini: Diplomacy and Government in the Italian City-States of the Fifteenth Century (Florence and Venice). In: Politics and Diplomacy in Early Modern Italy i. m. 25–48.; Austro-Turcica 1541–1552. Diplomatische Akten des habsburgischen Gesandtschaftsverkehrs mit der Hohen Pforte im Zeitalter Süleymans des Prächtigen. Hrsg. Karl Nehring. München, 1995.

20 Peter Burke: Erasmus and the Republic of Letters. European Review 7(1999) 124–137.; Correspondence. Models of Letter Writing from the Middle Ages to the Nineteenth Century. Ed. Roger Chartier–Alain Boureau–Cécile Dauphin. Cambridge, 1997. 59–111.; Ulrich Gabe–Endre Zsindely: Heinrich Bullinger. Briefwechsel. 1. Briefe der Jahre 1524–1531. Zürich, 1973.

sével²¹ kapcsolatban, ezeket a kommunikációs hálózatokat mindezidáig egymástól függetlenül vizsgálták. A köztük fennálló kapcsolatokra és kölcsönhatásokra szinte alig történt utalás. Mivel az általunk vizsgált forrásokban található információk elsősorban a diplomáciai és magánlevelezésekből, illetve a kereskedők levelezéséből származnak, ezért a kéziratos „Neue Zeitungok” léte igazolni látszik az említett hipotézist. Ezáltal e forrástípus egyben egy politikai határon átívelő médiumot jelenít meg, amely távoli régiókat, kontinenseket, valamint különböző társadalmi csoportokat és foglalkozási ágakat kapcsol össze.

Nádasdy Tamás, a 16. századi Magyarország történelmének legjelentősebb és legbefolyásosabb személyisége minden bizonnyal felismerte ezen információhordozók jelentőségét. Annak ellenére – vagy talán éppen annak köszönhetően –, hogy ő maga mind küldőként, mind pedig fogadóként résztvevője volt mindhárom már említett skriptografikus médiumokkal operáló kommunikációs hálózatnak,²² sőt mecénásként is kapcsolatba került a tipografikus médiumokkal,²³ a kéziratos „Neue Zeitungok” fogadói közé tartozott. A történeti kutatás mindezidáig Magyarországra koncentrálva, Nádasdy Tamás politikai és hadvezéri pályafutásának bemutatására szorítkozott²⁴ és ezáltal csak részben érzékelte, hogy olyan személyiséggel van dolgunk, aki a Kárpát-medence határain és általában a politikai határokon átívelő struktúrákban gondolkodott és cselekedett. Ennek gyökerei a Grazban, Bolognában és Rómában töltött tanulóéveire²⁵ nyúlnak vissza, amikor fontos kapcsolatokra, ismeretségekre tett szert, amelyeket a ké-

21 A kereskedők levelezéséről ld. *Wolfgang Behringer*: Fugger und Taxis. Der Anteil Augsburger Kaufleute an der Entstehung des europäischen Kommunikationssystems. In: *Augsburger Handelshäuser im Wandel der historischen Urteils*. Hrsg. Johannes Burkhardt. Berlin, 1996. 241–247.; *Iris Origo*: „Im Namen Gottes und des Geschäfts”. Lebensbild eines toskanischen Kaufmanns der Frührenaissance. Francesco di Marco Datini 1335–1410. München, 1995.; *Jose-Gentil De Silva*: Merchandises et finances. Lettres de Lisbonne 1563–1578. Paris, 1959.; *Ugo Tucci*: Lettres d’ un marchand vénitien. Andrea Berengo 1553–1556. Paris, 1957.

22 A leveleinek egy része már kiadásra került: 500 magyar levél a XVI. századból. Csányi Ákos levelei Nádasdy Tamáshoz. I–II. Szerk. Őze Sándor. Bp. 1996.; Brodaries István levelezése 1508–1538. I–II. Közli: Kujáni Gábor. *Történelmi Tár* 9(1908) 258–293., 321–346.; Nádasdy Tamás nádor családi levelezése. Szerk. Károlyi Árpád–Szalay József. Bp. 1882. A további levelek Budapesten a Magyar Országos Levéltárban (= MOL) találhatóak: Magyar Kincstári Levéltárak, Magyar Kamara Archivuma E 185 Archivum familiae Nádasdy, Missiles.

23 1536-ban Sárvár-Újszigeten nyomdát is alapított, ahol hosszú ideig Sylvester János tevékenykedett nyomdászként, valamint itt nyomtatta ki 1541-ben az Újszövetség magyar fordítását. Vö. *Horváth János*: A reformáció jegyében. A Mohács utáni félszázad magyar irodalomtörténete. Bp. 1965. 21.

24 *Pálffy Géza*: Nádasdy Tamás, a Dunántúl főkapitánya (1542–1546 és 1548–1552). In: Nádasdy Tamás (1498–1562). Tudományos emlékülés: Sárvár, 1998. szeptember 10–11. Szerk. Söptei István. Sárvár, 1999. (Nádasdy Ferenc Múzeum kiadványai 3.) 29–53.; *Bessenyei József*: Nádasdy Tamás a politikus és államférfi. In: Nádasdy Tamás (1498–1562) i. m. 9–27.; *Horváth Mihály*: Gróf Nádasdy Tamás élete, némi tekintettel korára. Buda, 1838.

25 Vö. *Bessenyei J.*: i. m. 10.; *Horváth M.*: i. m. 10–11.

sőbbiekben is ápolta.²⁶ Rómában Cajetanus de Vio bíboros szolgálatában megismerkedett a Pápai Állam diplomáciai gyakorlatával,²⁷ hazatérte után pedig mind II. Lajos, mind I. Ferdinánd gyakran bízta meg diplomáciai küldetések lebonyolításával.²⁸ Ezenfelül Nádasdy Rotterdami Erasmus követői közé tartozott,²⁹ valamint rendszeresen levelezett korának nagy humanistáival, illetve humanista gondolkodású személyiségeivel.³⁰ A diplomáciai, illetve a humanista levelezés mellett nem lehetettek ismeretlenek számára a kereskedők levelezési szokásai sem. A 16. század 30-as éveinek elején – az akkori kormányzó, Lodovico Gritti távollétében – ő intézte a velencei kalmár magyarországi ügyleteit.³¹ Majd később, hatalmas birtokai révén maga is bekapcsolódott a Velence, Bécs és a felnémet városok felé irányuló kereskedelembe.³² Így Nádasdy Tamás nemcsak politikus és hadvezér volt, hanem diplomata, humanista és kereskedő egy személyben.

Nádasdy azon kevés magyar politikus közé tartozott, akik 1526 után viszonylag gyorsan felismerték, hogy a megváltozott politikai helyzetben – amikor az ország nyugati és középső része két nagyhatalom birtokába került, Erdély

26 Erről tanúskodik pl. a Gerhard Veltwyck császári követhöz fűződő barátsága, akivel valószínűleg Bolognában és Rómában jártak közösen egyetemre. Vö. *Horváth M.*: i. m. 83.

27 1523-ban a bíboros tolmácsaként tért vissza hazájába, aki akkor pápai nunciusként utazott Magyarországra. Vö. *Sóptei István*: Nádasdy Tamás (1498–1562) emlékezete. (500 éve született Magyarország nádora). Sárvár, 1998. 2. A Vatikán diplomáciai gyakorlatáról ld. *Luca Riccardi*: An Outline of Vatican Diplomacy in the Early Modern Age. In: *Politics and Diplomacy in Early Modern Italy* i. m. 95–108.

28 1526 júniusában pl. II. Lajos Nádasdyt küldte Ferdinánd osztrák főherceghez, valamint a Speyerben összegyűlt birodalmi rendekhez, hogy anyagi és katonai segítséget kérjen az oszmánok ellen. A mohácsi csata után, 1526 szeptemberében Mária királyné Nádasdy révén tájékoztatta testvérét a Magyarországon történekről. 1541 februárjában pedig I. Ferdinánd Nádasdy közbenjárása révén kérte Regensburgban a birodalmi rendek segítségét az oszmánok elleni védekezéshez. Vö. *Bessenyei J.*: i. m. 11., 20.

29 II. Lajos udvarában ismerkedett meg az erasmusi gondolatokkal és az 1520-as években gyakran vendégeskedett Piso Jakabnál, aki személyesen ismerte Erasmust, valamint akinek a budai háza a híres humanista híveinek találkozóhelyéül szolgált. Vö. *Horváth J.*: i. m. 135.

30 A levelezőpartnerei közé tartozott többek között Melanchthon, Francisco-Tranquillo Andreis, Georg Lokschan, Brodaries István, valamint Oláh Miklós is. Vö. *Kasza Péter*: Nádasdy Tamás és Brodaries István levelezése. In: Nádasdy Tamás (1498–1562) i. m. 55–65.; *Czenthe Miklós*: Melanchthon levele Nádasdy Tamásnak (1537). *Credo* 3(1997) 1–2. sz. 19–25.; *Horváth M.*: i. m. 54., 123., 142. Georg Lokschanra vonatkozóan, akivel Nádasdy minden bizonnyal az 1520-as években II. Lajos udvarában ismerkedett meg, ahol mindketten az uralkodó titkáráként tevékenykedtek, ld. *Erdélyi Gabriella*: Vita a helytartóságról. (Néhány szempont I. Ferdinánd és a magyar politikai elit kapcsolatának vizsgálatához). *Századok* 134(2000) 347. Nádasdy és a dalmát humanista, Francisco-Tranquillo Andreis barátságáról bővebben: *Barta Gábor*: Egy sikertelen humanista a 16. században. (Tranquillo Andreis és Magyarország). In: *Az értelmiség Magyarországon a 16–17. században*. Szerk. Zombori István. Szeged, 1988. 61–76.

31 Vö. *Horváth M.*: i. m. 51–53.; *Henrik Kretschmayr*: Gritti Lajos élete 1480–1534. Bp. 1901. 33., 43–80.; *Kasza P.*: i. m. 60–62.

32 Erről bővebben ld. *Komoróczy György*: Nádasdy Tamás és a 16. századi magyar nagybirtok gazdálkodása. Bp. 1932.

pedig a Porta vazallusává vált – a magyarok nem élhetik és alakíthatják önállóan saját történelmüket, a sorsuk összefonódott a közvetlenül határos és a nagyon távoli régiókéval. Ennek következtében létkérdés volt, hogy rendszeresen információhoz jussanak a távoli hadszíntereken zajló eseményekről, de különösen azokról, ahol a két nagyhatalom küzdött egymás és más ellenségeik ellen. Csak így lehetett esélyük arra, hogy a későbbi országegyesítés reményében fenntartsák a magyar állam eszméjét, megvédelmezzék rendi jogaikat és érdekeiket az idegen dinasztiából származó új uralkodó központosító törekvéseivel szemben, valamint, hogy ellenálljanak a létüket veszélyeztető oszmán támadásoknak.

Az 1527. évi hivatali reformok után I. Ferdinánd nem biztosított képviseleti lehetőséget a magyaroknak a fontos politikai döntéseket hozó testületekben.³³ Tette ezt annak ellenére, hogy tudatában volt annak, hogy a török veszély miatt kölcsönös függőségi viszonyban állt a magyarokkal.³⁴ A 16. század harmincas és negyvenes éveiben, az új védelmi rendszer kiépítésével párhuzamosan veszítették el a magyar rendek a pozícióikat a hadügy és a külpolitika terén.³⁵ Ez a folyamat a *Bécsi Udvari Haditanács* felállításával (1556) érte el a csúcspontját, amely katonai feladatainak ellátása mellett az egész keleti diplomáciát koordinálta.³⁶ A stájer rendekkel ellentétben³⁷ a magyaroknak nem volt lehetőségük arra, hogy saját ágenseket tartsanak az európai városokban, akik rendszeresen elláthatták volna őket információkkal.³⁸ *De jure* a császári követek a magyar rendeket is képviselték a különböző uralkodói udvarokban, *de facto* azonban ők nem juthattak hozzá a *Birodalmi Kancelláriára* befutó és az Udvari Haditanácsban kiértékelteket közvetjelentésekhez.³⁹ A magyar főurak bécsi kapcsolatai révén⁴⁰ természetesen

33 Vö. P. Sutter-Fichner: i. m. 75–79.; Ember Győző: Az újkori magyar közigazgatás története Mohácstól a török kiűzéséig. Bp. 1946.

34 Vö. Ágoston G.–Oborni T.: i. m. 34–36.; P. Sutter-Fichner: i. m. 86–146.

35 Az új védelmi rendszer történetéről részletesen: Pálffy Géza: A török elleni védelmi rendszer szervezetének története a kezdetektől a 18. század elejéig. (Vázlat egy készülő nagyobb összefoglaláshoz.) Történelmi Szemle 38(1996) 163–217.; Jakob Amstadt: Die k. k. Militärgrenze 1522–1881. Würzburg, 1969.

36 A Bécsi Udvari Haditanács feladatköréről bővebben ld. Oskar Regele: Der österreichische Hofkriegsrat 1556–1848. Wien, 1949.

37 A stájer rendeknek az ágenseikkel folytatott levelezésére ld. Steiermärkisches Landesarchiv Graz, Laa. Antiquum IV. Sch. 98, 99.

38 Mindez a különleges politikai helyzet mellett elsősorban a szűkös anyagi lehetőségekkel magyarázható, ugyanis az ágensek általában meghatározott fizetést kaptak. Csak néhány felső-magyarországi város, amelyek egyben kereskedelmi központok is voltak, engedhette meg magának, hogy ágenseket tartson. A különösen veszélyeztetett időszakokban közösen fizetett ágenseket tartottak Bécsben, ill. Prágában, akik közeli kapcsolatban álltak az udvari hivatalnokokkal. Vö. Németh István: Információszerzés és hírközlés a felső-magyarországi városokban. In: Információáramlás a magyar és török végvári rendszerben i. m. 121–122.

39 A 16. század negyvenes éveitől kezdve egyre ritkábban bíztak meg magyarokat diplomáciai feladatok ellátásával. A különböző európai városokban, valamint Konstantinápolyban székelő állandó császári követek is itáliai, németalföldi, német és osztrák származású személyek közül kerültek ki. Vö. Hóman Bálint–Szekfü Gyula: Magyar történet. III. Bp. 1935. 81.

40 Nádasdy Tamás házzal is rendelkezett Bécsben, ahol a velencei és a spanyol követek, ill. a pápai

előfordult, hogy időnként bizonyos információkhoz jutottak, de ez inkább nevezhető esetlegesnek, semmint rendszeresnek. Létezett azonban egy médium, amely periodicitása révén rendszeres információáramlást biztosított és amelyben különböző kommunikációs formák kapcsolódtak össze. Nádasdy Tamás, akinek a célja kezdettől fogva a rendi érdekek védelme és az ország egyesítésének a megvalósítása volt, élt az ezen médium nyújtotta lehetőségekkel és 1543-tól haláláig (1562) „járatta” a kéziratot „Neue Zeitungokat”.

Ez a médium több szempontból is megfelelt Nádasdy célkitűzéseinek. A kéziratot avvisik esetében egy olyan információt tároló és továbbító médiummal van dolgunk, amely független volt mindenféle állami intézménytől. Maga az állam is csak fogadó lehetett⁴¹ és a tartalmára semmilyen befolyást sem gyakorolhatott. A kéziratot Zeitungok anonim mivolta ad magyarázatot arra, hogy e médium miért menekülhetett meg a cenzúra szűrője elől. A kéziratot „Neue Zeitungok” kettős értelemben is anonimek voltak: nem szerepelt rajtuk sem a szerzőjük aláírása, sem pedig a címzett megszólítása. A címzett neve csak nagyon ritkán található meg az utolsó lap hátoldalán, ahogy az a „Nádasdy-Zeitungoknál” is megfigyelhető: „*Il s'd Nadasdni*”⁴² vagy „*Il s. Tomas Nadasdino*”.⁴³ De ez a legtöbb esetben hiányzik és az utolsó oldalon legfeljebb csak a következő szerepel: „*Neue Zeitung*”,⁴⁴ „*1551 Nova Italica*”⁴⁵ vagy részletesebben „*1558 Zeittungen. Auss hispania vnd welschlandt biß 19 September*”.⁴⁶ Ez az anonimitás a szerzők számára kettős előnnyel járt: egyrészt elkerülhették a cenzúrát, másrészt a címzés nélküli „Neue Zeitungokat” sokszorosítva más rendelőkhöz is el lehetett juttatni. A különböző kormányzatok minden erejükkel megkíséreltek gátat szabni az ún. „Zeitungsschreiberek” tevékenységének és a kéziratot Zeitungok terjesztésének, amiről számos tiltó intézkedés,⁴⁷ valamint az

nunciusok is gyakran megfordultak. Vö. *Höman B.–Szekfü Gy.*: i. m. 186.; Nádasdy Tamás nádor családi levelezése i. m. 60–61.

41 I. Ferdinánd és utódai is „járattak” kéziratot Zeitungokat. Vö. Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien, Reichskanzlei, Geschriebene Zeitungen, Fasc. 7a., 10.; Böhm 595 W 290, Literae et Acta Caesarea Italica, 1553–1647, Bd. 1–11. De más uralkodók is éltek ezzel a lehetőséggel. Közéjük tartozott a Toszkánai Nagyherceg, Urbino hercege, a Pfalz-Neuburgi gróf és a Bajor Herceg is. Vö. *R. Pieper*: i. m. 178–210.

42 MOL Magyar Kamara Archivuma (= MKA) E 211 Lymbus 19. tétel fol. 4v.

43 Uo. fol. 5v.

44 Uo. fol. 26v.

45 Uo. fol. 19v.

46 Uo. fol. 39v.

47 Rómában a Vatikán 1572-ben – legalábbis időlegesen – betiltotta a kéziratot Zeitungok szerzőinek tevékenységét. Az V. Pius pápa által 1572. márc. 17-én kiadott „*Constitutio contra scribentes, exemplantes et dicantes monita vulgo dicta gli avvisi e ritorni*” igen súlyos szankciókkal fenyegette a „Zeitungsschreibereket”. Vö. *M. Infelise*: i. m. 155. és *Th. Werner*: i. m. 27. A nürnbergi városi tanács több rendelettel (1628. szept. 9., 1640. aug. 20., 1646. okt. 15., 1645. jan. 28., 1651. ápr. 10., 1688. okt. 26.) próbálta cenzúra alá vonni a „Zeitungsschreibereket”, azonban e kísérletek sikertelenek maradtak. Vö. *Lore Sporhan-Krempel*: Nürnberg als Nachrichtenzentrum zwischen 1400 und 1700. Nürnberg, 1968. (Nürnberger Forschungen 10.) 70–71. I. Lipót császár is rendeltekkkel (1671. máj. 25., 1672. máj. 10.) tiltotta a kéziratot Zeitungok terjesztését. Vö. *R. Várkonyi Á.*: i. m. 27.

avvisik írói ellen folytatott perek tanúskodnak.⁴⁸ Ezen törekvések azonban a legtöbb esetben nem érték el a céljukat és a kéziratos „Neue Zeitungok” kommunikációs hálózata egészen a 18. század végéig működött.⁴⁹

A 16. század második feléből származó kéziratos „Neue Zeitungok” külső jegyek tekintetében semmiben sem különböznek a 18. századiaktól, ami azt bizonyítja, hogy e médium külső tulajdonságai két évszázadon keresztül változatlanok maradtak. A „Nádasdy-Zeitungok” sem térnek el a későbbiektől, ami egyértelműen mutatja, hogy a kéziratos Zeitungokra jellemző minta, amely megkülönböztette őket minden más médiumtól, már a 16. század negyvenes éveitől kezdve létezett és rendszeresen alkalmazták. Minden kéziratos „Neue Zeitung” egy felirattal kezdődik, amely összeállításának helyét és dátumát tartalmazza: „*Da Roma li viii Maggio 1546*”⁵⁰ vagy „*Auss Antorff vom 4 Septemb. ano 58*”.⁵¹ Ezen, a kéziratos Zeitungokra általánosan jellemző felirat mellett nagyon ritkán még két egyéb felirat-típus is előfordul: „*Per l're da constantinopolj di 6. ott.e 1558*”⁵² és „*Auss dem kh. veldtlager zue autie bej darlens vom 10. Septemb. ao. 58*”.⁵³ Mindkét jelenség a 16. század második feléből származó gyűjtemények esetében is megfigyelhető.⁵⁴ A felirat után több hír következik, amelyek különböző típusú levelek, jelentések, szóbeli közlések rövid összefoglalásait tartalmazzák. Ezek a gyakran csak 2–3 mondatból álló rövid híradások egyértelműen az informatív szövegtípusba sorolandók, mivel nem tartalmaznak appellatív elemeket.⁵⁵ Mindegyik rövid hír elején szerepel a hírforrás típusa – legyen az szóbeli közlés, vagy bármilyen írásos közlésforma –, illetve a hír származási helye: „*Dalla corte ces.a ci sono l're dil primo*”,⁵⁶ „*Che per avvisi di Aleppo*”,⁵⁷ „*Mun sagt,*

48 Rómában két ilyen per, ill. az azokban hozott ítélet ismert: az egyiket 1569-ben Nicolo Franco, a másikat pedig 1586-ban Annibale Capello ellen folytatták. *Edith Rühl: Die nachgelassenen Zeitungssammlungen und Gelehrtenkorrespondenz Hugo Blotius' des ersten Bibliothekars der Wiener Hofbibliothek.* Diss., Wien, 1958. 42. Mario Infelise a velencei „Avvisenschreiberekre” vonatkozóan több ilyen pert említ. *Vö. M. Infelise: i. m. 21–25., 155–157., 187.*

49 *Vö. Josef Mančal: Zu Augsburger Zeitungen vom Ende des 17. bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts: Abendzeitung, Postzeitung und Intelligenzzettel.* In: *Augsburger Buchdruck und Verlagswesen.* Hrsg. Helmut Gier-Johannes Janota. Wiesbaden, 1997. 683–733.; *Doris Tautschner-Gerstmeier: Die geschriebenen Zeitungen des 18. Jahrhunderts.* Wien, 1982.; *Ulrich Blindow: Berliner Geschriebene Zeitungen des 18. Jahrhunderts.* Berlin-Würzburg, 1939.

50 MOL MKA E 211 Lymbus 19. t., fol. 2r.

51 Uo. fol. 40r.

52 Uo. fol. 46r.

53 Uo. fol. 43r.

54 *Pl. Wyter schryben von disen Mörderen, vs Venedig den 7. Jenners 1586.* Wickiana, Ms. F. 34. fol. 25r.; *Schreiben aus Strassburg vom 28. Jan. 93.* ÖNB Handschriftensammlung Cod. 8966. fol. 844r.–v.

55 A kora újkori informatív és appellatív szövegtípusok összehasonlítására ld. *Zsuzsa Barbarics: Die Welt des Fremden aus der Perspektive der Wirklichkeit des Eigenen. Die sprachliche Gestaltung des Türkenbildes in den Grazer antitürkischen Flugschriften.* (Diplomarbeit). Pécs, 2001.

56 *Da Roma li XIV gen.ro 1543.* MOL MKA E 211 Lymbus 19. t., fol. 1r.

57 *In lettere di Constant.li dil 14. di Genaro 1559.* MOL MKA E 211 Lymbus 19. t., 60r.

das schreiben hie seien vom 5. dito auss Mayland”,⁵⁸ „*Vonn Corfu vnd Ragus haben wir newe das die Türckisch armada*”.⁵⁹ Gyakran az a személy is megnevezésre kerül, akitől a hír származik: „*Sig.or Do fran.co hebbe l're di spagna dallo suo Agento ch sua M.ta Cat.ca*”,⁶⁰ „*hatt mir der her vonn schwenndj anzaigt, wie*”.⁶¹ A „Nádasdy-kollekcióban” található Zeitungok egyenként 4–6 híradást tartalmaznak és 1–2 oldalnyi terjedelműek. A kereskedők gyakorlatához hasonlóan, akik különböző származási helyű árukat együtt küldtek egyik helyről a másikra, a fogadó gyakran egyszerre kapott több különböző helyen összeállított Zeitungot. Ezeket általában az utolsó feliratban szereplő helyen összemásolták és onnan küldték el a megrendelőhöz.⁶² Így tehát a kéziratot „Neue Zeitungok” esetében valóban különböző információs hálózatok, médiumok összekapcsolódásának lehetünk tanúi, ami pedig nemcsak egyetlen Zeitungra igaz, hanem több, egymás után lemásolt és együtt elküldött Zeitungra is.

Ahogy az idézetek is mutatják, a legtöbb Nádasdy Tamásnak küldött kéziratot „Neue Zeitung” – a többi gyűjteményhez hasonlóan – német és olasz nyelven íródott,⁶³ amelyekben fogadjuk tanulmányainak köszönhetően jártas volt. A vizsgált médium fontos jellemzői közé tartozik, hogy azokat szerzőik elsősorban saját anyanyelvükön írták, amiről a médium eltérő elnevezései is tanúskodnak. Az összeállítás helyének, illetve a szerző anyanyelvének függvényében a német nyelvterületen „*Neue Zeitungnak*”, Itáliában és spanyol nyelvterületen „*avvisinak*”, Németalföldön és Franciaországban pedig „*gazettenek*” hívták. A latin nyelv mellőzésével és helyette az egyéb nyelvek alkalmazásával a cél egy nagyobb nyilvánosság elérése volt. A „Nádasdy-Zeitungok” között csak három latinul írt szöveg található,⁶⁴ amelyek közül kettő a 16. század negyvenes, egy pedig a hatvanas éveiből származik. Ebben a két évtizedben egyértelműen az olasz nyelv dominanciája a meghatározó. A német nyelvű Zeitungok mind az ötvenes években készültek, és ahogy az a feliratokból kiderül, a többségüket itáliai városokban állították össze. Escukben minden biztonnyal fordításokkal van dolgunk. Arra a kérdésre, hogy kik és hol végezték el a fordítást, csak úgy kaphatunk választ, ha először megvizsgáljuk a kéziratot „Neue Zeitungok” elkészítésének módjait. E tekintetben két csoportra oszthatjuk őket.

Az egyik csoportot a hivatásos „újságírók” által rendszeresen készített avvisik alkotják, a másikat pedig a rendszertelenül továbbított „Neue Zeitungok”.

58 *Auss Venedig vom 9. September 1555.* MOL MKA E 211 Lymbus 19. t., 30v.

59 *Auss Venedig vom 9. September 1555.* MOL MKA E 211 Lymbus 19. t., 30r.

60 *Da ferara allj 15. Agosto 1560.* MOL MKA E 211 Lymbus 19. t., 63v.

61 *Auss dem vedtleger zu Autie vom 13 September anno 58.* MOL MKA E 211 Lymbus 19. t., 55r.

62 A „Nádasdy-Zeitungok” között számos példa fellelhető az említett jelenségre vonatkozóan: MOL MKA E 211 Lymbus 19. t. fol. 23r.–24r., 29r.–31r., 40r.–42v.

63 Ennek a két nyelvnek a megoszlása a „Nádasdy-Zeitungokban” – hasonlóan a Fuggerzeitungokhoz –, meglehetősen azonos. A megvizsgált 61 kéziratot Zeitungból 32 olasz, 27 pedig német nyelven íródott.

64 Ezeket Prágában (1547. jan. 22.), Rómában (1548. jan. 1.) és Trientben (1562. márc. 15.) állították össze. MOL MKA E 211 Lymbus 19. t., fol. 6r., 10r.–v., 64r.

Ezen két típusnak a léte is alátámasztja a kora újkori kommunikációs rendszer már említett jellegzetességét, miszerint egyszerre jellemző rá a változás és a kontinuitás.

A változást az ún. „Zeitungsbürokban” összeállított avvisik jelenítik meg, amelyeket készítők, a külön foglalkozási ágat alkotó hivatásos „újságírók” kézzel sokszorosítottak és fizetség fejében adott számú megrendelőhöz továbbítottak. A hivatásos „újságírók” létezésére az első utalásokat Velencére vonatkozóan találjuk, ahol „1536 körül a Rialto-on [...], a pénzváltók és az aranyművesek bódéi között egy különleges [...] kereskedelmi hírgyűnökség jött létre.”⁶⁵ Nem ismeretes, hogy pontosan mikor jelennek meg a „*scrittori d'avvisi*nak” vagy „*novellist*ának” nevezett hivatásos „újságírók” Velencében, annyi azonban bizonyos, hogy formálisan egy céhet alkottak. Pontos adatokkal csak a 16. század második feléből rendelkezünk. A *Tízek Tanácsának* egy 1571. február 11-i hirdetményében például a következő szerepel: „A városban nagy számban vannak azok, akik hivatásként űzik az újdonságok írásba foglalását és ezért különböző személyektől fizetséget kapnak. Gyakran lakomákat rendeznek és különböző célokra írkokokat tartanak.”⁶⁶ A 16. század második felére, illetve az egész 17. századra vonatkozóan már több „Zeitungsschreiber”, illetve „Zeitungsbüro” ismert.⁶⁷ Rómában is létezniük kellett már a 16. század első felében ilyen hivatásos „hírkereskedőknek”, amire a 16. század negyvenes és ötvenes éveiben ott összeállított és Nádasdy Tamásnak elküldött avvisik nagy száma utal. A fentiekben pedig már említettük, hogy a Vatikán 1572-ben időlegesen be is tiltotta a működésüket.⁶⁸ Az Itálián kívüli területeken csak a 16. század második felére tehető a hivatásos „újságírók” külön foglalkozási ágának kialakulása, a legismertebb Jeremias Krasser és Jeremias Schiffler tevékenysége Augsburgban.⁶⁹ A 17. században az itáliai városokhoz hasonlóan Augsburgban és Nürnbergben számos „Novellistát” név szerint is ismerünk.⁷⁰ A „Novellisták”, „Zeitungsschreiber” vagy „Avvisenschreiber” esetében minden bizonnyal olyan személyekkel van

65 Vö. Th. Werner: i. m. 26.

66 Vö. E. Rühl: i. m. 41.

67 Hugo Blotius Adressbuch-jában két velencei „novellista” neve szerepel: Michael Ciliano és Nicolo Lucangelo a 16. század hetvenes és nyolcvanas éveiben látták el a bécsi udvari könyvtárost kéziratok „Neue Zeitungokkal”. Vö. ÖNB Handschriftensammlung Cod. 9690. fol. 23v. A Fugerek velencei faktora, David Ott a 16. század hetvenes éveiben a két legjelentősebb velencei „novellistától”, Hieronimo Acconzaicótól és Pompeo Romatól szerezte be a kéziratok avvisiket, amelyeket aztán továbbküldött Augsburgba Philipp Eduard és Octavian Secundus Fugger számára. Vö. M. A. H. Fitzler: i. m. 17. A 17. században Giovanni Quorli rendelkezett Velencében az egyik legnagyobb „Zeitungsbüroval”, amelynek a század közepén több, mint hatvan előfizetője volt. Vö. M. Infelise: i. m. 36–39.

68 Vö. Th. Werner: i. m. 27.; M. Infelise: i. m. 157.

69 Mindketten a Fugereknek is szállítottak kéziratok Zeitungokat. Krasser bizonyítottan 10–15 előfizetővel rendelkezett. M. A. H. Fitzler: i. m. 66–67.

70 Erről részletesebben ld. L. Sporhan-Krempel: i. m. 159–164.; Bernd Roock: Eine Stadt in Krieg und Frieden. Studien zur Geschichte der Reichstadt Augsburg zwischen Kalenderstreit und Parität. 1. Göttingen, 1989. 341–376.

dolgunk, akiket jó kapcsolatok fűztek az udvari körökhöz, követekhez, kereskedőkhöz, hiszen a kéziratoss avvisik általában őket nevezik meg hírforrásként.

A kontinuitás a kéziratoss „Neue Zeitungok” másik típusánál figyelhető meg. A hivatásos „újságírók” által összeállított kéziratoss Zeitungok a mindenféle intézményi keretektől függetlenül készített és rendszertelenül továbbított Zeitungok példájára mennek vissza, amelyek kommunikációs hálózata a 16. század második felében is tovább működött. Erről tanúskodik a Wickiana⁷¹ és az ún. „Bullinger-Zeitungok”⁷² léte, bár az utóbbi gyűjtemény a 16. század negyvenes és ötvenes éveiből is tartalmaz Zeitungokat. A hivatásos „Zeitungsschreibernkel” ellentétben, ennél a típusnál legtöbbször név szerint is ismertek a szerzők, akik a hozzájuk beérkező hírekből szintén kéziratoss „Neue Zeitungokat” állítottak össze, amelyeket aztán vagy maguk, vagy pedig az írnoikaik több példányban lemásoltak és a barátainak, ismerőseiknek és rokonaiknak mindenféle ellenszolgáltatás nélkül, időközönként eljuttattak. Általában azonban ezek is anorimek voltak és legtöbbször a magánlevelekkel együtt küldték őket. Ez a hagyományos forma a levelek végén található postscriptumból alakult ki, amely idővel „levált” a levélről és önálló médiummá fejlődött.⁷³ Ilyen kéziratoss Zeitungok származnak például a reformátorok, Philipp Melanchthon wittenbergi,⁷⁴ Ulrich Zwingli⁷⁵ és Heinrich Bullinger zürichi Schreibstubejából, akik mindannyian Nádasdy Tamás kortársai voltak. A „Nádasdy-Zeitungok” között csak egyetlen ilyen típusú Zeitung található,⁷⁶ de a Wickiana és a „Bullinger-Zeitungok” esetében is ezek alkotják a gyűjtemények kisebbik részét.

A két említett zürichi reformátor azonban a „Zeitungsbürok”-ból is járatott kéziratoss avvisiket. Heinrich Bullinger ezeket gyakran saját kezűleg többszörösen lemásolta, vagy írnoikaival lemásoltatta és továbbküldte különböző személyeknek.⁷⁷ Ugyanezen gyakorlat a 16. század végén a német nemesség körében is megfigyelhető. A pfalz-neuburgi gróf például szintén rendelt a hivatásos „novelistáktól” kéziratoss „Neue Zeitungokat”, amelyeket aztán lemásoltatott és elküldetett a bajor hercegnek, valamint a hessen-marburgi grófnak.⁷⁸ A követek, kereskedők és ágensek hasonló közvetítő szerepet töltöttek be. A Velencében,

71 Handschriftenabteilung der Zentralbibliothek Zürich, Ms. F. 12–35.

72 Handschriftenabteilung der Zentralbibliothek Zürich, Ms. A 43–69.; Staatsarchiv des Kantons Zürich, E II 335–383.

73 A Wickianában példákat is találunk erre vonatkozóan: „Nova: Ex verbi Venetorum 5. July 1571”, Handschriftenabteilung der Zentralbibliothek Zürich, Ms. F. 19. fol. 268v.; „Post Scripta: Uff den 4. Aprilis ist Zytung khomen gen Heidelberg”, Ms. F. 34. fol. 124v.

74 *Johannes Kleinpaul*: Die vornehmsten Korrespondenten der deutschen Fürsten im 15. und 16. Jahrhundert. Leipzig, 1928. 3.

75 *Leo Weisz*: Der Zürcher Nachrichtenverkehr vor 1780. Zürich, 1954. 12–16.

76 Ezt 1552. jún. 5-én Wilhelm von Trautmannsdorf állította össze Salzburgban. MOL MKA E 211 Lymbus 19. t., fol. 25r.–26v.

77 Többek között Tobias Eglinek Churba és Hans Jakob Wicknek Zürichbe. Vö. *Leo Weisz*: Die Bullinger Zeitungen. Zürich, 1933. 36–37.

78 *R. Pieper*: i. m. 204–205.

Rómában és Konstantinápolyban székelő császári követek a 16. század második felében rendszeresen csatolták a jelentéseikhez a professzionális avvisik eredeti példányát, vagy pedig annak másolatát.⁷⁹ De a Fuggerek velencei, római, antwerpeni és kölni faktorai is a „Zeitungsbürokból” szerezték be a kéziratos Zeitungokat.⁸⁰ A Fugger-faktorokon kívül más kereskedők is továbbítottak kereskedelmi partnereiknek professzionális avvisiket. A 16. század hatvanas éveiben például a velencei kereskedő, Giovanni Badoero nürnbergi partnerét, Andreas Imhofot látta el kéziratos „Neue Zeitungokkal”,⁸¹ a Velencében székelő flamand kereskedő, Nicolas de Stoop pedig 1558 és 1563 között a különböző árukkal folytatott kereskedelmet az információkkal, illetve avvisikkel való kereskedelemmel kombinálta.⁸² A stájer rendek augsburgi és velencei ágenseinek is a fő feladatai közé tartozott a kéziratos Zeitungok Grazba juttatása, bár maguk a rendek néhány „Zeitungsbüro”-tulajdonossal is közvetlen kapcsolatban álltak.⁸³ Nádasdy Tamás esetében kérdéses, hogy közvetlenül a „Zeitungsbürokból” rendelte-e meg a Zeitungjait, vagy pedig közvetítők révén jutott hozzájuk. Esetleges közvetítőként a császári követ, Gerhard Veltwyck, a dalmát humanista, Francisco-Tranquillo Andreis, illetve Nádasdy kereskedelmi partnerei és egyéb ismerősei jöhetnek szóba.

Az 1543 és 1562 között Nádasdy Tamásnak küldött kéziratos „Neue Zeitungok” többsége Itáliából származik. A többi állam lényegesen kisebb arányban képviselteti magát a „Nádasdy-gyűjteményben”: Franciaország 9,8%-kal, Németalföld 8,1%-kal, az Oszmán Birodalom 6,5%-kal, a Német-római Birodalom 4,9%-kal, Spanyolország és Csehország pedig 0,95%-kal. Az itáliai városok közül Róma központi szerepet töltött be: a 42 Itáliában összeállított avvisi közül 19 érkezett Rómából, a második helyen Velence, Milánó és Asti áll, egyenként 4 kéziratos Zeitunggal. Az Itálián kívüli területek közül Konstantinápolyból szintén 4, az összes többi városból ennél kevesebb avvisi érkezett Magyarországra. Az összes „Nádasdy-Zeitung”-ot vizsgálva is Róma játszotta a kéziratos Zeitungok közvetítőjeként a legfontosabb szerepet. A 19 Rómában összeállított avvisi közül 15 olasz, 4 német, egy pedig latin nyelven íródott. Némelyik olasz nyelvű szöveg esetében az is megállapítható, hogy olyan személyek készítették őket, akik a római dialektust beszélték.⁸⁴ A német nyelvű avvisiknél valószínűleg az

79 Vito Dornberg és Giovanni Battista Berniero császári követek pl. 1593-ban ily módon számos avvisit továbbítottak Velencéből és Rómából a császári udvarba: Haus-, Hof- und Staatsarchiv, BöhM 595 W 290, Bd. 8., fol. 395r.–591v.

80 M. A. H. Fitzler: i. m. 75–76.

81 L. Sporhan-Krempel: i. m. 32.

82 M. Infelise: i. m. 11.

83 Erről tanúskodik az augsburgi „Zeitungsbüro”-tulajdonosokkal, Jeremias Krasserrel és Jeremias Schiffflével folytatott levelezésük: Steiermärkisches Landesarchiv, Laa. Antiquum IV. Sch. 98., 99.

84 Csak néhány példára utalva: a római dialektusban „non” helyett „nin”, „il” helyett „er”, „questa” helyett pedig „sta” áll. Vö. *Da Roma li XIV. gen.ro 1543*. MOL MKA E 211 Lymbus 19. t., fol. 1r.–v.; *Da Roma li 17 xre 1547*. MOL MKA E 211 Lymbus 19. t., fol. 4r.; *Da Roma di 17 Agosto 1560*. MOL MKA E 211 Lymbus 19. t., fol. 62r.–v. Az olasz nyelvű Zeitungok dialektológiai vizsgálatánál Judith Franz volt segítségemre, amiért ezúton is köszönetet mondok.

A „Nádasdy-Zeitungok” összeállításának helyszínei és a Magyarországra küldött Zeitungok száma



olasz nyelvű eredetiktől készült fordításokkal van dolgunk. Ugyanez igaz azon német nyelvű „Neue Zeitungokra” is, amelyek egyéb itáliai városokból, illetve Németalföldről származnak. Felvetődik azonban a kérdés, hogy a fordításra az eredeti avvisik összeállításának helyén, vagyis Rómában, Velencében, Genovában, Milánóban, Bolognában vagy Antwerpenben és Brüsszelben került sor, vagy pedig csak a fogadóikhoz történő megérkezésük után. Bár mindkét gyakorlatra számos példa ismert,⁸⁵ a „Nádasdy-Zeitungok” esetében inkább az első megoldás feltételezhető. A németalföldi, német és francia Zeitungoknál sem

⁸⁵ Az ún. „Zeitungsbürokból” külön személyeket alkalmaztak a fordítási feladatok ellátására. Vö. *M. Infelise*: i. m. 10., 47. A szász herceg drezdai udvarában a kéziratot „Neue Zeitungok” fordítását egy erre a célra szerződtetett hivatalnok végezte. Vö. *J. Kleinpaul*: Das Nachrichtenwesen i. m. 16. Az is ismert, hogy az Antwerpenben és Kölnben székelő Fugger-faktorok voltak azok, akik hollandról németre fordították a „Zeitungsbürokból” beszerzett Zeitungokat, majd ezeket a fordításokat küldték el Philipp Eduard és Octavian Secundus Fuggernak Augsburgba. Vö. *M. A. H. Fitzer*: i. m. 28.

egyértelmű, hogy azokat közvetlenül a feliratokban szereplő városokból küldték el Nádasdy Tamásnak, vagy pedig a fontos hírközpontokban, pl. Velencében, Augsburgban és Nürnbergben székelő bizonyos személyek közvetítése útján érkeztek Magyarországra. E kérdések megválaszolásához további kutatásokra lesz szükség.

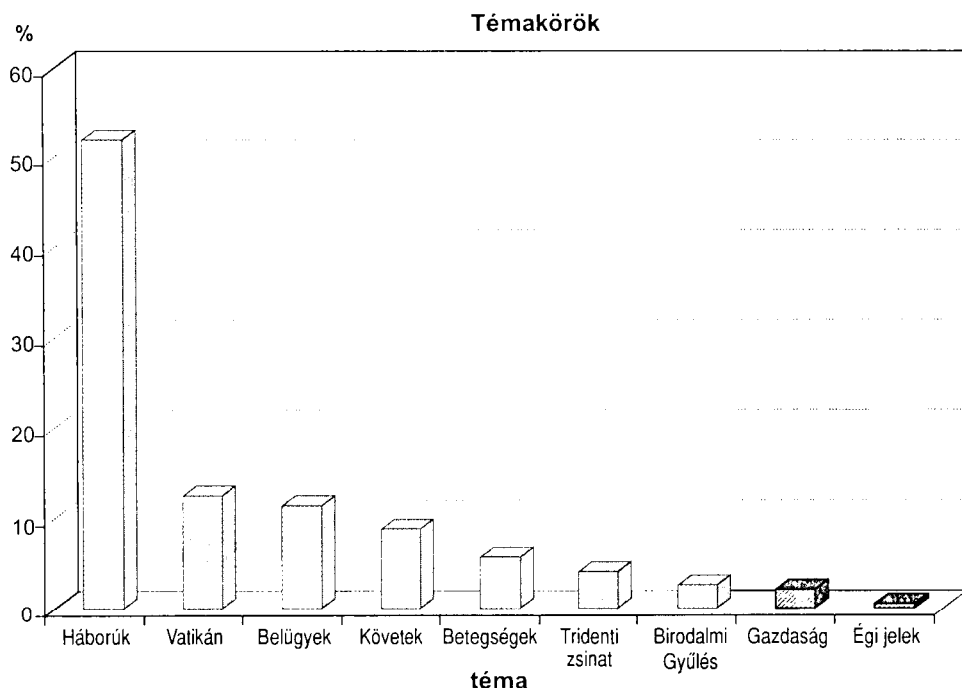
A „Nádasdy-Zeitungenben” található hírek elsősorban a Mediterráneumból származnak. A legfontosabb szerepet itt szintén az itáliai városok játszották. Az Appennin-félszigeten 29 város közvetített híreket, amelyek közül a legtöbbet Nápoly (12), Párma (8), Róma (9) és Firenze (7) küldte.⁸⁶ Számos információ érkezett a „Zeitungsschreiberekhöz” a földközi-tengeri szigetekről, Rodoszról (2), Korfuról (1), Korzikáról (1), az észak-afrikai városokból, Tuniszból (1), Algírból (1), Fezből (1), Kairóból (1), az Oszmán Birodalom egyéb területeiről, Konstantinápolyból (1), Bursából (1), Drinápolyból (1) és Iszkenderumból (1), valamint az Ibériai-félszigetről, Madridból és Valenciából is. Ezenfelül a Közel-Keletről még Perzsiából (4), az Arab-félszigetről (2), Abesszíniából (1), valamint északkeletről a tatár határvidékről (1), továbbá a Fekete-tenger térségéből (1) érkeztek hírek a kéziratos avvisik szerzőihez. Az Atlanti-óceán északnyugati partvidékén fekvő területeken hírközvetítőként Franciaország játszotta a legfontosabb szerepet. A legtöbb hír Párizsból érkezett (6), utána Lyon és Boulogne következett egyenként 2-2 hírrel. A többi 8 francia város, illetve terület 1-1 alkalommal továbbított információkat a „Nádasdy-Zeitungen” szerzőihez. Ez igaz Angliára, Skóciára, valamint a németalföldi területekre, illetve városokra, konkrétan Henegaura, Greslingenre, Diedenhofenre és Antwerpenre is. Csak Brüsszel képez kivételt, ugyanis onnan kétszer érkeztek információk a „Zeitungsschreiberekhöz”. A Német-római Birodalomból a legtöbb hír a császári udvarból származik, Konstanz kivételével (2) a többi város, Regensburg, Wittenberg, Nürnberg, Osnabrück, Crailsheim, Villach és Passau csak egyszer fordul elő a „Nádasdy-Zeitungenben” a hírek közvetítőjeként.

A „Nádasdy-Zeitungenkat” meglehetősen nagy témagazdagság jellemzi.⁸⁷ A híradások többségét (52%) azonban elsősorban a különböző hadszíntereken zajló háborúkról szóló hírek alkotják. Az „újságírók” érdeklődésének közepontjában a Habsburg- és a Valois-dinasztia egymás elleni harca állt, amelynek célja az európai hegemonia megvalósítása volt. Az 1543 és 1562 között Nádasdy Tamás részére küldött avvisikben 59 hír szól ezekről a katonai összecsapásokról, ami az összes hír (192) 30%-át képezi. Legrészletesebben az ötödik és egyben utolsó háborúról (1552–1559) tudósítanak,⁸⁸ de az egyes nagy háborúk közti idő-

86 A zárójelben az a szám szerepel, ahányszor az adott városból hírek érkeztek a „Nádasdy-Zeitungenben”.

87 A vizsgált kollekció nagysága miatt az alábbiakban az egyes témaköröknél csak néhány példára, ill. avvisire történik utalás.

88 Pl. *Passaw den 14 Junj Ao. 52, Auß Anttorff vom 18 Augusti Anno 58; Auß Venedig vom 4 septembris; Auß dem kh. veldtlager zue autie bej darlens vom 10 septemb. Ao 58*, MOL MKA E 211 Lymbus 19. t., fol. 19r.–20v., 37r.–v., 57r., 43r.–44v.



szakban (1544–1552) lezajlott kisebb összecsapások,⁸⁹ a két fél háborúkra való készülődése, a csapatmozgósítások, a hadseregek ellátásának problémái⁹⁰ is gyakran említésre kerülnek. A háború mindegyik színteréről érkeznek hírek: 64%-uk Észak-Itáliából és a francia–spanyol határvidékekről, a maradék 36% pedig Franciaországból, valamint a francia–németalföldi határterületekről.

V. Károly franciák ellen vívott háborúi mellett az „Avvisenschreiberek” által a második leggyakrabban tárgyalt témát az oszmán fenyegetés jelentette. Az erről szóló híradások a hadihírek 24%-át és az összes hír 12,5%-át tették ki. Az oszmán szövetséges kalóz, Drogut akcióiról,⁹¹ az oszmán flotta földközi-tengeri, adriai, égei-tengeri és fekete-tengeri hadmozdulatairól⁹² 10, az Észak-Afrikában folyó harcokról⁹³ 3 hír érkezett Magyarországra. De emellett az oszmánok Szafa-

89 Pl. *Da Roma li 17 xbre 1547; Da Poisi di franza li xv maggio 1549*. MOL MKA E 211 Lymbus 19. t., fol. 2r.–v., 15r.

90 Pl. *Da Roma li 17 xbre 1547; Da Roma il di vltimo x.bre 1547*. MOL MKA E 211 Lymbus 19. t., fol. 2r.–v., 4r.–v., 7r.–v.

91 Pl. *Di Roma alli 7 7bre 1549; In letter di Constant.li dil 14. gen. 59*. MOL MKA E 211 Lymbus 19. t., fol. 2r.–v., 60r.

92 Pl. *Di Roma alli 7 7bre 1549; Auss Venedig vom 9. Septembris 1555; Auß Venedig vom 30. august 1558; In Ire di Constli de xxiiij d' Aprile. M.D. LX*. MOL MKA E 211 Lymbus 19. t., fol. 2r.–v., 30r.–31r., 40v.–41v., 64r.

93 *Da Roma di x x.bre 1547; Da Roma di 17 Agosto 1560*. MOL MKA E 211 Lymbus 19. t., fol. 5r.–v., 62r.–v.

vidák ellen Perzsiában folytatott háborúi,⁹⁴ I. Szulejmán lázadó fiának a Sophival való együttműködése,⁹⁵ illetve a szultán fiainak egymás elleni harcai⁹⁶ is a „Nádasdy-Zeitungok” témáját képezték. Az ilyen tartalmú avvisiket Konstantinápolyban, Rómában, Velencében és Ferrarában állították össze.

V. Károly és a protestáns birodalmi fejedelmek egymás elleni harcairól Nádasdy Tamás 8 hírben értesült.⁹⁷ A moszkvai állam és a tatárok összeapásairól 3 hír érkezett,⁹⁸ amelyeket Konstantinápolyban összeállított avvisikben továbbítottak Magyarországra. A Savoyai hercegnek a svájciak ellen folytatott háborújáról⁹⁹ kétszer, a skót–angol határon zajló összeütközésekről,¹⁰⁰ valamint egy portugál kézen levő sziget elfoglalásáról¹⁰¹ egyszer tudósítottak az „újságírók”. A béketárgyalások és fegyverszüneti egyezmények megkötéséről két hír született.

A „Nádasdy-Zeitungok” második nagy témakörét azon hírek képezik, amelyek pápák egészségi állapotáról, valamint a vatikáni eseményekről tudósítanak. Ez a 24 tudósítás az összes hír 12,5%-át teszi ki. A többségük a pápák gyengélkedéséről,¹⁰² illetve az esetleges elhalálozásukról történő spekulációkról¹⁰³ szól. De az „újságírók” olyan eseményeknek is figyelmet szenteltek, mint például két lutheránus személy elégetése Rómában,¹⁰⁴ a bíborosok és pápai nunciusok tevékenységének,¹⁰⁵ valamint a Vatikánban tartott egyházi ünnepeknek¹⁰⁶ a leírása.

A „Nádasdy-Zeitungokban” a harmadik leggyakrabban előforduló témát három ország belügyei alkotják, amelyek az összes hír 11,4%-át teszik ki. Ezen 22 híradásból 12 Itáliából, 7 a Német-római Birodalomból, 3 pedig Franciaországból származik. Az itáliai belügyekről szóló hírek között szó van például a Rómában és Genovában lezajlott lázongásokról,¹⁰⁷ egy római kápolnában kará-

94 *Prag 22 Januarj 1547; In lre di Const.li de xiiij d' Aprile. M.D. LX.; Da ferara allj 15 Agosto 1560. MOL MKA E 211 Lymbus 19. t., fol. 6r.; 63r.–v., 64r.*

95 *Per avisi da Const.li de 2. novembre 1558; In lre di Const.li de xiiij d' Aprile. M.D. LX. MOL MKA E 211 Lymbus 19. t., fol. 50v.–51r., 64r.*

96 *Per avisi da Const.li de 2. novembre 1558; In letter di Constant.li dil 14. gen. 59. MOL MKA E 211 Lymbus 19. t., fol. 50v.–51r., 60r.*

97 *Di Dilinga il iiij di Marzo M.D.Ljj.; Salzburg den 5 Juny 52; Passaw den 14 Junj Ao. 52. MOL MKA E 211 19. t., fol. 22r., 20r.–21v., 19r.–20v.*

98 *Per lre da constantinopolj di 6 ott.re 1558; Per avisi da Const.li de 2. novembre 1558. MOL MKA E 211 Lymbus 19. t., fol. 22r., 46r.–v., 50v.–51r.*

99 *Da Roma di x.x.bre 1547; Da Poisi di franza li xv maggio 1549. MOL MKA E 211 Lymbus 19. t., fol. 5r.–v., 15r.*

100 *Da Burseles allj Agosto 1560. MOL MKA E 211 Lymbus 19. t., fol. 63r.*

101 *Da Poisi di franza li xv maggio 1549. MOL MKA E 211 Lymbus 19. t., fol. 15r.*

102 *Auß Rom vom 3. Septembris 1555; Auß Rom vom 10 Septembris ano 58; Auß Rom vom 17. Septembris ano 58. MOL MKA E 211 Lymbus 19. t., fol. 29r.–29v., 48r.–v., 54r.–54v.*

103 *Auß Venedig vom 9. Septembris 1555; Auß Venedig denn 16 Septembris; Auß Bononia vom 29 augusti ano 58. MOL MKA E 211 Lymbus 19. t., fol. 30r.–31r., 48v.–49r., 52r.*

104 *Auß Rom vom 17. Septembris ano 58. MOL MKA E 211 Lymbus 19. t., fol. 54r.–v.*

105 *Da Roma li xvi gen.ro 1543; Auß Venedig vom 4 Septembris ao 58. MOL MKA E 211 Lymbus 19. t., fol. 1r.–v., 57r.*

106 *Auß Rom vom 17. Septembris ano 58. MOL MKA E 211 Lymbus 19. t., fol. 54r.–v.*

107 *Aus Genua vom p.a Septembris 1555; Auß Rom vom 10 Septembris ano 58. MOL MKA E 211 Lymbus 19. t., fol. 29r., 48r.–v.*

csonykor történt botrányról, valamint befolyásos személyek bukásáról.¹⁰⁸ A Német-római Birodalomból érkező híradások elsősorban a császár és a különböző hercegek tárgyalásait, V. Károly lemondását, illetve annak következményeit taglalják.¹⁰⁹ A Franciaországból továbbított információk főként a francia király és udvarának tartózkodási helyére vonatkoznak.¹¹⁰

A követek tevékenysége iránt a „Zeitungsschreiberek” meglehetősen nagy érdeklődést mutattak, hiszen 17 hírben számoltak be róla. A császári és pápai udvarokba érkezésük, majd távozásuk, audienciájuk vagy a hiábavaló várakozásuk gyakran került ábrázolásra az avvisikben.¹¹¹ A más uralkodói udvarokba küldendő követségek felállítása (például Velencéből Angliába, illetve a császári udvarba),¹¹² vagy a nunciusok megbízatásai és úticéljai¹¹³ is többször említésre kerültek. Az európai államok konstantinápolyi követeinek tevékenységéről, illetve kooperációikról, amelyek igen gyakran egy harmadik állam ellen irányultak, szintén több hír szól.¹¹⁴

A különböző betegségekről és halálesetekről 11 hír érkezett Nádasdy Tamáshoz. Ezekben elsősorban a bíborosok, hercegek és azok családtagjai kerülnek említésre. A „Zeitungsschreiberek” a legkülönbébb betegségekről tesznek említést: a járványok, mint például a himlő¹¹⁵ mellett Caraffa bíboros térdfájása¹¹⁶ is szerepel a hírek között. Az avviso beszámol arról is, hogy Sziciliában 1558-ban egy különös betegség szedte áldozatait, amelyben többek között Palermo érseke is meghalt.¹¹⁷ A haláleseteknél általában csak ritkán adják meg a halál konkrét okát, a legtöbbször egyszerűen csak a hírt közlik.

A vallásilag megosztott korabeli Európa legfontosabb eseménye, a tridenti zsinat nyolcszor szerepelt a „Nádasdy-Zeitungok” hírei között. Ezek a híradások elsősorban a velencei császári követ, Don Diego Hurtado de Mendoza és a tridenti bíboros levelein és szóbeli közlésein alapulnak.¹¹⁸ A tervezett birodalmi

108 *Da Roma il dì vltimo x.bre 1547.* MOL MKA E 211 Lymbus 19. t., fol. 7r.–v.

109 *Auß Mayland vom p.a Septembris 1555.* MOL MKA E 211 Lymbus 19. t., fol. 29v.–30r.

110 *Da Roma di x. x.bre 1547.* MOL MKA E 211 Lymbus 19. t., fol. 5r.–v.

111 *Auß Rom vom 26 augusti ano 58; Auß Venedig vom 30 augustj 1558.* MOL MKA E 211 Lymbus 19. t., fol. 40v., 41v.

112 *Auß Venedig vom 30 augustj 1558; Auß Venedig vom 4 Septembris ao 58.* MOL MKA E 211 Lymbus 19. t., fol. 40v.–41v., 57r.

113 *Da Roma alli 7 7.re 1549.* MOL MKA E 211 Lymbus 19. t., fol. 2r.–v.

114 *Per lre da constantinopolj di 6 ott.re 1558; Per avisi da Const.li de 2. novembre 1558.* MOL MKA E 211 Lymbus 19. t., fol. 46r.–v., 50v.–51r.

115 Egy 1558. aug. 30-án Velencében összeállított avviso szerzője beszámol pl. arról, hogy Urbinó hercege és annak gyermekei himlőben megbetegedtek, amihe az egyik lánya már bele is halt. MOL MKA E 211 Lymbus 19. t., fol. 40r.–41v.

116 *Da Roma per lettere di xii Nov.re 1558.* MOL MKA E 211 Lymbus 19. t., fol. 46v.

117 *Auß Rom vom 26 augusti ano 5.* MOL MKA E 211, 134. cs. 19. t., fol. 40v.

118 *Da Roma li xvi gen.ro 1543; Da Roma li 17 x.bre 1547.* MOL MKA E 211 Lymbus 19. t., fol. 1r.–v., 4r.

gyűlésekről,¹¹⁹ amelyek többségén a lutheránus birodalmi fejedelmek megtagadták a részvételt,¹²⁰ 5 hírt küldtek Magyarországra.

A gazdasági jellegű híradások az összes hírek csak kis részét, mindössze 2,1%-át alkotják. Egy 1,5 millió dukát értékű aranszállítmány mellett, amelyet Kairóból küldtek Konstantinápolyba,¹²¹ a Dél- és Észak-Itália között zajló gabonakereskedelemről¹²² érkeztek hírek. Utalás történt arra is, hogy az 1558-as év Szicíliában egy különösen jól termő év volt, ami főként annak köszönhető, hogy az oszmán flotta ebben az évben nem okozott ott károkat.¹²³ A különböző égi jelekről csak egyetlen hír található a „Nádasdy-Zeitungokban”, amelyben az „újságírók” arról számoltak be, hogy 1558 nyarán Bologna és Velence felett egy üstökös volt látható.¹²⁴

Végül pedig a „Nádasdy-Zeitungokkal” kapcsolatban egy olyan jelenségre kell utalnunk, amely további források hiányában e tanulmányban csak hipotézisként kerülhet bemutatásra. Ez a jelenség azonban lehetővé teszi a kéziratos „Neue Zeitungen” jelentőségének a megvilágítását I. Ferdinánd korában. Bár az egy gyűjteményként fellelt 1543–1562 közötti időszakból származó 61 kéziratos „Nádasdy-Zeitung” nem minden évet fed le, s a meglevő évfolyamok is hiányosak, mégis megfigyelhető esetükben is a kéziratos Zeitungenra jellemző periodicitás. A „Nádasdy-Zeitungok” feliratai arról tanúskodnak, hogy azokat hetente, kéthetente továbbították Magyarországra a különböző európai hírközpontokból.¹²⁵ Ez a periodicitás általában egy előfizetéssel kapcsolódik össze, ezért feltételezhetjük, hogy a „Nádasdy-kollekció” eredetileg terjedelmesebb volt. Felvetődik azonban a kérdés, hogy miért nem maradt fenn a többi példány? Az egyik lehetséges válasz, hogy a fellelt Zeitungenkat Nádasdy Tamás valamilyen okból a többitől elkülönítette. Emellett szól az is, hogy bizonyos párhuzamok figyelhetők meg a „Nádasdy-Zeitungok” és fogadjuk politikai és katonai pályafutása, valamint a magyar rendek és I. Ferdinánd viszonyának alakulása között. A következőkben e párhuzamok bemutatására kerül sor.

A „Nádasdy-gyűjtemény” első kéziratos Zeitungja 1543. január 14-én készült Rómában.¹²⁶ Ez az év több szempontból is fordulópontot jelentett: I. Ferdinánd 1542. évi offenzívájának összeomlása után, amelynek a célja Buda felsza-

119 *Da Roma alli 7 7.re 1549.* MOL MKA E 211 Lymbus 19. t., fol. 2r.–v.

120 *Da Roma li xvi gen.ro 1543.* MOL MKA E 211 Lymbus 19. t., fol. 1r.–v.

121 *In Ire di Const:li de xxiiij d' Aprile. M.D. LX.* MOL MKA E 211 Lymbus 19. t., fol. 64r.

122 *Da Roma li xvi gen.ro 1543; Da Roma li viij Maggio 1546; Aus Asti vom 19 Septembris 1558.* MOL MKA E 211 Lymbus 19. t., fol. 1r.–v., 2r.–v., 56r.–v.

123 *Aus Asti vom 19 Septembris 1558.* MOL MKA E 211 Lymbus 19. t., fol. 56r.–v.

124 *Auß Bononia vom 19 augusti ano 58.* MOL MKA E 211 Lymbus 19. t., fol. 52r.

125 1558-ban pl. Rómából aug. 26. és dec. 17. között hetente és kéthetente érkeztek avvisik Magyarországra. MOL MKA E 211 Lymbus 19. t., fol. 41v., 45r., 46r.–47v., 48r.–v., 50r.–v., 51r.–v., 54r.–v. Ez a periodicitás a többi év és város esetében is megfigyelhető.

126 MOL MKA E 211 Lymbus 19. t., fol. 1r.–v.

badítása lett volna, valamint Perényi Péter és Török Bálint bebörtönzését¹²⁷ követően egy új korszak kezdődött nemcsak a magyar történelemben, hanem Nádasdy Tamás életében is. 1543. január 1-jén kapta meg első fizetését dunántúli főkapitányként, aminek az előző év végén nevezték ki.¹²⁸ Ezáltal első ízben került olyan hatalmi pozícióba, amely lehetővé tette számára a rendi érdekek védelmét a Habsburg-ház központosító törekvéseivel szemben. Több oka volt annak, hogy ezt első hivatali idejében nem tudta megvalósítani. 1543-tól kezdve I. Ferdinánd egyértelműen országai igazgatási rendszereinek egységesítésére törekedett. 1542-ben hívta össze utoljára országainak rendjeit egy közös tanácskozásra és ezután a rendek egyre kevesebb beleszólási lehetőséget kaptak az őket érintő ügyekbe.¹²⁹ Magyarországon ezzel párhuzamosan nőtt az elégedetlenség Ferdinándnak az oszmánokkal szembeni, látható passzivitása és sikertelensége miatt. Az erdélyi rendek meg is üzenték neki, hogyha nem képes őket megvédelmezni az oszmánokkal szemben, akkor maguk veszik kézbe sorsuk alakítását. 1543 elején meg is érkezett az első adójuk a Portára, ami egyben a szultántól való függésük elismerését jelentette.¹³⁰ Ekkor már tudni lehetett, hogy Szulejmán egy újabb hadjáratra indul Magyarország ellen.¹³¹ Az említett kézirat *Zeitung* hírei ismeretében Nádasdy számára legkésőbb 1543 tavaszára nyilvánvalóvá válhatott, hogy ebben a fenyegető helyzetben a Habsburgok részéről nagy segítség nem várható. 1542 júliusától folytatódott a háború V. Károly és I. Ferenc között és egy, a császári udvarból származó levél szerint – ahogy az említett avvisiben szerepel –, a császár egy újabb nagyobb támadást tervezett a franciák ellen, amihez már Nápolyban és a birodalomban is megindultak a csapatmozgósítások.¹³²

1543 és 1545 között az oszmán uralom alá tartozó terület nagysága Magyarországon az újabb hódítások révén jelentős mértékben megnövekedett,¹³³ aminek révén a hódítók stabilizálni tudták az itteni hatalmukat. Ezekben az években a Habsburgok alig biztosítottak anyagi támogatást a Dunántúl török elleni védelmének megszervezésére, amit 1545-ben már a főkapitány, Nádasdy Tamás jövedelmeiből sem lehetett fedezni. Emiatt Nádasdy 1546 elején lemondott tiszte-

127 Az 1542. év eseményeihez bővebben: *Szakály Ferenc*: A magyar állam összeomlása. In: Nagy Képes Millenniumi Hadtörténet. 1000 év a hadak útján. Szerk. Rác Árpád. Bp. 2000. 102–103.; *Ágoston Gábor*: A hódolt Magyarország. Bp. 1992. 47–52.

128 *Pálffy G.*: Nádasdy Tamás i. m. 34.

129 *P. Sutter-Fichtner*: i. m. 78.

130 *Oborni Teréz*: Erdély fejedelmei. Bp. 2002. 10–11.; *Uő*: Fráter György (1484 k.–1551). In: Nagy Képes Millenniumi Arcképcsarnok. 100 portré a magyar történelemből. A portrékat vál., bev., szerk. Rác Árpád. Bp. 1999. 64.

131 *Szakály F.*: i. m. 103.

132 MOL MKA E 211 Lymbus 19. t., fol. 1r.

133 1543-ban az oszmánok elfoglalták a Dunántúl keleti részén Esztergomot, Székesfehérvárt, Pécsét, Siklóst, valamint Valpó várát. Az 1544–1545. évi hadjárat során uralmuk alá került Visegrád, Nógrád, Hatvan, Simontornya, Ozora és Tamási is. *Pálffy Géza*: Az új védelmi rendszer kiépítése. In: Nagy Képes Millenniumi Hadtörténet i. m. 104.; *Szakály F.*: i. m. 103.

ről és a helyére ugyanezen év májusában füzesdi Késás Pétert nevezték ki.¹³⁴ A második fennmaradt „Nádasdy-Zeitung” ebből az időből származik: 1546. május 8-án Rómában állították össze.¹³⁵ Nádasdy ebből többek között arról értesült, hogy kilátásban volt egy békekötés a pápa és a francia király között, valamint, hogy Anglia és Franciaország fegyverszünetet kötött, aminek még a feltételeit is felsorolta az „újságíró”. Ezenkívül az avvisi egy a császári udvarból érkezett 1546. április 28-i keltezésű levél alapján arról is beszámol, hogy a vallási kérdések rendezésére egy birodalmi gyűlés összehívását tervezték, amelyen a lutheránus fejedelmek megtagadták a részvételt.

Füzesdi Késás Péter 1546 végén, vagy 1547 elején meghalt és ekkor se I. Ferdinánd, se a magyar rendek nem tudták rávenni Nádasdyt, hogy ismét vállalja el a főkapitányi tisztséget,¹³⁶ hiszen Nádasdy tudott I. Ferdinánd súlyos anyagi problémáiról,¹³⁷ és ismerte V. Károly magyar ügyek iránti közömbösségét. Ebből az időből is fennmaradt egy kéziratos Zeitung, amely 1547. január 22-én készült Prágában.¹³⁸ A szerzője elsősorban az Oszmán Birodalomból származó híreket közöl: Eszerint a Szafavidák örmény szövetségeseikkel vereséget mértek a szultán fiainak csapataira. Szulejmán e hír hallatán Drinápolyból Konstantinápolyba sietett, hogy előkészítse a perzsák és az örmények elleni támadó hadjáratot. Az „újságíró” ezenkívül beszámol a szultán és V. Károly tervezett békekötéséről, valamint a császárnak a württembergi herceggel folytatott tárgyalásairól. Az 1547. évből fennmaradt további Zeitungok mind december hónapban íródtak,¹³⁹ amikor is a pozsonyi országgyűlésen megkezdődtek a dunántúli főkapitányi tisztség betöltéséről folyó tárgyalások. Az 1548. február 22-ig tartó egyeztetések eredménye Nádasdy Tamás újraválasztása lett.¹⁴⁰ Az 1547 decemberéből és 1548 januárjából származó „Nádasdy-Zeitungok”¹⁴¹ elsősorban az Észak-Itáliában folyó háborúról, a tridenti zsinatról, valamint az Észak-Afrikában és a Német-római Birodalomban zajló eseményekről tudósítanak. Nádasdy ezúttal igen komoly feltételeket szabott a kinevezésével kapcsolatban,¹⁴² amelyeket az uralkodó csak 1548 májusában fogadott el.

Nádasdy Tamás második főkapitánysága idején (1548–1552) már sokkal több mindent meg tudott valósítani elképzeléseiből, mint az 1543 és 1546 közti időszakban. Az 1547. évi Habsburg–oszmán békekötéstől egészen 1552 nyaráig a Dunántúlt nem érte nagyobb oszmán támadás. Ez a viszonylag nyugodt időszak

134 Pálffy G.: Nádasdy Tamás i. m. 35.

135 *Da Roma li viii Maggio 1546*. MOL MKA Lymbus, E 211 134. cs. 19. t., fol. 2r.–v.

136 Vö. Pálffy G.: Nádasdy Tamás i. m. 35–36.

137 Erről bővebben ld. P. Sutter-Fichtner: i. m. 140–141.

138 *Prag 22 January 1547*. MOL MKA Lymbus, E 211 134. cs. 19. t., fol. 6r.

139 *Da Roma li 17 xbre 1547*; *Da Roma di x. xbre 1547*; *Da Roma il di vltimo xbre 1547*. MOL MKA E 211 Lymbus 19. t., fol. 4r.–5v.; 7r.–v.

140 Pálffy G.: Nádasdy Tamás i. m. 36–37.

141 *Da Roma li vi gen.ro 1548*; *Ex Roma scripta prima die Mensis January Anno M D. XLVIII*. MOL MKA E 211 Lymbus 19. t., 9r.–10v.

142 Pl. külön összegeket kért a kémek tartására. Pálffy G.: Nádasdy Tamás i. m. 37.

lehetővé tette Nádasdy számára, hogy valóban a rábízott feladatokra koncentráljon, ami a magyar rendek I. Ferdinánddal szembeni pozíciójának erősödését eredményezte.¹⁴³ A Habsburg-kormányzat központosító törekvéseire válaszul az 1549 őszén tartott pozsonyi országgyűlésen a magyar rendek a nádori tisztség betöltését követelték.¹⁴⁴ Az 1549. évből származó „Nádasdy-Zeitungok”¹⁴⁵ első-sorban fontos külpolitikai eseményekről, mint például V. Károly háborúiról Észak-Itáliában és a francia–németalföldi határon, valamint a kalóz, Drogut földközi-tengeri flotta-hadműveleteiről továbbítottak híreket. A következő avvisi 1551 júniusából maradt fenn, amely a császári és a francia hadsereg piemonti harcairól számol be.¹⁴⁶ Ezzel egy időben egy 6–7000 spanyol és német zsoldosból álló sereg érkezett Erdélybe Giovanni Battista Castaldo, Nádasdy Tamás és Losonczy István vezetésével, hogy ott a Habsburg-hatalomátvételt megvalósítsa.¹⁴⁷ Itt Nádasdy személyesen megtapasztalhatta, hogy milyen akadályokba ütközött és milyen következményekkel járt a Királyi Magyarország és Erdély egyesítésére tett kísérlet. A Szokollu Mehmed vezette büntető hadjárat következményeként újabb területek kerültek oszmán uralom alá.¹⁴⁸ A Habsburgok részéről ezúttal sem érkezett anyagi támogatás, és mivel katonái már hosszú ideje nem kaptak zsoldot, Nádasdy Tamás 1552 júniusában benyújtotta a lemondását, amire ténylegesen az év utolsó hónapjában került sor. A számára küldött kéziratok Zeitungoknak köszönhetően Nádasdy tudott V. Károly nehézségeiről, amelyeket a protestáns fejedelmek lázadása okozott, s értesült I. Ferdinándnak a fejedelmekkel Passauban folytatott tárgyalásairól is.¹⁴⁹ A németalföld-luxemburgi határon zajló küzdelmekről,¹⁵⁰ valamint a Piemontban tovább folytatódó háborúról¹⁵¹ is számos hír érkezett a dunántúli főkapitányhoz, amelyek nyilvánvalóvá teheték számára, hogy a közeljövőben nem várható a magyarországi helyzet javulása.

143 Elődjével, Erdődy Péterrel ellentétben, aki fűzesdi Késás Pétert követte a főkapitányi tisztségben, Nádasdy sikeresen ellen tudott állni a Habsburgok központosító törekvéseinek a Dunántúlon, amelyeknek a célja a magyarok kiszorítása lett volna a hadügy irányításából. Pálffy G.: Nádasdy Tamás i. m. 36–38.

144 Bessenyei J.: i. m. 21.

145 *Da Roma alli 7. 7bre 1549; Per lré di vi Aprile 1549 da la Corte Ces.a.; Da Poisi di franza li xv maggio 1549.* MOL MKA E 211 Lymbus 19. t., 12r.–15r.

146 *Da Castel hhelfo li x di Giugno 1551.* MOL MKA E 211 Lymbus 19. t., 16r.–18v.

147 *Obomi Teréz:* Erdély pénzügyei I. Ferdinánd uralma alatt 1552–1556. Bp. 2002. 33.

148 Erről részletesebben ld. Szántó Imre: Küzdelem a török terjeszkedés ellen Magyarországon. Az 1551–52. évi várháborúk. Bp. 1985.

149 *Passaw den 14 Junj Ao 52.; Di Dilinga il iij di Marzo M.D. LII.; Salzburg den 5 Junj 52.* MOL MKA E 211 Lymbus 19. t., 19r.–21v., 22r., 25r.–26v.

150 *Passaw den 14 Junj Ao 52.; Salzburg den 5 Junj 52.* MOL MKA E 211 Lymbus 19. t., 19r.–21v., 25r.–26v.

151 *Passaw den 14 Junj Ao 52; Dal forte di S.to Ant.o alli xxiii di febraro M.D. LII.; Di Viadana il di ult.o Febraro.; Alli iij di Marzo dal medesimo luogo; Salzburg den 5 Junj 52; Di Vercelli alli 17 nou.i 1552.* MOL MKA E 211 Lymbus 19. t., 19r.–20v., 23r.–24r., 27r.–28v.

Az 1552. évi pozsonyi országgyűlésen a magyar rendek ismét hangot adtak azon óhajuknak, hogy az uralkodó nevezzen ki egy nádort az ország élére.¹⁵² I. Ferdinánd hosszú ideig ellenállt, de 1554-ben akarata ellenére kénytelen volt teljesíteni a kérést és a választása ekkor Nádasdy Tamásra esett,¹⁵³ aki ezzel elérkezett politikai és katonai karrierjének csúcsára. A következő évben, amikor nádori jogait és kötelességeit törvényileg szabályozták, V. Károly lemondott a császári címről, amiről egy 1555. szeptember 1-jén Milánóban összeállított avvisi tudósított.¹⁵⁴ A legtöbb kéziratot „Neue Zeitung” 1558-ból maradt fenn és ezek a források bírnak a legnagyobb földrajzi hatósugárral is, ami arra utalhat, hogy Nádasdy Tamás ezen év eseményeinek különösen nagy jelentőséget tulajdonított és Ferdinánd császárrá koronázása és V. Károly halála után mélyreható változásokra számított. A hírek többsége a francia–németalföldi, illetve a francia–itáliai határon zajló háborúról szól. Emellett számos tudósítást tartalmaznak az 1558-ból származó avvisik az oszmán flotta hadműveleteiről, a szultán Szafavidák elleni háborújáról, Szulejmán fiainak egymás elleni küzdelmeiről, illetve az orosz–tatár konfliktusról. Bár a nagypolitikában nem következtek be mélyreható változások, Nádasdy hatalma és befolyása ekkoriban különösen megnövekedett.

1562. évi halálát követően egészen a 17. század elejéig nem érkeztek kéziratot Neue Zeitungen Magyarországra, ami azt bizonyítja, hogy a Habsburgok ebben az időszakban ténylegesen is kivették a Nádasdy által rövid időre megszerzett „kormányrudat” a rendek kezéből.

ZSUZSA BARBARICS

THE IMPORTANCE OF HANDWRITTEN NEWSLETTERS IN THE AGE OF FERDINAND I AS REFLECTED IN THE “NÁDASDY-ZEITUNGEN”

The paper examines a type of source whose existence has been virtually ignored by Hungarian and other historians. The “Neue Zeitungen” were one of the most important media of the early modern era. What makes them special is that they were produced in both manuscript and printed form. Most works about them make, however, no distinction between these two forms, and concentrate almost exclusively on the printed versions, while ignoring the older but still surviving and important manuscript forms of communication, including the “Neue Zeitungen”. Thus, the role and function of this medium in the early modern system of communication remains unclear.

The present essay seeks to make up for this deficit. Its aim is to use the collection of a Hungarian noble, Tamás Nádasdy, to illuminate the features and significance of the medium during Ferdinand I's reign. Nádasdy, a major and influential personality

152 Bessenyei J.: i. m. 21.

153 P. Sutter-Fichtner: i. m. 142.

154 *Aus Mayland vom p.ma Septembris*. MOL MKA E 211 Lymbus 19. t., 29v.–30r.

of sixteenth-century Hungary, “ran” manuscript Zeitungen from as early as the 1540s. This fact contradicts the assumption usually made that the system of manuscript “Neue Zeitungen” was established only in the 1560s.

Beyond describing the main characteristics of the medium and of the “Nádasdy-collection”, the article also attempts to answer the following questions: What were the characteristics of the geographical structure of the “Nádasdy-Zeitungen”? What events do they report on and what topics are emphasised? How informed was Tamás Nádasdy and through him the Hungarian estates about events in other theatres of war, specifically in Western Europe, the Mediterranean basin, and the Middle East? The answers to these questions reveal the geographical dimension and thematic diversity of the manuscript “Neue Zeitungen”. They also demonstrate that Tamás Nádasdy and his contemporaries thought in much larger geographical and thematic categories than previous researchers have supposed.

Szerzőink figyelmét az alábbiakra hívjuk fel

1. A kéziratokat lehetőleg mágneslemezen és egy 1,5-es sortávval kinyomtatott példányban kérjük a szerkesztőség címére eljuttatni. Ha mód van rá, használják a Winword valamelyik változatát, vagy mentsek el az anyagot RTF-formátumban. A jegyzetapparátust mindig a szöveg után helyezték el, külön szövegfájlként elmentve, és a szövegben lehetőleg ne alkalmazzák az automatikus jegyzetszámozást.
2. A lábjegyzetek elkészítésénél, kérjük, az alábbi szempontokat vegyék figyelembe:
 - 2.1. A hivatkozott művek szerzőinek nevét kurziválják, a szerkesztőkéit ne. Az első hivatkozásnál mindig úgy adják meg a szerző, szerkesztő keresztnévét, ahogyan az a hivatkozott kiadványon szerepel, tehát csak akkor rövidítsék, ha az eredetileg is rövidített.
 - 2.2. Mindig adják meg a hivatkozott munka alcímét is; könyvek esetében, ha van, a sorozatcímét is.
 - 2.3. A folyóirat hivatkozott számának sorszámát csak akkor adják meg, ha a folyóirat lapszámozása nem folyamatos az évfolyamban.
 - 2.4. Néhány példa a hivatkozások elkészítéséhez:
 - 2.4.1. Hivatkozás a kiadvány egészére:
Rainer M. János: Az író helye. Viták a magyar irodalmi sajtóban 1953–1956. Bp. 1990. (Gyorsuló idő) 300–345.
 - 2.4.2. Hivatkozás tanulmánykötetben megjelent tanulmányra:
Balázs Mihály: Ecsedi Báthory István és a jezsuiták. In: Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére. Szerk. Balázs Mihály–Font Zsuzsa–Keserű Gizella–Ötvös Péter. Szeged, 1997. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 35.) 3–7.
 - 2.4.3. Hivatkozás folyóiratban megjelent tanulmányra:
Waltraud Heindl: A felsőszintű bürokrácia kialakulásáról Ausztriában (1780–1867). (Kérdések, módszerek, források.) Történelmi Szemle 30(1987–1988) 22.
 - 2.4.4. Hivatkozás napilapban megjelent cikkre:
Nagy Tibor: Az egyetlen út – 1848. Kis Újság 1948. márc. 14. 1.
3. A kéziratához mellékeljenek egy kb. 1 oldal terjedelmű rezümét, magyar nyelven. Kérjük ugyanakkor, hogy az itt előforduló legfontosabb szakkifejezések angol megfelelőit szögletes zárójelben illesszék be a kifejezés első előfordulásánál a szövegbe, a fordító számára.

E számunk szerzői

ÁGOSTON GÁBOR	egyetemi docens (Georgetown University)
BARBARICS ZSUZSA	egyetemi tanársegéd (Pécsi Tudományegyetem)
BESSENYEI JÓZSEF	PhD, habil., tanszékvezető egyetemi tanár (Miskolci Egyetem)
E. KOVÁCS PÉTER	a tört. tud. kandidátusa, tud. igazgató (Római Magyar Akadémia)
FAZEKAS ISTVÁN	PhD, levéltáros (Bécsi Magyar Levéltári Kiren- deltség)
KENYERES ISTVÁN	PhD, osztályvezető (Budapest Főváros Levéltára)
OBORNI TERÉZ	a tört. tud. kandidátusa, tud. főmunkatárs (MTA TTI)
PÁLFFY GÉZA	PhD, tud. főmunkatárs (MTA TTI)
TÓTH ISTVÁN GYÖRGY	a tört. tud. kandidátusa, osztályvezető (MTA TTI)
VARGA SZABOLCS	főiskolai oktató (Pécsi Hittudományi Főiskola)

MTA TTI = Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete

HU ISSN 0040-9634

Kiadja az MTA Történettudományi Intézete
A kiadásért felel Glatz Ferenc igazgató
A szerkesztési, tördelési munkákat
az MTA Történettudományi Intézete kiadványesortja végezte
Vezető: Kovács Éva
Tördelőszerkesztő: Csányi Attila
Nyomtatás: Krónikás Bt., Biatorbágy
F. v.: Horváthné Nagy Erzsébet

Ára: 700 Ft

TERJESZTI A MAGYAR POSTA

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő
postahivatalnál, a Hírlap Előfizetési Irodánál (HELIR)
1089 Budapest VIII., Orczy tér 1–3.
közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással
a Postabank Rt. 219–98636 HELIR 021–02799
pénzforgalmi jelzőszámra.
Példányoként megvásárolható
az MTA Történettudományi Intézetében
(1014 Budapest, Úri u. 53., telefon: 224-6700),
a Kis Magiszter könyvesboltban
(1053 Budapest, Magyar u. 40., telefon: 327-7796)
és a Könyvudvarban
(1053 Budapest, Múzeum krt. 7., átjáróház;
telefon: 338-3648).

Külföldön terjeszti
a Hess András Kereskedelmi Kft.
(1300 Budapest 3, pf. 290, telefon: 200-1153, 391-0313).

TÖRTÉNELMI SZEMLE



2003 | 3-4

2 111

TÖRTÉNELMI SZEMLE

■ A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

■ A TARTALOMBÓL

- *HEINZ SCHILLING*
A KORA ÚJKORI FELEKEZETI
FUNDAMENTALIZMUS
- *SUDÁR BALÁZS*
TÖRÖK FÜRDŐK A HÓDOLTSÁGBAN
- *KOVÁCS ÉVA*
AZ ÁLLAM ÉS AZ EGYHÁZAK
TÁRGYALÁSAI
AZ ISKOLAÁLLAMOSÍTÁS UTÁN
- *BELÉNYI GYULA*
A MUNKÁSCSALÁDOK MEGÉLHETÉSI
FORRÁSAI (1949–1968)
- *BARÁTH MAGDOLNA*
A MAGYAR PÁRTVEZETÉS REAKCIÓJA
HRUSCSOV LEVÁLTÁSÁRA

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA TÖRTÉNETTUDOMÁNYI
INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE
XLV. ÉVFOLYAM, 2003. 3–4. SZÁM

Szerkesztők

TÓTH ISTVÁN GYÖRGY (felelős szerkesztő),
GYÁNI GÁBOR, PÓTÓ JÁNOS, ZSOLDOS ATTILA (rovatvezetők)
VÖRÖS BOLDIZSÁR (szerkesztőségi munkatárs)

Szerkesztőbizottság

GECSÉNYI LAJOS, GLATZ FERENC (elnök),
HAJDU TIBOR, IZSÁK LAJOS,
NIEDERHAUSER EMIL, ORMOS MÁRIA,
OROSZ ISTVÁN, PÓK ATTILA, SOMOGYI ÉVA,
SZÁSZ ZOLTÁN, VIDA ISTVÁN

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

- Heinz Schilling: Az európai hatalmi rendszer 1600 körül
– a kora újkori felekezeti fundamentalizmus és annak meghaladása 201
- Sudár Balázs: Török fürdők a hódoltságban 213
- Kovács Éva: „Megegyezés” az iskolák ügyében.
Az állam és a legnagyobb iskolafenntartó egyházak közötti tárgyalások
az iskolaállamosítás után 265
- Belényi Gyula: A munkáscsaládok reáljövödelme és szociális ellátottsága
(1949–1968) 305

DOKUMENTUM

- Baráth Magdolna: Kádár, Hruscsov, Brezsnyev.
Szovjet külügyi dokumentumok a magyar pártvezetés reakciójáról
Ny. Sz. Hruscsov leváltására 331

HEINZ SCHILLING

Az európai hatalmi rendszer 1600 körül – a kora újkori felekezeti fundamentalizmus és annak meghaladása

I.

Az alábbi gondolatok az európai államok nemzetközi rendszerének kialakulására vonatkozó kutatásaim eredményei, ennek a rendszernek a kialakulását 1600-ra, azaz a felekezeti korszak csúcspontjára teszem.¹ A jelenség legtöbb leírásával ellentétben abból indulok ki, hogy vallás és felekezet a külpolitikában ez idő tájt nemcsak díszítő jelzők voltak, hanem a társadalmi változások központi tényezői, melyek döntően befolyásolták az európai hatalmi rend kialakulását és annak korai történetét 1650-ig. Ahhoz, hogy történelmileg szakszerűen tudjuk megfogalmazni azt a konkrét szerepet, melyet a vallás kora újkori felekezeti ként a külpolitikában és az államközi kapcsolatokban 1550 és 1650 között játszott, el kell tekintenünk vallás és politika ma számunkra magától értetődő szétválasztásától. Ez a szétválás ugyanis csak egy hosszú, külpolitikai síkon is zajló folyamat eredményeként jött létre, amely csak a 17. század közepén lezajlott békekötésekkel, különösen a vesztfáliai béke vallás- és felekezetjogi rendelkezéseiben nyerte el végső formáját. Az ezt megelőző évszázadban azonban a vallás és a politika szoros, strukturális összefonódásából kell kiindulnunk a külpolitikában és az államközi kapcsolatokban egyaránt, sőt legfőképpen ezeken a területeken.

A történész elemzését azonban félrevezeti és gátolja, ha a kora újkor nemzetközi rendszere számára a 16. századtól a 18. század végéig differenciálatlanul a „racionalizmust és a felvilágosodást” tekinti a történelmi folyamatokban meghatározónak.

A nemzetközi rendszer létrejöttén belül – véleményem szerint – központi jelentőségű részproblémát jelentenek a keresztény vallási-politikai fundamentalizmus kialakulásának tendenciái, amelyek a 16. század vége felé erősödtek fel. Ezt a jelenséget felekezeti fundamentalizmusnak nevezem, mert abban a min-

¹ Heinz Schilling a berlini Humboldt Egyetem Heineken-díjas professzora az MTA Történettudományi Intézetében tartott előadásának megszerkesztett változata.

den korabeli felekezetre jellemző hajlamban gyökerezett, amely befelé radikális integrációt, míg a kívülállókkal, más felekezetekkel szemben agresszív elhatárolódást hirdet, és amely a konfesszionalizálódás csúcspontján kész a korlátlan, totális konfrontációra, tehát nemcsak a vallási vagy „ideológiai” összecsapásokra, hanem a társadalmi és politikai harcra is. Ez a harc elsősorban azáltal kap fundamentalista jelleget, hogy azt mint világvége-történet, Krisztus és az Antikrisztus seregei közötti apokaliptikus küzdelmet értelmezik. Így kerülnek a kora újkori Európa „vallás”-, helyesebben felekezeti háborúi vizsgálódásaim középpontjába, és velük egy olyan probléma, melyet a „Nyugat” modern, „felvilágosodott” társadalmának szemszögéből szívesen tekintenénk a „sötét középkor” részének, ha nem kaptunk volna a közelmúltban brutális figyelmeztetést, hogy a vallási-fundamentálisztikus politika-értelmezés és az ebből eredő vallásháború még a nemzetközi kapcsolatok nagyon is reális kategóriáit jelentik.

A világ jelenlegi helyzetében, amelyben a fundamentalizmus ismét radikálisan megkérdőjelezi az emberi együttélést – ha nem is a hivatalos államközi kapcsolatokban, de annál erőteljesebben az informális konfliktusokban –, nem árt emlékeztetni arra, hogy Európa történelme során az ilyen jellegű fundamentalizmussal intenzív tapasztalatokra tett szert. De elsősorban azokat a megoldási módokat és eszközöket kell megvizsgálnunk, melyek birtokában az európai államok a 17. század közepén nemcsak az akut válságot tudták lezárni, hanem hosszú távon száműzték kapcsolataikból a felekezeti fundamentalizmust.

Tekintsük át először röviden, három pontban a makrotörténelmi kereteket:

Először – a külpolitika és a nemzetközi rendszer 1650 előtt strukturálisan más természetű volt, mint 1650 után, különösen az európai hatalmi politika 19. századi „klasszikus” korszakában. Hiszen az állam még nem alakult ki teljes mértékben, és a 19. század klasszikus intézményi államához mérten érzékeny gyenge pontokat mutatott. Mostani elemzésünk számára különösen az fontos, hogy a kora újkori államok 1600 körül még nem tudták kiterjeszteni monopóliumukat a külpolitikára, és az állami külpolitika eszköztára is kialakulatlan volt. Ez éppúgy igaz a diplomáciai testületekre, mint a diplomáciai, a nemzetközi és a hadijogra, de természetesen a mai értelemben vett külügyminisztérium sem létezett még. Mai, egyre inkább poszt-nemzetállami korunkhoz hasonlóan a kora újkori Európa nemzetállamok előtti idejében is kb. 1650-ig a népek és uralkodók közötti kapcsolatokat nemcsak állami, hanem számos *félleg vagy egyáltalán nem állami szereplő tartotta fenn*. Az 1600 körüli felekezeti korszakban elsősorban a felekezeti egyházak vagy azok egyes gyülekezetei léptek a nemzetközi politika színpadára, részint az állam képviselőivel szövetségben, részint nélkülük, vagy éppen az ő ellenükben.

Ennek a ténynek messzemenő következményei vannak az 1650 előtti nemzetközi rendszer tekintetében, ezekre azonban most nem térek ki.

Másodszor: a felvetett problémánk korszakbeli-időbeli betájolása. A kora újkori hatalmi rend történetét négy szakaszra bontom, ezek mindegyikét különböző kapcsolati és államrendszer jellemzi. Az *első* a Habsburg-univerzalizmus kora és annak fenyegetettsége Franciaország és az Oszmán Birodalom részéről.

Ez 1494-ben VIII. Károly (1483–1498) Franciaországból Olaszországba tartó vonulásával kezdődött és a Cateau-Cambrésis-i békével (1559) ért véget. A *második* a spanyol hegemonia kora, amelyet először Hollandia és Anglia mint tengeri hatalom fenyegetett, majd Franciaország az 1559 és 1648/59 közé eső évszázadban. A *harmadik* korszak Európa a vesztfáliai béke idején Svédországgal és Franciaországgal, mint a békét garantáló hatalmakkal, 1648/59-től 1721-ig, a nystadi béke időpontjáig; végezetül a *negyedik* az ötök: Franciaország, Anglia, Oroszország, Ausztria és Poroszország kiegészítő erőegyensúlyi rendszere, amely 1721-ben kezdődik, 1763-ban a hubertusburgi békével fejlődik ki teljesen és a kora újkori Európa történetének végéig uralja a nemzetközi rendszert. Mi a továbbiakban a második szakasszal foglalkozunk, azaz a felekezeti korról, mely V. Károly meghiúsult kísérlete után, hogy Európát újra egyetemes monarchiába egyesítse, a partikularizmus elvének végső áttörését hozta.

Harmadik gondolatmenetünk azokra az erőkre és tényezőkre vonatkozik, melyek ezt a hatalmi porondot az állam előtti, félállami és korai államiságának korszakában mozgásban tartották. Négy tényezőt kell megemlítenünk, amelyek az egyes korszakokban változó súllyal voltak jelen: nevezetesen a dinasztia, a vallás, illetve felekezet, az államérdek és egy lényegesen nagyobb hatású tényező, melyet tradíciónak vagy tartós történelmi konstrukciónak nevezhetnénk. E mozgatóerők és a meghatározó tényezők korszakonkénti változása adja a kora újkori Európa nemzetközi politikájának dramatikáját.

A felekezeti fundamentalizmus feltételeit és működését kutatva figyelembe kell vennünk, hogy az 1550 és 1650 közötti évszázadban, de különösen erőteljesen az 1600 körüli évtizedekben, az európai hatalmi játékban a felekezetek játszották a döntő szerepet, ami természetesen nem zárja ki, sőt magában foglalja a többi említett tényező mint az egyes felekezeteket támogató vagy azok ellen fellépő erő szerepét, illetve azt, hogy bizonyos esetekben a szekulárisan értelmezett államérdek kerekedett felül. Ennek eklatáns példáját látjuk a francia külpolitikában, de még az igen katolikus Spanyolország vagy a fő kalvinista hatalom, Hollandia esetében is, melyek 1609-ben pragmatikus okokból 12 éves fegyverszünetet kötöttek.

II.

Legfőbb hatalmi tényezőjére való tekintettel a nemzetközi kapcsolatok történetének 1550 és 1650 közé eső szakaszát is felekezeti korszakként definiálhatjuk. Természetesen – éppúgy, mint a legtöbb történelmi eseménynél – az 1600 körüli európai államrend történeténél is egy tünetegyüttesből, azaz a hatóerők pluralitásából kell kiindulnunk. Ezen a szindrómán belül azonban a korszak számára a felekezeti tényező volt meghatározó, azaz a politika kötődése a felekezeti hitvalláshoz – ennek megnyilvánulása a belnémet hatalmi csatározásokban a *Protestáns Unió* 1608. májusi megalapítása, majd a *Katolikus Liga* létrehozása bő egy évvel később, de ez érvényes Franciaországra is, amely – mint azt maga a nagy

bíboros, Richelieu ismételt és hihetően hangoztatta – a protestáns hatalmakkal kötött reális szövetségei ellenére külpolitikáját legszívesebben felekezeti-katolikus alapokon fogalmazta volna meg. De ez – Richelieu indoklása szerint – sajnos nem volt lehetséges, mivel Spanyolország megosztotta a nemzetközi katolicizmust és ennek jegyében franciaellenes, hegemoniára törő politikát folytatott.

A felekezetiesség mint meghatározó tényező előretörése az európai hatalmak és uralkodók kapcsolatának történetében az utolsó lépést jelentette az ún. konfesszionalizálódás útján. A kora újkorra vonatkozó kutatások néhány éve nagy figyelmet szentelnek ennek az alapvető egyetemes történelmi folyamatnak, ami lökést adott az európai társadalmak kialakulásának és differenciálódásának az újkor kezdetén, amelyet – ellentétben a korábbi kutatásokkal – már nem fékezőerőként, hanem az átfogó társadalmi változások, a modernizálódás felpörgetéseként értelmezünk. Alapjában véve átalakulást, fegyelmet, bizonyos értelemben racionalizálódást hozott magával az egyházak és maguk a vallások számára, amelyek kora újkori világnézeti rendszerekké fejlődtek, egyértelmű tantételekkel, befelé integrálódást, kifelé elhatárolódást hirdettek, és az igazság kizárólagos letéteményesének tekintették magukat. Mindezeket az egyes felekezetek hitvallásaikban – *confessiones* – fogalmazták meg, innen ered a „konfesszionalizálódás” fogalma.

Ilyen volt az 1557-es Augsburgi Hitvallás és a Konkordia Könyv (*Formula Concordiae*) a lutheránusoknál; a *Confessio Helvetica*, *Confessio Belgica*, *Confessio Gallica* és mindenekelőtt az 1563-as Heidelbergi Katekizmus a kálvinistáknál; az ugyanebben az évben született Tridenti Hitvallás (*Confessio Fidei Tridentina*) a katolikusoknál; az Episzkopális Egyház Imakönyve (*Book of Common Prayer*) és a 37 cikkely az anglikánoknál.

Az egyházak és a társadalmak belső átalakulásával párhuzamosan végbement az államközi kapcsolatok konfesszionizálódása is, amely a gyorsan terjedő és csúcspontját 1600 körül elérő agresszív felekezeti szemantikában érhető tetten. A politikai és kulturális elit cselekvési horizontjának és a világ rendjéről alkotott koncepciójának konfesszionális átalakulásával egy időben kifejlődött egy teológusok, jogászok és más „véleményformálók” által képviselt publicisztika, melyben a felekezeti minta az európai hatalmi rend profetikusszkatologikus, helyenként apokaliptikus értelmezésévé állt össze. A propagandairatok, teológiai értekezések, egyházi dalok, sőt a diplomaták és magánszemélyek megnyilatkozásai is apokaliptikus világvégeként jelenítik meg az európai hatalmi renden belül zajló politikai és katonai történéseket. Berlińi doktoranduszom, Matthias Pohlig tárta fel részleteibben ezeket az összefüggéseket az *Archiv für Reformationsgeschichte* című szakfolyóirat legutóbbi számában „A nemzetközi konfliktusok felekezeti értelmezési mintái 1600 körül – keresztes háború, Antikrisztus, Ezeréves Birodalom” címmel. Eredményei két tekintetben is figyelemre méltók: egyrészt teljes spektrumában ábrázolja a külpolitikai diskurzus meghatározottságát a teológiai jelképekkel. Másrészt jelentős felekezeti-kulturális különbségeket tár fel – egyfelől a katolicizmus, mely „magát az egyetlen és egységes kereszténység hagyományai őrzőjének tartja,

ennek megfelelően a felekezeti ellenség leküzdését elsősorban a kereszténységet érő eretnek fenyegetés elleni harcnak tekinti” és alapvetően keresztes háborús metaforákkal operál, illetve a protestáns felekezetek között, amelyek „a 'profetikus-eszkatologikus' értelmezési mintákat” részesítik előnyben.² Másfelől vannak különbségek a lutheránusok és kálvinisták között is, melyek azonban inkább a bibliai-apokaliptikus retorika intenzitását, semmint az értelmezési minta jellegét érintik.

A kálvinizmus esetében, amely a 17. század első két évtizedében jelentősen hozzájárult a nemzetközi konfliktusok kiéleződéséhez, az apokaliptikus-eszkatologikus vonások különösen erőteljesen jellemezték a külpolitikai propagandát és a történelmi, illetve politikai értelmezési mintákat. Ez nyilvánvalóan azzal függ össze, hogy a kálvinizmus Genfben és Franciaországban, de Hollandiában és Németország északnyugati részén, bizonyos értelemben még Angliában is, ahol a spanyol armada általi fenyegetés még nagyon is élő volt, közvetlenül konfrontálódott a vallásilag és katonailag egyaránt offenzív katolicizmussal, míg a lutheranizmus jogi biztosítékokat élvezett, mint pl. a Német-római Birodalomban, vagy nyugodt politikai peremhelyzetben élt, mint Skandináviában. Az említett fenyegetettség tudatában a kálvinizmus radikálisan felekezeti röpirat-propagandát fejtett ki, mely a kor történéseit és a nemzetközi rend eseményeit különösen vallási-üdv-történeti alapokon értelmezte. Ennek a specifikusan kálvinista történelmi tudatnak a gyökerei az exuláns egyház köreiben keresendők, mely már 1571-ben az emdeni zsinat kánonjaiban a kortörténeti események üdv-történeti interpretációját sürgette. Maga Philipp van Marnix van Sint Aldegonde (1540–1598) vállalta magára ezt a feladatot és gondoskodott az 1570-es és 1590-es években más publicistákkal karöltve a történelmi események vallásos-bibliai értelmezésének elterjesztéséről azzal a szándékkal, hogy a hollandok, majd később az angolok is Isten kiválasztott népének tekintsék magukat. Harcuk a spanyolok ellen Izrael népének harca volt a fáraóval és az egyiptomiakkal. Orániai Vilmos egyszer Mózes, másszor Dávid volt a zsarnok Saul elleni küzdelemben. A Wilhelmus-énekben az orániai Dávid zsoltárainak formájában ünnepelték, mint azt Marnix történelem-teológiájának talán legkonzisztensebb kifejtésében, zsoltárfordításai második kiadásának előszavában leírta.³

Ez a publicisztikában és a diplomáciai iratokban vagy magánlevelekben egyaránt tetten érhető politikai-teológiai szemantika és a politikai hatalmi helyzet benne kifejeződő felekezeti percepciója messze belenyúlt a harmincéves háború

2 Matthias Pohlig: Konfessionelle Deutungsmuster internationaler Konflikte um 1600 – Kreuzzug, Antichrist, Tausendjähriges Reich. Archiv für Reformationsgeschichte 93(2002) 278–316., az idézet: 287.

3 Philipp van Marnix van Sint Aldegonde: Trouwe Vermaninge aende Christelijcke Gemeijnten van Brabant. Leiden, 1598.; *Uő*: Het Boeck der Psalmen Davids. Middelburg, 1591. Vorrede. Vö. Adrianus Cornelius den Besten: Wilhelmus van Nassouwe. Het gedicht en zijn dichter, kéziratoss doktori értekezés. Leiden, 1983.

idejébe. Mindkét fél, a protestánsok közül elsősorban a kálvinisták, a politikai és katonai hatalmi helyzetet és annak bármilyen változását profetikus-eszkatologikus, részint apokaliptikus szemszögből értelmezte. Ebből a szemszögből nézve az államok közti fenyegető vagy részint már kifulladásra vezető háború maga volt az Új-testamentumban megjósolt világvége-harc Krisztus és az Antikrisztus, a Jó és a Gonosz erői, a fény és a sötétség gyermekei között. E fundamentalisztikus politika-értelmezés lényege, hogy senki egy pillanatig sem kételkedett benne: ő maga a helyes oldalon áll és ezen üdvtörténeti távlatokban szinte minden politikai és katonai eszköz megengedett. Ebből következik a kora újkori felekezeti fundamentalizmus tragikus megkerülhetetlensége, de társadalmi és szellemi-kulturális dinamikája is, hasonlóan a modern iszlám fundamentalizmus átütő erejéhez, melyet a „Nyugat” 10 évvel ezelőtt még teljesen elképzelhetetlennek tartott.

Amikor ma az amerikai elnök a Gonosz tengelyéről beszél, vélhetőleg teljesen evilági jelenségeket ért alatta: a terrorizmust, az emberi jogok megsértését és a demokrácia hiányát. De nem tartom kizártnak, hogy a közismerten erősen vallásos amerikai társadalom egy részében épp az imént vázolt eszkatologikus-apokaliptikus gondolkodás hagyományaira való tekintettel e fogalom üdvtörténeti asszociációkat is ébreszt. Ezáltal a terrorizmus elleni harc az üdvtörténeti-felekezeti háborúk kora újkori tradícióját folytatná, és az iszlám fundamentalizmussal egy szekularizált fundamentalista szemléletet szegezne szembe, amelyet – ahogyan majd a későbbiekben szó lesz róla – a latin Európa kereszténysége már a 17. század közepén politikai és jogi döntések révén hatályon kívül helyezett.

III.

A 17. század második évtizedében kitört az a harmincéves, felekezetek és államok közötti háború, mely Európát egzisztenciális válságba sodorta, s amelynek csúcs-, helyesebben mélypontján kérdésessé vált, hogy lehetséges lesz-e még valaha a népek és államok rendezett együttélése Európában. A katolicizmus két, nemzetközi figyelmet keltő offenzívája következtében – a Szent Bertalan-éjszaka 1572-ben Franciaországban és a spanyol armada támadása Anglia ellen 1588-ban – a külpolitika konfesszionalizálódása 1600 körül elérte csúcspontját. A felekezeti egyházak átpolitizálódtak és viszont: a politika egyre inkább a felekezeti identitás mentén fogalmazódott meg.

Az európai hatalmi harcok konfesszionalista-fundamentalista értelmezése és a két hatalmi tömb üdvtörténeti önmegítélése, illetve a másikról alkotott ítélete befolyásolta az egyes országok, illetve felekezeti táborok reális külpolitikáját, és strukturális hatással bírt a közöttük lévő kapcsolatok formájára és működésére. A katolikus táborban, amely utolsó védekező csatáját vívta a Luthertől eredő eretnekséggel szemben, amely *Pestis Germaniae*-ként mérgezte az egyház testét, átfogó mozgósításra került sor. Minden hívő a küzdőtérre szólított. Az egyszerű hívek imádkozással, vezekléssel és lelkigyakorlatokkal tettek eleget

kötelességüknek; a teológusok és lelkipásztorok, a szerzetesrendek tagjai belső és külső, messze az ellenséges területekre behatoló missziókat hajtottak végre, a politikusok, jogtudósok és katonák pedig jogi és hadi offenzívát folytattak a katolikusok elvesztett európai területeinek visszaszerzése érdekében. Ha teljesen nem is lehetett felszámolni az eretnekséget, legalább el kellett szigetelni, hogy a valódi, igaz egyházat többé ne szennyezhesse be.

A spanyolok, a Habsburg-ház és a pápaság vezetésével a katolikus tábor azt tűzte ki célul, hogy titkos diplomácia és szövetségek segítségével a kontinens eretnek közepét körbekerítse – Spanyolországtól Itálián és az osztrák örökös tartományokon át (beleértve Csehországot) Lengyelorszáig, ahonnan Svédországot és egész Skandináviát szemmel lehetett tartani. Ennek során pl. a dán–norvég misszióban a jezsuita szerzetesek föld alatti küldetéseire támaszkodtak, kitűnő példajaként a nem állami szereplők tevékenységének az 1600 körüli nemzetközi politikai életben. De a katolikus offenzíva Kelet- és Észak-Európa irányában elsősorban a lengyel III. Zsigmond katolikus Wasa- király (1587–1632) trónkövetelésére alapozott, aki 1592 óta egyúttal formálisan Svédország királya is volt, míg lutheránus nagybátyja, Károly herceg, Gusztáv Adolf apja, 1604-ben végleg el nem űzte a trónról. Az 1590-es években még a spanyolok is jelen voltak a kör északnyugati részén, azaz Norvégiától Anglián és Hollandián át vissza Spanyolországig: offenzívát folytattak Belgiumban és az armada veresége ellenére semmi esetre sem voltak visszavonulóban az angolokkal szemben, de Groningenben és Frieslandon sem, a forradalmi köztársaság északi tartományaiban sem, ahonnan csak 1595-ben kellett meghátrálniuk. Az 1600 körüli évtizedekben tehát egy nagy, szekuláris: politikai-diplomáciai avagy katonai döntés küszöbén állunk. Így a protestánsok gondjai is érthetőek, főleg nyugat- és közép-európai fenyegetettségük okán.

Nem lehet csodálkozni azon, hogy a protestánsok az uralkodó hatalmi-politikai viszonyok apokaliptikus-eszkatologikus értelmezése következtében ugyanebben a fundamentalista politikában kerestek menedéket, bár ez kevésbé volt jellemző a birodalom lutheránus területeire, melyek az augsburgi vallásbéke védelmében biztonságban érezték magukat és ezért szövetségesi és hatalom-politikai téren önmeztartóztatást gyakoroltak. Ezzel szemben a kálvinisták, akik Genfben, Franciaországban, Hollandiában és Északnyugat-Németországban közvetlenebbül ki voltak téve a katolikus fenyegetésnek, kifejezetten aktív nemzetközi kül- és szövetségi politikát folytattak. Ugyanez igaz az anglikán Angliára, az akkoriban még csak helyenként megjelenő izolacionizmus ellenére is. Így alakult ki a Csatorna mindkét partján egy radikálisan felekezeti röpirat-propaganda, mely a kor történéseit általában és a nemzetközi élet eseményeit különösen vallásos, üdvtörténeti színezetben láttatta.

Ugyanezen az alapon aposztrofálták magukat a felekezeti és a proto-nemzeti identitás keverékeként a protestáns Anglia és Hollandia „Izrael második népének”, mely mind kultúrtörténeti, mind külpolitikai téren még az újkorban is éreztette hatását. Ennek tükörképeként alakította ki a protestáns propaganda ezekben az országokban a még ma is fellelhető „*legenda negra*”-t, amely a

spanyolokat sötét alakoknak és morálisan, illetve politikailag kitaszítottaknak, sőt maga az Antikrisztus megtestesülésének bélyegezte, akiknek uralmát Európában és a tengerentúlon egyaránt minden eszközzel le kell győzni, világi-hatalom-politikai, de elsősorban üdvtörténeti okokból.

A kül- és az állami politika illetően konfesszionalizálódása – erre itt most csak utalni tudunk – fundamentalisztikus vonásai ellenére nem archaikus visszalépést jelentett, hanem modernizálódást a kora újkori partikuláris államiság talaján állva. Ezt bizonyítja például széles néptömegek mobilizálása a konfesszionalizálódás jegyében az államközi kapcsolatok területén vagy – más megfogalmazásban – a külpolitika legitimációs bázisának társadalmi kiterjesztése. Míg korábban a külpolitika alapjában véve az uralkodócsaládok, a nemesség és az udvari-kancelláriai politikai elit ügye volt, most a konfesszionalizálódás során szélesebb néprétegek figyelmét kellett felhívni a külpolitikai szempontokra. Mégpedig nemcsak a felekezeti egyházak hivatalos képviselőit, hanem az egyszerű gyülekezeti tagokét is, falun és városban. Ezeket az embereket, akiknek jelentős része olvasni sem tudott, képes röpiratok özönében, érzelmileg felrázó egyházi énekekben és nem utolsósorban a heti prédikációkban figyelmeztették, hogy egyéni üdvösségük a világvége-küzdelmek kimenetelétől függ és ennek megfelelően a világpolitikában zajló eseményeknek különleges figyelmet kell szentelniük.

IV.

Az események ismertek: a rettegett konfrontáció kitörése 1618-ban Csehországban és a spanyol–bajor vezetésű, „Szűz Mária” harci kiáltással és előreszegezett Szűz Mária-zászlóval felvonuló katolikus sereg elsőprő győzelme; a háború kiterjedése egész Európára; a császáriak győzedelmes hadjárata a Balti-tengerhez a lübecki békéig és az 1629-es restitúciós rendeletig, amely – ha megvalósult volna – nem csak a Birodalomban lett volna döntő a katolikus tömb számára; Svédország beavatkozása és a protestánsok előretörése; végül 1635-ben Franciaország belépése és a hangsúly eltolódása a vallásiról az államok közötti háborúra, amely egyúttal a háború korábban elképzelhetetlen, a lakosságot sújtó eldurvulását vonta magával. De a háború végén mégiscsak megszületett a vesztfáliai béke és ezzel a fundamentalizmus legyőzése, mely per definitionem alkalmatlannak bizonyult arra, hogy az abszolút igazság tartományán kívül eső problémákra pragmatikus megoldást találjon.

A csatamezőn és a tárgyalóasztaloknál történeteknél érdekesebbnek tűnik számomra két kardinális kérdés, nem utolsósorban aktualitásuk okán. Hogyan és milyen eszközökkel voltak képesek Európa kora újkori államai kiszabadulni a fundamentalista konfrontáció káoszából? Milyen jogi és intézményi intézkedéseket hoztak, hogy a fundamentalizmust hosszú időre legyőzzék és az államok közti kapcsolatokat racionális, szekuláris, tehát modern értelemben vett autonóm alapokra helyezték?

A felekezeti hatalmi tömbök közötti, imént vázolt fundamentalisztikus ellentétekre tekintettel, melyekhez sok országban egy nem kevésbé radikális belső konfrontáció társult, a garantált békét és a tartós stabilitást csak teljesen új rendi és jogi normák, a politika új felfogása révén lehetett elérni. A világnézeti-katonai háborúskodás kitörése után nem kevesebbről volt szó, mint hogy Európában tartósan vagy hosszabb időre a felekezeti fundamentalizmus kerekedik felül, vagy véglegesen száműzni lehet ezt a veszélyt egy intellektuális, de főleg teológiai és jogilag egyaránt meggyőző ellenkoncepció segítségével. Ezt sikerült megvalósítani 1648-ban a vesztfáliai békében, mely a Német-római Birodalomra vonatkozó konkrét rendelkezések segítségével Európának utat mutatott a háború „elszigetelésére” és a jövőre nézve kizárta egy fundamentalisztikus rövidzárlat lehetőségét. Ezzel persze a háborúkat nem lehetett teljesen megszüntetni, de hathatós intézkedések születtek, hogy az éppen lezárult harmincéves háborúhoz hasonló világégést hosszú távon megakadályozzanak.

Az Európában a 17. századra kialakult államrend bázisán létrejövő viszonylag stabil béke előfeltétele a vesztfáliai béke vallási cikkelyeiben megnyilvánuló paradigmaváltás volt, amely attól kezdve a vallási-egyházi és politikai-állami, vagy társadalmi érdekek 1600 körül kezdődő fundamentalisztikus összeolvadását kizárta vagy csak egészen specifikus, ezáltal elszigetelhető különleges helyzetekben engedte érvényre jutni. Európában a vallásháborúkat 1650 után jogilag és morálisan megbélyegezték és ez a mai napig így van. Az 1600 körüli időkkel ellentétben nyíltan nem lehetett vallási-felekezeti indokkal háborúzni. És ha valahol mégis fellángoltak vallásháborúk, azokat az európai államok közössége azonnal a legélesebben elítélte és ma is elítéli.

Ez a megoldás 1648-ban mindkét világnézeti tábor akaratából – mégpedig politikusaik és teológusaik közös akaratából – jött létre, hogy a mély árkok fölött *politikai* békét kössenek. Ez azonban – és éppen ez a döntő a mai vallási civilizációk közötti jelenlegi problémák tekintetében – a vallási igazhitűség megtartása és mindkét fél általi kölcsönös elismerése mellett történt, melyhez 1648-ban még mindkét ideológiai tábor ragaszkodott. A legtöbb politikus 1648 után is rendelkezett vallási-felekezeti kötődéssel, de már nem azon a fundamentalisztikus módon, amely a politikának nem enged autonóm cselekvési teret és kötelezi a politikust a vallási igazhitűség közvetlen képviselőjére. Azt, hogy Európa a fundamentalizmusból rálelt erre a kiútra, amely a valláshoz csak lazán vagy úgysem kötődik, az európai civilizáció két alappillére tette lehetővé – a jog és a speciális vallás, illetve a különleges vallásszociológiai profil.

A jog jelentősége az európai békerendszer számára az államok között és azokon belül közismert, és nem is kell rá külön kitérnünk. Csak annyit emeljünk ki: a jogot már a 16. században többször sikerrel alkalmazták a kibontakozó felekezeti összeecsapások ellen, mint pl. az *államjogban a szuverénitás tana* esetében, amellyel a francia „*Politique*” jogáspárt lezárta a hugenotta háborút és az 1598-as nantes-i türelmi ediktumot lehetővé tette; mindenekelőtt azonban az 1555-ös augsburgi vallásbékében, mely az áthidalhatatlan hitbéli ellentéteket a jog eszközével politikailag és társadalmilag „semlegesítette”, és pedig főként az

ún. „disszimuláció” segítségével, mely a felekezeti összetűzések alkalmi megfékezésének jogi vészmegoldása volt.

Az 1600 körül elterjedő vallási fundamentalizmus ezt a jogbiztonságot robbantotta szét, nem utolsósorban azért, mert ismét felszínre törtek azok az ellentétek, melyeket 1555-ben „ellepleztek”, és ezáltal nem tisztáztak véglegesen. Amikor aztán a konfrontáció erőszakos káoszba torkollott és ezáltal teljes brutalitással mutatta fel vallás és politika fundamentalisztikus, jogilag nem korlátozott összefonódásának árát, visszatértek ahhoz a modellhez, mely a felekezeti konfrontációkat a jog eszközével bekerítette és ezáltal olyan falat alkotott, amely hosszú távon hatékonyan akadályozta meg a vallás és a politika fundamentalisztikus összeolvadását.

Tekintettel a felekezeti konfliktusokban rejlő robbanásveszélyre, a vesztfáliai békekonferencia talán sosem ért volna el tartós eredményt, ha Európa hajlandósága a békére nem éppen magában a vallásban, illetve Európa vallásszociológiai profiljában gyökerezett volna. Miközben a kereszténység vitathatalanul hozzájárult az államok közötti erőszakhoz és békétlenséghez, nem utolsósorban azért, hogy a római katolikus egyház maga is felépített egy önálló államot és így a hatalmi rendszer szereplőjévé vált, figyelembe kell venni az egyház békétörekvéseit is, gondoljunk csak a késő középkori Isten békéje (*Treuga Domini*) mozgalmakra. De – mint oly sokszor a latin kereszténység történetében – ezek a békére hajló erők a 16. században és a 17. század elején lefékeződtek. A reformáció és a konfesszionalizálódás során látszólag feloldhatatlan ellentmondás keletkezett az általános békeparancsolat és a keresztény hatalmak konkrét felekezeti-fundamentalisztikus háborús politikája között. Mivel a reformációk, illetve később az ellenreformáció, – vagy a vallásszociológiai történelmi elemzés új terminológiájával élve –, a protestáns konfesszionalizálódás éppúgy, mint a katolikus konfesszionalizálódás az államalkotás és a kora újkori társadalom kialakulásának részévé vált, és a fejedelmek meg a városi tanácsnokok a tiszta tanok – legyenek azok újak vagy régiek – védelmezőiként léptek fel, elkerülhetetlen volt a vallás átpolitizálódása, vagy az érem másik oldalaként – a politika konfesszionalizálódása. A középkori eretnekségből nőtt ki az újkori felekezeti probléma.

Mivel a párhuzamosan zajló kora újkori államalkotás szűkebb politikai téren is új – külső és belső – konfliktusokat szült, a 16. század közepétől Európában az ellenségeskedés és békétlenség újfajta minőségbe csapott át. A tanok és a vallás ellentéte kiegészült a kora újkori államalkotásban rejlő konfliktusokkal és a politikai felekezeti pártok és felekezeti tömbök immár kezelhetetlen fundamentalizmusává állt össze.

Hogy végül – ha csak harminc, bármely felekezeti ember számára nehéz, szenvedésekkel teli év után is – sikerült a zsákutcából kitörni és a látszólag sorszerű vallási fundamentalizmus konfrontációs dinamikájának gátat szabni, döntően összefüggött a latin-keresztény civilizáció egy szerkezeti sajátosságával, melyet a latin Európa „vallásszociológiai profiljának” nevezek. Ennek a profilnak a kialakulását meghatározta az európai állam–egyház kapcsolatok dualisztikus jel-

lege. Egyház és állam fundamentalisztikus monizmusával ellentétben az európai-keresztény dualizmusban az állam és az egyház mindig elkülönült, és egyik sem tudta a másikat feltétel nélkül az uralma alá hajtani, mint a monisztikus rendszerek esetében. Ez a dualizmus egyúttal gátat vetett a fundamentalisztikus tendenciáknak. Ezen az sem változtatott, amikor a késő 16. és a 17. századi konfesszionizálódás során a kora újkori Európában a politikai-vallási összefonódás a tetőfokára hágott, és a felekezetek vallási szenvedélyessége irányította a politikát és a társadalmat látszólag fundamentalisztikus módon.

Ebből a vallásszociológiai mintából három, a harmincéves háború jellegére és a béke feltételeire nézve fontos következtetés vonható le:

Először is a politika mindvégig távol maradt annyira a térhódító konfesszionizálódástól, hogy – mint elsősorban a katolikus Franciaország példája mutatja – az elejétől kezdve a felekezeti és vallási érdekek ellenében is tudott működni, még ha csak időben korlátozott kivételként is.

Másodszor: a politikusok, még amikor a hit védelmezőiként (*defensores ecclesiae* a katolikusoknál) vagy egyházuk vezetőjeként, illetve az egyház kiemelkedő alakjaiként (*praecepta membra ecclesiae* a reformátusoknál) politikai cselekedeteiket az adott felekezet szolgálatába állították, elkötelezettek maradtak hivataluk mindkét elkülöníthető szegmensében, azaz az alattvalóikról való gondoskodásban mind egyházi-vallási, mind állami-politikai tekintetben. Még a konfesszionizmus tetőpontján sem uralkodott Európában a fundamentalisztikus monizmus, melyben a vallás az egyetlen és kizárólagos norma. Amikor a háború nyilvánvalóvá tette, hogy a politikai és az egyházi megbízatás túl szoros összefonódása az államot és a társadalmat, de végső soron az egyházat és a vallást is romlásba döntheti, akkor a latin kereszténység dualisztikus felfogása adott teret és döntő legitimációt a politikai konfesszionizmus alapvető revíziójához. Így csaphatott át az évszázad első harmadában uralkodó harci készség a késő 1630-as, 1640-es évek érlelődő békekötési szándékába.

Harmadszor: az ebből a béketörekvésekből eredő 1648-as megoldás, mely egy, a harmincéves háborút idéző jövőbeni európai vallásháború lehetőségét kizárta, azáltal vált lehetővé, hogy Európa dualisztikus vallásfelfogásában mindig is élt egy mellékhatás, mely a szekularizációra, vagyis a világi és vallási dolgok szétválasztására, a politika, a kultúra és a társadalom autonóm önmeghatározásának megvalósítására törekedett. Ez a szekuláris, mélyen a középkorban gyökerező folyamat még a konfesszionizmus tetőpontján is éreztette hatását a felszín alatt, mégpedig elsősorban a jogászok elméleti és gyakorlati megoldási stratégiáiban és általában a politikai gondolkodásban. Ez segített egyengetni a béke útját, és – ami talán még fontosabb – a szekularizáció különleges legitimitást adott a katolikus és protestáns fejedelmek békepolitikájának, amely nélkül a konfesszionizmust a maga fundamentalisztikus politikára való hajlamával aligha lehetett volna ilyen gyorsan legyőzni. Mert – és ezt gyakran elfelejtjük – a felvilágosodásig a szekularizáció nem meghatározóan vallásellenes vagy antiklerikális mozgalomként működött, hanem szorosan kötődve a vallási-egyházi tradíciókhoz. A régi európai szekularizációt olyan dialektika jellemezte, amely a vallási dina-

mikát nem fékezte le, hanem átemelte világi szintre és ezáltal a politikai és társadalmi cselekvések legitimációját döntően erősítette.

A politika és a vallás jogi úton történő szétválasztásával hosszú távra szóló, nagy horderejű döntés született, többek között a vallási indíttatású katonai intervenciók megakadályozására. A döntés megalapozta az újkori politikafelfogás autonómiáját és szekularizációját. Mindezek következtében ma Európában *kevés dolog talál olyan széles körű egyetértésre*, mint a politika eszközeként alkalmazott vallásháború elutasítása, és mindenki roppantul megrémül, ha a saját háza táján mégis hasonló konfliktus lángol fel vagy ha másutt a vallási fundamentalizmus hívei ezzel fenyegetőznek.

Fordította: Tarajossy Zsuzsa

HEINZ SCHILLING

THE EUROPEAN POWER SYSTEM AROUND 1600–THE CONFESSIONAL FUNDAMENTALISM IN EARLY MODERN EUROPE AND ITS END

Confession (denomination) and religion were not just decoration in politics in early modern Europe but they belonged to the very core of politics that influenced deeply European political development around 1600. Radical integration for those belonging to our own confession and aggressive demarcation toward the other confessions, these are the characteristics of confessional fundamentalism. State and state power were not yet completely formed and therefore politics were different in this time than after the Peace of Westphalia. The early modern state had not yet had the monopole of foreign policy. The period of confessional fundamentalism is the era after the attempt of universal monarchy by Charles V. Protestant Union was formed in 1608 and Catholic League in 1609. Confessionalisation is one of the main tendencies of this period. The role of Calvinism confronted directly with aggressive Catholicism was very different from Lutheranism that enjoyed legal privileges in the Holy Roman Empire. After the great war of religion, the Thirty Years War, the Peace of Westphalia put the European order on a new basis where states and not confessions became protagonists. In our age of radical Islam fundamentalism this is a very actual topic of research.

Török fürdők a hódoltságban

„A törökök sokat és szívesen fürdenek, s adnak is erre” – összegezte budai tapasztalatait Melchior Besolt a 16. század végén.¹ Valóban, a hódítók az új tartományban fürdők tucatjait használták, s ezek jelentős részét – erre a pénzt nem kímélve – újonnan építették. Talán maguk sem gondolták, hogy éppen ezek a fürdők lesznek a török kor legidőtállóbb emlékei: a mecseteknek, karavánszerájoknak nyoma is alig maradt, a fürdők közül jó néhány máig is áll.

A remek építmények hírét már a török időkben terjeszteni kezdték az utazók és a tudósok; Georg Wernher, Augerius Gisleinius Busbequius vagy Istvánffy Miklós leírásait sokan olvasták.² Bár a későbbiekben az érdeklődés homlokterébe inkább a termálvizek gyógyászati haszna került, a fürdők múltjáról az orvosok sem feledkeztek meg teljesen. Laurentius Stoker 1721-ben még csak négy oldalt szentelt a kérdésnek, jó száz évvel később Linzbauer Ferenc Xavér már több, mint hetvenet.³ A budai fürdőkultúra múltjának és jelenének feltárásán annyian fáradoztak, hogy 1933-ban már érdemesnek látszott kiadni a budai és pesti gyógyfürdők irodalmának bibliográfiáját is.⁴ Az előzőhöz hasonló, a fürdőket említő szerzőkre koncentráló összeállítás az 1960-as években is megjelent.⁵ A második világháború után megindultak az elsősorban Gerő Győző nevével

1 A tanulmányban idézett szövegek és adatok jelentős része az adattárban is szerepel, ezért külön lábjegyzettel nem láttam el őket; amennyiben mégis, akkor természetesen megadtam a forrásokat. Hálás köszönettel tartozom mindazoknak, akik ezen adattár létrejöttéhez segítségükkel hozzájárultak: Hegyi Klárának, aki az oszmán közigazgatási iratok útvesztőjében kalauzolt; Hazai Györgynek, amiért a Gencine-i ahlák c. kézirat átiratát a rendelkezésemre bocsátotta; Fodor Pálnak, Pálffy Gézának és Sudár Jánosnak a forrásszövegek fordításában nyújtott segítségükért.

2 Munkáik utóéletéhez: Buda és Pest fürdőinek és gyógyforrásainak irodalma. Bp. [1933.] (A Fővárosi Nyilvános Könyvtár Budapesti Gyűjteményének bibliográfiai munkálatai II.) 3–16.

3 *Laurentius Stoker*: Thermographia Budensis, seu scrutinium phisico-medicum aquarum mineralium Budae scaturientium, de earum origine, situ, antiquitate, numero, mineralibus, virtutibus et uso medico [...]. Augustea-Vindelicorum, 1721. 48–51.; *Franz Xaver Linzbauer*: Die warmen Heilquellen der Hauptstadt Ofen. Pest, 1837. 1–72.

4 Buda és Pest i. m.

5 Budapest történetének bibliográfiája. I. Általános rész – A legrégebbi időktől 1686-ig. Szerk. Zoltán József–Berza László. Bp. 1967. 242–243., 455–458.

fémjelezhető régészeti kutatások és műemléki helyreállítások. Hasonló feltárásokra és filológiai kutatómunkára az ország több településén (Babócsán, Egerben, Esztergomban, Székesfehérváron, Pécsen) is sor került.

Időről időre összefoglaló munkák is napvilágot láttak, mégha nem is önálló tanulmány formájában, hanem a hódoltsági török építészetet, művészetet tárgyaló értekezések keretében. Foerk Ernő 1917-ben mérte fel tanítványaival a török világ még álló emlékeit.⁶ Ugyancsak a fennmaradt objektumoknak szentelt kötetet Molnár József és Gerő Győző 1976-ban, majd 1980-ban Gerő kiváló monográfiában dolgozta fel a témát.⁷ A korábbiakkal ellentétben teljes körű, régészeti és történeti adatokra egyaránt támaszkodó áttekintést nyújtott Oktay Aslanapa és Ekrem Hakki Ayverdi, az oszmán-török művészettörténet két jeles kutatója. Sajnos éppen a magyar források tekintetében ismereteik igen hiányosak, s a török irodalmat is következtetlenségül használják, ezért munkáik erős kritikával kezelendők.⁸

Munkánk elsősorban a történeti források összegyűjtésére tesz kísérletet. Ezek alapján próbálja meghatározni, hogy hol és hány fürdő működött a hódoltságban,⁹ s amennyiben lehetséges, behatárolni ezek működési idejét és alapítójuk személyét. A tanulmányt adatbázis követi, amely közread minden lényeges forrásszöveget, különös tekintettel az eddig magyarul meg nem jelent, vagy pontatlanul lefordított török forrásokra. Az időrendben közölt szövegeket a régészeti kutatások érintőlegesen felsorolása követi. Mindezek után elemezzük és értelmezzük a forrásokat, amennyiben ezek mennyisége és minősége indokoltta tette ezt.

A forrásokról

Régészet-műemlékvédelem

A török fürdőkre utaló legegységelműbb forrás maga az épület. A hódoltság területéről majd másfél tucat maradt fenn közülük többé vagy kevésbé.¹⁰ Ezen műemlékek és régészeti leletek azért rendkívül fontosak, mert általuk magát az építészeti szerkezetet, a koncepciót és a kivitelezés minőségét mérhetjük fel.

6 Foerk Ernő: Török emlékek Magyarországon. Bp. 1918. (A Budapesti Magyar Állami Felső Építő Ipariskola 1917. évi szünidei felvételei VI.)

7 Gerő Győző: Török építészeti emlékek Magyarországon. Bp. 1976.; Molnár József: A török világ emlékei Magyarországon. Bp. 1976.; Gerő Győző: Az oszmán-török építészet Magyarországon. (Dzsámik, türbék, fürdők). Bp. 1980. (Művészettörténeti füzetek 12.)

8 Ekrem Hakki Ayverdi: Avrupa'da Osmanlı Mimârî Eserleri. I/1–2. Romanya, Macaristan. Istanbul, [1977.]; Oktay Aslanapa: Macaristan'da türk abideleri. Tarih Dergisi 1950. 325–345.

9 A hódoltság alatt a Drávától és az Al-Dunától északra, a Déli-Kárpátoktól pedig nyugatra eső török kézen lévő területeket értem.

10 Buda: Jesil direkli, Kücsük, Veli bég, Horosz kapu, Pasa szeráj, Tojgun pasa; Eger: Valide szultán és a későbbi érseki fürdő; Fehérvár: ikerfürdő; Pécs: Memi sah és Ferhát pasa fürdők; Esztergom: városi fürdő és ún. Mattyasovszky-fürdő; Bács; Babócsa: köz- és magánfürdő; Gyula: Ali bég fürdője.

A TÖRÖK HÓDOLTSÁG FÜRDŐI (16–17. század)



A térkép az ottani török források alapján készült, melyek a török források alapján készült. A térkép az ottani török források alapján készült, melyek a török források alapján készült. A térkép az ottani török források alapján készült, melyek a török források alapján készült.

Hódotlság Hódotlság

Írásos dokumentumok

a) Muszlim források. A muszlim hivatalos iratok között több helyen számíthatunk a fürdők vagy fürdősők említésére. Amennyiben állami intézményekkel van dolgunk, akkor elszámolásaik bekerültek a tartományi pénztárkönyvekbe. Magánalapítványok esetén az alapítólevél (*vakufnâme*) tájékoztat róluk, vagy esetleg a tartományi adóösszeírásokban bukkannak fel, mint a *vakuf* (alapítvány) részei. Harmadrészt az összeírt muszlim lakosok között akadhatunk fürdőalkalmazottakra.

Egészen más jellegűek a földrajzi munkák. Ezeknek a szerzői egy-egy tartományról kívántak képet adni, s mivel a fürdők a települések jellegzetes objektumai voltak, gyakorta megemlékeztek róluk. Két munkáról kell szót ejtenünk.

Ásik Mehmed bin Háfiz Ömer er-rúmi (?–1598 után)¹¹ a tizenöt éves háború során járt a hódoltságban, valószínűleg 1594-ben. Munkája, a *Menázir'l-aválim* (A világok látképei) különösen a Balkán és a hódoltság leírása szempontjából jelentős. A magyar vonatkozású részek fordítását egy bécsi kézirat alapján Bálint Gábor adta közre először, a szerzőt azonban nem tudta azonosítani.¹² Fekete Lajos egy 17. századi török utazónak, Ebu Bekir bin Behrárn ed-Dimiskinek (?–1690/1691) *Terdzsüme-i csográfja-i kebír* (A nagy atlasz fordítása) című munkáját tette közzé magyarul. A szerző – ahogy erre Fekete Lajos is felhívta a figyelmet – néhány részt, például a fürdők leírását szó szerint vette át Ásik Mehmedtől.¹³ A jelen tanulmányban olvasható fordítások az isztambuli *Süleymaniye Kütüphanesi* kézírata alapján készültek.¹⁴ Ásik Mehmed azonban csak részben járhatta be a birodalom legészakibb tartományát, saját tapasztalataira csak a Belgrádról Budára vezető út mellett fekvő települések, illetve az Észak-kelet-Dunántúl esetében támaszkodhatott.

Sokkal részletesebb Evlia Cselebi¹⁵ teljességre törekvő útleírása, amelynek

11 *İsmet Miroğlu*: Aşik Mehmed. In: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. III. İstanbul, 1991. 553.

12 *Bálint Gábor*: A magyarországi török hódoltságról – XVII-ik századi török forrás szerint. I–II. Századok 4(1870) 233–244., 297–308.

13 *Fekete Lajos*: A hódoltság kori törökség Magyarországra vonatkozó földrajzi ismeretei. I–II. Hadtörténelmi Közlemények 31(1930) 1–17., 134–154.

14 Isztambul, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, N° 2421, 143a–b. A megfelelő oldalak facsimilijét közli: *E. H. Ayverdi*: i. m. 123.

15 A magyar tudományos irodalomban Karácson Imre nyomán a többszörösen is pontatlan Evlia Cselebi névalak terjedt el. A jeles világutazó nevét törökül ma *Evliyâ Çelebi* formában írják. Tehát tulajdonnevét magyarra vagy Evlija vagy Evlijâ formában kellene átírnunk. A cselebi viszont nem a tulajdonnév része, csupán egy tiszteleti cím, amelyet a török helyesírás nagy-, a magyar viszont kisbetűvel ír. Szultánok, kánok, pasák és bégek esetében ez a helyesírási változtatás többnyire nem okoz problémát (pl. Musztafa pasa), a műveltségre utaló címek esetében azonban gyakori a nagybetű teljesen logikátlan használata (pl. Gül Baba helyesen: Gül baba). Utazónk nevét a legpontosabban talán így írhatnánk át: Evlijâ cselebi. Minthogy azonban Magyarországon az Evlia Cselebi névalak terjedt el, hagyománytiszteltből s a zavarok elkerülése végett magunk is ezt használjuk.

hódoltsági fejezetei 1660 és 1665 között keletkeztek.¹⁶ E forrásra kicsit hosszabban ki kell térnünk részint egyedi, összegző volta, másrészt a körülötte dülő viták miatt. Szekfű Gyula gyilkos hangvételű kritikája óta e munkára a gyanú árnya vetül, jóllehet egyre több olyan adat bukkan fel, amely igazolja a világutazó állításait.¹⁷ Leírásai mindig szigorú rendet követnek: ismerteti a település történetét, közigazgatási helyét, tisztségviselőit, azután rátér a földrajzi adottságokra, majd városrészenként a nevezetességekre. A sort többnyire a helyi jellegzetességek és a meglátogatandó szent helyek leírása zárja. Többek között ez a rendszeresség táplálja a bizalmatlanságot: Evliának talán akkor is eljár a tolla, ha valójában nincsenek adatai. Ennek ellentmondani látszik az a tény, hogy a szerző a szokásos klisékben üresen hagyta az objektumok számára, elnevezésére utaló helyet, ha azokról nem voltak ismeretei. Sőt, keleti szerzőtől meglehetősen szokatlan módon, akár bevallja tudatlanságát is. Törökkoppány leírásánál például a következőket olvashatjuk: „de hogy a város hány lépés [hosszú], arra nem emlékszem”.¹⁸ Témánkhoz visszakanyarodva: ha azt írja, hogy az adott városban (---) darab fürdő van, akkor egyszerűen nem volt biztos a dolgában. Ám ez nem azt jelenti, hogy a településen ne létezett volna ilyen intézmény (ld. Simontornya esetét!). Amennyiben pontosan megadja a fürdők számát, de részleteket nem közöl, akkor gyengébb minőségű, esetleg átalakított épületekre gyanakodhatunk. Előfordul azonban olyan eset is, amikor egy komolyan megépített fürdőt éppen csak megemlíti a jeles utazó (pl. Gyulán). Azok a leírások a legmegbízhatóbbak, ahol részletesen olvashatunk a fürdő épületéről, a víz hatásairól, stb. Bár a megfogalmazás gyakorta az oszmán költészet és a művészi prózaírás hagyományait követi – a kupolák az égig érnek, a medencékben az élet vize csobog, a fürdősök pedig angyalok –, a szóvirágok annyit mindenképpen bizonyítanak, hogy az egyébként eléggé kényes ízlésű Evlia Cselebi meg volt elégedve a szolgáltatással, azaz jól működő fürdőre lelt.

16 Az adattár elkészítéséhez Evlia legújabb kiadásait használtam: *Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî*: Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi. Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 307 Yazmasının Transkripsiyonu – Dizini. 5. Kitap. Haz. Yüce Dağlı–Seyit Ali Kahraman–İbrahim Sezgin. İstanbul, 2001.; *Üç*: Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi. Topkapı Sarayı Kütüphanesi Revan 1457 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu – Dizini. 6. Kitap. Haz. Seyit Ali Kahraman–Yüce Dağlı. İstanbul, 2002.; *Üç*: Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi. Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 308 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu – Dizini. 7. Kitap. Haz. Yüce Dağlı–Seyit Ali Kahraman–Robert Dankoff. İstanbul, 2003. (= Evliyâ V., VI., VII.) Bár az útleírás magyarul megjelent fordítása sok esetben téves, a könnyebb tájékozódás kedvéért ennek az adatait is megadom: Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai 1660–1664. Az előszót és a szómagyarázatokat írta, a jegyzeteket átdolgozta: Fodor Pál. Bp. 1985. (= Evlia I.); Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai. II. 1664–1666. Ford., jegyz. Dr. Karácson Imre. Bp. 1908. (Török–magyar kori történelmi emlékek. II. Írók.) (= Evlia II.)

17 *Szekfű Gyula*: Bevezetés. (Kútfőkritikai tanulmány a hódoltság korabeli török történetírókról.) In: Török történetírók. III. 1566–1659. Ford., jegyz. Karácson Imre. Sajtó alá rend., bev. Szekfű Gyula. Bp. 1916. (Török–magyar kori történelmi emlékek. II. Írók.) 1–63. Evlia Cselebi munkájának értékeléséhez: *Fodor Pál*: Evlia Cselebi útleírásai. Keletkutatás 1990. ősz 37–55.

18 „ammâ bu varoş kaç adımdır, hâtırmıda yoktur”. Evliyâ VII. 16.

Evlia 42 település körülbelül 70 fürdőjét említi. (A bizonytalanság abból adódik, hogy az utazó három település leírásánál kihagyta a fürdők számát.) Ezek között néhány kiépítetlen hévíz, „strand” is szerepel (Budán kettő, Egerben egy és talán még egy Siklóson). A szerző 27 esetben pusztán a fürdő létezéséről számol be, 18 esetben pedig mindössze annyit jelez, hogy az intézmény kicsi vagy romos. További másfél tucat helyen tudunk meg bármit is a fürdő elhelyezkedésére, alapítójára, netán minőségére vonatkozóan, részletes leírást pedig csupán nyolc esetben olvashatunk. Azaz aligha vádolhatjuk Evliát azzal, hogy mértéktelenül dicsérte volna az épületeket vagy végletesen eltúlozta volna a helyi fürdőkultúra jelentőségét. Evlia leírása a többi rendelkezésünkre álló, 27 település kb. félszáz fürdőjéről tudósító adat fényében sem tűnik túlzottnak.¹⁹ (Hasonlóak a tapasztalataim a dzsámik és mecsetek esetében is.)

Egyedi forrás Szokollu Musztafa budai pasa életrajza. Az ismeretlen szerző, aki a jelzöt jelzőre halmozó rafinált oszmán próza mestere volt, 1591-ben Budán alkotta meg művét,²⁰ amelynek végén a jeles pasa építkezéseit is felsorolja. Bár a lista többnyire egyezik Musztafa *vakufnáméjával*, néhány ponton mégis eltér attól. Ezen különbségek, és a megfogalmazás varázslatos pompája tette indokolttá a szöveg közlését.

b) Keresztény források. A török időkbeli elsősorban az utazók leírásaira számíthatunk. Szerencsére a fürdőket ők is felismerték, szemben például az iskolákkal, kolostorokkal. Mi több, gyakran látogatták is őket fáradt tagjaik pihentetésére és kíváncsiságuk kielégítésére. A cseh Vratislav Vencel vagy a pozsonyi Auer Ferdinánd hosszú és rendkívül képszerű élménybeszámolói azonban számunkra kevésbé hasznosíthatók, mivel még az sem derül ki belőlük egyértelműen, hogy melyik intézményt látogatták meg. Néhány topográfiai utalásra, érdekesebb részletre azonban rábukkanhatunk ezekben a leírásokban is. Sajnos a keresztény utazók beszámolóit csupán a hódoltság egy szűk területére – azon belül is főleg Budára – koncentrálódnak.

Rendkívül értékesek a török idők után keletkezett források. A fürdők nagy, szilárd kőépületei jó szolgálatot tehettek az általános pusztulás közepette, ezért számba vették őket (ld. pl. Marsigli összeírását!), s a forrásokban később is fel-felbukkannak új szerepükben. A termálfürdőket jobbára rendeltetésüknek megfelelően használták, a gőzfürdőket pedig templom, iskola vagy salétromfőző céljára alakították át.

Térképek, ábrázolások

A hódoltsági településekről jó néhány térkép és látkép maradt fenn. Mint-hogy a fürdők gyakorta kiemelkedtek környezetükből, ezért rákerültek a raj-

19 Megjegyzendő, hogy azok a települések, amelyek fürdőiről csak Evliától tudunk, javarészt a Temesvári vilájet déli részén találhatók (9 db). Azon a területen, amely a visszafoglaló háborúk során talán a legtöbbet szenvedett, s a legnagyobb pusztításnak volt kitéve.

20 Ismertette: *Karácson Imre*: A sztambuli mecsetek magyar vonatkozású kéziratai. Századok 42(1908) 79–83.

zokra.²¹ Bár a látképi ábrázolások sokszor a fantázia szüleményei, az épületek létének tényét, s topográfiai helyzetük meghatározását aligha vonhatjuk kétségbe. Kellő kritikával tehát ezen felvételek is jól használhatóak.

Miért építsünk fürdőt?

A törököket nemcsak a kedvtelés sarkallta fürdőépítésre, hanem például a jó cselekedetek iránti igény is. A magyar szakirodalomban ugyan elterjedt, hogy a fürdés a vallásgyakorlat része, ám ez nem egészen helyes megfogalmazás. Az iszlám csak az imádkozás előtti tisztálkodást írja elő, ezt azonban a dzsámik és a mecsetek udvarában elhelyezett csorgókutaknál oldották meg (sivatagban akár a homok is megtette), ez tehát nem indokolja az építkezéseket. Fontos volt viszont a muszlim hívók közösségének szolgálata, amely vallási szempontból kegyes cselekedetnek (*szeváb*) számított. Aki e téren jeleskedett, méltán remélhetette, hogy az utolsó ítéletkor majd a javára írják tettét. Másfelől a jótekonkodás azonnali és gyakorlati haszonnal szolgált: öregbítette az alapító hírnevét. S minden bizonnyal közrejátszott egy harmadik szempont is. Bár a fürdőhasználat sokszor szinte ingyenes, vagy legalábbis nagyon olcsó volt, mégis bevételhez jutatta az alapítót, amelyet azután más kegyes alapítványok (*vakuf*) ellátására fordíthatott, például dzsámijának alkalmazottait fizethette belőle. A hódoltsági fürdők többsége ilyen alapítványi intézmény, többszörösen is nyereséges vállalkozás lehetett. A fürdőalapítás annyira komoly ügynek számított, hogy a szultán beleegyezésére is szükség volt hozzá. Amikor például Abdülbáki dukagini bég engedélyért folyamodott a magas portához, az uralkodói rendelet megparancsolta az illetékes kádinak: nézzon utána, hogy az alapítandó fürdő nem sért-e birtokjogot vagy alapítványi érdeket.²² Egy másik rendeletben éppen erre találunk példát. Az izniki Mehmed pasa medresze tanára levélben fordult az udvarhoz, mivel egy Haszan nevű személy újonnan épített ikerfürdője többek között az ő alapítványát eltartó fürdőnek is tetemes károkat okozott. A szultáni parancs a póru jár professzor védelmére kelt, s megtiltotta újabb fürdők létesítését.²³ Számos ok vezetett tehát oda, hogy a birodalomban mindenhol, így a hódoltságban is fürdők sora létesült.

A hódoltsági fürdők fajtái

A törökök kétféle fürdőt ismertek, a gőz- és a termálfürdőt. Gőzfürdő természetes úton nem jön létre, mindenképpen komoly építómunkával kell kialakítani, hiszen egy

21 Budapestre: *Rózsa György*: Budapest régi látképei 1493–1800. Bp. 1963. Általában a hódoltsági területre: *Kisari Balla György*: Török kori várrajzok Stockholmban. Bp. 1996.; *Uő*: Karlsruhei térképek a török háborúk korából. Bp. 2000.

22 3 Numaralı Mühimme Defteri (966–968/1558–1560). Özet ve Transkripsiyon. Ankara, 1993. 361–362., 368.

23 I. m. 525–526.

silány épület nem fűthető ki kellőképpen. Ahol tehát róluk olvasunk, ott egészen biztosan jelentős beruházással számolhatunk. A török forrásokban kizárólag *hammám*²⁴ néven fordulnak elő. A teljesen kiépített fürdő öltözőteremből (*dzsámekán*), átmeneti helyiségből (*szogukluk*) és forró fürdőteremből (*harara*) állt. Ez utóbbinak a közepét azonban nem medence, hanem egy nagy márványlap, a „köldökkő” (*göbektasi*) foglalta el, amely masszírozásra szolgált. A fal mentén kis mosdómedencék (*kuma*) sorakoztak, ezekből locsolgatták felhevült tagjaikat a vendégek. Nagyobb épületek esetében a fürdőterem mellett kisebb kamrák (*halvet*) is nyíltak. A fürdőtértől elválasztva állt a víztartály és a fűtőkemence (*külhán*), ahonnan a forró levegő a padló alatt elhelyezkedő fűtőrendszerbe áramlott.

A hódoltsági intézmények döntő többsége hammám volt, de fürdő és fürdő között óriásiak lehettek a különbségek. Budán, Pécsen, Egerben vagy Fehérváron pompás épületek várták a pihenni vágyó vendégeket. A babócsai ásatások azonban arra vallanak, hogy korántsem minden fürdő készült remekbe: a közfürdő szabálytalan alaprajza merőben szokatlan; öltözőhelyisége másodlagosan, hitvány anyagból épült. Hasonlóképpen egyszerű megoldásokkal készült a parancsnoki palota kicsiny magánfürdője is. Talán ebbe a sorba illik a fehérvári külváros fürdője is. Evlia Cselebi alig jellemzett, vagy kicsinek, ormótlannak titulált hammámjai valószínűleg efféle épületek lehettek. S nem szabad elfeledkeznünk Vác – nyilvánvalóan nem egyedülálló – példájáról sem, ahol egy közönséges lakóházat alakítottak át tisztálkodási célokra.

A hammámnak volt egy sajátos, házi változata is, amelyet „kályhás” gőzfürdőnek (*szoba hammámi*) neveztek. Ezeket a középkori kőházakban alakították ki, minden bizonnyal egy kisebb szobában elhelyezett kályha és egy dézsza segítségével. A hódoltságban Evlia Cselebi szerint százszámra készültek ilyenek, s nagy konkurenciát jelentettek a közfürdőkkel szemben.

A fürdők másik nagy csoportját a termálfürdők képezik, amelyek *kaplidzsa*, *ilidzsa*, *germáb* vagy *szidzsak szu* néven bukkannak fel a forrásokban. (A kifejezések – a kaplidzsa kivételével – a víz hőfokára utalnak.) E szavakat azonban egyaránt használják a természetesen feltörő, foglalatlan hőforrásokra, a csak kerített, nyitott fürdőhelyekre (strandokra) és a komoly munkával kiépített, „klasszikus” török fürdőkre is. Ha forrásaink e szavak egyikével élnek, s egyéb leírást nem adnak, akkor nem tudjuk eldönteni, hogy a kiépítettség milyen fokú lehetett. Siklós vagy Tata esetében például nem bizonyos, hogy csak a feltörő hévizet használták-e a törökök, vagy ki is építették-e azt. Amennyiben egy termálforrás fölé fürdőt emeltek, az szerkezeti szempontból nagyon hasonlított a hammámokhoz, azzal a különbséggel, hogy nem volt szükség fűtőrendszerre, a fürdőterem közepét pedig medence foglalta el.

24 A mai török nyelv a rövidebb *hamam* alakot használja, szemben az eredeti arab *hammám* formával. Minthogy 16–17. századi forrásszövegeinkben az arabos alak fordul elő, ezért én is ezt a formát használom.

A hódoltság viszonylag sok termálfürdővel dicsekedhetett. Budán négy kiépített, s jó néhány kiépítetlen hévíz várta a fürdőzőket. Egerben két épület és egy nyitott strand szolgálta az egészséget. Tatán és Siklóson egy-egy, érzésem szerint kiépítetlen termálforrást használtak. Esztergomban egy forráscsoportra két fürdő is épült, két másik hévíz pedig foglalatlanul buggyant elő.

A fürdőket a két nem természetesen csak külön látogathatta. Ezt vagy úgy oldották meg, hogy a látogatási időket osztották be, vagy pedig rögtön két egymáshoz tapadó intézményt, ún. ikerfürdőt (*csiftehammám*) építettek. Ebből a típusból akadt néhány a hódoltságban is (Pesten, Fehérváron, Pécsen).

A fürdő életét a fürdős (*hammámdzsi, hammámí*) irányította, aki tulajdonképpen egy vállalkozó volt. Ő tartozott elszámolni a kiadásokkal és a bevételekkel az intézmény tulajdonosa felé. A budai állami fürdőt például három évig a budai dzsebedzsik kethüdája, azaz a vértkészítők parancsnokhelyettese üzemeltette. Őt egy budai polgár, majd egy gránátos követte. A vendégek masszírozása, szőrtelenítése (mely az iszlám szabályai szerint kötelező) a *dellákok* feladata volt. Rajtuk múltott, hogy a vendégek mennyire érezték magukat kellemesen, nem csoda, hogy a leírásokban őket dicsérik leginkább. (Ők pedig igyekeztek kihasználni vendégeik kegyét, mint például az a magyarból lett renegát fiú, akinek az útja a medence mellől egyenesen a fehérvári őrség legrangosabb elitalakulatahoz vezetett.²⁵) Az üzemeltetési feladatokat – a fűtést, a takarítást – további fürdőszolgák (*húdim*) végezték.

A hódoltsági fürdők elnevezései

Adattárunkban egy-egy településen számos, egymástól különbözni látszó fürdő tűnik fel, ám a sokféleség nem biztos, hogy ténylegesen több intézményt takar. Állami fürdők (*hammám-i mırı, hammám-i hassza*) például többnyire a hódoltság korának elején bukkannak fel (Budán, Fehérváron, Szegeden, Pécsen, Siklóson), később rendre eltűnnek a forrásokból, pedig a hivatalnokok rajta tartották a szemüket minden bevételi lehetőségen. Könnyen elképzelhető, hogy magán-személyek szerezték meg, s rendelték saját alapítványaik mellé őket. Sőt az sem lehetetlen, hogy többször is gazdát cseréltek, s ezért forrásainkban különböző néven szerepelnek. Szegeden például nem virágzott túlságosan a fürdőélet. A muszlim lakosság 1578-as összeírásában csupán egy fürdős és egy masször szerepel, a 17. század közepén Evlia Cselebi csak egy fürdőt említ, a visszafoglalás után pedig nem bukkan fel fürdőépület a forrásokban. Mindebből arra következtethetünk, hogy Szegeden egyetlen, nem túlságosan jelentős intézmény működött. Ezzel szemben egészen korai adataink vannak egy állami fürdőről, majd Szokollu Musztafa budai pasa alapítványi fürdője tűnik fel, amelyről azonban az

²⁵ Hegyi Klára: Etnikum, vallás, iszlamizáció. A budai vilájet várkatonaságának eredete és utánpótlása. A török várkatonaság származása. Történelmi Szemle 40(1998) 247.

ilyen kérdésekben eléggé precíznek tűnő alapítólevél nem állítja, hogy a jeles férfiú építtette volna. Könnyen lehet, hogy az állami intézményre Musztafa még szegedi bégsége idején vetett szemet, s csapta alapítványaihoz. Hasonlóképpen történhetett Tolnán is. Tur Ali bég, egy jeles végvidéki főember fürdőépítési engedélyt eszközölt ki a szultántól 1564-ben. Bő másfél évtized múlva azonban már Szokollu Musztafa budai pasa fürdőjéről szólnak a források. Gyanús a budai Veli bég fürdőjének története is. Fennmaradt – ha csak másolatban is – egy emléktábla (*kitábe*), amely Szokollu Musztafát nevezi meg építtetőként éppúgy, mint a pasa alapítványait felsoroló irat. A fürdő minősége, szépsége valóban illik a legjelentősebb budai pasához. Ám akkor mi magyarázza, hogy az összes forrás Veli bég fürdőjének nevezi az intézményt? Talán az, hogy Veli bég – a 16. század közepének jeles török harcosa – a fürdőtől nem messze nyugodott egy sírkápolnában, s így az egész környék róla kapta a nevét? Az sem elképzelhetetlen azonban, hogy ő kezdett építkezni, de Szokollu Musztafa ezt a hévizet is „megörökölte”. Persze lehetséges, hogy a fenti – érdekes módon Szokollu Musztafa pasa köré csoportosuló – példák csupán véletlen egybeesések, de ne felejtjük el, hogy a fürdőépítés nem csupán kegyes cselekedet, hanem egyúttal üzleti vállalkozás is!

Tovább bonyolítja a képet, hogy a fürdőket gyakran valamilyen jellegzetességük vagy topográfiai helyzetük alapján nevezik meg. Például a majdani Rudasról kezdetben mint Musztafa pasa fürdőjéről történik említés (Omichius, Istvánffy), a későbbiekben azonban a benne található zöld oszlop okán Zöldoszlopos hévízként ismerték. A Rácfürdőt mondták a Tabán fürdőjének, de – talán a Zöldoszlopos hévízhez viszonyítva – Kis fürdőnek is.

A hódoltsági fürdők alapításának ideje

Forrásainkban a hódítás dátuma után feltűnően gyorsan bukkannak elő a fürdők. A legelső intézményeket az állam hozta létre, Fehérváron a város elfoglalása után legkésőbb két, Pécsen és Siklóson három, Budán nyolc, Szegeden 12–13 évvel már üzemelt egy-egy fürdő. Ahogy a hódoltsági török hatalom megszilárdult, felzárkóztak a magánszemélyek is. Kászim pasa (meghalt 1562 körül), s ha azonosításunk helyes, akkor talán Memi sah gázi (meghalt az 1540-es években) szerémségi és boszniai hátországukra támaszkodva kezdtek bele pécsi építkezéseikbe. Hamarosan követte őket Mehmed budai várnagy (1552 előtt), majd Tojgun pasa (1555 előtt). Iszkender szigetvári bég Babócsán a város meghódítását követő négy éven belül alapított fürdőt (egy másikat pedig Siklóson), Mehmed veszprémi bég alig három évvel a vár elfoglalása után kapott fürdőépítési engedélyt, sajnos azt nem tudjuk, hogy tényleges építkezés történt-e. Bő másfél évtizeddel a város török kézre kerülése után Kászim nógrádi bég szerényebb akcióba fogott Vácon, egy házat alakíttatott át fürdőnek. 1663-ban, Újvár elfoglalásának évében már működött egy fürdő a városban, amelyet azonban készen kaptak a hódítók. Nagyváradon 1665-ben, öt évvel a hódítás után hét (?) fürdőt számolt össze Evlia Cselebi. A fenti adatok látványosan

igazolják, hogy a törökök nem sokáig késlekedtek, ha kényelmük megteremtése volt a tét.

Bár egy-egy fürdő a legkorábbi időktől működött, az igazi nagy építkezési hullám az 1560-as és 1570-es évekig váratott magára. Güzeldzse Rüsztém budai pasa vakuflevelében négy, Szokollu Musztafáéban pedig 17 fürdőről történik említés. Nem mindegyik volt azonban saját alapításuk, egyeseket megszereztek, másokat talán csak átépítettek, felújítottak. Szokollu Musztafa vakuflevelében egy fürdő – a későbbi Rác – esetében egyértelműen vásárlásról olvashatunk, hatszor csak azt tudjuk meg, hogy a fürdő a pasa birtokában van, nyolcszor pedig egyértelműen a jeles férfiú az építtető. Akárhogy esett is, a 16. század második fele tekinthető a fürdőélet csúcspontjának, ekkor kapnak fürdőt a szerényebb igazgatási központok is, például Nógrád, Szécsény vagy Tolna.

A tizenöt éves háború során jó néhány fürdő súlyos károkat szenvedett (Esztergom, Fehérvár), mások keresztény kézre kerültek. A kupolákról lekerült ólomborítást a későbbiekben inkább az olcsóbb cseréppel helyettesítették. Az újonnan megszerzett településeken persze újabb fürdők is létesültek, elsősorban az egri építkezéseket kell kiemelnünk. Kanizsán a város földrajzi adottságai nem tették lehetővé komolyabb épület emelését, de a gőzfürdő így is a kevés számú téglapépület egyike volt. Újvár és Várad fürdői a század második felében inkább másodlagosan kialakított intézmények lehettek.

Számvetés

A fentiek fényében eléggé nehéz megbecsülni, hogy hány fürdő is állhatott a hódoltságban. Ha csak a kiépített fürdőket számítjuk, akkor a következő kép tárul elénk: Budán négy kiépített hévíz és két gőzfürdő várta a vendégeket, egy hammám pedig a pasa kényelmét szolgálta. Fehérváron a 16. században két, a 17. század végén már talán három, Egerben legalább három, Esztergomban a 16. században kettő, a 17. században egy harmadik, Pécsen a 16. századtól három, Babócsán két fürdő működött. Egy-egy épített fürdője volt Gyulának, Szegednek, Szekszárdnak, Bácsnak, Becskereknak, Hatvannak, Lippának és még egy sor hódoltsági településnek. Két nagy török központ, Temesvár és Várad esetében igen hiányosak a forrásaink, valószínűleg kevésbé jelentős, másodlagosan kialakított gőzfürdőkkel rendelkeztek. Számításaim szerint összesen – de nem egy időben – körülbelül 75 kiépített fürdő,²⁶ jó néhány strand, s nem kevés házi „kályhas” fürdő szolgálta a hódoltsági lakosság kényelmét.

26 Evlia összes gőzfürdőre vonatkozó adatát (kb. 60 db) épített fürdőnek kell tekintenünk, hiszen hammám nem jöhet létre természetes úton. Ezt erősítik a becsméről megjegyzések is, hiszen a „szűkösség” vagy az „ormótlanság” kifejezés csak építmények esetében értelmezhető. Hasonlóképpen a kiépítettségre utal az alapító megnevezése, ill. számos topográfiai megjelölés is. Ehhez a számhoz hozzáadandók a kiépített termálfürdők (8?), valamint az Evlia által nem említett létesítmények (6?).

Érdekes, hogy szinte minden polgári lakossággal rendelkező településről vannak adataink, de a város nélküli várakban nem tudunk fürdőkről. Netán a török asszonyok kedvében próbáltak járni a kegyes alapítók? Esetleg azt tételezzük fel, hogy a hódoltságba beköltöző, elsősorban délszláv etnikumú és jobbára újmuszlim katonaság nem tette magáévá a török fürdőkultúrát? Vagy arra kell-e gondolnunk, hogy a fürdés nem a muszlim társadalomra általánosságban volt jellemző, hanem ez is csupán az elit szórakozása lett volna? Egyszer talán megtudjuk.

Adattár

Arad

1660. Evlia Cselebi: „Van egy kis fürdője”.²⁷

Evlia Cselebi szerint a város jelentősebb középületeit Köprülü Mehmed alapította, s bár a felsorolásban nem szerepel, talán a fürdőről is feltételezhetjük ezt. A visszafoglaló háborúk idejéből származó hadmérnöki felmérések nem jelzik fürdő létét,²⁸ ezért feltehetőleg nem lehetett jelentősebb épület.

Babócsa

1566–1570. Iszkender szigetvári bég (1566–1570) alapítványának fürdője.²⁹

1664. Evlia Cselebi: „és egy gőzfürdője nem égett el [ti. 1663-ban], [...] mivel azok téglából voltak”³⁰

Feltárás: 1. Gőzfürdő a Nárcisosban. Magyar Kálmán feltárása, 1988.³¹ 2. A parancsnoki palota fürdője a Nárcisosban. Magyar Kálmán feltárása, 1989.³²

Bács

1665. Evlia Cselebi: „A nagy külvárosban van egy kicsi, kétkamrás [iki halvetli] gőzfürdő.”³³

Feltárás: 1909-ben Pósta Béla vezette a feltárási munkákat.³⁴ 1917-ben Foerk Ernő közölte az épület felmérését.³⁵

27 Evliyâ V. 207. Magyarul: Evlia I. 35.

28 *Kisari Balla Gy.*: Karlsruhei térképek i. m. N° 18., 237.

29 *Dávid Géza*: Szigetvár 16. századi bégjei. In: Tanulmányok a török hódoltság és a felszabadító háborúk történetéből. A szigetvári történeti konferencia előadásai a város és a vár felszabadításának 300. évfordulóján (1989). Szerk. Szita László. Pécs, 1993. 161.

30 Evliyâ VI. 309. Magyarul: Evlia I. 553.

31 *Magyar Kálmán*: Babócsa története a honfoglalástól a mohácsi vészig. In: Babócsa története. Tanulmányok a község történetéből. Szerk. Magyar Kálmán. Babócsa, 1990. 118–128.; *Nagy Gergely*: A Basakert építészeti öröksége, romhelyreállítás a Nárcisosban. In: Babócsa története i. m. 384–389.

32 *Magyar K.*: i. m. 128–138.; *Nagy G.*: i. m. 389–390.

33 Evliyâ VII. 139. Magyarul: Evlia II. 217.

34 *Gubitz Kálmán*: A múzeumőr jelentése. In: A Bács-Bodrog vármegyei történelmi társulat évkönyve. Szerk. Trencsény Károly. Zombor, 1910. 17–22.

35 *Foerk E.*: i. m. 16., 34–36. t.

Érdekes, hogy Evliáé kivételével nincsenek török kori fürdőadatok, pedig a városnak komoly méretű és tőkeerős muszlim lakossága volt. A 16. századi összeírásokból hiányzanak a fürdősők is (hacsak nem a borbély név mögött bújnak meg).³⁶

Baja

1572. Franciscus Omichius: „Van itt egy meleg fürdő is”.³⁷

1665. Evlia Cselebi: A városnak „van egy gőzfürdője”.³⁸

Becse (Törökbecse, Novi Bečej)

1665. Evlia Cselebi: Van „egy gőzfürdője”.³⁹

Becskerek (Nagybecskerek, Zrenjanin)

1567. Szokollu Mehmed alapítványi fürdője.⁴⁰

1665. Evlia Cselebi: „és gőzfürdője Szokollu Mehmed pasa építménye”.⁴¹

Feltárás: A várdombon 1817–1820 között nagyarányú építkezések folytak, ekkor bontották el Szokollu Mehmed mecsetjét is. Legkésőbb ekkor a fürdő is elpusztult. Fűtőrendszere azonban még a 19. század közepén is megfigyelhető volt.⁴²

Berzence

1664. Evlia Cselebi: „és egy gőzfürdője maradt meg [ti. 1663-ban]”.⁴³

Besenyő (Óbesenyő, Dudeştii Vechi)

1665. Evlia Cselebi: „és egy kis gőzfürdője van”.⁴⁴

Buda

1549. Georg Wernher: „A törökök kedvüket pedig a fürdőzésben lelték; nem tették tönkre, hanem még jobban kiképezték és vallási szempontból mintegy felmagasztalták.” „Ilyeténképpen a mostani uralkodó, Szulejmán úgy Budán mint másutt is létesített fürdőházakat. Az előbbi helyen, a kalocsai érsek hajdani palotájában, a saját maga és háztartása tagjai egészségének a gondozására. Ebbe a vizet föld alatti csatornákon keresztül vezetik a Dunából nagy magasságba, arra a szintre, amelyen

36 Hegyi Klára: A török Bács. In: Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére. Szerk. Fodor Pál–Pálffy Géza–Tóth István György. Bp. 2002. (Gazdaság- és társadalomtörténeti kötetek 2.) 199–213., főleg: 209.

37 Ungnád Dávid konstantinápolyi utazásai. Sajtó alá rend. Kovács József László. Bp. 1986. 34.

38 Evliyâ VII. 137. Magyarul: Evlia II. 215.

39 Evliyâ VII. 144. Magyarul: Evlia II. 224.

40 Káldy-Nagy Gyula: A csanádi szandzsák 1567. és 1579. évi összeírása. Szeged, 2000. 244.

41 Evliyâ VII. 145. Magyarul: Evlia II. 225.

42 Bárány Ágoston: Torontál megye hajdانا. Buda, 1845. 81.

43 Evliyâ VI. 310. Magyarul: Evlia I. 555.

44 Evliyâ VII. 144. Magyarul: Evlia II. 224.

Buda a Duna felett épült. Magát a fürdőházat belülről azok a márvány emlékművek borítják, amelyek azelőtt a templomban voltak. Ha azonban valami szép volt rajtuk, azt levakarták, s az egészet kicsiszolták.” „A felső hőforrásban, azok felett a források felett, amelyeket fürdésre használnak [...] Pesten is vannak hőforrások”.⁴⁵

1552. Mehmed budai dizdár közúton álló hévfürdőt (*tarik-i ammda olan ilidzsasz-i*) épített, oda jár (*ilidzsaszina gider*).⁴⁶

1555. augusztus 4. Hans Dernschwam: „Budán Tujgun, a mostani pasa hatalmas fürdőt emelt az Ágoston-rendiek kolostora előtt, amely a fekete barátok hajléka volt; mindenhonnan ide fuvarozták a legszebb köveket.”⁴⁷

1557. Júsuf bin Durmus a budai fürdőmukátaa (a budai vár fürdője) ámilja.⁴⁸

1558. Veli a budai fürdőmukátaa (a budai vár fürdője) ámilja.⁴⁹

1559. Szinán a budai fürdőmukátaa (a budai vár fürdője) ámilja.⁵⁰

1559. július 4-től Merdzsán a budai fürdőmukátaa (a budai vár fürdője) emíne.⁵¹

1564. Merdzsán fürdős (*hammámí*) feljegyzései a budai várban lévő állami gőzfürdő (*hammám-i mír der kale-i Budun*) kiadásairól, az 1561. április 4–1564. május 12. közötti időszakból.⁵²

1565. augusztus 31. Orucs bin Haszan, a budai vértkészítők parancsnokhelyetese kezeli a budai állami gőzfürdőt (*hammám-i hassza der kale-i Budun*).⁵³

1567–1568. Haszan hodzsza budai lakos lett a fürdős (*hammámí*) az állami fürdőben.⁵⁴

1568. július 30-tól Mehmed bin Musztafa budai kumbaradzsi veszi át a budai vár állami fürdőjét.⁵⁵

1569/1570 vagy 1574/1575. Szokollu Musztafa budai pasa építési felirata (a mai Császár fürdőben): „Ennek a szívet emelő épületnek [így] mondják az évszámát: Musztafa pasa épülete [ez a] párjanincs épület.”⁵⁶

45 Erdősi Laura: Wernher: De Admirandis Hungariae Aquis. Communicationes ex Bibliotheca Historiae Medicae Hungarica 29(1963) 116–117., 119–120.

46 Fodor Pál: Így kezdődött a török hódoltság. Keletkutatás 1995. tavasz 94–95.

47 Hans Dernschwam: Erdély, Besztercebánya, Törökországi útinapló. Közreadja: Tardy Lajos. Bp. 1984. 498.

48 Budai török számadáskönyvek 1550–1580. Közzétette: Fekete Lajos–Káldy-Nagy Gyula. Bp. 1962. 324., 328.

49 I. m. 324., 331., 332., 335., 344., 346., 369., 396.

50 I. m. 426.

51 I. m. 465.

52 Wien, Österreichische Nationalbibliothek (= NB) Mxt 581, 13–14. Magyar kiadása hibákkal: Velics Antal–Kammerer Emő: Magyarországi török kincstári defterek. I–II. Bp. 1886–1890., II. 287–288.

53 Wien, NB, Mxt 609, 2. Magyarul: Velics A.–Kammerer E.: i. m. II. 349.

54 Wien, NB, Mxt 609, 2. Magyarul: Velics A.–Kammerer E.: i. m. II. 349.

55 Wien, NB, Mxt 609, 2. Magyarul: Velics A.–Kammerer E.: i. m. II. 349.

56 A felirat kronogramma (*tárlı*), az évszám az utolsó sor betűinek számértékét összeadva számolható ki. A szakirodalomban elterjedt 1572-es évszám Fekete Lajos olvasatán alapszik (Fekete L.: Budapest i. m. 411.), amely azonban verstani okokból sajnos nem fogadható el. Az egyik lehetséges olvasatot Ekrem Hakki Ayverdi már 1977-ben közölte (E. H. Ayverdi: i. m. 122.). A felirat problematikáját egy közeljövőben megjelenő tanulmányomban részletesen tárgyalom.

1572. május 3. Franciscus Omichius: „Innen a várból [ti. Mátyás palotájából] a víz felé mentünk. Jobbra márványból és más vörös kőből szépen megépített fürdő, nem messze ettől egy hasonló van – a Szent Gellért hegye alatt –, melyet a pasa [Szokollu Musztafa – S. B.] a régi minták szerint boltoztatott, és ólommal befedetett. A harmadik fürdő, mely Óbuda irányában fekszik, hasonló módon épült. Az a különlegességük, hogy természetes hőforrásban lehet fürdeni”.⁵⁷

1573. június 19. Stephan Gerlach: Budán „megnéztünk egy szép török fürdőt, amely kerek, ólomtetős kőépület. A falakból jó meleg víz folyik, középen szép fürdő, még inkább terem, belül nyakig ér a meleg víz.”⁵⁸

1573. június 20. Stephan Gerlach: Budán „és itt is egy szép, nagy tágas fürdőt tekintettünk meg, melyet az előző mintájára építettek. Három kerek helyiség, tetjét részben ólom, részben bádoggal fedi. A hátsó teremben mély medence van, középen néhány lépcsőfokkal. A jó meleg víz nagy mennyiségben folyik bele. Oldalt valamelyest emelt. Egy szép csőkútból a meleg víz egy körre folyik, erős kén-szagot áraszt.”⁵⁹

1574. Surius Laurentius: „Budán, amely Magyarország fővárosa, sok meleg fürdő van, amelyek egy része királyi, más része közfürdő. Ezek a fürdők alkalmasak arra, hogy bennük fürödjének és mosakodjanak. Más hévizeket azonban nem használnak fürdésre, hanem először lehűtik őket, mert olyan forróak, hogyha beléjük dobnak egy tojást, az néhány óra alatt megfő. Ezek mellett van egy hideg kút is, amely arra szolgál, hogy az ember először hideg, azután meleg vízbe merítkezzen. Budán ezen meleg fürdők egyikét felsőnek, másikat alsónak nevezik, mivel ezek a város alatt és fölött fekszenek. A törökök ezeket a fürdőket manapság csodálatosan feldíszítették, mivel különös örömet lelik abban, hogy ott fürödjének és mosakodjanak. A folyó vizet kiváltképp tisztelik, s gyakran nappal is igénybe veszik, nem csupán a test, hanem a lélek szennyének lemosására is.”⁶⁰

1577. Salomon Schweigger: „Újból elérkeztem Buda városába. A váron magán nem találtam semmi különösebben pompásat. A meleg fürdők vagy »vad« fürdők némelyike pompásan van megépítve, különösen a padlón márványlapokkal. A fürdő közepén van egy kerek medence, amely lefelé mélyül és 18 lépés széles. Ha az ember belemegy, hónaljig ér. A medencének körben négy lépcsőfoka van, amelyeken üldögélni szoktak, olyan mélyen, ahogy az ember akarja. De nőket itt nem látni, mert ezt nyilvános szemérmertlenségnek tekintik. E fürdő forrása olyan forró, hogy benne egy disznót meg lehetne perzselni, és mégis gyakran békák úsznak benne minden további nélkül.”⁶¹

57 Ungnád i. m. 33.

58 I. m. 113.

59 I. m. 114.

60 Buda és Pest i. m. 3.

61 I. m. 8.

1578 előtt. Szokollu Musztafa budai pasa (1566–1578) alapítványainak listája: „Gürz Eliász dombja [azaz a Gellért-hegy] alatt, a Duna partján levő hévfürdőmet és az említett fürdő közelében, Hindí baba kolostorával szemben levő karavánszerájomat, továbbá a szintén Budán kívül, a tímárok városnegyedében levő hévfürdőmet, amelyet mevlána Haszan efenditől vettem, aki régebben Pest kádija volt, azután a Buda belsejében, az önkéntesek városnegyedében [*Gönüllü mahalleszi*] épített hévfürdőmet és az említett hévfürdő közelében épített karavánszerájomat a benne levő nyolc bolttal együtt, továbbá a Budán kívül levő hévfürdőmet, amelyet a lőpormalom [*Barutháne*] közelében építtettem”.⁶²

1584. Melchior Besolt: „Hajóink mellett volt egy török fürdő is, ahová sokan elementek közülünk fürödni vacsora után. Ez híres volt vizének jóságáról és szépségéről, valamint számos díszes csorgókútjáról. Mert a törökök sokat és szívesen fürdenek és adnak is erre [...] Vasárnap úgy terveztük, hogy még aznap elindulunk Budáról, mivel azonban erős szélvihar kerekedett, még ott maradtunk. Így néhányan úgy határoztak, hogy ismét elmennek a fürdőbe, mivel más látnivaló nem akadt ott. Egy igazán szép hercegi fürdőt láttunk, melynek vize természet-szerűen meleg, nem fával melegítik. Magától olyan forró, hogy alig lehet elviselni. A helyet a törökök nagyon tisztán és rendben tartják, a fürdőzőket pedig nagyon jól szolgálják ki: lemosják, dörzsölik és megszáritják őket. A valódi fürdő előtt a szabad ég alatt van egy közfürdő is, amelyet a szegény emberek számára tartanak fenn. Mielőtt az ember bemegy a fürdőbe, egy szép és tágas termet talál, amelyben levetkőzik. A terem közepén van egy kút. Ezek után jut az ember a valódi fürdőbe, amely inkább templomhoz vagy kápolnához hasonlít, semmint fürdőhelyiséghez. Van benne először is egy medence, amelybe az ember belemegy; ez megfelelően meleg. Aki akar, körbe mehet ebben a medencében, vagy kedve szerinti mélységben ülhet, mivel van három lépcsőfok (mármint a meleg vízben), amelyre rá lehet ülni. E körül a medence körül körbe lehet menni, és ott sok vidám kutacska van beépítve a megfelelő helyeken, amelyekben egymás mellett folyik a hideg és a meleg víz. Az igazi fürdőhelyiség felül díszes rézzel van borítva, nem másképpen, mint ahogy a rondellákat szokás kupolaszerűséggel befedni. Ezen a tetőzetten sok a lyuk, amelyeken keresztül a fürdőbe elegendő fény és világosság hatol. A medence, amelyben a víz van, márványból készült, hasonlóan az egész belső térhez. E mellett a medence mellett kisebb mellékmedencék is vannak, nagyságukra nézve egymáshoz hasonlatosak, de egymástól márványkövel elrekesztve, mintha külön medencék lennének. Az ember belép

62 İstanbul, Topkapı Sarayı Müzesi, D 7000, 8b–9a. (A Magyar Országos Levéltárban őrzött mikrofilm-másolatot használtam. A továbbiakban: D 7000.) Káldy-Nagy Gyula több helyen is azt írja, hogy a dokumentumban öt budai fürdő szerepel, ezzel szemben magam csak négyre találtam utalást. *Káldy-Nagy Gyula: Harács-szedők és ráják. Török világ a XVI. századi Magyarországon.* Bp. 1970. 104.; *Üő: Macht und Immobilienvermögen eines türkischen Beglerbegs im 16. Jahrhundert.* Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae 25(1972) 449.

az ajtón, s akkor egy lepedőt függesztenek [az ajtó] elé. Miután vagy félórát fürdöttünk, visszasiettünk a hajókra és megvacsoráztunk.”⁶³

1587. Reinhold Lubenau: „Némelyek úgy gondolják, hogy Buda neve a fürdőkötől [Baden] származik, mert ott meleg fürdők vannak, de ez nem nagyon talál.” „Ezek után a Gellért-hegy alatti meleg fürdőbe mentünk, amely magától meleg, és ahol fakad, a víz olyan forró, hogy az ember egy disznót leforrázhat vele. Elevenen él benne viszont egy sereg béka. Ha nem láttam volna, nem hinném el. Sokan talán gúnyt űzhetnének mindebből, ha nem lett volna ott 30 személy, aki mindezt látta. Ez a fürdő török módra a legpompásabb módon, csupa faragott kövekből épült; a medencének lépcsőfokai vannak, hogy azon olyan mélyre lehessen beleereszkedni, amennyire az ember kívánczik, és úszni is lehet benne. A víz egészen égszínké, mint a magyar vitriol, és erősen kénes szaga van. A medence körül különálló kis fürdők vannak, ahol az ember egyedül fürödhet. Ezek a nagy medence mintájára lettek megépítve, s amikor valaki bent fürdik, kék lepedőt tesznek a bejáratra. Ilyen fürdőből még több is van ott, de nem olyan költségesen építettek, mint ez. A törökök legtöbbször ezekre a fürdőhelyiségekre és a templomokra költik.”⁶⁴

1591. Szokollu Musztafa tabáni mecsetjével „szemközt egy páratlan termálfürdőt építtetett, hogy a nap elrejteti szemét annak forrásától, az élet vizének forrása elrejtőzik az irigységtől. Párja és megfelelője nincs sehol, mint a vörös kennek, s a korszak szeme addig keresett hozzá hasonlót, hogy végül megvakult. Vers:

A korszak szeme párját nem látja
ha az egész világot végigkutatja is házról-házra
Élvezetet okozó medencéjének belseje olyan,
mint [az Istent ismerő] bölcsék szíve: tiszta és csillogó
Tündér arcúak töltik meg belsejét
Indigószínű könnyük hullik minden felé.
Nem tévedek, ha azt mondom, forró hely ez
Minden sarka a tündérek tanyája.”

„És az említett löpormalom mellett egy kellemes termálfürdőt emeltek, melynek felhőszín kupolája az ég boltozatánál is magasabb, s ha forrásának tökéletességétől a kilenc kupolájú ég fürdője is megdöbben, nem csoda. Nyugalmat adó medencéje mint egy forró[vérű] szerető, készségesen keblére ölel bárkit. Minden egyes

63 *Melchior Besolt*: Des Wolgebornen Herrn Heinrichs Herrn von Lichteinstein von Nicolspurg [...] Reys auff Constantinopel in 1584. In: *Hans Lewenclaw*: Neue Chronica Türkischer nation von Türeken selbs beschrieben. Francfurt am Mayn. 1595. 519–520.

64 *W. Salm*: Beschreibung der Reisen des Reinhold Lubenau. I. Königsberg, 1912. (Mitteilungen aus der Stadtbibliothek zu Königsberg i. Pr. IV.) 81. Részleges magyar fordítása: *Káldy-Nagy Gy.*: Harács-szedők i. m. 104.

csapja, hogy a holdarcúakat a varázslat gyűrűjébe vonzza, mézesmázos, rabul ejtő szavakat ont. Vers:

Levegőjében milyen élvezet, mi legtöbb
készségesek lesznek bizony a szépségek
Csörgedező vizének csapjának szája
Csobogásával meglágyítja az engedetlent.”

„És a városban párjanincs, művészi termálfürdőt építtetett, mely mint a hű szerelmes tükörforma szíve, család nélküli, a tündéarcúak utáni forró vágy miatt keble lángot vet, csapjai, mint a szerelmes orcáján a szemek, sírnak, szíve és lelke a szerelem forrásától izzik. Vers:

Vize és levegője arra vágyik,
hogyminden tündérrel szerelembe essen
Bensőjének forrását nem lehet leírni
Ontja szeme könnyét égve-lángolva
Az, kinek társalkodója egy tündér
Helyénvaló, hogy éjjel-nappal lángoljon, égjen.”⁶⁵

1591. október 10. Mitrovicei Vratislav Vencel leírása (valószínűleg a *Jesil direkli ilidzsáról*): „Míg orator uram a második audiencián időzött, megtekintettük a törökök szép, meleg vizű fürdőit, s bennük meg is tisztálkodtunk, lévén, hogy hajóink közelében voltak. Ezek igencsak nagyszerű, élvezetes fürdők, olyan forrók, hogy természetes forrásból eredő vizükben hosszasan tartózkodni alig lehet. Mondják, igen egészségesek, és maguktól melegek, s hogy bizonyos hőforrásokból törnek fel, s folynak a medencékbe. A törökök patyolattisztán tartják őket, s bárki fürdőző szerény fizetségért különféle szolgáltatásokat vehet bennük igénybe a maga kényelmére. A fürdő előtt nagy csarnok van körös-körül széles lócákkal, ott lehet letelepedni, és a ruhákat is ott hagyhatni. Ennek a csarnoknak a közepén széles márvány díszkút áll, s ebből a csarnokból jut az ember a valódi fürdőbe, mely inkább hasonlít holmi kerek kápolnához, mint fürdőhöz, kívülről ólomlemezekkel, belülről pedig, a falak és a padlózat egyaránt, különböző színű márvánnyal van borítva. Maga a medence olyan, akár egy márványkatlan, kerülete 43 lépés, s benne a víz olyan mély, hogy egy közepesen megtermett embernek álláig ér. Ha az ember nem akar ilyen mély vízben állni, van ott három lábpárnához hasonló kicsiny márványpad, úgyhogy az egyiken ülve hónaljig, a másikon csípőig, a harmadikon lábikráig éri a víz. Ha pedig valaki úszni és mindenféle multságot úzni kíván, akkor is elégséges tér áll rendelkezésére.

Van ebben a fürdőhelyiségben kilenc kör alakú fülke is, mindegyikben két-két márvány falikút, a fal mellett pedig bronzcsapok; ezekbe a kutakba egyik

⁶⁵ Gencine-i ahlák. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Keleti Gyűjtemény, Török o. 215. 102a–103a.

kis pecekkel forró, a másikkal pedig hideg víz eresztethető, majd ismét elvezethető”.⁶⁶

1594. Ásík Mehmed bin Háfiz Ömer er-rúmi (?–1598 után): „Buda városában számos helyen van hévíz [*germáb*]. Az egyik a Gürz Eliász dombja néven ismert helyen van, s a Szobota⁶⁷ hévíz [*Szobota ilidzsaszi*] néven ismert, vize nagyon forró. Ha tojást tennének bele, megfőne. A vizével való mosakodás a gonosz betegségek legtöbbszörére hasznos. E hévíz forrása felett egy erős kupolájú öltözőterem [*dzsámekán*] és egy erős kupolájú fürdőterem épült. A fürdőteremben [*dáru’l-guszl*] egy nagy medence van, a medence körül nyolc fülke [*halvet*], a fülkékben mosdómedencék [*kuma*], melyekben szüntelenül folyik a víz. E hévízforrásból két vízimalom hajtására elegendő mennyiségű víz buggyan fel. Ennek a Gürz Eliász dombnak a hátsó oldalán is feltör egy hévíz, ha vizében a beteg lovakat és öszvéreket gyakorta megmossák, hasznos. A hévíz fölötti régi épület jelentős rom, maradékai láthatóak.

Egy másik [hévíz] Buda városának határában van, s Veli bég hévize [*ilidzsza*] néven ismerik. Vize közepesen meleg. Forrásából annyi víz tör fel, amennyi öt malmot is meghajtana. A közelben még két malom meghajtására elegendő hideg víz is fakad. E hévíz forrása felett is erős és nagy kupola alatt egy öltözőterem, és szintén erős és nagy kupola alatt fürdőterem van. A fürdőteremben egy nagy medence, a medence körül 16 fülke, s mindegyikben mosdómedence van, amelyekből szüntelenül csodálatos víz folyik. Ezzel a vízzel való mosdás is a gonosz betegségek legtöbbszörére megfelelő.

Kettő [fürdő] pedig az említett város belsejében van. Mindegyik fölé erős kupolájú öltözőhelyiséget és erős kupolájú fürdőtermet építettek. A fürdőtermekben egy-egy medence, a medence körül mosdómedencék, melyeknek forró vize állandóan folyik. Vizük nagyon meleg. A vizükben való fürdés a gonosz betegségek legtöbbszörére hasznos.

A budai mező hévize [*germáb*]. Ez a hévíz a budai vár kapui közül a Mező kapunak [*Ova kapiszi*] nevezett kapun kívül két vagy három mérföldnyire [*míl*] van. Vize közepesen meleg. E felett a hévíz felett épület vagy intézmény nincs. [Másik kéziratban tetőzete nincs: *üsttü acsik*.] Ezzel a vízzel való mosdás is a gonosz betegségek legtöbbszörére megfelelő.”⁶⁸

66 Mitrovicei Vratislav Vencel viszontagságai. Bp.–Bratislava, 1982. 23–24.

67 A szót Bálint Gábor *Pestnek*, Fekete Lajos pedig *Szobotának* olvasta. Az általam használt kézirat alapján az utóbbi tűnik elfogadhatóbbnak, bár a szó ortográfiája alapján inkább magas hangrendű alakot várnék. Fekete Lajos nyitva hagyta a kérdést, hogy a Peste és a Szobota elnevezés mely fürdőkre vonatkozhatott. (*Fekete L.*: Budapest i. m. 116–117.: 115. jegyzet.) Én úgy vélem, hogy valójában csupán egyetlen névalakkal kell számolnunk, mivel a két szó arab betűs ortográfiája csak a diakritikus pontokban tér el, ez utóbbiakat azonban a másolók számukra ismeretlen tulajdonnevek esetében gyakran tévesen írták ki. Az eredeti talán a *Peste* alak lehetett, mivel a törökök a Tabánt kezdetben Kis Pestnek nevezték. (*Fekete L.*: Budapest i. m. 94.) Mivel kupolás, kiépített fürdőről van szó, csak a Zöldoszlopos (Rudas), vagy a Kis (Rác) fürdő jöhet számításba.

68 E. H. Ayverdi: i. m. 123.

1598. Istvánffy Miklós: „azon az éjjelen a hely fekvését jobban ismerő magyar gyalogság a hajdan alsónak, most Musztafaénak nevezett fürdőket szállta meg, éppúgy, mint a többi fürdőt, melyeket régen felsőknek, vagy a Szentháromság-hoz tartozóknak szoktak nevezni. Ezeket – emlékezetünk szerint – Musztafa budai helytartó nagy költséggel, négyszögű kövekkel újíttatta meg, és a táblás mennyezetet ólommal és üveggel boríttatta be.”⁶⁹

1600. Wilhelm Dillich metszete. D: Warme bader. (A lőpormalomtól északra és a Gellért-hegy lábánál egy nagy, téglalap alakú, nyeregtetős épület.)⁷⁰

1602. Wilhelm Dillich metszete, madártávlát. N° 31. Warm Badh. (Veli bég fürdője.)⁷¹

17. század eleje. Ismeretlen mester akvarellje. Fürdő a Gellért-hegy lábánál és a Kakaskapunál.⁷²

1604. Hans Wild: „Ezután az uram egy meleg fürdőbe vezetett engem, mivel Budán jótékony meleg fürdők vannak. Ez nagyon jót tett nekem, mivel el voltam fagyva. Minthogy ezelőtt sohasem fürödtem ilyenben, roppantul el voltam bővölve tőle. Miután mindketten megfürödtünk, uram Buda városába vitt. [...] Lábam annyira átfagytak és hidegek lettek Magyarországon, az Egerből Budáig tartó két nap[os út] alatt, hogy a harisnyámat nem tudtam éjjelre lehúzni, hanem magamon hagytam. Amidőn a meleg fürdőbe értünk, ezeket le kellett vágni a lábaimról, a nagy dagadás miatt. De ennél az úrnál – hála Istennek! – újra meggyógyultak, mert ő minden héten kétszer vagy háromszor, sőt gyakran hat vagy hét egymás utáni napon a meleg fürdőbe vitetett, ahol minden nap három órát töltöttem. Ez a lábaimnak nagyon jót tett, a dagadást és a fagyást elűzte és új bőröm is nőtt. A fürdőzést két hónapig végeztem. Ezután a lábaim olyanok voltak, mint korábban. [...] A víz, amely a meleg fürdőkbe folyik – ezekből három van – azokból a sziklából ömlik ki, amelyek felett a Blockhaus [ti. a Gellért-hegyi erőd] áll. A víz természetétől fogva meleg, s különösen télen olyan forró, hogy az ember bőre kipirul. De ezáltal hasznos és jó minden nyavalyára, így a fagyásra, a rühösségre és a belpoklosságra is.”⁷³

1606. Wilhelm Dillich metszete. D: Warme bade. (A lőpormalomtól északra.)⁷⁴

1663. Heinrich Ottendorf: „A pompás meleg fürdők, melyeket Musztafa basa újíttatott meg, a külvároson kívül vannak. Az egyik (11) talán ezer lépésre a Vértkapu előtt fekszik, s ennek közelében szép, négytornyú és fallal körülvett puskapormalom van. A másik (13) nem messze van a hajóhídtól, melyen az em-

69 *Nicolaus Isthvanfi*: *Historiarum de rebus Ungaricis libri XXXIV*. Köln, 1622. 733.

70 *Rózsa Gy.*: i. m. 10. t. (Kat. 40.), 12. t. (Kat. 6.)

71 i. m. 21. t. (Kat. 115.)

72 *Jajczay János*: Császári követ fogadása Budán a török idők alatt a Fővárosi Könyvtár egy vízfestményén. Bp. 1934. (Tanulmányok V.) 4–5. oldalak közé fűzve.

73 *Johann Wild*: *Reysbeschreibung eines Gefangenen Christen Anno 1604*. Hrsg. Dr. Georg A. Narciss. Stuttgart, 1964. (Bibliothek klassischer Reiseberichte) 51., 53., 63.

74 *Rózsa Gy.*: i. m. 11. t. (Kat. 43.)

ber Pestre megye át”. A Horosz kapi mellett „Van egy szép fürdő”. E három fürdő az Ottendorff által készített alaprajzon is látható.⁷⁵

1663. Evlia Cselebi: „A fürdőzők lelkét megnyugtató gőzfürdők dicsérete. A közepső várban [*Orta hiszár*] egy kicsiny gőzfürdőn kívül másik nincs. Vízét a Dunából hordják fel vízfordó lovakkal. Am ennek az említett gőzfürdőnek vize és levegője kellemetes, a masszörök és a fürdőszolgák pedig elbűvölőek.”⁷⁶

„A Tabánban van a Termálfürdő negyed, [...] és összesen három forró vizes termálfürdő van itt. Az egyik a Tabán hévize, a másik a Zöldoszlopos termálfürdő, a harmadik pedig ennek a város[rész]nek a délkeleti oldalán, a Duna partján, a Gürz Iliász hegy lábánál található nyitott tetejű [*üsztü acsik*] hévíz.”⁷⁷

„A tabáni városrész előtt, Gürz Iliász sziklájának tövében, szinte a Duna partján levő Nyitott fürdő [*Acsik ilidzsa*] leírása: A bosnyákok feletti nyitott fürdőnek is mondják. Minden király épített e hévíz fölé kupolát és számos boltívet emeltek, de amikor készen lettek, mindegyik a földre roskadt. Ebből az okból jelenleg nyitott hévíz”.⁷⁸

„Méltóságos Baba Muhtár sejh: Ez a próféta családjának szegényei közül való szent⁷⁹ a Zöldoszlopos termálfürdő előtt, egy fénnyel teli kupola alatt van elföldelve, [sírja] a budai harcosok zarándokhelye.”⁸⁰

„Buda alsó nagy városa: [...] összesen egyetlen gőzfürdője van, Tojgun pasáé, de ez szép. Am ennek a városnak gőzfürdőre nincs szüksége, mivel sok a termálfürdő.”⁸¹

„A pasa palotája [...] gőzfürdővel ellátott, kertes palota.”⁸²

„A Zöldoszlopos [*jesil direkli*] hévíz leírása: A Tabán [kül]városában, a Duna folyó partján, nyolc magas boltív felett, melyek a Kiszrá⁸³ [palotájának] boltozatát idézik fel, tökéletesen kerek, hatalmas kupola van, amelyet aljától a csúcsáig rubintsínű vörös cserép borít. Alatta egy kör alakú tóhoz hasonlatos kerek medence van, akkora, hogy a hánéfita vallási iskola [követői] bőven [elférnek alatta], nemcsak tízesével, hanem tizennégyesével is. Teljes kerülete éppen kétszáz láb [*ajak*], tiszta és piszoktól mentes kerek medence. Körben a medencébe levezető, széles, ötfokú lépcsőzet van, mindenki a természetnek megfelelő fokon mosakszik. A bölcsesség óceánjának bűvárai a medence közepére vetik ma-

75 Budáról Belgrádba 1663-ban. Ottendorff Henrik képes útleírása. Sajtó alá rend. Hermann Egyed. Pécs, 1943. 35.

76 Evliya VI. 145.

77 Evliya VI. 145.

78 Evliya VI. 147.

79 A bonyodalmas kifejezés tapasztalataim szerint a bektasi derviseket jelöli Evlia Cselebi szóhasználatában.

80 Evliya VI. 154.

81 Evliya VI. 147.

82 Evliya VI. 140.

83 Utalás Kiszrá, azaz I. Khosrau szászánida uralkodó (531–579) híres ktésziphóni palotájának ma is álló hatalmas boltozatos csarnokára.

gukat, úsznak, minden szerelmes szeretőjével és tiszta kedvesével összeölelkezik, teljesen megtisztulván nevetnek, táncolnak, kedvüket töltik.

E nagy medence körül, a nyolc boltív alatt, nyolc darab *hâneft*⁸⁴ mosdómedence van. Elbűvölő, tiszta és szennytelen masszörök is vannak ott, akik indigókék törölközőbe csavarják fehér testüket. A fürkékben [*halvet*] a fürdőzők szolgálatára állnak, s kívánságuk szerint letisztítják őket. Ám ennek a héviznek a vize mérsékelten meleg. Sőt, ha ezt a tiszta vizet lehűtöd és megiszod, sohasem lesz kénszagú. Ha egy olyan ember iszik belőle, akinek szemöldöke és szempillája kihullott, Isten parancsolatjából megtisztul, haja, szakála és bajsza serkedni kezd. Lágy természetű, közepes hőfokú víz ez. Az öltözőterem fala kívülről négyszögletes, rajta egy zsindeellyel fedett, nagyon széles és hatalmas kupola van, amely alá ezer muszlim harcos is befér. Mivel van egy zöld oszlopa, Zöldoszlopos fürdőnek nevezik.

A Tabán termálfürdőjének leírása: az említett Zöldoszlopos hévíz mellett, a tabáni városrész utcái között van egy ólommal fedett, nagy és jól működő termálfürdő [*ilidza*]. Vize közepesen meleg és nagyon kénes illatú. Az ékszerészek e forró vizet kancsószám viszik, tűz fölött felforralják, s aranyból készült tárgyakra öntik. Ettől csillogó-villogó tiszta arany színük lesz, s tökéletes fényüket egy éven keresztül nem veszítik el. Kétszer felforralva a kések és a handzsárok aranyozott hüvelyére öntik, s ezek arany színe két éven át nem károsodik. Nekem, szegénynek volt az ujjamon egy ezüst gyűrű, amelynek smaragdjára Feríd cselebi stílusában vésték fel: A világutazó Evlia. A Tabán hévizébe ezzel a gyűrűvel [az ujjamon] léptem be, majd léptem ki. Színezüst gyűrűm tiszta arany színűre változott. Mielőtt Újvár ellen indultunk, Belgrádban teleltünk, gyűrűm arany színe [ez alatt az] egy év alatt semmit sem változott.

A Tabán hévizének ilyen jeles tulajdonságai vannak. Ebbe a hasznos forró vízbe reggel a férfiak, délelőttől éjfélig pedig a nők járnak, minthogy a városrész közepén van, medencéje nagy, számos fürkéje és nyolc mosdómedencéje van, s a gőzfürdőkhoz hasonló [építésű] termálfürdő ez. Mindenki, aki törölközőjével és dörzsölőkendőjével belép, tisztán és szenny nélkül távozik, s egy fillért sem fizet. Ha nagy törölközőre, fürdőkesztyűre [*kisze*] vagy szappanra volna szüksége, egy *akcsét* fizet. A többi fürdőben is ez a szokás.

A tabáni fürdő a nőknek különösen hasznos. Ha Isten rendeléséből egy asszony nem esik teherbe és görcsei, fájdalmai vannak, azonnal ebbe a medencébe kell mennie, vízből innia kell, s Isten parancsa szerint azon nyomban könnyedén teherbe esik, s egy aranyos szíve-csücske [gyermeket] szül méhéből. Számtalanszor kipróbált dolog ez.

Egy másik hasznos tanulság. Ha egy asszony náthás lesz, de nem tud tüsszenteni, s ebből a vízből cseppentenek az orrába, azonnal tüsszenteni fog.

84 Hánefi: a hanefita vallásjogi iskolát követő. Minthogy az oszmánok ezt az iskolát követték, a szó olyasmit jelent, hogy „tökéletes”, „Istennek tetsző”, „igazi”, „jó”.

Egy másik hasznos dolog. Ha valakinek az orrvérzése nem akar megszűnni, ebből a vízből az orrába cseppentenek úgy, hogy egészen az agyáig menjen, s a fenséges Isten parancsából orrvérzése eláll. De háromnál többször ne cseppentsenek, mert [e víz] teljesen megszáritja a vért az agyban.

Másik csodálatos tulajdonság. Ha e hévízből tesznek a búzalevesbe, olyan íze lesz, mintha ecetet tettek volna bele.

Egy másik különös tulajdonság. Ha egy fiatal leány állapotát nem ismerik, hogy szűz-e, vagy a szüzesség állapota eltávozván már megesett-e, ebből a hévízből cseppentsenek kétszer-háromszor az orrába. Ha valóban szűz volna, kétszer-háromszor jókedvűen tüsszent. Ha azonban már megesett, sohasem tüsszent, talán illedelmesen szellent. Különös megfigyelés.

Más tulajdonságok. Eme hévíz forráshelye alatt egy bizonyos fajta iszap gyűlik össze. Ha abból az iszaptól anyáink és nővéreink nőiességük helyére és ezüst testükre kennek, mindenféle szórtelenítőszerrel jobban tisztává teszi méhük kijáratának kapuját, s azon a helyen egyetlen szórszálat sem hagy, így az alsó kapuk olyanok lesznek, mint a csillogó kristály. S mint a fülzsír, meleg és nedves lévén, képes arra, hogy örömet szerezzen a család urának és feleségének. Ilyen hasznos a Tabán hévize. Ebben a negyedben számos házban van hévíz. Ezek miatt a tabáni külváros lakossága boldog és elégedett.

A Horosz kapu fürdőjének dicsérete: A Horosz kapun belül van egy kicsi, hasznos termálfürdő. Mind a rangosak, mind a köznép által használt közepesen melegen feltörő források ezek. Ám [ezt a fürdőt] nem dicsérik annyira és nem olyan híres.

Veli bég hévizének megnyitása. Ez egy hatalmas épületekkel díszített, s különféle kupolákkal ékesített hírneves hévfürdő Gül baba és Baba Miftáh szultán [kolostora] mellett. Nyolc, a Hávernák [palotához illő] boltív és a nyolcszögletes hatalmas fal felett van egy rubintszínű kupola, amely az épületeket teljes egészükben csodálatos, vörös színű cseréppel borítja be. E magas kupolának éppen a közepe [alatt] van egy akkora tiszta medence, hogy a sáfita jogi iskolának elegendő lenne, s amely tiszta vízzel van tele, mivel minden oldalról fehér márvány-oroszlánok szájából tiszta hévíz ömlik ebbe a hatalmas medencébe éjjel-nappal. Egy kamrában pedig van egy kis medence, ebben nagyon-nagyon erőteljesen meleg a víz. Ha egy ember belemegy, nem nyughat benne, annyira forró. Kint, a nagy medence körül, minden boltív alatt [egy-egy, összesen] nyolc *haneñi* mosdó-medence van. A kamrák számosak, a fürdőszolgák tiszták. Buda minden lakosa, ha egy rokona elhalálozik, ebből a fürdőből vitet vizet hordókban, a tetemet ezzel az Isteni Hatalom keze által forralt vízzel mossa meg. Az alapítvány részéről erre a szolgálatra külön megbízottak vannak. Ez a kegyes cselekedet Buda erkölcsi értékeinek egyike. Leginkább a Veli bég fürdőjéből vitetik [a vizet], mivel itt van Isten szentjének, Gül babának a sírja, a víz pedig nagyon tiszta és kellemes. Öltözőterme kívülről zsindellyel fedett tökéletes kupola, bár a Jesil Direkli ilidzsa kupolájánál valamivel kisebb. Ezt a hévizet általában Veli bég ilidzsájának mondják, ám fürdőtermének kapuja fölött, díszes és szép duktussal felróva ez a tetszetős kronogramma [olvasható]:

Ennek a szívet kitáró helynek mondják az [építési] idejét
Musztafa pasa épülete ez a páratlan épület.

A Lőpormalom épületének leírása. Veli bég említett hévize mellett a lőpormalom [*Barutháne*] hévize nem olyan pompás hévíz, de számos [jó] tulajdonsága van. Többnyire szegények látogatják. A lőpormalom kerekait ennek a hévíznek a vize forgatja úgy, mint az ég kerekét.”⁸⁵

1665. június eleje. John Burbury leírása a Veli bég fürdőről: „Az itteni meleg fürdő (Buda erről híres) padlata márvány, s a forrás, amely táplálja, olyan bővízű, hogy azzal, amit hagynak elfolyni, két lőpormalmot és egy gabonamalmot hajtanak. A tóban, ahol ez a meleg forrás ered, állítólag van hal, ha ez igaz, elmondhatjuk róluk, hogy félig megfőnek, de békát én is láttam benne. Maga a legnagyobb fürdőmedence vize olyan forró, hogy azonnal verejtékezni kezd tőle az ember, és igen sokan használják. Mielőtt még szemügyre vehetnéd, már benn is találod magad egy négyszögletű teremben, ahol mindkét oldalon ablakok vannak, de fölülről is szűrődik be világosság; a padlóból fekvőhelyek emelkednek ki, amelyeket gyékénnyel és szőnyeggel fednek be, hogy fürdés után ott pihenjenek. Középen hely van hagyva a közönséges emberek ruháinak, s a terem körben tele van aggatva kötényszerű ruhákkal, amelyeket a fürdőzők magukra vesznek, s amelyekkel az ott kiszolgáló emberek látják el őket, akik, míg amazok fürdenek – kitisztítják a csizmájukat, vagy a cipőjüket, olyan módon, ahogy ezt a törökök csinálni szokták. Ha a látogatók már eleget fürödtek és újra felöltöztek, egy szőnyeggel takart emelvényen ül a pénzbeszedő, s kéri tőlük a jussát, ami szinte jelentéktelenül csekély összeg.”⁸⁶

1669. Edward Brown: „Látható itt néhány szép mecset és karavánszeráj (nagy és üres házak, melyek fogadók az utasok részére) és számos kiváló fürdő, amelyekből nyolcat láttam, és fürödtem is bennük. Ezek közül a legpompásabb a *Velibey* fürdő, amelynek szépségét nagymértékben emelte Szulejmán [szultán]. Négy kupolája van, s mellettük még egy középen, amely nagyon pompás és 12 nagy és vastag pillér támasztja alá [...] Buda természettől fogva meleg fürdőit Európa legjobbjainak tartják, nem csupán tekintélyes méreteik, hanem pompás épületeik miatt is. A törökök gyakran fürdenek, és noha legtöbbjük saját lakására és házára nem sokat ad, annál inkább szeretik a pompát a középületekben. Ezt bőségesen bizonyítják a mecsetek, a fogadók, a hidak és a fürdőépületek. Mint már említettük, nyolc fürdő van itt, amelyeket volt szerencsém sorra felkeresni budai tartózkodásom idején. Az említett nyolc fürdő közül három a várostól keletre és délkeletre található, a Konstantinápoly felé vezető úton. A másik öt a város nyugati végén található az Óbuda és Esztergom felé vezető út mellett.

Az első egy tágas, nyitott fürdő egy magas és sziklás hegy lábánál, amelyet ageweiernek is neveznek. Erről az idegen, babonás nép sok mindent képzel.

85 Evliyâ VI. 148–149. Magyarul: Evlia I. 282–284.

86 Angol és skót utazók a régi Magyarországon (1542–1737). Vál., ford., a bevezetést és a jegyzeteket írta: Gömöri György. Bp. 1994. 61–62.

A második egy kupolával fedett fürdő, amely közvetlenül a nevezett hegy mellett van, vagy még inkább azzal a hellyel szemben, ahol a bőrt kikészítik.

A harmadikat Zöldoszlopos fürdőnek nevezik, de az jelenleg piros színű. E fürdővel szemben van egy fogadó az utazók számára. A víz forró, de hideg víz hozzáadása nélkül is kibírható. Olyan alkotóelemeket tartalmaz, amelyekből kő lesz. Ez a szürke kő a fürdővíz hosszú ideje tartó csepegése révén képződik. A fürdővíz kigőzölgései a kupoláról visszaverődnek, miáltal azon a vason, mely egyik oszloptól a másikig húzódik, s ugyanígy az oszlopfőkön is lecsüngő kúphoz hasonló cseppkövek jönnek létre. Éjjel, amikor az asszonyok – akik gyakran későig tartózkodnak itt – elmennek a fürdőből, a vizet leengedik. A fürdőben körben vastag és hatalmas oszlopok vannak, melyek egy kupolát tartanak, amelyen nyílások vannak, hogy a kigőzölgések eltávozhassanak. Ennek ellenére az egész helyiség állandóan meleg.

A város északi végén levő fürdők a következők.

Tactelli, vagy Tábla fürdő. Ez egy kicsi, nyitott fürdő, vize fehérnek látszik és kénes szaga van. [A fürdőzők] isznak a forrásból, miközben bent vannak a medencében. Amit megisznak, az egy csövön keresztül folyik, melybe ezt a vizet belevezették. Adtam egy töröknek egy öt Stübés pénzdarabot (egy öt groschen értékű ezüstérmét), hogy azt a fürdőben az ujjai között tartsa, s a csőből kijövő vizet arra folyassa, és így bearanyozza. Ez egy fél perc alatt meg is történt.

A második a *Barat Degermene*, vagyis a lőpormalom fürdője. A víz a főút melletti nyitott halastóból buzog elő, és friss forrásvízzel keveredik össze. Ezáltal a halastó vize az egyik oldalon fehér, a másikon viszont áttetsző. Ez a felszálló hideg és meleg források hatásának tulajdonítható. A halastóval szemben, a főútnál van egy lőpormalom, ahol puskaport készítenek.

A harmadik a *Cuzzoculege* [Kis fürdő] vagy a szent fürdője, akiről a törökök csodálatos dolgokat mesélnek. Ezt a fürdőt a török szerzetesek felügyelik, egy felszökő forrásból ered, és olyan forró, hogy azt csak nehezen lehet elviselni. De ha abból [a vízből] egy keveset egy másik fürdőbe engednek, akkor úgy már elviselhető. Ennek a víznek sem a színe, sem a szaga, sem az íze nem különbözik a közönséges víztől, és az alján sincsenek lerakódások, viszont a fürdő széle, ahol egy szivacsos anyag ülepedik le, zöld színű.

A negyedik nagyon nemes fürdő, *Capliának* nevezik. Noha ennek az épületnek egy része az 1669-es heves budai tűzvész következtében elpusztult, a törökök azóta újból helyreállították. Vize rendkívül meleg és nem lerakódások nélküli, amely a kőre ülepedik le. Az épület csaknem nyolcszögletű, közepén egy pompás medence van, amelyet a kényelem kedvéért egy perem szegélyez, ahová a víz kijön, hogy ott lábat mossanak. Ebben a fürdőben oldalt van egy fürke, amelyben egy forrás van. Annak az előcsarnoknak a közepén, ahol a ruhákat lerakják, egy nagyon szép kőmedence és egy kút található.

Az ötödik fürdő a *Velibey*, amely erősen kénes szagú, s a szélén a víz alkotórészeinek megkövesedett kiválása látható. Olyan forró, hogy hideg vizet kell hozzá keverni, hogy elviselhető legyen. Ez a fürdő a legkiválóbb az összes között. Az előcsarnok rendkívül tágas, a fürdő belül nagyon széles és magasan bol-

tozott; öt kupola díszíti. Az egyik kupola, amely a középben levő nagy, kerek fürdőmedence fölött található, nagyon szép. A többi kevésbé szép a négy sarokban, ahol a személyes használatra való fürdőhelyiségek vannak. Ezekben a törökök a testükről a szőrt psilotrúmot (a szőr kihullását okozó szer) és szappant összekeverve lemaratják, mert nem szokás náluk, hogy a testükön szőr legyen, kivéve a szakállukat. A nagy kupolát 12 pillér támasztja alá és tartja. Nyolc között meleg csapok, a többi között pedig sétálásra és üldögélésre való helyek vannak. Itt a borbély a fürdővendégek felügyel, és minden helyen két kis medence van kemény kőből, amelybe hideg és meleg vizet eresztenek, hogy tetszés szerint keverjék a használathoz.

A férfiak reggel fürdenek, az asszonyok délután. Ha valaki fürdeni érkezik, belép az első szobába, ahol különféle szolgák fogadják, s őt ruhákkal és kötényekkel ellátják. Ha a fürdőző a ruháit lerakta s a kötényt magára öltötte, akkor belép a második szobába, ahol a nagy fürdő található. Leül a medence mellett a pillérek között, s ott egy csapnál a borbély pusztá kézzel, erőteljesen végigdörzsöli, ilyenkor a kezét előre nyújtják. Ez után az eljárás után megy be a fürdőbe. Akik nagy urak alattvalói, szülőföldjük erkölcei és szokásai szerint fejüket leborotválják, a fiatalok szakállukat is, kivéve a felső ajkukat. Ezután a borbély megdörzsöli a vendég mellét, csontjait, kezét és lábát egy szőrszerű eszközzel. Néha látni olyan embereket is, akik arccal a földre fekszenek, és a borbély megmossa a fejüket szappannal, s egész testükre hideg vizet önt. A dörzsölés és a hidegvizes mosdás után bemennek a fürdő által termelt gőzbe és párába.

Láttam a városon kívül, a konstantinápolyi út mellett egy tavat, amely felül nagyon forró volt, de az alján halak voltak. Ezt nem várta volna az ember, ha csak nem részeg.”⁸⁷

1684. L. N. Hallart–Michael Wening metszete. Északi felvétel. W: Der Türcken Bader. (Veli bég, nyeregtes fürdőház a Gellért-hegy lábánál, a Duna-parton, a sziklák déli végén.) Ugyanezek a déli felvételen is. A keleti felvétel elég gyenge, de kivethető rajta a Jesil direkli.⁸⁸

1686. Karl Joseph Juvigny metszete. Világosan látszik a Rác, a Rudas, a Gellért-hegy délkeleti lába, a Tojgun melletti imáret, a Horosz kapi.⁸⁹

1686. L. N. Hallart metszete. R: Warme bader. Délen hármat jelöl: 1. A Gellért-hegy tövében, az Ördögárok partján (= Rác). 2. A Gellért-hegy tövében, a Dunánál, a város felé (= Rudas). 3. A Gellért-hegy déli végén, a sziklák alatt egy jelentős, négyszögletes épület látható.⁹⁰

1686. Leonardo Anguissola metszete. I: Meleg fürdők. (Délen: Rác és Rudas; Északon: Király, Császár és esetleg még egy.)⁹¹

⁸⁷ F. X. Linzbauer: i. m. 52–56.

⁸⁸ Rózsa Gy.: i. m. 28. t. (Kat. 70.), 31. t. (Kat. 118.), 30. t. (Kat. 77.)

⁸⁹ Domokos György: Buda visszavívásának ostromtechnikai problémái. Az ostrom előzményei és menete a döntés időszakáig. Hadtörténelmi Közlemények 106(1993) 1. sz. 22–23.

⁹⁰ Kisari Balla Gy.: Török kori várrajzok i. m. N° 101–102.

⁹¹ Kisari Balla Gy.: Karlsruhei térképek i. m. N° 247., 248.

1686. Tirnavai kalendárium. Rézkarc. G: *Thermae sub Monte*. H: *Thermae Reginae*. O: *Thermae Regis*. Nehezen kivehető. G és H a Gellért-hegy alatt, G délebbre (G: Rudas, H: Rác?), O a Veli bég. [Suburbium Inferius: a város tabáni része.]⁹²

1686. december–1687. január. Werlein János István kamarai inspektor: A fürdők „a legtisztábbak, a legszebbek valamennyi közül, az egyik korábban a magyar királyé, a másik a királynéé volt”. A fürdőket újra használatba kellene venni, de egyelőre nem lehet, mert a városon kívül fekszenek. Muskétások és közemberek tartják megszállva őket. Ki is lehetne adni őket. A fürdők egyébként nem sok javításra szorulnak, csak a környező helyiségekre és a fürdővendégek kényelmét szolgáló szobácskákra kell nagyobb gondot fordítani.⁹³

1686. Nicolao Marcel de la Vigne metszete: *Budae ac Pesti icnographica descriptio* [...]. F: *Thermae* [?] (Rác, Rudas.) Et: *Duo balmeae in dicta Civ.*⁹⁴ *Inferiori*. (Tojgun, Horosz). 2. *Thermaru[m] Scaturigo, sive Balneu[m] Regale*. (Császár).⁹⁴

1686. Luigi Fernando Marsigli leírása a budai fürdőkről.⁹⁵

1. Veli Bei Iligesi. Veli bég meleg ásványvizű fürdője. Ez a legfontosabb és legnagyobb; belül nemcsak természetes meleg vizű források vannak, melyek három helyről fakadnak, s ezek alkotják a fürdőt, hanem van hideg vizű is, amit tetszés szerint lehet nyitni-zárni. Középen olyan széles, hogy úszni lehet benne. Lépcsőfokokkal van kiképezve. Teljesen ép: téglából és kőből készült.

2. Tahtali Ilige Bekir Efendinum. Bekir Efendi meleg ásványvizű fürdője fából készült; teljesen ép.

3. Kapili Ilige Horos Capusine Jakin. A meleg ásványvizű fürdő, a Kakas-kapu mellett van, téglával van fedve; teljesen megmaradt.

4. Chiuzzuk Ilige. A kis, meleg ásványvizű fürdőt, mely a leglátogatottabb, igen kedvelik, mert nagyon használ a betegeknek, az egészet ólom fedi, mivel egész évben jövedelmez; épen maradt.

5. Jessil Birekli Ilige. Meleg ásványvizű fürdő zöld oszlopokkal; téglával van fedve; teljesen megmaradt.

6. Tahladan Acik Ilige. Nyilvános fürdő meleg ásványvízzel; ez is nagyon egészséges.

7. Cadi Sokagine Hamam Uzziurnali. A Kádik utcájában van egy városi közfürdő, ahol vizet melegítenek a tisztálkodáshoz; három márványmedencéje van, melyekbe tetszés szerint folytatják a meleg és a hideg vizet; épen fennmaradt.

⁹² Rózsá Gy.: i. m. 39. t. (Kat. 20., 78.)

⁹³ Bánrévy György: Az első hivatalos intézkedések a visszafoglalt Budán 1686-ban. In: Tanulmányok Budapest múltjából. V. Szerk. Dr. Némethy Károly–Dr. Budó Jusztin. Bp. 1936. (Budapesti székesfőváros várostörténeti monográfiái 8.) 263.

⁹⁴ Rózsá Gy.: i. m. 34. t. (Kat. 21., 88., 98.)

⁹⁵ Buda visszafoglalásának emlékezete, 1686. Összeáll. Szakály Ferenc. Bp. 1986. 592–593.

8. Pasciá Serainde Uzziurnali Hamam. A budai vezír palotájának fürdője; ez is, mint a fenti, három medencével; elégett, de helyre lehet állítani.

9. Tassirada ichi Hamam Bir Jerde Biri Avret Izzum biri Erler Izzum. Két másik hasonló, egyesített fürdő a városon kívül; elégték, a falak megmaradtak.⁹⁶

1686. Luigi Fernando Marsigli rajzai a budai fürdőkről.⁹⁷

1. Balneum destructum, Vetus, ad Radicem Montis S. Gerhardi.

2. Balneum, ad pontem.

3. Balneum, Rascianorum.

4. Balneum, civitatis inferior.

5. Balneum, Regium, in Cujus medio recessus.

1686. Luigi Fernando Marsigli térképe a török Budáról.⁹⁸

1. Açık ılıcası

2. Küçük ılıcası

3. Yeşil direkli ılıcası

4. Kaplu ılıcası

5. Tahtali ılıcası

6. Veli beg ılıcası

1686. Andreas Magliar metszete. N° 44. Veli bég fürdője; N° 46. „Tahtalo” fürdő (*Bagno di Tahtalo*).⁹⁹

1686. Bizzozzeri: Tachtalu fürdő.¹⁰⁰

1712. Fischer von Erlach rajza a Császár-fürdőről (Kayssers Bad).¹⁰¹

Feltárások: 1. Horosz kapi ilidzséje. (= Király fürdő)¹⁰² 2. Kücsük ilidzsza/Debbágháne ilidzsája. (= Rác fürdő)¹⁰³ 3. Jesil direkli ilidzsza. (= Rudas)¹⁰⁴ Veli bég ilidzsaszi (= Császár)¹⁰⁵ 5. Tojgun pasa hammámja a kapucinus kolostor alatt, Gerő Győző tárta fel 1973-ban.¹⁰⁶ 6. Pasa szeráj hammámját Gerő Győző tárta fel.¹⁰⁷

96 Az olasz leírás és nyomában a magyar fordítás félreérthető, ám a török szöveg egyértelművé teszi a jelentést: egyetlen ikerfürdőről van szó, amely két egyforma részből áll, egyiket a nők, másikat a férfiak használják.

97 Rózsa Gy.: i. m. 71. t. (Kat. 125.)

98 Fekete L.: Budapest i. m. 58. t.

99 Rózsa Gy.: i. m. Kat. 103/b.

100 F. X. Linzbauer: i. m. 59.

101 Rózsa Gy.: i. m. 70. t. (Kat. 123.)

102 Gerő Gy.: Az oszmán-török i. m. 93–96.; *Uő*: A török kori Király fürdő Kakas kapu fürdője. In: Budapest régiségei. XVIII. Szerk. Gerevich László. Bp. 1958. 587–599.; *Uő*: A török kori Király fürdő. II. In: Budapest régiségei. XX. Szerk. Gerevich László. Bp. 1963. 137–154.; *Uő*: A Budapesti Történeti Múzeum leletmentései és ásatásai az 1958. évben. Török kor. In: Budapest régiségei. XIX. Szerk. Gerevich László. Bp. 1959. 266–267.

103 Gerő Gy.: Az oszmán-török i. m. 96–98.; *Uő*: A Budapesti Történeti Múzeum i. m.

104 Gerő Gy.: Az oszmán-török i. m. 98–102.; *Kunszt János*: A Rudas monográfiája. Bp. 1947. 4.

105 Gerő Gy.: Az oszmán-török i. m. 103–106.

106 Végh András: A középkori ágostonos kolostor felfedezése a Vízivárosban. Magyar Múzeumok 4(1998) 3. sz. 16.; Gerő Győző jelentését ld. Régészeti Füzetek 27(1974) 82.

107 Gerő Gy.: Az oszmán-török i. m. 112–115.

A fenti adatsor elemzését kényelmesebb időrendben hátulról, a visszafoglalás korának állapotától kezdenünk. Ekkor ugyanis több teljességre törekvő leírás és számos jól használható térkép is készült. Azonban még így sem egyszerű a különféle nevek és helyek azonosítása. A számok ugyan nagyjából azonosak – Evlia nyolc fürdőt említ, majd kilencről beszél részletesen, Brown nyolc, Marsigli pedig kilenc fürdőről tud – a részletek azonban már nehezen egyeztethetőek. A várbeli fürdőkről csak Marsigli és Evlia Cselebi ír, egymással teljesen megegyező módon: mindketten tudnak az állami és a pasa-szeráj-beli intézményekről. Tojgun pasa fürdőjét csak Evlia említi, de megtalálható de la Vigne térképén is. A Horosz kapu fürdőjét, a Zöldoszlopos ilidzsát és Veli bég hévizét mind az öt forrás ismeri. A Rác fürdőről is tudnak, igaz, teljesen különböző neveken, Evliánál Tabaháne ilidzsaszi, Marsiginál Kücsük ilidzsa és Balneum rascaniorum¹⁰⁸ néven szerepel, Brown felsorolásában viszont a tímárok terére néző kupolás fürdővel azonos. (Brown is ismer azonban egy Kücsük ilidzsát a felső hévizeknél.) Ettől kezdve azonban zavarosabb a kép. Evlia további kettő, Brown négy, Marsigli írásban kettő, rajzban és térképen pedig egy fürdőről tud. Evlia és Brown tud a lőpormalom melletti fürdőről (Barutháne/Barut degirmeni ilidzsaszi), ez Marsigli rajzain nem szerepel, térképén (Magliar Andrással megegyező módon) viszont Tahtalu ilidzsasziként felbukkan. Felsorolásában kizárásos alapon ennek kell lennie a Bekir Efendi fürdőjének. Minden forrás egyetért abban, hogy a Gellért-hegy körül három fürdő működött. A Rác és a Rudas mellett a harmadik romos volt, ezért általában nyitott fürdőként ismert. A baj csak az, hogy míg Evlia és Brown a mai Gellért környékére helyezi, Marsigli a Ráctól nyugatra jelöli. Nem lehetetlen persze, hogy több hasonló nevű intézmény is létezett.

Evlia	Brown	Marsigli felsorolás	Marsigli rajz	Marsigli térkép	Ma
Veli bég	Veli bég	Veli bég	Regium	Veli bég	Császár
Jesil Direkli	Zöldoszlopos	Jesil direkli	ad pontem	Jesil direkli	Rudas
Horosz kapu	Caplia	Horosz kapu	civitas inferior	Kaplu	Király
Tabaháne	Tímárok tere	Kücsük	Rascianorum	Kücsük	Rác
Barutháne	Barut degirmeni	Bekir efendi?	–	Tahtali	–
Acsik	Nyitott Kücsük	Tahtadan acsik	destructum	–	Gellért?
		Ikerfürdő a városon kívül			
	Tahtali				

108 Marsigli négy ép állapotú fürdőt rajzolt le. Közülük biztosan azonosítható a híd mellett álló, oszlopos belső terű fürdő, ez a Jesil direkli ilidzsa (N° II.). Az V. és VII. sz. rajz egy bonyolultabb szerkezetű, mellékkamrás fürdőt ábrázol, ez kétségtelenül Veli bég ilidzsája. A másik két fürdő könnyen azonosíthatónak tűnik a neve alapján: a Balneum Rascaniorum a mai Rác, az alsóvárosi (inferior) pedig a Király fürdő lenne. Csakhogy a hozzájuk tartozó rajzok alapján inkább fordítva kellene azonosítanunk őket. (A boltozat indítását kiemelő párkálynak a Király fürdőben nyoma sincs, míg a Rác fürdőben megvan. Hasonló támpont lehet a falfülkék ívének csúcsosodása is.) Elképzelhető, hogy Marsigli pontatlanul rajzolta le az épületeket, de az sem kizárt, hogy a neveket cserélte össze.

A továbbiakban ezen fürdők előtörténetét próbáljuk felvázolni.

Forrásainkban először a várbeli állami (*mírî, hassza*) gőzfürdő tűnik fel, 1549-ben már bizonyosan működött. Kezelőit ismerjük 1557 és 1568 között, 1663-ban Evlia Cselebi dicséri a gondos kiszolgálást, 1686-ban Marsigli említi három márványmedencéjét. A fürdő helye ismeretlen, de lokalizálásához több támpontunk is van. Georg Wernher szerint a kalocsai érsek palotájából alakították ki, amelyről tudjuk, hogy az Olasz (mai Városház) utcában állt.¹⁰⁹ Ugyanezen utcát (vagy legalább az északi végét) – Marsigli térképe szerint – a törökök Fürdő útnak (*Hammâm jolu*) nevezték. További segítséget jelent, hogy Marsigli épületjegyzékében szerepel egy bizonyos Hammâm dzsámi (Fürdő dzsámi) is, amely a várban, a janicsárkaszárnnyák közelében állt. A térképen ezt azzal a bizonytalan (*Kirba?*) nevű dzsámmal azonosíthatjuk, amely a mai Üri utca északi részének keleti oldalán helyezkedett el.¹¹⁰ Az Üri utcát a törökök *Kádi szokagî*-nak, Kádi utcának nevezték,¹¹¹ márpedig Marsigli szerint éppen ebben az utcában volt a várbeli gőzfürdő. Egyrészt tehát tudjuk, hogy a gőzfürdő a Városház utcában állt, másrészt az is világos, hogy a fürdő és a Fürdő dzsámi az Üri utcában volt megtalálható. Az ellentmondás abban az esetben szűnik meg, ha a fürdő és a dzsámi az Üri és a Városház utca közötti telken állt, s mindkét oldalról nyílt bejáratuk. Gerő Győző a telket az Üri utca 49. szám alatt sejtí.¹¹²

Tojgun pasa építtette Buda második gőzfürdőjét, valamikor 1553 és 1555 között. Az alapítóról elnevezett városrészben állt, maradványait Gerő Győző tárta fel a kapucinus kolostor udvarában, s az előcsarnok maradványai alapján nagyszabású fürdőről számolt be.¹¹³ Úgy tűnik, a fürdő a hódoltság korában végig működött, legalábbis Evlia Cselebi 1663-ban még megemlítette. Bár az 1684-es és 1686-os ostromrajzokon és leírásokban nincs nyoma, ám de la Vigne kiváló térképének megfelelő helyén alaprajzzal együtt szerepel, mint a Víziváros két fürdőjének egyike.

A Jesil direkli néven ismert fürdő a mai Rudas magja. Az első rá vonatkozó adatot valószínűleg Franciscus Omichius örököltette meg. A várból a Duna felé lejövet jobbra egy szép márványos fürdőt, kevéssel mellette pedig Musztafa pasa fürdőjét látta a Gellért-hegy alatt. Ez csak abban az esetben lehetséges, hogyha a vár valamelyik nyugatra néző kapuján távozott, s az Ördögárok völgyében, a Tabánon keresztül közelített a Dunához. Ebben az esetben az első épület a későbbi Rác, a második pedig a Rudas fürdő volt. Ha jól okoskodtunk, akkor itt történik az első utalás az alapító személyére. Musztafáról egyébként Istvánffy és Ottendorff is tudósít. A továbbiakban jó néhány leírása született, Schweiggertől, Lubenautól, majd a 17. század végi utazóktól, katonáktól. A fürdő története szépen követhető a hódoltság kora után is.¹¹⁴

109 A kalocsai érsek palotájáról több említés is van a 16. századból, mindegyik az Olasz utcába helyezi, ezen belül azonban nem lokalizálható. Végh András: Buda város középkori helyrajza. Disszertáció, 2003. (kézirat) 131.

110 Fekete L.: Budapest i. m. 87–88.

111 I. m. 82.

112 Gerő Gy.: Az oszmán-török i. m. 83.

113 Végh A.: A középkori ágostonos i. m. 15–17.

114 Kunszt J.: i. m.

A Tabán ilidsájának első említése megint csak Omichiushoz köthető, amennyiben feljebbi okfejtésünk helyes. Kevéssel később felbukkan Szokollu Musztafa budai pasa vakuflelevelében is, e szerint a pasa Pest korábbi kádijától, Haszan efenditől vette a fürdőt. Valószínűsíthető tehát, hogy nagyobb múltra tekint vissza. Bár Wild név szerint nem említi, biztosan utal rá, amikor három fürdőről ír a Gellért-hegy lábánál. Az első részletes leírás Evlia Cselebi nevéhez fűződik, s attól kezdve a fürdő története jól nyomon követhető. Forrásainkban Tabaháne és Kücsük ilidzsa néven szerepel, sőt Marsiglinál már felbukkan a Rác fürdő elnevezés is.

Szokollu Musztafa pasa az északi hévizeknél is alapított fürdőt, a mai Császárt. Bár az alapításról szóló felirat és kronogramma (*tárlıh*) máig fennmaradt a fürdő falában, mégis sok ideig kétségesnek tartották, hogy Musztafa lenne az alapító.¹¹⁵ Ennek részben az az oka, hogy a fürdőt az összes leírás Veli bég fürdőjének titulálja, másrészt Evlia Cselebi útleírásának régebbi kiadásai a jeles kormányzót a Horosz kapu fürdőjével hozták kapcsolatba. Ugyanakkor senki nem említette, hogy az Evlia Cselebi által közölt kronogramma azonos a Császár fürdő falán jelenleg is olvasható felirat utolsó sorával. A neves utazó munkájának legújabb kiadása azonban eloszlatja a kételyeket. A korábbi kiadásokból sajnálatos véletlen, vagy a cenzúra érthetetlen működése folytán egy hosszabb szakasz kimaradt. A Horosz kapu fürdőjének leírása néhány sor után a Veli bég fürdőjéhez tartozó szöveggel folytatódik. A teljes szövegből azonban egyértelműen kiderül, hogy a kronogrammat Evlia Cselebi a Császár fürdőben látta, ott, ahol most is olvasható. Szintén hiányzott a régebbi kiadásokból az a mondat, amely Veli bég és Musztafa pasa viszonyát tisztázza. Evlia ugyanis megjegyzi, hogy bár Musztafa pasa alapította, mostanában mégis inkább Veli bég fürdőjeként emlegetik az intézményt. Ennek véleményem szerint geográfiai magyarázata lehet, mégpedig az, hogy Veli bég türbéje a közelben állt, s ennek alapján nevezték el a környéket. Elképzelhető persze az is, hogy Veli kezdett fürdőt építeni, nagyhatalmú főnöke azonban kisajátította az intézményt és maga építette ki. Akárhogy esett is, a hódoltság legnagyobb szabású fürdője született meg. A hódoltság után királyi és császári fürdő névvel szerepel. (Erlach: Kayssers Bad, Tirnava: Thermae Regalis, ezt erősíti Werlein, Marsigli: Balneum regium.) Remek rajzát Fischer von Erlach készítette 1712-ben.

A Horosz kapu fürdője először egészen egyértelműen csak egy 17. század eleji festményen bukkan fel. Ugyanakkor nagy valószínűséggel azonosíthatjuk azzal a Szokollu Musztafa pasa vakuflelevelében említett fürdővel, amely forrásunk szerint Buda városán belül, a Gönüllük városrészében található. Az azonosítás alapját az a tény képezi, hogy ismereteink szerint Budán összesen négy kiépített hévfürdő létezett, a pasa alapítólevele mind a négyről megemlékezik, az ezen kívüli három pedig jól azonosítható. Árulkodó a városon belüli elhelyezke-

115 Hasonlóan Gerő Gy.: Az oszmán-török i. m. 104., 155.: 862. jegyzet.

dés hangsúlyozása is. Budán csak egyetlen hévfürdő volt a falakon belül, a mai Király. A vakuflevél szerint az építető a jeles pasa volt. A fürdőről az adatok a 17. század második felében sokasodnak meg, története napjainkig nyomon követhető.

Evlia Cselebi és Edward Brown szerint a Barutháne fürdőjének vize hajlja a lőpormalom kerekeit. Evlia épületről nem beszél, csak azt említi, hogy a hévizet közemberek látogatják. Brown megerősíti ezt, s leírása talán még világosabb: a fürdő voltaképpen egy egyszerű, természetes meleg vizű tavacska. Fontana met-szetén látható is a négyszögletes, palánkkal körülvett terület, melyről a metszet legendája azt állítja, hogy a fürdők vizének forrása (N^o 76.). Minden bizonnyal ez alapján a fakerítés alapján nevezték „deszkás” (*tahtalu*) hévíznek (Andreas Magliar), s feltehetőleg ezzel a hévízzel azonos Bekir efendi deszkafürdője is (Marsigli). Amennyiben Melchior Besolt erre utal 1584-ben, akkor az intézmény már a 16. században is működött.

További nyitott fürdő vagy fürdők üzemeltek még a Gellért-hegy tövében. Evlia a Tabántól délre, a Duna partján említ egyet, s még azt is tudatja olvasóival, hogy korábban, a keresztény időkben ez egy kiépített fürdő volt, de összeomlott, s a törökök nem tudták újjáépíteni. Ezért hívják nyitott tetejű, vagy egyszerűen nyitott fürdőnek (*üsztü acsik ilidzsalacsik ilidzsa*). Ugyancsak e területen említ Ásik Mehmed 1594-ben egy közemberek által látogatott, dűledező intézményt. Marsigli lerajzolt egy fürdőt, amelyre ez a leírás pontosan ráillik, s ezt ő is réginek (*vetus*) titulálja. A kutatás e hévizet a mai Gellért fürdő forráscsoportjával azonosítja.

Ezzel szemben Marsigli térképén az *Acsik ilidzsát* egészen máshová helyezi, a mai Rác fürdőtől nyugatra, a Naphegy tájékára. Adatát talán megerősíti Ásik Mehmed 1594-es leírása is, melyben egy kiépítetlen hévízről ír a budai mezőn (*szahra-i Budun*), a Fehérvári (*Ova*) kaputól két *mil* (méröld) távolságra. Az ostromrajzokon a kérdéses területen, a mai Déli pályaudvar környékén valóban feltűnik egy tó. Nem lehetetlen, hogy Marsigli is erre kívánt utalni, minthogy a váron kívüli területeket meglehetősen elnagyoltan ábrázolta.

A fentieket a következőképpen foglalhatjuk össze. Először a budai vár állami gőzfürdője állt üzembe, 1549 előtt. Körülbelül vele azonos időben, 1552 előtt épült fel Mehmed budai dizdár termálfürdője, amely talán valamelyik későbbi fürdő előzményét képezhette. 1555-re állt Tojgun pasa hammámja, 1572-ben pedig működött a Jesil direkli, a Veli bég és a Tabán, legkésőbb 1578-ra pedig a Horosz kapu termálfürdője is. A század végén már mindenképpen léteztek a nyitott fürdők a Gellért-hegy délkeleti lábánál és feltehetőleg a lőpormalom mellett. Valószínűleg a 17. század elején épült meg a pasaszeráj magánfürdője, amikor a rezidencia a várba költözött. A továbbiakban újabb kőfürdő nem létesült, esetleg néhány olyan faépítmény kialakításával számolhatunk, mint Bekir efendi deszka ilidzsája. Összesen tehát hét kőfürdő, és két-három nyitott „strand” várta a látogatókat Budán. Az időtálló épületek közül négy máig is áll, kettőt részben feltárt a kutatás, s mindössze egy tűnt el nyomtalanul.

Csanád (Nagycsanád, Cenad)

1665. Evlia Cselebi: „Összesen egy kis gőzfürdője van.”¹¹⁶

Eger

1570. Korház falu: „Az egri vár közelében álló termálfürdő vízforrásainak földje kőépülettel és egyebekkel, az említett vizeknél.” Ahmed tímárdefterdár és Behrám záim kezében.¹¹⁷

1665. Evlia Cselebi: „E föld hévízforrásainak leírása és a terület fortyogó forrásainak haszna. Összesen három hévízforrás van, az egyiket a férfiak, a másikat a nők, a harmadikat pedig az állatok használják. Annyira hasznos hévizek ezek, hogy egész Erdélyből és Magyarországról évente több ezer franciakórtól és rüh-től szenvedő beteg jön ide, e vizekbe merül, a forró vízből iszik, és isten segéd-mével gyógyulást lel. Ám ezek nem olyan műgonddal kiépített hévizek, mint a budaiak. A Hévíz [*Ilidza*] kaput ezekről a hévizekről nevezték el.”

„A lelkeket megnyugtató gőzfürdők dicsérete. Összesen két darab fényes gőzfürdő van. Az egyik, Valide Szultán gőzfürdője a belső vár kapuja alatt, a híd végénél. A szívet nagyon felvidító, kellemes fürdő ez, vize és levegője jó, hat kamrája [*halvet*] van, minden kupoláját cserép fedi. Van egy másik gőzfürdő is a Felemet [ti. Felnémet] kapu mellett, ez egy kicsi, hasznos fürdőcske, *kályhás gőzfürdő*nek is nevezik.”¹¹⁸

1690. április 28. Edelsbacher György számtartó összeírása: török fürdő a várkapu előtt.¹¹⁹

Feltárások: 1. Dózsa György tér 1. Valide szultán hammámja. 1958, 1962, 1984–1988, Gerő Győző.¹²⁰ 2. A volt érseki fürdő szakszerű feltárása nem történt meg, átépítése Sugár István vizsgálatai alapján készült el (1974–1979 között).¹²¹

Az egri hévizeket a törökök már a foglalás előtt is jól ismerték, épületéről tudtak. Ezt ábrázolja Houfnagel metszete is. Azonban az Eger-patak partján álló termálfürdő körül sok probléma adódik. A szakirodalom jó ideje Arnaut pasa fürdőjeként ismeri az épületet, s építési idejét 1610 és 1617 közé teszi. Ez egyetlen, meglehetősen kétes hitelű dokumentumra épül. Katona István *Historia Critica* című munkájában 1794-ben közzétett két felíratot, amelyek állítólag az egri vár

116 Evliyâ VII. 144. Magyarul: Evlia II. 223.

117 Bayerle Gusztáv: A hatvani szandzsák adóösszeírása 1570-ből. Hatvan, 1998. 153.

118 Evliyâ VII. 66–67. Magyarul: Evlia II. 118.

119 Soós István: Újabb adatok az egri török fürdőről és iskoláról. Az Egri Vár Híradója 4(1962) 23.

120 Gerő Győző: Az egri török fürdő 1958. évi feltárása. Az Egri Vár Híradója 3(1961) 1–12.; *Uő*: Az oszmán-török i. m. 106–109.; Gerő Győző jelentéseit ld. Régészeti Füzetek 38(1985) 95–96.; 39(1986) 85.; 40(1987) 94–95.; 41(1988) 80.; 42(1991) 71.; Fodor László jelentését ld. Régészeti kutatások Magyarországon 2000. Szerk. Kisfaludi Júlia. Bp. 2003. 131–132.; *Voit Pál*: Eger város műemlékei. In: Heves megye műemlékei. II. Szerk. Dercsényi Dezső–Voit Pál. Bp. 1972. (Magyarország műemléki topográfiája VIII.) 276–280.

121 Sugár István: Az egri fürdőkultúra története. In: Az egri gyógyvizek és fürdők. Szerk. Sugár István. Eger, 1983. 114–157.; *Voit P.*: i. m. 300–302.

falán lévő táblákon voltak olvashatóak.¹²² Az első furcsaság az, hogy az alapvetően latin nyelvű munkába az idézetek magyarul kerültek bele. Ha már nem latinul szerepelnek, indokoltabb lett volna talán az eredeti török használata. Eléggé meglehetően maguk a szövegek is, egyáltalán nem emlékeztetnek a török feliratok (*kitábék*) szokásos stílusára, sőt, olyan kijelentéseket tartalmaznak, amelyeket egy török vezető aligha tett volna közszemlére (pl. hogy a keresztények elérték templomuk visszaadását). Nem fellengzős dicséretek olvashatók itt, hanem rövid anekdotákat. Ezzel szemben hiányoznak a datáló formulák. Ha mindezen nehézségeken túltesszük magunkat, akkor szemben találjuk magunkat az Arnaut pasa személye körüli problémákkal: ilyen nevű egri pasáról ugyanis nem tudunk.¹²³ (Neve egyébként az eredeti szövegben Vernauth-ként szerepel.) Elképzelhető persze, hogy egy albán származású pasával van dolgunk, akinek nemzeti-sége ragadványnévként funkcionált, ám az nem valószínű, hogy magát ilyen módon nevezné meg, pláne nem egy feliraton. Mindezek alapján úgy érzem, hogy Katona István szövegét nem tekinthetjük elsődleges és megbízható forrásnak. Inkább helyi hagyományon alapszik, semmint tényleges feliraton. Ettől persze az még nem kizárt, hogy valós elemek kerültek bele. Ha mindezek ellenére elfogadjuk, hogy egy számunkra egyelőre meghatározhatatlan személyű, Arnaut nevezetű pasa fürdőt épített Egerben, akkor sem utal semmi arra, hogy ez a fürdő pontosan melyik is. Evlia négy fürdőt is említ, ezek bármelyikének lehet építtetője a pasa (akár a Valide Szultán fürdőnek is!). Az tehát, hogy a későbbi érseki fürdőt Arnaut pasának tulajdonítják, minden alapot nélkülöz.

Hasonlóan problematikus a datálás. Az 1617-es felső határt Houfnagel metszete adja, amelyen kupolás fürdőt láthatunk a kérdéses helyen. Csakhogy ez esetben a metszés dátuma (1617) egészen biztosan nem esik egybe a felvétel idejével, amelyre csak a vár török kézre kerülése, azaz 1596 előtt kerülhetett sor. Erre utalnak egyébként a metszet sajátosságai is: az épülő Baldigara-féle bástya, vagy a muszlim jelenlétre utaló nyomok teljes hiánya. S a városból magyar katonák nyargalnak ki a törökök üldözésére, és nem fordítva.¹²⁴ Mindezek alapján a metszetet, mint datálási tényezőt, el kell vetnünk.

Amennyire gyenge lábakon áll az elnevezés és a datálás, legalább annyira bizonytalan maga az objektum is. A modern tudományos diskurzus részévé Molnár József tette két, gyakorlatilag azonos tartalmú írásával.¹²⁵ Osztatlan sikert mégsem ért el. Sugár István – az egri helytörténetírás talán legnagyobb alakja –

122 *Stephanus Katona: Historia Critica [...]* Tomulus VII [helyesen: VIII], ordine XXVI [helyesen: XXVII]. Buda, 1794. 614.

123 Sorukat elsősorban magyar források alapján *Vass Előd* állította össze: *Vass Előd: Adalékok az egri pasák hivatali sorrendjéhez*. Az Egri Vár Híradója 19–20(1986) 30–38. *Gerő Gy.* szerint Arnaut a második egri pasa volt, de információjának forrását nem jelöli meg. *Gerő Gy.*: Az egri török fürdő i. m. 3.

124 *Csiffáry Gergely*: Georg Hoefnagel XVI. század végi egri vedutája. In: *Agria*. XXII. Szerk. Bodó Sándor–Petercsák Tivadar. Eger, 1986. 65–89.

125 *Molnár József*: Eger török műemlékei. Bp. 1961. 31–34.; *Uő*: Arnaut egri pasa fürdője. Műemlékvédelem 4(1960) 16–17.

elfogadta, sőt továbbfejlesztette nézeteit,¹²⁶ Gerő Győző – a hódoltsági emlékeket évtizedek óta kutató régész – azonban hallani sem akar róluk.¹²⁷ A tartózkodásnak minden bizonnyal az az oka, hogy a fürdő 1974-es felújítását nem előzte meg gondos régészeti kutatás.¹²⁸ Ezzel szemben Sugár István hatalmas adatgyűjtése kétségtelenné teszi, hogy a területen két török ilidzsa is állt, Evlia Cselebi állításával egybehangzóan. S tény az is, hogy a fürdő magja valóban törökös, sőt egészen közeli párhuzamokkal is bír. Tagadhatatlan az is, hogy az érseki fürdő-építési tervek mindig számolnak ezzel a belső maggal. Mindebből véleményem szerint következik, hogy ezt az épületrészt autentikusnak kell elfogadnunk.

A másik termálfürdőről a török korban csak Evlia tudósít, sorsa azonban nyomon követhető 1855-ig, amikor elbontották.¹²⁹ Az állatok fürdője minden bizonnyal egy egyszerű hévízű tó volt, amely a térség harmadik hévízforrás-csoportjával azonosítható. A Valide szultán (anyaszultánnő) fürdő török kori története ismeretlen, először Evliával jelenik meg a forrásokban, a visszafoglalás utáni sorsa azonban jól nyomon követhető.¹³⁰ Az Evlia által említett kisebb gőzfürdőnek semmi nyoma nem maradt, mindössze egy helyi hagyomány erősíti meg létét.

Esztergom

1563 előtt. Güzeldzse Rüsstem vakufja.¹³¹

1570 körüli összeírás: „Az esztergomi alsó vár [*kale-i tahtánî*] házai: [...] Az elhunyt Rüsstem pasa fürdője [*hammám*].” „A fenséges szultán mecsetjének negyede: [...] Musztafa pasa fürdője [*hammám*].”¹³²

1578 előtt. Szokollu Musztafa budai pasa (1566–1578) alapítványainak listája: „És Esztergom várának nagy külvárosában [*varos-i kebir*] levő, általam épített gőzfürdőt”.¹³³

1591. „Az esztergomi várban is az egyik hévíz fölé épületet emeltek, minden üvege a szerencse le nem csukódó szeme, minden szöglete a [...] zuga.”¹³⁴

1594–1595. Siebmacher és Meyerpeck metszetei. Jól kivehető, kétkupolás fürdő a Budai-kaputól délre, belőtt kupolákkal.¹³⁵

126 Sugár I.: i. m. 109–230.

127 Gerő Gy. egy helyütt a Valide szultán fürdőt tulajdonítja Arnaut pasának (Gerő Gy.: Török építészeti emlékek i. m. 34.). Összefoglaló monográfiáiban egyáltalán nem említi viszont az érseki fürdő török gyökereit.

128 Gerő Győző: A török Eger építészeti és régészeti emlékei. Az Egri Vár Híradója 28(1996) 26–27.

129 Sugár I.: i. m. 117–126., főleg: 123.

130 Soós I.: i. m. 23–27.; Gerő Gy.: Az egri török fürdő i. m.; Uő: Az oszmán-török i. m. 106–109.; Voit P.: i. m. 276–280.

131 Karácson Imre: Török-magyar oklevéltár (1533–1789). Szerk. Thallóczy Lajos–Kresmárik János–Szekfü Gyula. Bp. 1914. 43.

132 Wien, NB. Krafft 290, 75b, 86a, 97a, 99b.

133 D 7000, 11b.

134 Gencine-i ahlák i. m. 103b–104a.

135 Komárom megye régészeti topográfiája. Esztergomi és a dorogi járás. Szerk. Torma István. Bp. 1979. (Magyarország régészeti topográfiája V.) 123., 124. és 79–80. t.

1663. Evlia Cselebi: „Ebben a felső várban [...] gőzfürdő nincsen.” „A Duna-par-ti falat követve, elérkezvén az árok termálfürdőjének tornyához, a délkeleti ol-dalon [*dzsánib-i kiblede*] [...] és a tömésfal belső oldalán lévő árokban van egy kis kupolás hévíz, amely nem olyan forró, mint a budai hévizek, hanem csak köze-pesen meleg. Minden szegény és szerencsétlen a szolgálkkal egyetemben ide jár-nak.” „Összesen egy kis gőzfürdője van.”¹³⁶

1669. Edward Brown: „Ezen a helyen közepesen meleg természetes fürdők is vannak.”¹³⁷

Feltárások: 1. Katona (korábban Óvoda) utca 6. és 8. Jelentősebb méretű török fürdő részleteinek a feltárása 1969–1971 között, majd 1991-ben Horváth István vezetésével.¹³⁸ 2. Ún. Mattyasovszky-fürdő, Bajcsy-Zsilinszky utca 36. Be-temetett török fürdő hararájának feltárása 1969-ben, Horváth István vezetésé-vel.¹³⁹ 3. A Hévíz-tó környékén török leletanyag, középkori medence.¹⁴⁰

A törökök Esztergomban jó körülményeket találtak fürdőkultúrájuk kiépí-téséhez. Talán még álltak Vitéz János Galeotto és Bonfini által megcsodált für-dőházai,¹⁴¹ a várba vízemelőgépet szerkesztettek és bőven bugyogtak a hévfor-rások is a környéken. Hogy pontosan hol indultak az építkezések, nem tudjuk, annyi bizonyos csupán, hogy két jeles budai pasa is tett alapítványokat, Güzel-dzse Rüsttem (1559–1563) és Szokollu Musztafa (1566–1578). E fürdők lokali-zálása jelen pillanatban még nem megoldott, mégis úgy véljük, hogy a Katona utcában feltárt termálfürdő, amely az eddigi adatok alapján Esztergom legko-molyabb török fürdője lehetett, Szokollu Musztafa alapításával azonos. (Bár a házösszeírás szerint a pasa gőzfürdőt építtetett, a vakuf-összeírásban és az élet-rajzi regényben egyértelműen termálfürdő szerepel, véleményünk szerint inkább ezeknek kell hitelt adni.) Ez a kétkupolásnak ábrázolt épület az 1594-es vagy 1595-ös ostrom során komolyan megsérült. Míg a város keresztény kézen volt, feltehetőleg lakásnak használták, későbbi török forrásokban, illetve az 1684-es metszeteken nem szerepel, valószínűleg elpusztult. Nagy valószínűséggel ennek helyét vette át, ugyanazon forrás hévizét felhasználandó, a várfalon kívül épült kisebb (ún. Mattyasovszky-) fürdő, amelyet viszont Evlia Cselebi ír le, mint sze-gényes épületet. Ez túlélte a visszafoglalást, és továbbra is fürdőként szolgált, még a terepszint megemelése után is. Fürödtek a Hévíz-tóban is, mint azt Evlia és a régészeti leletek is alátámasztják. Hogy a fürdőélet a 17. század végén aktí-vabb lehetett, több apró jel is mutatja. Evlia Cselebi a városban említi egy gőzfür-

136 Evliyâ VI. 167., 168., 170. Magyarul: Evlia I. 314.

137 Edward Brown: A brief Account of Some Travels in Hungaria, Servia... London, 1673. Hrsg. von Karl Nehring. München, 1975. (Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Serie C. Band 2.) 31.

138 Horváth István jelentéseit ld. Régészeti Füzetek 23(1970) 82–83.; 24(1971) 83–84.; 25(1972) 90.; 45(1993) 80.; Komárom megye i. m. 123–124. (8/2u) rajzok: 115.

139 Horváth István jelentését ld. Régészeti Füzetek 23(1970) 82.; Komárom megye i. m. 124–125. (8/2v) rajzok: 115.

140 Komárom megye i. m. 158–161. (8/6.)

141 I. m. 99., 110. (8/11 és 1r.)

dőt – amely talán Güzeldzse Rüszttem alapításával lehet azonos – és állítólag volt egy hévfürdő a vízemelő szerkezet környékén is. Ezt a hagyomány jelzi, első adata Bél Mátyástól származik, 1730-ból.¹⁴² Evlia látogatása idején még egészen biztosan nem működött, hiszen a jeles utazó éppen sajnálkozását fejezi ki e pocskolás miatt.¹⁴³ Meyerpeck metszetén továbbá felbukkan egy fürdő a Rácváros területén is – ám ezt sem további adatok, sem régészeti kutatás nem erősíti meg egyelőre.¹⁴⁴

Fehérvár (Székesfehérvár)

1545–1546. Kiadások a fürdő (*hammám*) javítására.¹⁴⁵

1546–1547. (?) Szefer bin Musztafa fürdős (*hammámí*) megveszi a keresztesek templomát a Szentkirály városrészben.¹⁴⁶

1563 előtt. Güzeldzse Rüszttem alapítványa.¹⁴⁷

1591. Szokollu Musztafa „kellemes gőzfürdőt építtetett”.¹⁴⁸

1594. Ásik Mehmed: két fürdője van.¹⁴⁹

1601. Olasz alaprajzi vázlat a Palotai külváros fürdőjéről, német tollrajz ugyanarról. N° 7. A török fürdő együtt a mesterek házával.¹⁵⁰

1602. augusztus 19. „[a törökök] ugyancsak három ágyút állíttattak a külvárosban lévő fürdőhöz”; augusztus 21. „a fürdő melletti három ágyú”; augusztus 22. „az ellenség verette a fürdőt”; augusztus 23. „Az ezredes úr még azt is elrendelte, hogy építsenek a fal mellé egy bakot szemben a fürdővel”; augusztus 24. „az említett ágyúkat odahúzatta az ellenség árkához, a fürdő mellett ásott állásba.”¹⁵¹

1664. Evlia Cselebi: „A lelket megnyugtató gőzfürdő dicsérete. Egyetlen fürdője van, de az ikerfürdő.”¹⁵²

1688. Megindul a salétromfőzés a városban, a volt török fürdőben.¹⁵³

1689. La Vergne alaprajza a belvárosról: Több török fürdőt is jelöl, pl. a mai Szabadság téren. A ma Güzeldzse Rüszttemnek tulajdonított fürdőt nem jelöli.

1750. A tűzértség veszi birtokába a Güzeldzse Rüszttem pasának tulajdonított fürdőt. A volt salétromfőzőt a 18. század második felében lebontják, maradványaira barokk házat építenek.

142 I. m. 125. (8/2z.)

143 Evliyâ VI. 169.

144 Komárom megye i. m. 151. (8/3v.)

145 Wien, NB, Mxt 630 (a kézirat számozatlan). Magyarul: *Velics A.–Kammerer E.*: i. m. II. 47.

146 Wien, NB, Mxt 593, 68. Magyarul: *Velics A.–Kammerer E.*: i. m. II. 52.

147 *Karácson I.*: Török–magyar i. m. 43.

148 Gencîne-i ahlâk i. m. 104a.

149 *Bálint G.*: i. m. 240.

150 *Kisari Balla Gy.*: Karlsruhei térképek N° 365., 389.

151 *Benda Kálmán–Karl Nehring*: Székesfehérvár 1602-es török ostromának naplója. In: Fejér megyei történeti évkönyv. 12. Szerk. Farkas Gábor. Székesfehérvár, 1978. 275–276.

152 Evliyâ VII. 26. Magyarul: Evlia II. 48.

153 Erre és a további adatokra: *Siklósi Gyula*: Adattár Székesfehérvár középkori és török kori építészetről. Székesfehérvár, 1990. 88., 39–41.

Feltárások: 1960: Gerő Győző; 1987/1988 és 1991: Siklósi Gyula.¹⁵⁴

Fehérváron a törökök gyorsan berendezkedtek, a fürdőkultúra is fellendült. 1545-ben már volt fürdőjük, amit javítani kellett. Ezek után Güzel dzse Rüsztlem és Szokollu Musztafa budai pasák is alapítványokat tettek. A szakirodalom a Palotai külváros fürdőjét az 1545-ös adattal azonosítja, míg a Jókai u. 2. alatt feltárt fürdőt Güzel dzse Rüsztlem alapításával.¹⁵⁵ Jómagam a rendelkezésre álló adatok alapján biztos azonosítási lehetőséget nem látok. Az alapítványok nem jelentik egyértelműen azt, hogy a fürdők új alapítások is lennének. Megállapítani csak annyit tudunk, hogy 1545-től működött fürdő a városban, s hogy az 1601-es ostrom előtt már két gőzfürdővel számolhatunk: a Palotai külváros fürdőjével és a Jókai u. 2. szám alatt találhatóval. A palotai fürdő a későbbiekben eltűnik a szemünk elől, lehet, hogy a török ostromot már nem vészelte át. A belvárosi ikerfürdő története azonban jól követhető a 18. századi elbontásig. Nyilvánvaló, hogy erre vonatkozik Evlia Cselebi leírása is, aki ikerfürdőt említ – ezen állítás szépen egybevág a régészeti adatokkal. Az Ásik Mehmed által említett másik fürdő talán a Palotai külváros fürdőjével lehetett azonos. E két fürdőn kívül a városban továbbiaknak is lenniük kellett, ha hihetünk La Vergne térképének, mindamellett ezek aligha lehettek jelentősek, Evlia valószínűleg ezért hallgat róluk.

Gyula

1579. Hadzsi fürdős.¹⁵⁶

1665. Evlia Cselebi: A nagy városnak „összesen egy gőzfürdője van, Ali bégé”.¹⁵⁷

1715. A reformátusok kapják meg templomnak.

1722. Rosenfeld rajza. Nézet és alaprajz.

1784. Részben ref. templom, részint iskola.

154 *Siklósi Gyula*: A székesfehérvári Güzel dzse Rüsztlem pasa fürdő. Műemlékvédelem 33(1989) 154–159.; *Uő*: A székesfehérvári Szt. Bertalan templom. In: Alba Regia. XXIV. Szerk. Fitz Jenő. Székesfehérvár, 1990. 141–149.; Siklósi Gyula jelentéseit ld. Régészeti Füzetek 42(1991) 90.; 45(1993) 96.; *Gerő Gy.*: Az oszmán-török i. m. 109–110.; *Uő*: Istolni Belgrád építészeti emlékei. In: Székesfehérvár évszázadai. III. Szerk. Kralovánszky Alán. Székesfehérvár, 1977. 112–117.

155 Utóbbi *Fitz Jenő–Császár László–Papp Imre*: Székesfehérvár. Bp. 1966. 31. feltételezéséből szilárdult tétel: „valószínűleg Güzel dzse Rüsztlem alapítása”, mert előkelő helyen van, s ez lehetett a legelőkelőbb fürdő. *Gerő Gy.* 1977-ben már egyértelműen Güzel dzse Rüsztlem pasa fürdőjéről beszél, csak annyit említ meg, hogy „azonosításával teljes mértékben egyet kell értenünk” (Istolni Belgrád i. m. 113.), 1980-ban pedig az azonosítás bizonytalanságáról már egyáltalán nem tesz említést (*Gerő Gy.*: Az oszmán-török i. m. 109–110.). *Siklósi Gy.* szintén tényként kezeli azt munkáiban.

156 *Káldy-Nagy Gyula*: A gyulai szandzsák 1567. és 1579. évi összeírása. Békéscsaba, 1982. 48.

157 *Evlia VII.* 148. Magyarul: *Evlia II.* 229. A Karácson Imre által készített fordítás nyomán a szakirodalomban 11 gyulai török fürdő szerepel. Az eredeti török szövegben ezzel az adattal nem találkoztam.

1818-ban Nusbeck Mihály általános iskolává építi át, ez máig áll. További alapozásait már akkor feltárták.¹⁵⁸

Feltárás: 1962-ben Gerő Győző egy újabb épületátalakítás során leletmenést és tájékoztató jellegű kutatást végzett (Erkel tér 3.), majd 1982-ben folytatta a feltárást.¹⁵⁹

Gyulán már a középkorban működött fürdő, a régészeti feltárások alapján valószínű, hogy a törökök ezt vették használatba, illetve építették át.¹⁶⁰ 1579-ben mindenesetre már működött fürdő a városban, hiszen a fürdős nevét feljegyezték. Ez a fürdő a hódoltság korának végéig üzemelt, s a továbbiakban templom és iskola céljára használták. Mivel Evlia Cselebi egyetlen fürdőről tesz említést, nyilvánvaló, hogy erről az épületről beszél. Az útleíró szerint ennek alapítója az az Ali bég volt, akinek dzsámija és türbéje a fürdő közelében található, s a város egyedüli jelentősebb építményei. A szóban forgó Ali valószínűleg Pírsziz Ali béggel azonosítható, aki 1567–1571, 1581–1582 és 1583–1584 között irányította a tartományt.¹⁶¹ Amennyiben Hadzsi fürdős már egy új, török építésű fürdőben szorgoskodott, akkor ezt Ali csak első bégsége idején építtethette. A fürdőépítkezéshez egyébként a környékbeli falvak templomainak elbontásából nyertek anyagot, s a helybeliek ezt még 1733-ban is számon tartották.¹⁶²

Hatvan

1578 előtt. Szokollu Musztafa budai pasa (1566–1578) alapítványainak listája: „És a hatvani várban levő gőzfürdőmet a benne lévő négy bolttal együtt”.¹⁶³ 1591. Szokollu Musztafa „a nevezett várban egy kellemes fürdőt építtetett”.¹⁶⁴ 1596-os ostrom. Dilich rajzai, két nézet. C: Badstube. Nagy, kupolás fürdőépület a dzsámi mellett (1685: *li bagni apresso la moschea*).¹⁶⁵ 1665. Evlia Cselebi: „Összesen egyetlen kicsi, ócska gőzfürdője van.”¹⁶⁶ 1686. Efraim von Strackwitz rajza a város kiürítése után. N° 9. Fürdő: nem égett le.¹⁶⁷

Jeni Palanka (Palánk, Banatska Palanka)

1665. Evlia Cselebi: A nagy városban „egy kellemes építésű gőzfürdő van”.¹⁶⁸

158 A fürdő török kor utáni történetéhez: *Gerelyes Ibolya*: Török építkezések Gyulán (1566–1695). In: Tanulmányok a gyulai vár és uradalma történetéhez. Szerk. Jankovich B. Dénes. Gyula, 1996. XXI. t.; *Gerő Gy.*: Az oszmán-török i. m. 110–111.

159 *Gerő Gy.*: Az oszmán-török i. m. 157. (935. jegyzet.) Gerő Győző jelentését ld. Régészeti Füzetek 16(1983) 82.

160 *Gerelyes I.*: i. m. 104.

161 *Dávid G.*: i. m. 161–163.

162 *Gerelyes I.*: i. m. 104.

163 D 7000, 14b–15a.

164 Gencine-i ahlák i. m. 104a.

165 Heves megye műemlékei. III. Szerk. Dercsényi Dezső–Voit Pál. Bp. 1978. (Magyarország műemléki topográfiája IX.) 251–259. (I/1., I/3.)

166 Evliyâ VII. 61. Magyarul: Evlia II. 109.

167 *Kisari Balla Gy.*: Karlsruhei térképek i. m. N° 38.

168 Evliyâ VII. 167. Magyarul: Evlia II. 253.

Jenő (Borosjenő, Ineu)

1660. Evlia Cselebi: „A pasa palotájában fürdő van”.¹⁶⁹

Kanizsa

1664. Evlia Cselebi: „E dzsámival összefüggően van Szihráb Mehemed pasának kellemes fürdője. Ám mivel süppedékes helyen van, kicsi, mert ha nagy fürdőt építenének, nem tartaná meg az alap [...] téglából van.”¹⁷⁰

Kanizsán 1660 júniusában hatalmas tűzvész pusztított.¹⁷¹ A várost Szihráb Mehemed későbbi budai pasa¹⁷² építtette újjá, Evlia Cselebi szerint az ő nevéhez köthető a fürdő is. Ez azonban nem zárja ki, hogy a tűzvész előtt is működött hasonló intézmény.

Kaposvár

1664. Evlia Cselebi: „Összesen (---) darab lelket megnyugtató gőzfürdője van.”¹⁷³

Kobila (Alsókabol, Donji Kovilj)

1665. Evlia Cselebi: „egy gőzfürdője van”.¹⁷⁴

Koppány (Törökkoppány)

1578 előtt. Szokollu Musztafa budai pasa (1566–1578) alapítványainak listája: „És a hatvani várban levő gőzfürdőt a benne lévő négy bolttal együtt”.¹⁷⁵

1591. Szokollu Musztafa budai pasa „a városban egy tökéletes szépségű gőzfürdőt építtetett [...] a várban egy páratlan gőzfürdőt építtetett”.¹⁷⁶

1664. Evlia Cselebi: „Összesen két darab gőzfürdője van, az egyik – Szulejmán szultán gőzfürdője – a belső várban, a másik – a bég fürdője – a külső városban.”¹⁷⁷

Lippa (Lipova)

1563 előtt. Güzeldzse Rüsztém alapítványa.¹⁷⁸

169 Evliyâ V. 212. Magyarul: Evlia I. 46–47.

170 Evliyâ VI. 316. Magyarul: Evlia I. 566.

171 Zrínyi Miklós jelentése, 1660. jún. 25. Ld. *Széchy Károly*: Gróf Zrínyi Miklós 1620–1664. IV. Bp. 1900. (Magyar történeti életrajzok) 86.

172 *Gévay Antal*: A budai pasák. Bécs, 1841. 47. Az 1660-as évek elején Szihráb Mehemed valóban kanizsai beglerbég volt. *Fekete Lajos*: A berlini és drezdai gyűjtemények török levéltári anyaga. In: *Uő*: A hódoltság török levéltári forrásai nyomában. Szerk. Dávid Géza. Bp. 1993. 225.

173 Evliyâ VII. 18.

174 Evliyâ VII. 140. Magyarul: Evlia II. 218.

175 D 7000, 12a.

176 Gencine-i ahlâk i. m. 103b–104a.

177 Evliyâ VII. 16. Magyarul: Evlia II. 31.

178 *Karácson I.*: Török–magyar i. m. 43.

1567. Ferhád Kethüda negyed: Mezid hammámí.¹⁷⁹

1579. Mehmed fürdős a Szt. Dzsámi negyedben, Dellák Haszan a Kászim pasa negyedben, Dellák Kaja a Hüsrev aga negyedben lakik.¹⁸⁰

Mohács

1578 előtt. Szokollu Musztafa budai pasa (1566–1578) alapítványainak listája: „És a mohácsi palánk külvárosában általam épített karavánszerájt [...] és az említett karavánszeráj közelében általam épített gőzfürdőt”.¹⁸¹

1591. Szokollu Musztafa budai pasa „a városban pedig egy kellemes karavánszerájt, amellet pedig egy kellemes gőzfürdőt építtetett”.¹⁸²

17. század eleje. Ismeretlen mester akvarellje: fürdőnek látszó épület a város szélén.¹⁸³

1663. Evlia Cselebi: A városban „van egy kellemes gőzfürdő, cserép fedí”.¹⁸⁴

Nádasd (Mecseknádasd)

1664. Evlia Cselebi: A külső városban „van egy kicsiny fürdőcske”.¹⁸⁵

Nógrád

1570 körüli összeírás: „A nógrádi vár új párkánya: [...] Musztafa pasának, a budai vilájet beglerbégiének gőzfürdője, [...] Júsuf fürdős [*hammámí*] háza”.¹⁸⁶

1578 előtt. Szokollu Musztafa budai pasa (1566–1578) alapítványainak listája: „És a nógrádi várban általam épített fürdőt”.¹⁸⁷

1591. Szokollu Musztafa „egy kellemes gőzfürdőt építtetett”.¹⁸⁸

1663. Evlia Cselebi: „A várnak, míg a muszlimok kezén volt, volt egy kis gőzfürdője is, amely elhagyatottan állt [a keresztény időszakban] [...] a gőzfürdőt a muszlim katonák megvizsgálták”.¹⁸⁹

Nógrád fürdőjét az első oszmán uralom idején Szokollu Musztafa budai pasa (1566–1578) építtette. Az épület átvészelte a keresztény időszakot is (1594–1663), és Evlia Cselebi tanúsága szerint az újabb foglalás után a törökök ismét használatba vették. Tudnunk kell, hogy a török források „vár” fogalma nem esik egybe a mienkkel, s általában az egész erődített területre, jelen esetben

179 Fodor Pál: Lippa és Radna városok a 16. századi török adóösszeírásokban. Történelmi Szemle 39(1997) 323.

180 I. m. 328., 329.

181 D 7000, 13a.

182 Gencine-i ahlák i. m. 104a.

183 Jajczay J.: i. m. 14–15. oldalak közé fűzve.

184 Evliyâ VI. 111.

185 Evliyâ VII. 19. Magyarul: Evlia II. 37.

186 Wien, NB, Krafft, 290, 7a, 8b, 11b.

187 D 7000, 14a.

188 Gencine-i ahlák i. m. 104a.

189 Evliyâ VI. 235. Magyarul: Evlia I. 433.

a városra is kiterjed; a fürdő ez utóbbiban állt. (A házösszeírás ezt a településrészét nevezi palánknak.)

Orsova (Orşova)

1665. Evlia Cselebi: „A vár árkanak partján van egy gőzfürdő.”¹⁹⁰

Pécs

1546 körüli defter. A gőzfürdők bérletrészenek jövedelméből évente 4300 [akcse].¹⁹¹

1546–1547. A pécsi és a siklósi gőzfürdők (*hammámán*) bevételei.¹⁹²

1663. Evlia Cselebi: „A mosakodók szívét megnyugtató gőzfürdők [*hammám*] dicsérete: [A városnak] összesen három gőzfürdője van.

Kászim pasa gőzfürdője: A dzsámi szentélye [*mihráb*] előtt, az út túlsó felén, balra levő tiszta és kellemes gőzfürdő, amelyről legendákat mesélnek. Vize, levegője és épülete kellemes. Öltözőtermét [*dzsámekán*] hatalmas és magas kupola borítja. Ennek éppen a közepén egyedülálló fehér márványból van egy nagy medence, amelyről a nyelv nem tud beszélni. »A hegyet átfúró mester hogyan vájta ki azt a súlyos, egyetlen követ, és miféle talányfejtő tudománnyal helyezték ebbe az öltözőterembe?« – mondja csodálkozva, aki látja, minthogy ez a nagy medence a fürdő kapuján nem fér be.

Néhány nagy bölcsességű ember azt mondja erről a tiszta medencéről: Ez egy mozdulatlan kő, a mesterek helyben faragták ki.

Mások azt mondják: Nem. Tutajokon hozták a Dunán Németországból még a pogányok idején, s erre a helyre helyezték. Azután Kászim pasa kupolát építtetett fölé. Így vitatkoznak, de csillogásával irányt mutató kellemes medence ez.

Ennek a medencének pontosan a közepén van a szökőkút kelyhe sárga aranyhoz hasonlatos sárgarézből. Ha négyfelől tizenöt ember ülne is beléje, kibírná. Ennyire széles öntött réz kehely ez. Körös-körül 12 sárkányalak szájából szökken ki az élet vize, s az alsó, nagy márványmedencébe ömlik. Ezt a mives kelyhet a tökéletes mester három bronz ökörfejre és három bronz teknősbéka hátára ültette olyan művészi módon, hogy aki látja, elmegy az esze, s az álmvilágban marad. Valójában nem is az emberi erő, hanem az [isteni] bölcsesség birtokosának a munkája ez. Ez a medence az összes ruméliai utazó körében világhíres.

Azután a Szigeti kapun belül, a Memi sah dzsámi mellett van Memi sah gázi gőzfürdője. Boldogító, szép építésű, jó levegőjű, jó megjelenésű és kellemes forró[hely], melynek minden fürdőszolgája a Nap karma, hold fényességű ifjú. Vers:

190 Evliyâ VII. 172. Magyarul: Evlia II. 259.

191 Istanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Tapu 441, varak 9. Magyarul: Pécs ezer éve. Szemelvények és források a város történetéből (1009–1962). Főszerk. Márfi Attila. Pécs, 1996. 70.

192 Wien, NB, Mxt, 630. (a kézirat számozatlan). Magyarul: *Velics A.–Kammerer E.*: i. m. I. 55.

A fürdőbe ment egy ezüst testű szépség kacéran,
Helytelen ilyet mondani. Minden test szép.

E sorok értelmében Pécs városának minden szerelmese ebben a fürdőben mutatja meg ezüst testét, indigókék törölközőkben mint a megtört héjú mandula, tiszta és fehér, szépséges testükre eresztik hajfonatukat, szerelmeseik esztétik összezavarják, csalfán és bőséggel a fürdő belsejébe mennek.

Ferhád pasa gőzfürdője. Jó levegőjű, kellemes gőzfürdő, tiszta és fényes forróság, de nincs olyan [szépen] kidolgozva. A szegények fürdője.¹⁹³

1664. február. Esterházy Pál: „A falakon belül két fürdő is van, márványpadlóval, érc szökőkúttal és bolthajtásos kristályablakokkal díszítve.”¹⁹⁴

1687. Joseph de Haüy térképe: 3 fürdő.¹⁹⁵

1687-es összeírás: „A fürdő, mely romokban áll” – Nagy utca; „egy mosché módjára épült fürdő, most az örség foglalta el, hármaskupolával van fedve”. – A négy csatornáról elnevezett kútnál (= Széchenyi tér).¹⁹⁶

1695. Birtokösszeírás: Kászim pasa fürdője.¹⁹⁷

1774. Petz Máttyás rajzai a Ferhád pasa fürdőről.¹⁹⁸

Feltárások: 1. 1977: Gerő Győző, Sallai és Várady Antal utca északnyugati sarkán.¹⁹⁹ 2. 1984-es feltárások Ferhád pasa fürdőjében, Kossuth utca 23–25.²⁰⁰

Pécs esetében meglehetősen szerencsések vagyunk, a 17. század második feléből való adatok szépen kiegészítik egymást. Esterházy és az 1687-es házösszeírás csak két fürdőről tud. Evliya 1663-ban hármat ír le, ezek szépen megjelennek Haüy rajzán, valamint a régészeti anyagban is. Nevüket Evliától tudjuk: Kászim bég, Memi sah/Memi sah gázi és Ferhád pasa fürdői. Sajnos korábbi adatok nem állnak a rendelkezésünkre, leszámítva az 1546-os fürdőjövédelmet (!), amely viszont állami kezelésű intézményre utal. Ez vagy elsorvadt, vagy valamelyik magánszemély kezébe került, s az ismert három fürdő egyikének előzményét képezi.

Ami az alapítókat illeti: Ferhád pasa Pécs egyik aktív kiépítőjének tűnik. Az igen jelentős ikerfürdő mellett dzsámít és halveti kolostort is építtetett. Szintén jelentős bánjalukai tevékenysége, melyet ő hódított meg (Gázi Ferhád pasa), kiépítette, a városban mahhalléja volt, melyben palotája állt. A város legszebb, népjóléti intézményekkel körülvett, s az előkelő elhunytak temetkezőhelyéül szolgáló dzsámija szintén az ő nevéhez köthető. Építtetett itt fürdőt, alap- és felsőfokú iskolát. Itteni imáretjének kezelője a fia, Mehmed bég, 1662-ben még

193 Evliya VI. 117. Magyarul: Evliya I. 233.

194 *Esterházy Pál*: Mars Hungaricus. Sajtó alá rend. Iványi Emma–Hausner Gábor. Bp. 1989. 142.

195 *Kisari Balla* Gy.: Karlsruhei térképek i. m. N° 85.

196 *Petrovich Ede*: Pécs utcái és házai 1687-ben. In: Baranyai helytörténetírás. 1969. II. n., 1969. 209.

197 *Gerő Győző*: Pécs török műemlékei. Bp. 1960. (Műemlékeink) 41.

198 *Szőnyi Ottó dr.*: Ferhád pasa fürdője Pécsen. *Historia* 1(1928) 2. sz. 37.

199 *Gerő Győző*: A pécsi Memi pasa fürdő. *Műemlékvédelem* 31(1987) 109–117.

200 *Szőnyi O. dr.*: i. m. 32–42.; Kárpáti Gábor jelentését ld. *Régészeti Füzetek* 38(1985) 112.

élt, Evlia meglátogatta.²⁰¹ Felbukkan egy Ferhád pasa negyed és dzsámi Belgrádban,²⁰² valamint egy csorgókút és egy dzsámi Szarajevóban, ez utóbbi kronogrammája szerint 1579-ben épült.²⁰³ Bár semmi sem bizonyítja, hogy mindezen épületek egyazon Ferhád pasa művei lennének, minthogy egy térségben vannak, s alapítójuk neve sem túl gyakori, ez feltehető. Az egyetlen ilyen nevű jelentősebb személy a térségben a Szokollu családhoz tartozó Gázi Ferhád volt. Ő 1569–1574, 1580–1584. június és 1584. október–1588. november között boszniai bég, majd beglerbég volt, 1588-tól 1590-ben bekövetkezett haláláig pedig Buda kormányzójának tisztét töltötte be.²⁰⁴ Ha valóban ő az alapító, akkor a fürdő építése mindenképpen 1590 előttre tehető.²⁰⁵

A másik fürdőalapító az a Kászim pasa volt, aki először töltötte be a mohács–pécsi bég tisztét, s öt évig kormányozta a tartományt (1542–1547), majd még kétszer visszatért ide rövid időre (1557, 1561). Pályafutása magasra ívelt, temesvári és budai pasa lett. Pályájának kiindulópontjáról azonban nem feledkezett meg, ő építtette Pécs legjelentősebb dzsámiját és alapított egy derviskolostort is, bár igazán Eszékért tett sokat.²⁰⁶ Fürdőépítésére adatok nem utalnak, csak annyit jegyezhetünk meg, hogy 1562, Kászim halála előtt kellett történnie.

A harmadik alapítót Evlia Memi pasaként és Memi Sah Gáziként említi.²⁰⁷ Elmond egy nyilvánvalóan helyi legendát, mely szerint amikor Memi pasa katonasága betört a városba, a kolostort elfoglalták, pincéjében pedig 50 muszlim gyereket találtak. Haragjukban a barátokat kardélre hányták, kolostorukat – Fethijje: „Győzelem” néven – dzsámivá alakították.²⁰⁸ Ebből legalábbis annyi kiderül, hogy hősünk az 1543 körüli időszakban tevékenykedett. A térségben tényleg fel is bukkan egy hasonló nevű figura, Gázi Memi bég, majd pasa, egy erőteljes megkülönböztető névvel: Arnavutként, albánként szerepel. Egyébként Evlia Cselebi ismerősének, Szarhos Ibrahim pasának volt ő a nagyapja. Gázi Murad bég és Gázi Hüsrev bég mellett tevékenyen részt vett a boszniai harcokban, 1532–1533-ban Koknovit, 1539-ben Zemonikot, majd Brodot, Jakovát, Dobrakugát, Vokint is ő foglalta el. 943-ban (1536) Szulejmán Muráddal és Hüsrevvel együtt a velenceiek, Zadar ellen küldi. Megkapja Karin várát, mint szandzsákbég, s a Kirkáig hódoltat.²⁰⁹ 944-ben Kirka bégje lesz. A szerémi Mitrovicán ta-

201 Evliyâ V. 267–269., 287.

202 Evliyâ V. 195–196.

203 Evliyâ V. 224–225.

204 Takáts Sándor: Ferhád pasa halála. In: *Uő: Bajvivó magyarok*. Bp. [1956.] 192–193.; Gévay A.: i. m. 14.

205 Gerő Gy. ezt az álláspontot képviseli. Gerő Gy.: *Az oszmán-török i. m.* 121.

206 Kászim életrajzát részletesen feldolgozta: Dávid Géza: Kászim vojvoda, bég és pasa. I–II. *Keltekutatás* 1995. ősz 53–66., 1996. tavasz 41–56. Kászim pécsi működéséhez: Dávid Géza: Mohács–Pécs 16. századi bégei. In: *Pécs a török korban*. Szerk. Szakály Ferenc. Pécs, 1999. 52–65.

207 A két név biztosan azonos személyt takar, hiszen a Memi sah Gázi fürdő közvetlenül a Memi pasa dzsámi és medresze mellett állt.

208 Evliyâ VI. 115.

209 Evliyâ VI. 244–245., 270., 276–279.

lálkozunk egy Memi bégről elnevezett mahallával és egy Memi pasa dzsámival, az alapító ez utóbbi mellett volt eltemetve.²¹⁰ Ebbe a pályaképbe mindenképpen beleillik Evlia információja, Memi itt is a régi fegyvertárrsal, Murád béggel harcol. S a jelek szerint az igazi alapítókedv itt tört rá.

Pest

1555. augusztus 4. Dernschwam: „Pesten a török császár közfürdőt építtetett.”²¹¹

1563 előtt. Güzel-dzse Rüsttem alapítványa.²¹²

1573. június 20. Stephan Gerlach: „az urak együtt Pestre hajóztak, és megtekintettek egy szép, vörös márványkő fürdőt, ahol fűtenek, így a víz jó melegen folyik ki a falból”.²¹³

1578 előtt. Szokollu Musztafa budai pasa (1566–1578) alapítványainak listája: „És Pest várában, az általam épített szent dzsámi közelében levő ikerfürdőt a benne lévő boltokkal együtt, és az említett gőzfürdőmmel szemben lévő karavánszerajomat”²¹⁴

1591. Szokollu Musztafa budai pasa „a szent dzsámi mellett egy tökéletes tisztaságú iker gőzfürdőt emeltetett, amelynek belseje a bölcsek szívéhez hasonlóan a piszok szennylevétől tiszta, s minden zuga, mint a remeték cellája, mások mocskától mentes. És [a pasa] a gőzfürdővel szemben egy karavánszerajt is építtetett.”²¹⁵

1663. Evlia Cselebi: „Összesen két gőzfürdője van.”²¹⁶

Segesd

1664. Evlia Cselebi: „egy gőzfürdője [...] van”.²¹⁷

Siklós

1546–1547. A pécsi és a siklósi gőzfürdők (*hammámán*) bevételei.²¹⁸

1579. Iszkender bég alapítványa: „Üzlet [...] [?] tímárműhellyel, a gyógyfürdő közelében.” „Halastó, 2 darab, a gyógyfürdő vize közelében.”²¹⁹

1664. Evlia Cselebi: „Összesen egy kisebb, jó levegőjű gőzfürdője van”.²²⁰

1664. február. Esterházy Pál: „Vannak fürdésre szolgáló meleg vizek is.”²²¹

210 Evliyâ VI. 102–103.

211 H. Dernschwam: i. m. 498.

212 Karácson I.: Török–magyar i. m. 43.

213 Ungnád i. m. 114.

214 D 7000, 11a.

215 Gencine-i ahlâk i. m. 103b.

216 Evliyâ VI. 157. Magyarul: Evlia I. 295.

217 Evliyâ VII. 15. Magyarul: Evlia II. 30.

218 Wien, NB, Mxt, 630. (a kézirat számozatlan). Magyarul: Velics A–Kammerer E.: i. m. I. 55.

219 Dávid G.: Szigetvár i. m. 179.

220 Evliyâ VI. 300. Magyarul: Evlia I. 538.

221 Esterházy P.: i. m. 146.

A siklói termálvíz a Perényi-bástya alatt tör fel. A mai kénes vizű községi fürdő helyén a 20. század első felében még egy korábbi épület falai álltak. A területen az 1970-es évek elején Gerő Győző leletmentést végzett, aki a feltárt falakat török eredetűeknek találta, de nagyobb arányú kutatás híján nem látta igazolhatónak, hogy egy fürdőépület maradványai lennének.²²² Esterházy Pál leírása nem sejteti épület létezését. Siklós ismeretlen pontján gőzfürdő is működött.

Simontornya

1578 előtt. Szokollu Musztafa budai pasa (1566–1578) alapítványainak listája: „És a simontornyai palánkon kívül, egy romos templom mellett levő gőzfürdőt”.²²³

1591. Szokollu Musztafa „a várban egy páratlan gőzfürdőt építtetett [...] és a gőzfürdő mellett egy karavánszerájt is építtetett”.²²⁴

1664. Evlia Cselebi: „Összesen (---) darab gőzfürdője van a tiszálkodók számára.”²²⁵

1696. A török fürdő Drevadelics Horváth Péter volt várkapitány özvegyének a tulajdonában van.²²⁶

Szécsény

1578 előtt. Szokollu Musztafa budai pasa (1566–1578) alapítványainak listája: „És a szécsényi palánkon belül általam épített gőzfürdőt”.²²⁷

1591. Szokollu Musztafa „a várban pedig egy kellemes gőzfürdőt építtetett”.²²⁸

1607. A lutheránusok az egykori török fürdőből alakítják ki templomukat.²²⁹

A helyi hagyományok két török fürdő emlékét is őrzik. Az egyik állítólag a volt ferences kolostor templomának sekrestyéjében működött, s a bég kényelmét szolgálta.²³⁰ Az épület aktív török használatára utaló feltárási eredmények megerősíteni látszanak ezt. A másik helyszín a mára már sokszorosan átépített ún. északnyugati bástya. Érdekes egybeesés, hogy egy időben ezt az épületet használták lutheránus templomként.²³¹

222 *Fejes János*: Siklós múltja. Siklós, 1937. 202.; *Gerő Győző*: Az oszmán-török építészet emlékei Siklóson. In: *Város a Tenkes alján*. Siklós évszázadai. Szerk. Kanyar József. Siklós, 2000. 106.

223 D 7000, 12a.

224 Gencine-i ahlák i. m. 104a.

225 Evliyá VII. 20.

226 *Kiss István*: Simontornya krónikája. Simontornya, 1938. 98.

227 D 7000, 14a.

228 Gencine-i ahlák i. m. 104a.

229 *Jakus Lajos*: Török fürdőből és mecsetből evangélikus templom Szécsényben. *Evangélikus Élet* 1987. febr. 15. 1.

230 A szájhagyományt P. Nagy András (1730–1777) ferences szerzetes jegyezte fel a szécsényi kolostor *Historia Domusában*. Közli: *P. König Kelemen*: Hatszáz éves ferences élet Szécsényben. 1332–1932. A szécsényi ferencesek története a megye-, az ország- és az egyháztörténet tükrében. Vác, 1931. 169.

231 Az információkért Majcher Tamásnak, a szécsényi Kubinyi Ferenc Múzeum megbízott igazgatójának tartozom köszönettel.

Szeged

1556. augusztus 19–1557. augusztus 7. között a fürdő (*hammám*) és a gyertya-öntőház bevétele 2500 akce.²³²

1557. Elszámolás a fürdő kiadásairól és bevételeiről.²³³

1578 előtt. Szokollu Musztafa budai pasa (1566–1578) alapítványainak listája: „És a szegedi várban lévő gőzfürdőmet”.²³⁴

1578. A szultáni mecset mahallében lakik Hüszejin fürdős (*hammámí*), a Hüsrev míralaj negyedben pedig Júsuf dellák.²³⁵

1591. Szokollu Musztafa „egy kiemelkedő [szépségű] gőzfürdőt építtetett”.²³⁶

1665. Evlia Cselebi: A várban „összesen egy gőzfürdő van”.²³⁷

Szekszárd

1663. Evlia Cselebi: „A vár kapuja előtt, az árkon túl egy kicsiny, durván épített fürdője van”.²³⁸

1726. Luigi Fernando Marsigli: „A Sárvíz folyó partján, Szekszárd városában egy bizonyos török fürdő romjai között tartott kő.”²³⁹

Szigetvár

1579. Iszkender bég vakufja: elhagyott föld a fürdő közelében.²⁴⁰

1578 előtt. Szokollu Musztafa budai pasa (1566–1578) alapítványainak listája: „És a szigeti várban lévő gőzfürdőmet a benne levő bolttal”.²⁴¹

1591. Szokollu Musztafa „egy gőzfürdőt emeltetett, mely a szépségét hirdeti”.²⁴²

1579. Összeírás: egy romos gőzfürdő 10 fülkével.²⁴³

1664. Evlia Cselebi: A középső városban „összesen egy kicsi gőzfürdő van”.²⁴⁴

1689. Laurentius Schaffen: 3 értékes fürdője volt, az egyiket a török férfiak, a másikat a nők használták.²⁴⁵

232 Wien, NB, Mxt. 590, 50. Magyarul: *Velics A.–Kammerer E.*: i. m. I. 89.

233 *Velics A.–Kammerer E.*: i. m. II. 190.

234 D 7000, 15b.

235 İstanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Tapu, 570, 12.

236 Gencine-i ahlâk i. m. 104a.

237 Evliyâ VII. 142. Magyarul: Evlia II. 221.

238 Evliyâ VI. 121. Magyarul: Evlia I. 238.

239 *Luigi Fernando Marsigli*: *Danubius Pannonico Mysicus*. II. Amsterdam, 1726. 43. t. I. ábra.

240 *Dávid G.*: *Szigetvár* i. m. 178.

241 D 7000, 13b.

242 Gencine-i ahlâk i. m. 104a.

243 *Vass Előd*: *Szigetvár város és a szigetvári szandzsák jelentősége az Oszmán-Török Birodalomban (1565–1689)*. In: *Tanulmányok a török hódoltság i. m.* 201.

244 Evliyâ VI. 307. Magyarul: Evlia I. 549.

245 *Szita László*: *Szigetvár kapitulációjának visszhangja az egykorú nyugat-európai sajtóban*. In: *Tanulmányok a török hódoltság i. m.* 153.

Szolnok

1594. Ásík Mehmed bin Háfiz Ömer er-rúmi: Bektas pasa fürdője.²⁴⁶

1617 előtt. Georg Houfnagel metszetén, a városban egy fürdő látható (C: Balneum turcicum).²⁴⁷

1665. Evlia Cselebi: „Összesen (---) darab szívet elragadó gőzfürdője van.”²⁴⁸

Tata

1594. július. Ásík Mehmed bin Háfiz Ömer er-rúmi: „A tatai hévíz [*germáb*] [...] a tatai vártól nyugatra két mérföld [*míl*] távolságban van. Vize mérsékelten meleg. Föléje egy kis kupola van építve kőből [...] ott jártam és a hévizet megtekintettem.”²⁴⁹

Temesvár (Timișoara)

1643/1644. Építési felirat, amelyet a hagyomány egy fürdőből származónak tart.²⁵⁰

1660. Evlia Cselebi: „Összesen négy szívet gyönyörködtető fürdője van. Az egyik a Parti kapu fürdője, a másik a Vízi kapu fürdője, mely a kapun belül fekszik, s nagyon kicsi fürdő.”²⁵¹

1717. Török fürdő a városházánál.²⁵²

1727. Városterkép: „A török fürdő romjai. Később itt építik fel a német városházát.” (N^o 5.)²⁵³

Érdekes, hogy egy olyan fontos városban, mint Temesvár, alig álltak fürdők, s Evlia azokat is kicsinek és szegényesnek titulálja. Talán a környék mocsaras fekvése nem engedte komolyabb épület emelését. További adataink összesen egy fürdőre vonatkoznak, arra, amelyik a későbbi városháza helyén állt. Hogy ez melyik Evlia által említett fürdővel lehet azonos, pillanatnyilag nem tudom eldönteni, minthogy a fürdő a város főterén állt, nem pedig valamely kapu közelében. Másfelől Evlia szerint a város négy negyedre, mahalléra oszlik, amelyek a kapukról kapták a nevüket. Ily módon Evlia utalása vonatkozhat arra is, hogy a fürdő melyik negyedben feküdt. Furcsa módon így is inkább a Horosz kapuhoz volt közel, semmint a Jali kapuhoz. Az viszont bizonyos, hogy a Vízi kaputól nagyon messze esett.

Titel

1665. Evlia Cselebi: A várban „egy fényes gőzfürdő van”.²⁵⁴

246 Bálint G.: i. m. 306.

247 Rózsa György: Régi várképek. Bp. 1959. 11. tábla.

248 Evliyâ VII. 136.

249 Fekete L.: A hódoltság kori i. m. 138.; Bálint G.: i. m. 241.; E. H. Ayverdi: i. m. 123.

250 Közli: Foerk E.: i. m. 1.

251 Evliyâ V. 205. Magyarul: Evlia I. 31.

252 Anton Peter Petri: Die Festung Temeschwar im 18. Jahrhundert. München, 1966. 72.

253 I. m. 1. t.

254 Evliyâ VII. 140.

Tolna

1564. Szulejmán fürdőépítési rendelete, Tur Ali bég kérésére.²⁵⁵
 1572. Franciscus Omichius: „Mehmed basa itt fürdőt építtetett.”²⁵⁶
 1578 előtt. Szokollu Musztafa budai pasa (1566–1578) alapítványainak listája: „És a Tolnán általam épített gőzfürdőt és az említett fürdőm közelében lévő 7 boltot tartalmazó karavánszerájomat”.²⁵⁷
 1594. Ásik Mehmed bin Háfiz Ömer er-rúmi. „Van népes piaca és fürdője.”²⁵⁸
 1663. Evlia Cselebi: „Egy romladozó fürdője van”.²⁵⁹
 1686. Metszet: a palánkon kívül, magányosan álló, fürdőre emlékeztető épület.²⁶⁰

Újvár (Érsekújvár, Nové Zámky)

1663. Evlia Cselebi: „Forgács palotája nagyon ékes [...] gőzfürdője [...] van.”²⁶¹

Vác

- 1570 körüli házösszeírás. Kászim bég mecsetjének városnegyedében: „László pap háza, most fürdő. Egy boltozatos és négy más, omladozó szoba, elhanyagolt kút. Szomszédai egy-egy oldalról: a parkan [...] Abdurrahman irattal tudja igazolni, hogy Dervis bejtől pénzen vették, aztán fürdőt csináltak belőle s alapítvány-*[vakuf]*képpen a mecsethez kapcsolták”.²⁶²
 1663. Evlia Cselebi: A külső várban „van egy kis gőzfürdője”.²⁶³
 1680. A város térképe jelez egy fürdőt a Német városban (kb. a mai Március 15. tér 9. helyén).²⁶⁴

Az adatok lokalizációja egymásnak ellentmondani látszik. Az biztos, hogy az 1570-ben összeírt épület Kászim bég mecsetjének mahalléjában feküdt, s a bég mecsetjének alapítványát képezte. Világos az is, hogy a ház átépíttetője Kászim bég volt, akit az irat néhai nógrádi bégnek nevez. Következésképp a mecset valamikor 1544 és 1570 között épülhetett.²⁶⁵ Kérdés, hogy hol állhatott a Kászim bég mahalle. Fekete Lajos a város keleti felére, a Kosdi kapu közelébe

255 *Karácson I.*: Török–magyar i. m. 60.

256 Ungnád i. m. 34.

257 D 7000, 12b.

258 *Bálint G.*: i. m. 239.

259 Evliyâ VI. 122. Magyarul: Evlia I. 239.

260 Tolna mezőváros monográfiája. Szerk. Glósz József–V. Kápolnás Mária. Tolna, 1992. 160–161. oldalak között.

261 Evliyâ VI. 227. Magyarul: Evlia I. 415.

262 *Fekete Lajos*: A török kori Vác egy XVI. századi összeírás alapján. In: A hódoltság török levéltári forrásai i. m. 99. (N° 196.); Wien, NB, Krafft 290, 15b.

263 Evliyâ VI. 237. Magyarul: Evlia I. 436.

264 *Dinyés István–Kővári Klára–Kvassay Judit–Miklós Zsuzsa–Tettamanti Sarolta–Toma István*: Pest megye régészeti topográfiája. A szobi és a váci járás. Bp. 1993. (Magyarország régészeti topográfiája XIII/2.) 408., 430–432.

265 A házat attól a Dervis begtől vette Kászim, akit a házösszeírás a vilájet összeírójának nevez. A szandzsákösszeírásra 1559-ben kapott parancsot Dervis (*Káldy-Nagy Gy.*: Harács-szedők i. m. 45–46. és *Dávid Géza*: Az első szegedi bég, Dervis életpályája. Aetas 1999. 4. sz. 15–16.),

(a későbbi német városba) tette,²⁶⁶ Vass Előd viszont a város délkeleti részére (a későbbi magyar városba) helyezte.²⁶⁷ A vita máig sem dőlt el, az viszont bizonyos, hogy a fürdő telkét egyik oldalról a palánk határolta, szemben az 1680-as térkép fürdőjével, amely a város centrumában állt, s a Fő utcára nézett. Evlia adata – bár topográfiai utalást nem tartalmaz – időrendi okokból inkább az utóbbi fürdővel azonosítható. Azt mondhatjuk tehát, hogy Vác a 16. században bírt egy régi kőházból kialakított fürdővel, amely azonban már az 1570-es években rossz állapotban volt. A tizenöt éves háború viharait valószínűleg nem élte túl, s a törökök új fürdőt építettek a város központjában. Az alaprajz alapján ez kupolás építmény lehetett. Építtetője esetleg az a Karakas Mehmed budai pasa (1618–1621) lehetett, akit Evlia Cselebi mint a város újjáépítőjét említ.²⁶⁸

Várad (Nagyvárad, Oradea)

1665. Evlia Cselebi: „Ebben a várban [...] két gőzfürdő van.” A külvárosban „összesen öt darab fényes gőzfürdő van”.²⁶⁹

1670. Matthias Miles: „A negyedik a Király-bástya, amelyet II. [Szapolyai] János építtetett. Ezzel szemben ömlik [a várárokba] egy kis Pece nevű patak, mely a meleg fürdőtől jön”.²⁷⁰

Evlia Cselebi meglepő leírása szerint öt évvel a város meghódítása után már hét fürdő működött, közülük kettő a várban. Ez utóbbiak nagy valószínűséggel a reneszánsz palotában kialakított intézmények lehettek, új építésnek legalábbis nincs nyoma a forrásokban. Miles leírása ad némi topográfiai támpontot: a fürdőt a Király bástyánál a Körös mellékágába ömlő Pece patak mellett kell keresnünk. Egy német nyelvű térképen ez a vízfolyás *Badwasser* néven szerepel.²⁷¹

Versec (Vršac)

1665. Evlia Cselebi: „Összesen egy gőzfürdője van.”²⁷²

Veszprém

1555. január 28. Mehmed bég fürdő-*(hammám)*építési kérelmmel fordul a portához, s az engedélyt megkapja.²⁷³

azt valószínűleg 1560-ban végezte el, a fürdő alapítása tehát kb. erre az időpontra tehető. Így tehát Kászimunk nem azonos azzal a hasonló nevű nógrádi béggel, akit 1552-ben már mint elhunytat említenek (*Karácson I.*: Török-magyar i. m. 122.).

266 *Fekete L.*: A török kori i. m. 126.

267 *Vass Előd*: Vác a török korban. In: Vác története. I. Szerk. Sápi Vilmos. Szentendre, 1983. 106. és 6. kép.

268 Evliyâ VI. 237. Karakas Mehmedhez: *Gévay A.*: i. m. 26.

269 Evliyâ VII. 152–153. Karácson magyar fordítása a török kiadásban nem szereplő információkat is tartalmaz: „E külvárosban öt kis fürdő van: egyik az Olaszi kapun belül, a többi pedig mind a nagy császársiban [a piacon]”. Evlia II. 233.

270 *Balogh Jolán*: Varadinum – Várad vára. II. Bp. 1982. (Művészettörténeti füzetek 13/2.) 221–222.

271 *Kisari Balla Gy.*: Karlsruhei térképek i. m. 84., 339. (N°. 80.)

272 Evliyâ VII. 166. Magyarul: Evlia II. 252.

273 *Dávid Géza*: Török uralom Veszprémben (1552–1566). In: Veszprém a török korban. Felolvasó-

Visegrád

1664. Evlia Cselebi: „Összesen egy darab gőzfürdője van a tisztálkodók részére.”²⁷⁴

Zombor (Sombor)

1594. Ásik Mehmed bin Háfiz Ömer er-rúmi: van fürdője.²⁷⁵

1665. Evlia Cselebi: „[a belső vár] tornyának kapuja előtt az árkon túl van Szulejmán szultán dzsámija és fürdője”. A városban (*taşra varoş*) „összesen egy darab léleknek kedves gőzfürdő van”.²⁷⁶

A helyi hagyományok szerint a török fürdő a régi Fridrik-féle ház helyén állt, a későbbi gimnázium tornacsarnoka alatt.²⁷⁷

BALÁZS SUDÁR

BATHS IN OTTOMAN HUNGARY

The primary aim of the present paper was to collect all historical data on baths in Ottoman Hungary. An attempt was made at reconstructing their number and location, and identifying the persons who founded them and the time when they were available for service. The study is followed by a database of place-names arranged in alphabetical order. Each entry contains the relevant sources, the original texts themselves being listed in chronological order and succeeded by a short list of archeological studies. Finally, an analysis and interpretation of the sources are given. Despite the difficulties in assessing the exact number of baths in Ottoman Hungary, a total of approximately 75 can be identified.

ülés Veszprém török kori emlékeiről. Szerk. Tóth G. Péter. Veszprém, 1998. (Veszprémi múzeumi konferenciák 9.) 21.

274 Evliyâ VII. 50. Magyarul: Evlia II. 89.

275 *Bálint G.*: i. m. 306.

276 Evliyâ VII. 138. Magyarul: Evlia II. 216.

277 Bács-Bodrog vármegye. I. Szerk. Dr. Borovszky Samu. Bp. é. n. (Magyarország vármegyéi és városai) 209.

KOVÁCS ÉVA

„Megegyezés” az iskolák ügyében

Az állam és a legnagyobb iskolafenntartó egyházak közötti tárgyalások az iskolaállamosítás után

Az iskolák államosításáról elfogadott 1948:XXXIII. tc. kimondta a nem állami iskolák és a velük összefüggő tanulótthonok, továbbá a kisdedővök fenntartásának – kivéve a kizárólag egyházi célokat szolgáló tanintézetek (hittudományi főiskola, diakónusképző stb.), illetve a tárgyalások útján rendezendő egyéb kivételek – állami kézbe vételét. Az 1946/1947. évi adatokat tekintve közel ötezer egyházi fenntartású óvoda, alap- és középiskola (polgári, ipari, mezőgazdasági, kereskedelmi középiskola, gimnázium, illetve tanító[nő]képző, óvónőképző) került ekkor állami kezelésbe. (Ezek mintegy 63%-a római katolikus, 24%-a református, 8%-a evangélikus, 3%-a görög katolikus, 1%-a izraelita, 0,5%-a vegyes és 0,25-0,25%-a görögkeleti, valamint közös görög katolikus–római katolikus fenntartású volt 1948 júniusáig.)¹ Az intézmények tanárait, tanítóit és óvónőit – fizetési fokozatuknak megfelelően – állami státusba vették. Eddigi szolgálati idejüket állami szolgálatnak számították. Ezután kisdedővöt vagy iskolát csak a tárgya szerint illetékes miniszter előterjesztésére, *minisztertanácsi határozat alapján* lehetett létesíteni és fenntartani.²

Az iskolák államosításának törvényerőre emelését másnap elsőként, a kampány részeként már előre meghirdetett pedagógus-nagygyűlés ünnepelte. Mintegy négyezer pedagógus előtt a Sportcsarnokban felszólalt Kossa István a *Szakszervezeti Tanács* főtitkára, és bejelentette, hogy az egyházzal folytatott harcban – amely szerinte még nem ért véget – a pedagógusok számíthatnak a szervezett munkásság segítségére. Béki Ernő – a *Pedagógusok Szabad Szakszervezetének* főtitkára –, a gyűlés másik szónoka, felidézte az államosításhoz vezető utat. 1945-ben a demokrácia számára a nagybirtok felszámolása volt a legfontosabb

1 Mészáros István: Mindszenty és Ortutay. Iskolatörténeti vázlat: 1945–1948. Bp. 1989. 49–51. A törvényt 1948. jún. 16-án 230/63 arányban fogadták el.

2 Törvénycikk a nem állami iskolák fenntartásának az állam által való átvétele, az azokkal összefüggő vagyontárgyak állami tulajdonba vétele és személyzetének állami szolgálatba való átvétele tárgyában. In: Dokumentumok a magyar közoktatás reformjáról 1945–1948. Összeáll., bev. Dancs Istvánné. Bp. 1979. (Források a magyar népi demokrácia történetéhez III.) 798–799.

feladat. Ekkor abban reménykedtek – mondta –, hogy az egyházak előbb-utóbb elismerik a kormányzat intézkedéseit és csatlakoznak az újonnan felszínre került erőkhöz. Ez azonban csak az evangélikus és a református egyház részéről történt meg, a katolikusok helyett soraikba gyűjtötték a teljes „jobboldali reakciót”. Ezért mindenki beláthatja, hogy a demokrácia fejlődése elengedhetetlenné teszi az ideológiai szempontból olyan fontos iskolák kivételét az egyház kezeléséből – ismételte meg Béki az iskolaállamosítási törvényjavaslat vitájában is elhangzott érveket. A gyűlést Ortutay Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszter beszéde zárta. Célja a megnyugtató volt, ezért hangsúlyozta, hogy a törvény elfogadása nem érinti sem a vallásszabadság érvényesülését, sem a hitoktatás szabadságát. Ez továbbra is az egyházak ügye marad.

Az oktatás területére monopóliuma kialakítása nyomán „bevonuló” állami-politikai hatalom taktikai célkitűzése volt, hogy a protestáns egyházakkal még az iskolaállamosítási törvény elfogadása *előtt* megegyezést hozzon létre. Ez kettős szándékot takart: egyrészt ezzel igyekeztek megnyugtatóni a vallásos emberek tömegeit, igazolva, hogy az államosítás terve nem világnézeti alapon áll, vagyis nem vallásellenes indíttatású, másrészt ezzel érzékeltethette az államkormányzati oldal azt is, hogy léteznek olyan „érdemes” egyházak, amelyek „józan politikát” folytatnak, s ezért elnyerik jutalmukat: az állammal való megegyezés lehetőségét, s ezzel együtt néhány „történelmi hagyományú” iskolájuk további fenntartásának jogát.

Az oktatás területén az állam nagyobb térnyerése, az iskolák állami kézbe vétele – mint oktatáspolitikai, iskolaszervezési reform, dilemma – már a 19. század óta foglalkoztatta az oktatásügy képviselőit. 1948-ban azonban új helyzet alakult ki: a szinte teljes körű állami iskolamonopólium megteremtésének szándéka az egyházak társadalmi szerepének csökkentését szolgálta. Ez a törekvés az egyházak visszaszorítására a jelentős erejű társadalmi autonómiák működését próbálta meg a lehető legkisebb mozgástérre korlátozni. 1948-ban tehát egy kizárólagosságra törekvő, az országban állomásozó szovjet hadsereg által minden eszközzel támogatott párttal szemben kiszolgáltatott egyházak igyekeztek védekezni az általuk képviselt vallásos emberek vélt vagy valós érdekeit. Társadalmi súlyuk ellenére azonban nem tudták legálisan és valóságosan befolyásolni azt, ami velük történik. Az iskolaállamosítási és az azt követő kampány egyházi érintettjei bárhogyan is cselekedtek vagy szóltak volna, az események valódi, s az iratok szerint a kommunista pártvezetők által már hónapokkal előbb megszabott menetére nem voltak hatással. A katolikus egyház nemcsak Mindszenty tagadhatatlan konzervativizmusa miatt került a támadások középpontjába, hanem (elsősorban) azért, mert arányaiban legnagyobb vallásos lakosságtömeget jelenítette meg. A katolikusok „megtörése” a többi egyház társadalmi súlyának a csökkentését is jelentette. S ez a törekvés, azaz az egyházak társadalmi és ezzel szoros összefüggésben oktatási szerepének visszaszorítása már 1945-től jelen volt az iskoláztatás területén.

Előzmények: az egyházak és az állam viszonyának főbb vitapontjai 1948 júniusa előtt

„A hivatalos egyházi körök [...] általában defenzívában vannak a felszabadulás óta: üldözést nem szenvednek, s a demokráciát mint alapot elfogadják, de a készséges és támogató kedvű állam eltűnése, az egyházi birtokoknak egyik napról a másikra való felosztása, a közbiztonság hiányosságai s az egész közélet, mely alig van rájuk tekintettel, riadtá és bizalmatlanná tette őket” – írta Bibó István 1946-ban, *A magyar demokrácia mérlege* című tanulmányában.³ A társadalomtudós kiválóan ráérezett arra a bizonytalansággal vegyes döbbenetre, mely 1945 után a hazai egyházak vezető köreiből meghatározóvá vált amiatt, mert rá kellett jönniük, nem tudják a korábbi időszakokban megszokott módon és technikákkal érvényesíteni érdekeiket, akaratukat a kormányzati-politikai szervekkel folytatott egyeztetések során. Ha 1945-től az iskolák államosításáig terjedő időszak állam–egyház viszonyát röviden össze kívánjuk foglalni, a következő négy, az egyházak számára meghatározó, fontos eseményt kell feltétlenül felidézniük az olvasó számára.

A földreform és végrehajtása

Az 1945. március 18-án életbe lépett 600/1945. sz. rendelet⁴ a nagybirtokrendszer megszüntetéséről és a földműves nép földhöz juttatásáról az egyházak 100 kat. holdon felüli földbirtokának felosztásával megvonta a felekezetek legfontosabb anyagi bázisát, amelyből többek között iskoláik fenntartására is fordítottak. Noha a rendelet létrehozott egy háromtagú bizottságot (a földművelésügyi, nép-jóléti és a vallás- és közoktatásügyi minisztérium küldötteiből), amely a kulturális és alapítványi rendeltetésű ún. célvagyont felülvizsgálni volt köteles, és adott esetben meg kellett állapítania, hogy a szóban forgó kulturális intézmény vagy alapítvány közérdekű-e, illetve rendelkezik-e működéséhez megfelelő forrással a földbirtok elvétele után is (17. §), a végrehajtás másképpen alakult. A rendelet idézett 17. §-a a megváltás ígérete mellett azt is előírta, hogy ha „a meghagyott földbirtok a cél elérését nem biztosítja, a kormány más eszközökkel gondoskodik a cél eléréséről”.

Ezzel szemben a katolikus püspöki kar háború utáni első, 1945. május 24-i püspökkari értekezletén elnöklő Grósz József kalocsai érsek azt állította: „Ez a rendelet – törvénytelenégei és egyéb igazságtalanságai mellett – a legsúlyosabban érinti a kat. egyházat, amelynek összes intézményei máról holnapra el-

3 Bibó István: *A magyar demokrácia mérlege*. In: *Uő: Válogatott tanulmányok*. II. 1945–1949. Bp. 1986. 154. – A korabeli szövegeket a mai helyesírási szabályoknak megfelelően közlöm, a kurzívák az idézetekben az eredeti kiemeléseknek felelnek meg.

4 Az ideiglenes nemzeti kormány 1945. évi 600. M. E. számú rendelete a nagybirtokrendszer megszüntetéséről és a földműves nép földhözjuttatásáról. In: *Magyarországi Rendeletek Tára*. 1945. Bp. 1945. 55–62.

vesztették anyagi bázisukat. Az a 100 hold, amelyet a püspöknek meghagy, a megélhetésre is kevés; miből tartsuk fenn az egyházmegyei hivatalt, székesegyházunkat, szemináriumainkat, tanítóképzőnket és egyéb iskoláinkat?” Majd azt is hozzátette, a katolikus püspöki kar egyhangú véleményét megfogalmazva: „A pp. kar már régebben leszögezte, hogy nem ellensége egy egészségesebb birtokmegosztásnak, sőt az egyházi nagybirtok felosztásának sem, ha intézményeink fenntartásáról másképp gondoskodnak, azonban amit a földosztó rendelet a birtokmegosztás terén produkált, az semmi más, mint egy nagy káosz.”⁵ A katolikusok a kártalanítás ígérétében sem bíztak, mondván: „Magyarország belátható időn belül nem lesz abban a helyzetben, hogy fizetni tudjon”.⁶ Az iskolák helyzete miatt Grösz érsek tehát 1945. április 5-én a *Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium*hoz tiltakozást nyújtott be.⁷

A „káosz”-t, azaz a földhiány miatt a földosztó rendeletet meghaladó mértékű felosztást, melynek jelensége mindennapos volt a rendelet végrehajtása során, az iskolák fenntartásában érdekelt vallás- és közoktatásügyi minisztérium 1945. április 10-én keltezett előterjesztésével szeretne volna megakadályozni. Azaz a kéréssel fordultak a kormányhoz, hogy „méltóztassék utasítani a helyi földigénylő bizottságokat, hogy a hatáskörükbe tartozó helyen a lelkész, a templom, a felekezeti iskola, a felekezeti tanító, a sekrestyés vagy harangozó, nemkülönben az ott lévő egyházi kulturális és szociális intézmények fenntartására, nemkülönben a kegyúri terhek megváltására kellő mennyiségű földet jelöljenek ki”. A földosztás kapcsán uralkodó helyi viszonyokat jelzi az is, hogy a VKM kifejezetten kérte a törvényesség betartását, azaz „méltóztassék figyelmeztetni a helyi földigénylő bizottságokat, hogy a vonatkozó rendeletben meghagyni rendelt maximális területnél kisebb területeket nem jelölhetik ki földosztásra, még ha a birtokos nem fizikai, hanem jogi személy is. Így pl. a templom, iskola, pap, tanító, zárdá, harangozó stb. földeket sem, ha azok külön-külön a 100 kat. holdat meg nem haladják.”⁸

Az egyházi földek elvétele azonban nemcsak a katolikus egyházat, hanem a reformátusokat is érzékenyen érintette. Bár egyértelmű, hogy az előbbiek vesztesége nagyságrendekkel eltért az utóbbiakétól. (A katolikus egyház 862 704 kat. holdjából 765 684-et sajátítottak ki a földreform idején – de ennek nagyobb részét nem osztották ki az igénylők között, hanem egyszerűen államosították [pl. az erdőbirtokok esetében] –, míg a reformátusok 102 ezer kat. holdjából „csupán” 42 ezer hold volt az ilyen típusú veszteség.)

5 A magyar katolikus püspökkari tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1945–1948 között. Sajtó alá rend., szerk. és a bevezető tanulmányokat írta: Beke Margit. Köln–Bp. 1996. (Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae XIV.) 29–30.

6 I. m. 29.

7 Balogh Margit–Szabó Csaba: A Grösz-per. Bp. 2002. 283.

8 Idézi az előterjesztést: A magyar katolikus püspökkari tanácskozások i. m. 31.

9 Balogh M.–Szabó Cs.: i. m. 10.

Az iskolai vagyon elvesztésével és a kárpótlás elmaradásával azonban előállt az a helyzet, hogy az egyházi fenntartó által kinevezett tanárok illetményeiket akár teljes egészében államsegélyből kapták, illetve, hogy az oktatás dologi kiadásaihoz is nagymértékben hozzá kellett járulnia a kormánynak. Ez egyrészt anyagilag egyre inkább kiszolgáltatottá tette az intézményeket és fenntartóikat. Másrészt a kárpótlás követelése, a földosztás kritikája és anyagi gondjaik hangoztatása jó ürügyet teremtett az egyházakkal szemben újabb vádak megfogalmazására, arra ti., hogy meg akarják akadályozni a demokratikus átalakulást, vissza akarják venni a szegény, nincstelen parasztoktól a számukra kiosztott földterületeket.

Az általános iskola létrehozása

Az általános iskola megszervezéséről szóló, 1945. augusztus 16-án megjelent, 6650/1945. ME számú rendelet¹⁰ az iskolaszervezetet alapjaiban érintő, teljesen előkészítetlen döntés volt. Miközben kötelezően megszüntette az elemi népiskola V–VIII. osztályait, a polgári iskolát és a nyolcosztályos gimnázium I–IV. osztályát (a megszűnés 3 év alatt fejeződött be, ezalatt a megszűnő osztályok helyét elfoglalta az általános iskola V–VIII. osztálya), nem gondoskodott a háborús pusztítás miatt leromlott anyagi állapotban lévő iskolákról, az intézkedés nyomán akuttá váló tanító/tanárhiányról, a városi és falusi iskolák közötti óriási szakadék csökkentéséről. A fentiek miatt az elvileg „egységes” általános iskola a valóságban három, egymástól minőségileg nagyon eltérő típust jelentett és áthidalhatatlan különbségeket okozott az, hogy az adott általános iskola polgáriból, netán gimnáziumi tanárok átvételével, vagy osztatlan népiskolából állította ki az V. osztály tanítóit és diákjait. Az egyházi fenntartók pedig – vagyonukat veszítve – az alapiskoláztatás területén óriási beruházási igénnyel és a fenntartási költségek megnövekedésével szembesültek. Ilyen hatalmas méretű fejlesztésre (tanulólétszám-növekedés, szakos tanárok igénye a felső tagozaton, tantermek számának növelése, új tanterv és tankönyvek készítése, tanárok kiképzése erre az iskolafokozatra) akkori helyzetükben a felekezeti iskolák képtelenek voltak – majd’ húsz évig az államiak sem lesznek képesek rá hiánytalanul.

A bizonytalanságot és az előkészítetlenséget jelezte, hogy egy 1945. július 13-án (!) kiadott VKM-rendelet¹¹ még az elemi *népiskola* továbbfejlesztését tűzte ki célul. A miniszter elrendelte ugyanis, hogy az 1945/1946. tanévtől minden népiskola számára kötelező a nyolcosztályossá fejlesztés,¹² átmeneti idő nél-

10 Dokumentumok i. m. 219–220.

11 Miniszteri rendelet a tanügyi hatóságok számára a népiskolák osztálykereteinek kiépítéséről és az osztatlan iskolák összevonásáról. Magyar Országos Levéltár (= MOL.) XIX-1-1-f 27 822/45. Idézi: Dokumentumok i. m. 195–197.

12 A nyolcosztályos népiskolát az 1940. évi XX. tc. kívánta *fokozatosan* bevezetni. Ez a típus azonban több ponton eltért az általános iskolától (a hatosztályos népiskola tantárgyainak átvétele, rövidebb szorgalmi idő, a 6. tanév után a mindennapos mezőgazdasági népiskolai oktatásba való átlépés választhatósága stb.). Ld. *Somogyi József*: Hazánk közoktatásügye a második világháborúig. Bp. 1944. 40–43.

kül. Az egyházak szempontjából döntő mozzanat volt e rendelkezésben, hogy a kistélepülésen működő, különböző iskolafenntartó alá tartozó osztatlan és részben osztott, 1–2 tanítós elemi kötelesek lettek volna *megállapodást* kötni egymással, s megegyezni arról, hogy melyik iskolában tanítsák az alsó, s melyikben a felső tagozatot. Vita esetén a tankerületi főigazgató – az egyházak kérésére később a VKM – döntött volna. Az idézett rendelkezés az egyházak tiltakozását váltotta ki. „[...] nagy létszámú katolikus iskoláink növendékeit felszippantják a kis létszámú protestáns iskolák, melyekkel a mieink egyesítendőek volnának” – hangzott el a katolikus püspöki kar 1945. október 17-én tartott értekezletén Mindszenty József hercegprímás, esztergomi érsek szájából.¹³ Az együttműködés kötelező voltát a tiltakozás hatására kívánatosra módosították, de a korszerűtlen kisiskolák együttműködésének racionális, majd politikai érve, illetve kikényszerítésének szükségessége az egész időszak oktatáspolitikáját végigkísérte.

Az 1945/1946-os tanévben tervezett 1476 általános iskolából – a rendkívüli erőfeszítések ellenére „papíron” is – csak 816 valósult meg (ebből 286 állami, 111 községi és 419 felekezeti fenntartású volt).¹⁴ Az elmaradás okát mind a fenntartók, mind a VKM tisztviselői az anyagi és személyi feltételek hiányosságaival magyarázták. Ezen iskolatípus létrehozása azonban politikai tett volt, és megvalósítását is politikai eszközökkel kívánták biztosítani. Így a magasabb színvonalú munka gátját az általános iskola hívei az *iskolafenntartók* eltérő voltában találták meg. A kisközségek iskoláinak összeolvadását ugyanis, mint az előzőekben láttuk, az eltérő fenntartói érdekek hátráltatták. A VKM 70 000/1946. sz. rendelete és a hozzácsatolt „Útmutatás” időzített bombát rejtett az egyházi fenntartású, anyagi gondokkal küzdő kisiskolák számára.¹⁵ E rendelet ugyanis újra megpróbálta egységesíteni (most már) az általános iskola három típusát (gimnáziumból, polgáriból, illetve népiskolából alakultak), és kooperálásra szólította fel a fenntartókat, ha egyedül nincs erejük vagy egyszerűen gazdaságilag nem éri meg nekik teljesen kiépíteni az általános iskolát.

Az 1947. évi 90 000. (IV. ü. o.) rendelet¹⁶ az eddig „csak” ajánlott kooperációt bizonyos tanulólétszámokhoz kötve kötelezően rendelte el. Ezután a szülő köteles lett volna a gyermeke tanulásához a lakóhelyi általános iskolát választani – ami kifejezetten sértette a szabad iskolaválasztási jogot csakúgy, mint az egyházak által fenntartott kollégiumok, internátusok érdekeit. Az általános iskolák párhuzamos osztályokat csak akkor nyithattak volna, ha az adott település valamennyi általános iskolájában az osztálylétszám elérte a negyven főt. Az általános iskola igazgatói kinevezését VKM-megbízáshoz kötötték volna, s kijelentették,

13 A magyar katolikus püspökkari tanácskozások i. m. 53.

14 Az általános iskola első éve. Köznevelés 1946. máj. 1. 11. Idézi: *Knausz Imre*: Az általános iskola létrehozása 1945–1948. In: *Uő*: Történelem és oktatás. Bp. 1998. 14.

15 Dokumentumok i. m. 348–370.

16 I. m. 548–550.

hogyan egy már „megszervezett” (azaz legalább papíron létező) általános iskolát népiskolává visszafejleszteni nem lehet. A rendelkezés – érthető módon – újra az egyházak egyöntetű tiltakozását (és a rendelet enyhítését, a kötelező kooperáció visszavonását) váltotta ki.

A (református megfogalmazás szerint) „csak játsszák az általános iskolát” típusú iskolák létrehozását erősítette az a rendelkezés is, amely az osztatlan és részben osztott népiskolákban, illetve az általános iskolai ún. fiókiskolákban kötelezővé tette az általános iskola tantervének alkalmazását.

Gondot okoztak az egyházi fenntartók számára a VKM 49.855/1945. III. és 37.000/1945. sz. rendelkezései is, amelyek az általános iskolák (mint a kötelező alapoktatás intézményei) *ingyenességét* nyomatékosították, akár népiskolából alakultak, akár a fejlettebb (és addig tandíjat szedő) polgári vagy gimnáziumi típusból. Az ilyen református iskolák például – a rendeleteket mellőzve – bevalótlanul arra kényszerültek, hogy fennmaradásuk érdekében továbbra is tandíjat szedjenek.¹⁷ A katolikus püspöki kar is (1945. május 24-én tartott értekezletén) a tandíjszedés további fenntartása mellett foglalt állást.¹⁸

Az általános iskolák egységét tehát a kormányzati és a baloldali párti érvelők szerint gátolta az a „körülmény”, hogy több *iskolafenntartó* rendelkezett vele. A tanügyi reform végrehajtásának késése így különös érvet szolgáltatott az (egyházi) iskolafenntartók ellen, s közvetetten az *állami fenntartás elfogadtatását segítette elő*. Nyilvánvalóvá vált: az általános iskola *gyors* létrehozásához – legalábbis papíron, a statisztika szintjén – az *iskolafenntartás állami kézbe való koncentrálása szükséges*. Ezt sugalmazták a felekezeti iskolákkal, azok együttműködést elhárító magatartásával foglalkozó újságcikkek, miként valószínűleg ez volt az oka (vagyis a félelem az iskolák elvesztésétől) a felekezeti fenntartók elzárkózásának, nehézkességének is e területen. Tudhatták, hogy ez esetben sokkal többről van szó, mint pusztán iskolaszervezeti modernizációról.

Az egységes alapiskola-típus, amely kiépített formájában tagadhatatlanul korszerűbb oktatást biztosított, mint a két világháború közötti elemi népiskola, oktatáspolitikai szinten magával hozta az *egységes állami iskolafenntartás* kialakításának gondolatát is, s ezzel megkönnyítette a tömegessé váló oktatás *totális ellenőrzését*, s korlátozhatta a szülők azon jogát, hogy többféle iskolatípus/fenntartó közül választhassanak.

A küzdelem során mindkét fél igyekezett felhasználni – lehetőségeihez képest – a propaganda hatásos eszközeit: demonstrációk, nagygyűlések (ezek szervezésében a mind a katolikus, mind a református iskolák mellett megalakított szülői szövetségek jártak az élen), illetve az ország vezetőihez küldött egyetértő vagy tiltakozó levelek áradata jelezte ezt a törekvést.

¹⁷ Református Zsinati Levéltár, Tanügyi bizottsági iratok, 159. doboz, Az általános iskolák ügyei, 395/46.

¹⁸ A magyar katolikus püspökkari tanácskozások i. m. 36.

A hitoktatás fakultatívvá tételének terve

Az iskolák megtartásáért folytatott küzdelemben döntő fontosságú év volt az egyházak számára 1947. Noha látszólag győzelmet arattak a kötelező hitoktatás megszüntetésének megakadályozásával, azonban az is egyértelművé vált a totális uralomra törekvő hatalom számára: az iskolafenntartó felekezetek megoszthatók, s egymás ellen jól kijátszhatók, belső életük, hatalmi viszonyaik „kívülről” is (többé-kevésbé) befolyásolható. Tény, hogy a *békés együttműködés* megfogalmazásával a protestáns egyházak vezetése elutasította azt a konfrontatív politikai szerepet, amelyet a katolikus egyházi vezetés felvállalt az állammal folytatott vitában. Ez már ekkor eltérő tárgyalási pozíciókat vetített előre, egyelőre még azonban – a fakultatív vallásoktatás vitája kapcsán – ebben az időszakban szinte utoljára, rövid időre megvalósult a katolikus és a protestáns egyházak egységes fellépése egy állami tervvel kapcsolatban.

A terv, amely az eddig kötelező hitoktatást az iskolákban fakultatívvá kívánta változtatni, 1947 tavaszán vetődött fel. A probléma „bedobása” a köztudatba összefüggött a Kovács Bélának, a *Független Kisgazda-, Földmunkás és Polgári Párt* politikusának 1947. február 25-i letartóztatását követő mély koalíciós válsággal, s mivel a kisgazdapárt látszólag döntő szerepet vállalt a kérdés napirendre tűzésében, mindez a munkáspártok újabb „nyereségeként”, az egyházak és a polgári pártok közötti kapcsolat megromlását is magával hozta. Ráadásul a demokratikus országok nagy részében is elfogadott intézkedés elleni tiltakozást az egyházak (különösen a katolikusok) „reakciósságának”, maradiságának bizonyítására használták fel, elfelejtkezve a felekezetek (és az országban a demokratikus jogok érvényesítéséért küzdők) kiszolgáltatott helyzetéről.

A fakultatív hitoktatás bevezetése – mint lehetőség – először az FKGP 1947. február 28-i politikai bizottsági ülésén fogalmazódott meg. A párt kulturális ügyeinek illetékese, a vallás- és közoktatásügyi miniszteri székre aspiáló Ortutay Gyula vetette fel e tervet, akinek kapcsolata a kommunista párttal majdhogynem köztudott volt. Az elgondolást mind a többi párt, mind az egyházak úgy értékelték, hogy a kisgazdapárt ebben a kérdésben látványos engedményt kíván tenni a baloldal felé, ingatag helyzetének megerősítése érdekében.

A koalíciós pártok 1947. március 4-én a miniszterelnökségen tartott értekezletükön megegyeztek abban, hogy közoktatási szakbizottságot alakítanak, a téma „alapos körüljárására”.¹⁹ Ez a szakbizottság, melynek tagjai voltak: Darvas József (*Nemzeti Parasztpárt*), Justus Pál (*Szociáldemokrata Párt*), Losonczy Géza (*Magyar Kommunista Párt*) és Ortutay Gyula (*FKGP*), 1947. március 5-én a *Magyar Központi Híradó Rt.* székházában össze is ült, és előterjesztést készített a

19 Pártközi értekezletek. Politikai érdekegyeztetés, politikai konfrontáció. 1944–1948. A dokumentumokat vál., szerk., a jegyzetekkel ellátta: Horváth Julianna–Szabó Éva–Szűcs László–Zalai Katalin. Bp. 2003. 463.

másnap tartandó pártközi értekezlet számára.²⁰ Tízpontos javaslatuk nemcsak a hitoktatás, hanem más, az egyházakat, illetve az oktatásügyet érintő kérdésre is kitért. (Érintették pl. a vallás- és közoktatásügyi miniszter vallási hovatartozásának szempontját, illetve annak elvetését képviselték; a nem állami fenntartású népiskolák állami hatósági összevonásának lehetőségét az általános iskola megteremtése érdekében; az egységes állami tankönyvek bevezetését; általános, közép- és középfokú iskolákba a szakoktatás VKM-hatáskörbe való utalásának szükségességét; az egységes demokratikus és állami nevelőképzés s ezzel együtt egy egyetemi reform végrehajtását; a pedagógusok státuszrendezését; az ingyenes tankönyv- és tanszerellátás fontosságát; az iskolaszékek hatáskörének megszüntetését; valamint az egyházi adó közadó módjára való behajtásának tilalmát.)

Negyedik javaslati pontjukban szerepelt a fakultatív hitoktatás a következőképpen: „Az 1946:I. tc.-ben biztosított lelkiismereti és vallásszabadság elvének megfelelően az iskolai vallásoktatást fakultatívvá kell tenni. Minden szülőnek meggyőződésétől és szabad elhatározásától függ, vajon gyermekét kívánja-e vallásoktatásban részesíteni vagy sem.”

A március 6-i pártközi értekezleten a szakbizottság vezetője, Ortutay Gyula ismertette a bizottság tervezetét. Beszámolt a fakultatív hitoktatás kapcsán az ott lefolytatott vitáról, ahol a parasztpárti képviselők részéről hangzottak el aggodalmak a tervvel kapcsolatban. Úgy vélték: e kérdés érintése kiválthatja a „kultúrharcot”. A tévovázást Rákosi ellenmondást nem tűrően utasította el: „A felsorolt pontok között három nem vitás: az általános iskola, a tankönyvkiadás és a fakultatív hitoktatás.” Ez utóbbi kapcsán még azt is megjegyezte: „a szülő határozza el, hogy járattja-e gyermekét hittanórára vagy sem. Falvakban nem lesz változás, Budapesten lesz ezen a vonalon az ipari negyedekben változás. Tulajdonképpen lényeges változás nem történik.” Ez az „osztályharcos” vélemény el is döntötte a javaslat sorsát. Megegyeztek abban, hogy a fakultatív hitoktatást célzó törvényjavaslatról a sajtó útján tájékoztatják a közvéleményt.²¹

Az 1947. március 11-én tartott újabb pártközi értekezleten – együttműködési szándékát bizonyítandó – a kisgazdapárt újra beleegyezését adta a fakultatív hitoktatás bevezetésébe.²² A *Szabad Népb*ben később közölt cikk szerint,²³ valamint a nemzetgyűlésben a VKM-költségvetés tárgyalása idején Farkas Ferenc előadói beszédében (március 12.) is érintette, hogy egyes egyházi körök (Nagy Ferenc miniszterelnök szerint Bánáss László veszprémi püspök) kijelentették, hogy a jó viszony megőrzése érdekében hajlandóak lesznek belenyugodni a fakultatív vallásoktatás bevezetésébe. Pár nap múlva kiderült, hogy ez tévedés

20 Politikatörténeti Intézet Archívuma 274. f. 7. cs. 161. ó. c. Megjelent: Pártközi értekezletek i. m. 481–483.

21 Pártközi értekezletek i. m. 465–478.

22 I. m. 488–489.

23 Mindszenty nyilatkozata és az igazság a fakultatív vallásoktatásban. *Szabad Nép* (= SZN) 1947. márc. 22. 4.

volt. A hivatkozott „bizonyos egyházi vezetők” feltételt is szabtak, nevezetesen a Vatikánnal megkötendő konkordátumot.

1947. március–április folyamán a katolikus egyház kezdeményezésére az egyházak országos tiltakozó mozgalmat indítottak a hitoktatás fakultatívva tétele ellen. Legfontosabb eszközeik a szülői szövetségek tiltakozó levelei, a templomlátogatók megszavaztatása, felvonulások szervezése, képviselői interpellációk voltak. Az *Új Ember* című katolikus hetilap közölte, hogy a katolikus, református és az evangélikus egyház egyöntetűen elutasítja a javaslatot, s mivel ők a közvélemény többségét képviselik, a kormányzat köteles azt levenni a napirendről. A cikk a fakultatívva tételt támogató baloldali pártok tömegbázisát csupán a lakosság 10%-ára becsülte. A katolikus sajtó azt is az FKGP szemére vetette, hogy napi politikai okokból hajlandó volt átvenni a baloldali pártok érveit.²⁴

A felekezeti oktatás veszélyeztetettsége nyomán megvalósulni látszott az egyházak összefogása is. A katolikus püspöki kar 1947. március 27-i tanácskozásán éppen Bánáss püspök indítványozta, „hogy a velünk most szőnyegen levő kérdésekben [sic!] teljesen egyetértő protestáns vezetőket Óeminenciája hívja egybe, hogy egységes állásfoglalásukat a nagy fontosságú öt pontra nézve: 1/ fakultatív hitoktatás, 2/ tankönyv-monopólium, 3/ felekezeti iskolák, 4/ iskolaszékek, 5/ az egyház anyagi ügyei (egyházi adózáskor állami jogsegély nyújtása) együttesen leszögezzük”.²⁵

A fakultatív hitoktatás megvalósítása ellen felvonultatott egyházi érvek a *szülői jogra* alapozódtak. Fakultativitás esetén „a szülőre hárul az a megmérhetetlen felelősség, járassa-e gyermekét hitoktatásra, vagy nem? A szülőnek sok mindenhez van joga [...] De ez a jog egy bizonyos határon túl nem terjed” – írta Pénzes Balduin az *Új Emberben*. „Nem teheti meg például a szülő, hogy gyermekét mindenkitől távol, mondjuk lakatlan szigeten, némává nevelje [...] Épp így nincs joga, hogy vallástalanná tegye.”²⁶ A reformátusok a probléma kapcsán új javaslattal álltak elő, mely szerint maradjon meg a kötelező hitoktatás, de ezzel párhuzamosan legyen fakultatív lehetőség arra, hogy valaki gyermekét felmentesse a vallásoktatás alól.²⁷ A kérdés tehát ez esetben az, kinek a neve kerül rá egy listára, azé-e, aki hitoktatást akar, vagy azé, aki nem. A reformátusok furcsának találták, hogy a pártok részéről megkérdezésük nélkül, váratlan és egyoldalú döntéssel próbálták megoldani ezt a kérdést.²⁸ Ravasz László református püspök véleménye szerint kár, hogy engedményként, a koalíció meghosszabbítása érdekében indítványozták a vallásoktatás rendjének ilyen megváltoztatását. A püspök figyelmeztetett arra a várható következményre, hogy a törvényjavaslat el-

24 Amit „tisztázni kell”. (A kisgazdapárt politikai bizottságának állásfoglalásához.) *Új Ember* (= *ÚE*) 1947. márc. 9. 1.

25 A magyar katolikus püspökkari tanácskozások i. m. 209.

26 Pénzes Balduin: Hitoktatásunk védelmében. *ÚE* 1947. márc. 16. 1.

27 A fakultatív vallásoktatás és a felekezetenkívüliek. *Élet és Jövő* (= *ÉJ*) 1947. márc. 29. 1.

28 A fakultatív vallásitanítás. Az egyházak és az állam. *ÉJ* 1947. márc. 15. 1.

fogadása esetén, minden tanév kezdetén újra fog indulni az egyházak és a marxisták között a küzdelem a gyerekek hitoktatása miatt. Természetesen ez nem szolgálja a nevelés-oktatás ügyét. Nagyobb fizikai kényszerítő és fenyegető erővel pedig valószínűleg az állam fog rendelkezni.²⁹ Ravasz püspök az *Új Ember*nek adott interjújában még keményebben fogalmazott: szülői jog, hogy „gyermeküket keresztyén iskolában neveltessek [...] Csak ahol az állam egy párt tulajdonában van, lehet elképzelni azt, hogy az iskoláztatás kizárólagos állami jog”.³⁰

A református egyház vezetői hivatalos véleményüket az egyház egyetemes konventjének április 15–16-án tartott ülésén fogalmazták meg: „míg országos és egyházi törvény ellenkezőt nem rendel, az egyház iskoláiban olyan változást, mely a kötelező tárgyak bármelyikét, különösebben a vallástanításnak kötelező voltát megszüntetné, megengedni nem áll módjában”.³¹

A Magyar Evangélikus Egyház püspökei március 27-i nyilatkozatukban szintén tiltakoztak a vallásoktatás fakultatívva tétele ellen. A legkisebb, a kérdésben kevésbé érdekelt egyházak, mint pl. az unitáriusok, az állammal való megegyezés hívei voltak (ők április 16-án tárgyalásokat is kezdtek a VKM-mel).

A fakultatív vallásoktatás elleni mozgalom egyik legnagyobb méretű eseménye volt az 1947. március 19–21-én Szegeden történt diáktüntetés és -sztrájk. A *Szabad Nép* újságírója előre megtervezett, megszervezett tüntetésről és sztrájkáról tudósított, ami annál is kellemetlenebb volt, mivel a frissen kinevezett vallás- és közoktatásügyi miniszter, Ortutay Gyula régi kedves városához, Szegedhez kötődött. Az MKP lapja szerint a kivezényelt rendőrséget a munkásság védte meg a fasiszta jelszavakat kiabáló jobboldali diáksággal szemben. Ezzel ellentétben Hamvas Endre csanádi püspök arról írt levelet a VKM-hez, hogy a verekedést a munkások kezdték, mégis a diákokat internálták.³²

Az egyházak nem várt erőteljes tiltakozása 1947-ben a fakultatív vallásoktatás ügyében teljes sikert aratott. A kérdés tárgyalását hivatalosan elhalasztották, május végére, június elejére a probléma gyakorlatilag lekerült a napirendről.

Egyházak sikeres megosztása – kampány az államosításért

Az MKP sajtójában a fakultatív hitoktatás körüli harcok után tovább szaporodtak a közoktatás helyzetével foglalkozó s az egyházi iskolafenntartással elégedetlen írások. Az ezekben felsorolt politikai érveket és vádakokat összegezve találhatjuk meg Kállai Gyulának a *Szabad Nép*ben 1948. január 18-án közzétett cikkében.³³ Kállai abból indult ki, hogy káros *kettősség* uralkodik a közoktatás

29 Dr. Ravasz László: A fakultatív vallástanítás. ÉJ 1947. márc. 29. 1–2.

30 Ravasz László: ...ellensége vagyok a szellemi monopóliumnak! ÜE 1947. márc. 2. 5.

31 Dokumentumok i. m. 597.

32 A Szabadságpárt tervszerű aknamunkája készítette elő a szegedi tüntetéseket. Nagyiván János képviselő már hetek óta uszított a demokrácia és a fakultatív vallásoktatás ellen. SZN 1947. márc. 23. 1. és Dokumentumok i. m. 582–584.

33 Kállai Gyula: Közoktatásügyünk demokratizálása. SZN 1948. jan. 18. 5.

szervezetében „a népnevelés mai követelményeinek megfelelő állami s a múlt szellemét képviselő felekezeti iskolák” létezése miatt. A bajt fokozza, hogy a katolikus egyház növelte ezen a területen befolyását, s így módjában áll megakadályozni a színvonal emelését és kiterjeszteni demokráciaellenes befolyását. Konkrét hátrányokkal is jár ez a helyzet: alacsonyabb színvonalú pedagógusi munka, rossz tankönyvellátás, működésképtelen törpeiskolák (töredék népiskolák), politikailag megbízhatatlan tanárok álláshoz juttatása – sorolta a vádak Kállai, az egyházi fenntartók nyakába varrva a valóban létező szervezeti-szakmai hiányosságokat.

Szakmai-kormányzati oldalról tehát a kisiskolák színvonalatlansága és életképtelensége miatt kezdődött erőteljes támadás az egyházak ellen. A sajtóhadjárat mellett a háttérben megindult az MKP-n belül az iskolaállamosítás pártelőkészítése.

Miközben a háttérben szorgosan készültek a párttervezetek, a sajtó és a közvélemény nyilvánossága előtt az állam és az egyházak kapcsolatainak rendezése érdekében tárgyalások indultak a kormány (VKM), illetve az MKP vezetése (Rákosi kiemelt szerepet játszott az informális megbeszéléseken) és az egyházak között. A cél a Magyar Köztársaság, annak legfőbb vívmányai (földreform, államosítások) elismertetése az egyházakkal. Az iskolákról látszólag nem esett szó, mégis mindegyik tárgyaló fél sejtette, hogy e kérdés ott van a háttérben. A kormány nevében 1948. február 14-én Mindszenty bíboros érsekkel tárgyalásokat kezdő Ortutay Gyula bizalmas egyeztetéseket folytatott Czapik Gyula egri érsekkel is. Ez utóbbival tárgyalt később maga Rákosi Mátyás is.

A tárgyalások megkezdését követően a *katolikus egyház* nyilvánosságra hozta a megegyezés alapelveit, amelyek némileg a fakultatív vallásoktatás ellen sikeresen megvívott harc öntudatnövelő hatását is tükrözték.³⁴ Számukra tárgyalási alapul csak az szolgálhat – írták –, ha az állam biztosítja egyházi intézményeik zavartalan működését. „Ne hozzon [ti. az állam – K. É.] olyan törvényeket, rendeleteket, amelyek ellenkeznek az Egyház vallási küldetésével, a hívek meggyőződésével, s ezáltal ne kényszerítse az egyházat arra, hogy az állam intézkedéseivel kénytelen legyen tiltakozóan szembefordulni.” Az egyház ugyanis – szerintük – „erőszak nélkül is érvényesíteni tudja akaratát olyan államban, amelynek többsége katolikus”.

A protestáns egyházak vezetésében a népi demokratikus állam elismerését a személyi változások „elősegítésével” – amely magával hozta a tárgyalások során a „megfelelő” engedékenységet is – alakította ki az MKP. Az *evangélikus* egyházvezetést két oldalról is támadás érte: egyrészt az ún. lelkészegyesület tagjai az egyházon belül (élükön Veöreös Imrével) követelték egy új egyházi modell kialakítását, másrészt kívülről, az ún. evangélikus politikusok (Mihályfi Ernő, Darvas József, Reök Iván) gyakoroltak nyomást a tárgyalások megindulása érdekében. Az „ellenfél” oldalán az egyházmegyei vagy egyházkerületi felügyelők és

34 Politika és egyházpolitika. ÚE 1948. febr. 15. 1.

maga Ordass Lajos bányai ev. püspök állt. 1948. március 20-án Veöreös Imre, mint a *Magyarhoni Evangélikus Lelkészek Egyesületének* ügyvezető alelnöke levélben követelte Radvánszky Albert egyetemes felügyelőtől az egyház korszerű állásfoglalását az egyház–állam viszonytal kapcsolatban és a felügyelői kar megtisztítását a politikailag kifogásolható személyektől. Még aznap bejelentette Kapi Béla dunántúli evangélikus püspök a Deák téri templomban tett ünnepi nyilatkozatában tárgyalási készségét az állammal a vitás ügyekben a viszony rendezése érdekében. Noha feltételül szabta az ígéhirdető szabadság és iskolák zavartalan működésének biztosítását, a *Szabad Nép* propagandája fordulatként értékelte a bejelentést.³⁵ Az evangélikus egyház ezután a „pozitív példa” szerepkörébe került át. A hivatalos tárgyalások Radvánszky Albert, Kapi Béla püspök és Ortutay Gyula között április 5-én kezdődtek meg, kétoldali bizottsági szinten, előzményként azonban Kapi püspök bejelentette dunántúli püspöki tiszteréről való lemondásának szándékát. (1948 őszén vonul majd véglegesen nyugdíjba.) Az iskolák fenntartásának kérdésében fokozatos szemléletváltás fedezhető fel az evangélikusok soraiban, akiket érzékenyen érintett az evangélikus némettség kitelepítése és a szintén evangélikus szlovákság önkéntes kitelepülése. Így az iskolákba járó tanulók száma érezhetően csökkent. Azonban „Az egyháztagság túlnyomó többsége ellenezte az iskolák államosítását. Ezért az evangélikus egyházban is, ugyanúgy, mint a reformátusoknál, felülről, az egyházvezetés szintjéről lehetett végigvinni az egyezmény elfogadását” – összegzi a helyzetet Fürj Zoltán tanulmányában.³⁶

A reformátusok az általuk is sejtett teljes iskolaállamosítás elkerülése érdekében módosító javaslatokat próbáltak tenni az állami tárgyaló félnek. Legfontosabb célkitűzésük az önfenntartás elérése lett volna. Úgy tervezték, hogy az elveszett és elvett vagyonukért kapott állami kárpótlás, illetve a 15–20 évre előre megállapított, folyamatosan csökkenő állami segélyezés ideje alatt anyagilag úgy meg tudják majd erősíteni az egyházukat, hogy azután önállóan, a szülők bevonásával is fenn tudják tartani iskoláikat.³⁷ Egyöntetűen az volt ekkor a református egyházi vezetők véleménye, hogy az államtól való „függetlenedés” fokozatosan menjen végbe: 15 év alatt csökkentett támogatással, s ugyanilyen tempóban lenne szükség az iskolareform megindítására is. Ellenkező esetben a „püspöki kar szembetalálja magát a hívők táborával és a papsággal, őket árulónak bélyegeznék, mivel lemondanak az egyház 400 éves jogáról”. 1948. április 20-án a *Magyarországi Református Egyház Zsinati Tanácsa* deklarálta a Magyar Köztársaság elismerését. Egyben a „Szentírással egyezőnek látja a nagybirtokrendszer megszüntetését és a földműves nép földhöz juttatását, a nagyvállalatok közkezelésbe vételét, a mindenkire kiterjedő szociális jobb igazságosság [!] érvényesülése érdekében”. A deklaráció azonban azt az igényt is magában rejtette, hogy a

35 „Az evangélikus egyház teljes erejével a demokrácia mellé áll”. SZN 1948. márc. 23. 3.

36 Fürj Zoltán: Az állam és a protestáns egyházak egyezménye. Társadalmi Szemle 44(1989) 6. sz. 54.

37 L. L. D.: Egyház és állam. ÉJ 1948. márc. 20. 1–2.

református egyház „akadálytalanul tovább teljesítheti mindazokat a nagy feladatokat, amelyeket az ő urától az igehirdetésre, a tanításra, a misszióra, a szeretetmunkásságra és az egyház kormányzására kapott”.³⁸

Az ellenálló, iskoláikat védő egyházi vezetők hatalomtól való megfosztása azonban a reformátusok körében is sikerrel járt. 1948. március 31-én Veres Péter honvédelmi miniszter és Dobi István FKGP-politikus (majd később Bereczky Albert, Karl Barth svájci teológus és maga Rákosi is) igyekeztek lemondásra bírni Ravasz Lászlót, a *Dunamelléki Református Egyházkerület* püspökét, a református egyház Egyetemes Konventjének és Zsinatának elnökét. A lemondatási „akció” sikerült, 1948. április 28-án Ravasz László visszalépett a konvent lelkészelnöki posztjáról, április 30-án pedig lemondott püspöki tisztéről is. (A lelkészelnöki lemondásról tudósító levélben az alábbiakat írta: „Isten úgy rendelte a református egyház külső és belső életét és engem Igéje által arra a felismerésre vezetett, hogy egyházamnak akkor teszek igaz és jó szolgálatot, ha legfőbb hatóságainak vezetésétől visszavonulok.”³⁹) Ezen a napon hozta nyilvánosságra a *Magyarországi Református Egyház Zsinati Tanácsa* a magyar államhoz való viszonyáról szóló idézett deklarációját is. Ez lett az alapja az állammal indítandó tárgyalásoknak. A reformátusok nyilatkozatát a *Szabad Nép* újabb „üdvívalgással” fogadta.⁴⁰ Pedig ugyanez a zsinati ülés azt is kimondta: „Egyházi iskoláinkhoz egyházunk és a demokrácia szolgálatának érdekében a végsőig ragaszkodunk. Ezért konventi és állandó iskolai referensek beállítását kérjük, akik egyházi és világi hatóságokkal állandó kapcsolatot tartanak, rendszeresen és állandóan tájékoztatják a lelkészeket a kész és készülő iskolai rendeletekről”.⁴¹

Az 1948. április 30-án tartott református zsinati tanács még azt deklarálta, hogy minden szolgálatra kész, az új magyar társadalmi rend érdekében, de remélik, hogy az állami szándék nem egyoldalú törvényhozással, hanem tárgyalásos úton valósul meg.⁴²

Miközben a protestánsokkal kapcsolatos tudósításoktól, a sikeres tárgyalások híreitől volt hangos a sajtó, a *katolikus egyház* feje arról írt, hogy vele (a februári látogatástól eltekintve) nem kezdtek tárgyalásokat, sőt az „a meghívó, amelyet előttem sürgősnek jelzett március 20-án a VKM, nem érkezett meg”. Ez a hullám veszedelmes eszköze a megtévesztésnek – írta Mindszenty, majd így folytatta – „Fokozott vigyázatra és óvatosságra van szükség. A békét csak a püspöki kar létesítheti, bevont helyi szervek erre nem hivatottak.”⁴³ A Czapi Gyula egri érsek és Rákosi Mátyás között folyó informális tárgyalásokon – melyekre elvileg Mindszenty is áldását adta – megfogalmazódtak a legfontosabb katolikus

38 Dokumentumok i. m. 749–752.

39 Református Zsinati Levéltár, Egyetemes konventi ülés jegyzőkönyve, 1948. ápr. 28–29.

40 A református egyház a demokrácia mellett. SZN 1948. máj. 1. 2.

41 Református Zsinati Levéltár, Egyetemes konventi ülés jegyzőkönyve, 1948. ápr. 28–29.

42 Református Zsinati Levéltár, A zsinati tanács tájékoztató körlevele az egyház presbitériumaihoz, 1948. jún. 3.

43 Mindszenty levele Pétery József váci püspökhöz. Váci Püspöki Levéltár, 2371/1948. sz.

feltételek: az iskolaállamosítás levétele a napirendről, a feloszlott egyesületek szabad működése, napilap indításának engedélyezése, a katolikusok elleni sajtóhadjárat leállítás.

Az MKP vezetése egyre biztosabbnak érezhette a protestáns egyházak befolyásolását, ezért semmi akadálya nem volt annak, hogy az MKP PB 1948. április 15-i ülésén határozatot hozzon arról, hogy a megbeszéléseken „támadásba kell átmenni azzal kapcsolatban, hogy ők [ti. a katolikus püspökök – K. É.] a tárgyalásokat lényegében további demokráciaellenes működésre használják fel. Különösen sérelmezni kell Mindszenty kommunistaellenes intézkedéseit”.⁴⁴

A munkáspártok április 21-én tartott közös PB-ülésén Rákosi hozzászólásából egyértelművé válik, hogy az iskolák államosítását össze kell valósítani.⁴⁵ A megválasztott államosítási bizottság tagjai a *Köznevelési Bizottság* 1948. április 27-i ülésén számoltak be javaslataikról.⁴⁶ Ezek közé tartozott, hogy az államosítás ne rendelet, hanem *törvény alakjában* jelenjen meg, és az összes nép- és általános iskolára, valamint iskolafenntartóra (kivéve egyelőre a budapesti, a törvényhatósági jogú városi és a községi iskolákat) vonatkozzék. Javasolták, hogy kerüljön az iskolák teljes felszerelése állami tulajdonba. „Közvetlenül az államosítási törvény megjelenése után az újjáépítési miniszternek preferálnia kell az átvett épületek helyreállítását” – írták.

1948. május 5-én az MKP Értelmiségi Osztálya is javaslatot készített az iskolák államosításával kapcsolatban az MKP PB számára.⁴⁷ Ők az államosítási törvény megszavazását közvetlenül az iskolai év befejezése utáni időszakra tennék: „Olyan időpontban, amikor az egyház az iskolákon keresztül nem szervezhet, és nem indíthat ellentámadást, viszont még elég idő van arra, hogy az államosított nevelők július 1-jei fizetésüket már közvetlenül az államtól kaphassák meg.” Az előkészítés sokkal gondosabb, „taktikusabb”, mint a fakultatív hitoktatás bevezetésének tervezésekor volt. Az átvétel után ők is az újjáépítés megkezdését javasolták, az iskolák benépesítési egyenlőtlenségeit körzeti beosztás készítésével akarták kiküszöbölni. Fontos szempont volt *az iskolák vezetésének átvétele* is: „Június 1-ig 4460 iskola élére kell megbízott igazgatókat kiválasztani. A teljes titoktartással eszközölt kiválasztás a pártunkhoz tartozó szakszervezeti megyei titkárok, főigazgatók, tanfelügyelők, megyei pártfelelősök és pedagógus pártmunkások feladata. A listák a párt megyei bizottságai által hagyandók jóvá.”⁴⁸

44 Idézi Balogh Margit–Gergey Jenő: Egyházak az újkori Magyarországon 1790–1992. Kronológia. Bp. 1993. (História Könyvtár. Kronológiák, adattárak 1.) 271.

45 Jegyzőkönyv a közös PB-ülésről. Politikatörténeti Intézet Archívuma 274. f. 21. cs. 76. ő. e.

46 Uo. Jegyzőkönyv a Köznevelési Bizottság 1948. ápr. 27-i üléséről.

47 Politikatörténeti Intézet Archívuma 274. f. 24. cs. 12. ő. e. Az Értelmiségi Osztály és a Pedagógus Szakszervezet iratai az iskolák államosításáról. Az MKP Értelmiségi Osztály javaslata a PB-nek az iskolák államosításáról. 1948. máj. 5.

48 Uo. 2. sz. melléklet. Az egyházi általános és népiskolák átvételének előkészítése.

Nagy figyelmet szenteltek az előkészítés során a propagandaeszközök alkalmazásának. Június 19-ére a vidéki felekezeti tanítók számára gyűlést terveztek a Sportsarnokban. Teljes „mozgósítást” rendeltek el a többi párt (elsősorban az FKGP) szervezeteinél is. Törekedtek arra, hogy sikerüljön a „protestánsokat mellénk állítani”, a tárgyalásokat lehetőség szerint meggyorsítani; az egyházi tanítókat és papokat „minél nagyobb számban megnyerni és megszólalásra bírni az államosítás mellett”; a propagandamunkát „kombinálni nyomással, erőmutatással, szükség esetében lázítók letartóztatásával”.⁴⁹

Az Értelmiségi Osztály a sajtó és a rádió felhasználása mellett javasolta, hogy „a népi szervek, pedagógusértekezletek határozatokban követeljék az államosítást, ezeket a határozatokat a kormányhoz, parlamenthez küldjék be, teljes sajtónyilvánosság mellett”.⁵⁰

Az MKP PB 1948. május 7-én hozott határozatot az államosítási törvénytervezetről. Eldöntötték, hogy az összes pedagógust állami státusba veszik. Az államosítást csak egy-két történelmi múltú felekezeti iskola kerülheti el, ezek majd különleges elbírálásban részesülnek. Ez utóbbi megjegyzés nagy jelentőségű változásra utalt: már nemcsak az alsófokú iskolákra, hanem a *középiskolákra* is ki fogják terjeszteni az államosítás hatályát.⁵¹

A katolikus püspöki kar 1948. május 11-i közös pásztorlevelében részletesen foglalkozott az iskolák helyzetével és aggodalmát fejezte ki a készülő államosítással kapcsolatban. Visszautalva az 1946. május 4-én kelt körlevélre, iskolafenntartó jogukat Istentől eredő és a szülők által rájuk ruházott jogként fogalmazták meg. Történelmi és külföldi példákra hivatkozva igyekeztek bizonyítani a katolikus oktatás létének fontosságát. Szerintük az állami iskolák nem adhatnak egységes „szellemet”, hiszen különböző vallású tanulókat tömörítenek, arra viszont megfelelőek, hogy a „mindenkori uralkodó, sokszor kisebbségi pártok akarják a többség gyermekeire rákényszeríteni a maguk világnézetét”. A célzás egyértelmű volt és nyilvánvalóvá tette, hogy a katolikus egyház mindent meg fog tenni iskolái védelmében. Az államosítás egyházon belüli és kívüli támogatóit egyházi fenyítékek alkalmazásával fenyegették meg: „Ha fáradozásaink célt nem érnének, bár nehezen szánnók rá magunkat, mégis kénytelenek lennénk a kérdéses jogunk megsértőivel, avagy erőszakos elvevőivel, valamint az abban velük együttműködőkkel szemben az egyházi fenyítékek szigorát is alkalmazásba venni, és erre nézve a fájdalmas és szükséges rendelkezéseket kiadni.”⁵² A záró utasítás értelmében ezt a pásztorlevelet május 16-án, pünkösdkor olvasták fel, a

49 Uo.

50 Uo.

51 Ld. részletesebben: *Balogh Margit–Knausz Imre*: Az iskolák államosítása 1948-ban. Párttörténeti Közlemények 34(1988) 2. sz. 52.

52 Egyházam és hazám. Mindszenty József hercegprímás szentbeszédei. III. 1948. Összegyűjt., bev., jegyzetekkel ellátta: Becke Margit. Esztergom, 1994. 59–65.

vasárnapi szentmisék alkalmával. (Ugyanezt megismételték május 23-án és 29-én is.⁵³)

Május 13-án az MKP PB újabb ülést szentelt az államosítási törvény előkészítésének. A határozati javaslat újdonsága volt, hogy – számítva az egyházi ellenállásra – előrébb hozták az államosítás idejét június 23-ára. Az egyházakkal való megegyezés tető alá hozatala és nyilván figyelemelterelés céljából május 14-én Ortutay Gyula vezetésével miniszteriális bizottság alakult. A másnapi sajtótájékoztatón a miniszter bejelentette az iskolák államosításának tervét – egyes „történelmi” egyházi iskolák kivételével valamennyi iskolatípusra kiterjesztve. Egyben ígéretet tett a kötelező hitoktatás meghagyására, illetve az egyházakkal való tárgyalásos egyeztetés megindítására. A Mindszenty által kilátásba helyezett egyházi fenyegetésekkel kapcsolatban Ortutay kijelentette, hogy valamennyi felekezeti pedagógust állami státusba vesznek, a törvényes rendezésig pedig a magyar állam megvédi a fenyegetett tanerőket.⁵⁴

Az államosítási szándék bejelentése után Czapik Gyula Rákosihoz írt levelében „sajnálattal” állapította meg, hogy az állam–egyház viszony eddig hangoztatott tárgyalásos, kétoldalú rendezési elvének ellentmond az egyoldalú bejelentés. Május 16-án írt levelében pedig azzal magyarázta a fent idézett, május 11-i körlevél kiadását, hogy „a marxista párt programjában történt felemlítése után a Kultuszminiszter Úr, a tárgyalások lehetősége előtt, mint elhatározott tény, bejelentette iskoláink elvételét. Ez, a várt tárgyalások előtt egyoldalúan történt lépés [...] rákényszerítette az Egyházat, hogy a maga, hivatásából folyó köteles állásfoglalását szintén nyilvánosságra hozza.”⁵⁵

Május 19-én öt kisgazdapárti politikus igyekezett rábírní Mindszenty érseket a földreform, a köztársaság és az államosítások elismerésére – sikertelenül. Álláspontja változatlan maradt.⁵⁶

Szintén 1948. május 19-én Ortutay Gyula levélben fordult a katolikus püspöki karhoz, ebben tárgyalóküldöttség kinevezését kéri. A miniszteriális bizottsággal együtt feladatuk „az egyházakkal tisztázni az egyház és az állam között felmerült függő kérdéseket, különös tekintettel az iskoláztatás kérdésére”. Időpontként a miniszter május 24-ét jelölte meg. A válasz is éppen e napon érkezett meg Mindszentytől, aki levelében közölte, hogy a tárgyalások korábban közölt előfeltételei változatlanok (államosítás napirendről levétele, katolikus egyesületek, katolikus napilap), s amint a tárgyalásnak „komoly előfeltételei meglesznek,

53 Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, Államosítási pályázat anyaga, 1973. és Balogh M.–Gergely J.: i. m. 272–273., valamint Gergely Jenő: A katolikus püspöki kar küzdelme az iskolákért. Levéltári Közlemények 64(1993) 182–183.

54 Ortutay kultuszminiszter bejelentette: A magyar állam megvédi és alkalmazásba veszi a fenyegetett felekezeti tanerőket. Megindulnak a tárgyalások az egyházakkal az iskolák államosítása ügyében. SZN 1948. máj. 16. 3.

55 Czapik Gyula egri érsek levelei Rákosi Mátyás miniszterelnök-helyetteshez. 1948. máj. 16. és 19. Politikatörténeti Intézet Archívuma 274. f. 7. cs. 262. ő. e.

56 Balogh M.–Gergely J.: i. m. 273.

megbízottainkat megnevezni nem késünk”. Vagyis: az előfeltételek elmaradása esetén nem tárgyalnak.⁵⁷

Az államosítási törvény előkészítésének részeként a protestáns egyházak „megtörése” – mint az előzőekből láthattuk – 1948 tavaszán elkezdődött, s ettől kezdve ők váltak az intenzív baloldali sajtópropaganda „pozitív” példájává. Mindezek ellenére meg kell állapítanunk, hogy nem sikerült elérni a protestánsokkal való megegyezés állami részről olyan nagyon áhított aláírását az államosítási törvény meghozataláig – pedig erre a kormányzati és pártoldalon igencsak törekedtek. Más kérdés, hogy ez nem zavarta a párt- és állami vezetőket abban, hogy jóval a megegyezések aláírása előtt nyilvánosan többször is bejelentések azok sikeres létrejöttét. (Az MKP Politikai Bizottsága pl. már 1948. május 26-i ülésén előírta többek között, hogy a Minisztertanács kommuniké kiadásával közölje a protestánsokkal folytatott tárgyalás sikerességét.⁵⁸ Május 29-én a *Szabad Nép* címlapján közölte a hírt: „A kormánybizottság és a református egyház között létrejött a békés megegyezés az iskolák államosításáról.”⁵⁹ A következőkben láthatjuk, hogy ez finoman szólva is pontatlan információ volt.)

A református „egyezmény” és az iskolák

A református egyház volt az, amellyel a legközelebb kerültek a megegyezéshez a hatalom képviselői az államosítási törvényhozás sürgető időpontjában. A *Tiszántúli Református Egyházkerület* püspöke, Révész Imre által vezetett küldöttséggel az állam képviseletében az Ortutay Gyula miniszter irányította delegáció tárgyalta, és az utóbbi elérte, hogy a református egyház V. budapesti zsinata 1948. június 14–15-i ülésén jóváhagyja a tárgyalóküldöttség *előzetes megállapodását*. Mindezt azonban alig egy nappal az országgyűlési törvény tárgyalása előtt!

Az államosítási törvény megszavazása után hamarosan folytatódtak a megbeszélések a közös bizottságban, a törvény végrehajtása, illetve az előzetes egyezmény véglegesítése ügyében. E bizottság tárgyalást folytatott a VKM-mel július 3-án, 12-én, 21-én, augusztus 3-án, illetve 17-én is.⁶⁰ A tárgyalások középpontjában a reformátusok részéről a *kollégiumi rendszer* további fenntartásának kiharcolása állt, azaz a meghagyandó történelmi iskoláikat kollégiumi rendszerben (saját egyházi általános iskolájukra alapozó középiskola, líceum, szakiskola vagy tanítóképző egymásra épülésében) kívánták megőrizni. Informálisan ugyan

57 Dokumentumok i. m. 756–757.

58 Az MKP PB 1948. máj. 26-i ülésének jegyzőkönyve. Politikatörténeti Intézet Archívuma 274. f. 3. cs. 156. ő. e.

59 A minisztertanácson bejelentették: A kormánybizottság és a református egyház között létrejött a békés megegyezés az iskolák államosításáról. Szittyai Dénest miniszteri tanácsossá nevezték ki. SZN 1948. máj. 29. 1.

60 Református Zsinati Levéltár, az 1948. szept. 28–30. közötti zsinati ülés és zsinati tanácsai ülés jegyzőkönyvei.

Rákosi megígérte ezt a tárgyalóküldöttségnek, de nyilvánvaló volt, hogy ez el-
lentmond azoknak a párt- és kormányzati törekvéseknek, amelyek szerint a 14
éves korig terjedő alapiskoláztatást, vagyis az általános iskolát csakis állami kéz-
ben tudják elképzelni.

A református tárgyalóküldöttség később jogosan érezhette becsapottnak
magát, mivel a július 2-i minisztertanács (amelyen Rákosi részt sem vett) *nem
járult hozzá* néhány általános iskola református kézen való meghagyásához.⁶¹
Július 3-án Bereczky Albert (akit július 16-án majd Dunamelléki püspöknek vá-
lasztanak meg) levélben kérte Rákositól a döntés megváltoztatását. Bereczky le-
írta, amit Rákosi is pontosan tudott, hogy az előzetes egyezmény jóváhagyására
csak azzal a feltétellel volt hajlandó a zsinat, hogy a kollégiumok általános isko-
láikkal együtt megmaradhatnak. Ha ezt nem sikerül érvényesíteni, akkor –
Bereczky szerint – újabb zsinatot kell tartani a kérdésben. A Rákosihoz írt levél
mellékletében Bereczky csatolta a református zsinati elnökség előterjesztését,
amelyet az ügyben folyó aznapi VKM-tárgyalásokra készített. Ebből pontosan
végigkövethető a megtévesztés, illetve hitegetés taktikája csakúgy, mint az is,
hogy milyen szorult helyzetbe kerültek azok a református egyházi vezetők, akik
személyes hitelüket vetették latba az előzetes egyezmény júniusi zsinati elfoga-
dása érdekében.⁶²

A reformátusokhoz eljuttatott első állami egyezménytervezet még *négy*
meghagyandó kollégiumot említett, az általános iskolájukkal együtt. A június
14-i zsinathoz eljuttatott második tervezetben azonban ezt állami oldalról rejté-
lyes módon visszavonták, pedig mind a zsinat-előkészítő tárgyalásokon, mind a
Zsinati Tanács ülésein kiderült, ehhez a ponthoz ragaszkodnak az egyház veze-
tői. Így a júniusi 14-i zsinat napján háromtagú református küldöttség kereste fel
Rákosit, aki Bereczky fent idézett levele szerint „nagy megértéssel fogadta a zsi-
nat küldötteinek kérését”. „Kifejezte ugyan, hogy ennek a kérésnek a teljesítése
nem csupán tőle függ, de ha a református egyház küldöttjeinek az a meggyőző-
dése, hogy csak így érhető el a zsinat belső megnyugtatója és valószínűen egy-
hangú határozata, ő magáévá teszi a kérést, megígéri, hogy ezt képviselni fogja a
minisztertanácsban, s bár természetesen kötelezettséget nem vállalhat, úgy gon-
dolja, eredményt fog elérni.”

Az egyezmény elfogadása érdekében a zsinaton bejelentették Rákosi fenti
ígéretét, ami valóban meghatározta azt, hogy a református zsinat elfogadta –
mégpedig egyhangúan – az egyezménytervezetet. Másnap, június 15-én a
Bereczky-féle küldöttség Ortutaynál is járt, aki közölte, hogy tud a dologról,
Rákosi már informálta, és nem emelt kifogást a kéréssel szemben. Ezután követ-
kezett a minisztertanács idézett ülése, ahol „Rákosi [...] miniszterelnök-helyettes
úr távollétében az általános iskolák meghagyásához” *nem* járultak hozzá.

61 MOL. Minisztertanácsí jegyzőkönyvek 250/1948. Idézi: *Fürj Zoltán*: Egyház – iskola – államosí-
tás. Magyar Tudomány 99(1992) 1216.

62 Bereczky Albert levele Rákosi Máttyás miniszterelnök-helyettesnek. MOL M-KS 276. f. 65. cs.
363. ő. e. (A Rákosi-titkárság iratai.)

A július 3-i tárgyalásra érkező református küldöttség tehát azzal a kéréssel fordult Ortutayhoz, hogy a minisztertanács egy újabb ülésén korrigálja fenti döntését. Tegyük ezt meg azért, „hogy ebben az ügyben a küldöttségben eljáró egyházi férfiak ne tűnjenek föl abban a rossz látszatban, mintha a zsinat egyhangú határozatát egy nem alapos reménnyel provokálták volna ki”, másrészt azért, mert szerintük nem okozhat jelentős bonyodalmat néhány általános iskola kivétele az állami kezelés alól. Ellenkező esetben újabb zsinat tartására van szükség, írták, melynek eredményét senki nem tudja előre megmondani, mindenesetre a lélektani helyzet veszélyeztetné az egyezmény elfogadását.

A következő napon a református egyház és az állam közötti tárgyalások másik résztvevője, Révész Imre püspök is levéllel fordult a kollégiumok ügyében Ortutayhoz. Szinte könyörgött neki, hogy ne engedje meg a négy kollégiumhoz és két leánytagozathoz megígért általános iskolák elvételét. „Ha ezt most a kormány visszacsinálja, a helyzetnek többé nem leszünk urai. Sem mi, sem – félő – a kormány!” – írta az idős püspök. Veszélyesnek érezte azt, hogy ha „ezen a ponton a magyar református egyház magát kijátszottnak fogja érezni, a vezetői iránt pedig végképp elveszti bizalmát, amely túlságosan nagyra tartja már a jelen helyzetben sem mondható”.⁶³

Szintén veszély fenyegethette az egyik meghagyandó református gimnáziumi *leánytagozatot*, a budapesti Baár-Madas Gimnáziumot, amely az egyezménytervezet szerint a Lónyai utcai református gimnázium leánytagozataként működött volna tovább. Érdeklükben augusztus 26-án Szabó Imre református esperes írt levelet a miniszterelnöknek, és kérte tőle, pártfogolja a két leánytagozat meghagyásának igényét, hiszen azt úgy alakították ki, hogy „ne támadjon az egyházban a két nagy egyházkerület (a tiszántúli és a dunamelléki) között ellentét, hogy melyiknek hagyassék meg a leányiskola”.⁶⁴

A leánytagozat mellett újabb gondot okozott a református kollégiumok keretében működő *szakiskolák* kérdése is. A református tárgyalóküldöttség értelmezése szerint ezek az egyezménytervezet alapján szintén mentesültek volna az államosítás alól, míg az egyes szakminisztériumok saját felügyeletük alá vonták ezeket a többségükben mezőgazdasági, kertészeti, kereskedelmi szakiskolákat.⁶⁵ A szakiskolák kérdését az augusztus 19-i minisztertanács tárgyalta, amely hajlott arra, hogy az államosítás alól mentesített kollégiumhoz kapcsolódó szakiskola szintén a reformátusok fenntartásában maradjon. A szeptember 16-i, majd az azt követő szeptember 23-i minisztertanácson azonban a szabadságáról visszatérő Ortutay Gyula elérte, hogy a szakiskolák is állami kezelésbe kerüljenek.⁶⁶

63 Révész Imre református püspök levele Ortutay Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszterhez. 1948. júl. 4. MOL M-KS 276. f. 65. cs. 362. ő. e. (A Rákosi-titkárság iratai.)

64 Szabó Imre református esperes levele a miniszterelnökhöz. 1948. aug. 26. MOL M-KS 276. f. 65. cs. 363. ő. e. (A Rákosi-titkárság iratai.)

65 Révész Imre püspök levele a VKM-hez. 1948. aug. 13. MOL M-KS 276. f. 65. cs. 363. ő. e. (A Rákosi-titkárság iratai.)

66 Fürj Z.: Egyház – iskola – államosítás i. m. 1216.

A református általános iskolák ügyében hajthatatlan maradt a pártállami hatalom, még úgy sem volt hajlandó elfogadásukra, ha a reformátusok már csak az általános iskolák felső négy osztályának kivonását kérték az államosítás hatálya alól. Az Újhelyi Szilárd által a *Magyar Dolgozók Pártja* Központi Vezetőségének Értelmiségi Osztálya nevében készített elutasítást vélhetően maga Rákosi látja el jellegzetes, jóváhagyó „L.” betűjegyével.⁶⁷

A sikertelen „tárgyalások” után 1948. szeptember 28–30-án ülésező református zsinat (az V. zsinat 9. ülése) számára látszólag már csak egy lehetőség maradt: az állam által diktált egyezmény jóváhagyása. Szeptember 28-án mondta el püspöki székfoglaló beszédét Bereczky Albert a *Dunamelléki Református Egyházkerület* közgyűlésén. Ebben kitért az iskolák kérdésére is: „Tudom, hogy a megállapodás sok bírálatot is vont maga után. Mikor azonban e megállapodás eredményéről őszinte mérleget készítünk, nem szabad szem elől tévesztenünk, hogy ősi kollégiumokat őriztünk meg az egyház munkamezején, tanárok és tanítók ezreinek munkáját és egzisztenciáját biztosítottuk, templomok és gyülekezeti házak újjáépítésére kaptunk lehetőséget, s megnyertük az egyház további missziói tevékenységének feltételeit is.”⁶⁸ Úgy tűnik, a fenti reményteli jövőképet azonban nem osztotta teljes egészében a zsinat. Miután ismertették az egyezménytervezetnek az eredeti, június 14–15-i előzetes tervezettől való eltéréseit (amelyeket fájdalommal ugyan, de a zsinati tanács elfogadásra javasolt), Szentpéteri Kun Béla ellenindítványt tett. Javaslatára szerint az egyezménynek tartalmaznia kell négy *kollégium* és két leánynevelő tagozat megmaradását „a hozzánk tartozó közép- és középfokú iskolákkal és általános iskoláikkal, valamint a debreceni református tanárképző intézettel”. Biztosítékként pedig azt is, hogy ha az állami közoktatási szabályok folytán valamely most működő iskolafaj megszűnne, helyébe más középfokú iskola legyen állítható, illetve tanáraik állami státusba átvethetők legyenek (ez elsősorban a tanítóképzőt, illetve a szakiskolákat érinthette majd). A javaslattevő a kormánytól való válasz függvényében kívánt újabb tárgyalásokat, vagy újabb zsinati döntést. A kormány azonban már nem tárgyalta meg ezt a javaslatot. Ugyanis a tanácskozás *közben* érkezett meg az az irat a VKM-től, amely kissé udvariatlanul arról értesítette a zsinatot, hogy a minisztertanács elfogadta az „állam és a református egyház között kötött egyezményt”, és kitűzte ünnepélyes aláírásának dátumát, október 7-e 11 órára. A kormány már csak arról érdeklődött, hogy kik lesznek az aláíró küldöttek. Az egyértelmű színjáték hatására a zsinat név szerinti szavazással 68:15 arányban fogadta el a zsinati tanács eredeti határozati javaslatát (tehát amiben az általános iskolák már *nincsenek* benne). Erejéből már csak egy alázatos kérelemre futotta: „mivel a debreceni kollégium kebelében fennálló református tanárképző intézet felemlítése a *zsinattal közölt egyezmény szövegéből* [kiemelés tőlem – K. É.]

67 Benkő et. felfejgyzése és az Értelmiségi Osztály javaslata. 1948. aug. 17. MOL M-KS 276. f. 65. cs. 363. ő. e. (A Rákosi-titkárság iratai.)

68 Bereczky Albert püspöki székfoglaló beszéde. 1948. szept. 28. MOL M-KS 276. f. 65. cs. 363. ő. e. (A Rákosi-titkárság iratai.)

bizonyára csak azért maradt ki, mert a végrehajtási utasításban felemlítették, szíveskedjék megnyugtadni az egyházat, hogy a tanárképző intézet református nevelőintézetként fennállását az egyezmény szövegéből kimaradása nem érinti”. Kérték azt is, hogy a kollégiumokban működő líceumok, tanítóképzők személyzete megszűnéskor állami szolgálatba vétessen át.⁶⁹

Az október 7-én aláírt református egyezmény az iskolákra vonatkozóan az alábbiakat tartalmazta: „az eddiginél nem nagyobb keretben továbbra is egyházi iskolák maradjanak: a sárospataki református kollégium szervezetébe tartozó gimnázium, líceum és tanítóképző intézet, a debreceni református kollégium szervezetébe tartozó gimnázium, líceum és tanítóképző intézet, valamint a Dóczi leánynevelő intézet leánygimnáziuma, leánylíceuma és tanítónőképző intézete, a pápai református kollégium szervezetébe tartozó gimnázium, a budapesti IX. ker. Lónyai utcai református gimnázium és, mint ennek szerves része, a Baár-Madas leánygimnázium”.⁷⁰ Általános iskoláról már szó sem esik, miként az is nyílt titok, hogy a líceumok és tanítóképzők addigi rendszerét újabb átfogó rendelkezés fogja majd átalakítani 1949-ben.

Az evangélikus „egyezmény”

Miközben a kormányzat az iskolaállamosítási törvény benyújtásának „lázában” égett, ugyanazon a napon, azaz 1948. június 16-án küldték el zsinattartási kérelmeket az evangélikusok az államfőhöz. Az egyetemes közgyűlés döntése alapján a zsinat elé kívánták terjeszteni az egyház és az állam küldöttsége közötti tárgyalások „eredményét”, illetve az állam törekvései vonatkozásában „eredménytelenségét”. Az egyetemes közgyűlés ugyan „tudomásul vette” a folytatott tárgyalásokat, de a függő kérdések „békés elrendezését” a zsinatra bízta, azaz *nem fogadta el* az állam által kínált előzetes feltételeket.⁷¹

Az iskolaállamosítás parlamenti jóváhagyása után a kormányzat azonban nyílt és durva támadást indított az ellenálló evangélikus vezetőkkel szemben, őket téve felelőssé a megegyezés elmaradásáért. (E kívülről gerjesztett belső harcok miatt a zsinattartási kérelem elbírálása is igencsak elhúzódott.) Miután augusztus 24-én a gazdasági rendőrség az egyház külföldi segélyeinek kezelése ügyében nyomozást indított az evangélikusok ellen, s másnap hajnalban házkutatást tartottak Ordass Lajos, a bányai evangélikus egyházkerület püspöke lakásán, illetve letartóztatták Radvánszky Albert egyetemes egyházi és iskolai felügyelőt (az országos zsinat elnökét) és Vargha Sándor egyetemes főtítkárt,

69 Református Zsinati Levéltár. Az 1948. szept. 28–30-i zsinati ülés jegyzőkönyve.

70 Idézi: Balogh Margit–Gergely Jenő: Az egyházak „államosítása”. Az 1948. őszi megállapodások. História 21(1999) 2. sz. 10.

71 Az evangélikus püspöki kar levele a lelkészekhez. 1948. szept. 9. Evangélikus Országos Levéltár, 886/1948. A szerző ezúton is megköszöni Balogh Margit szíves segítségét, amellyel felhívta a figyelmét a forrásra.

egyértelművé vált, hogy a kormányzat kíméletlenül megszabadul azoktól, akik az iskolák megtartása érdekében ellent mertek mondani. Ugyan Ordass elrendelt házi őrizetét az *Evangelikus Világszövetség* tiltakozására fél nap múlva feloldották, ez azonban már jelezte az egyház többi vezetőjének is: elemi, sőt egzisztenciális érdekük a „békés” megegyezés az állam képviselőivel.⁷²

Az evangélikus püspöki kar – már idézett – szeptember 9-i levelének leírása szerint az „államkormány illetékes tényezői részéről leküzdhetetlen bizalmatlanság nyilvánult meg” az egyház addigi világi vezetőivel szemben is, így a tárgyalásokat új küldöttség, név szerint Turóczy Zoltán, a tiszai egyházkerület püspöke vezetésével Szabó József dunáninneni evangélikus püspök, Kemény Lajos bányai püspökhelyettes és Kuthy Dezső ny. püspök folytatta. (Közben Mihályfi Ernőnek, aki akkor a köztársasági elnök hivatalát vezette, a béri egyházközség közgyűlésén elmondott, az egyház „megtisztulását” sürgető beszéde nyomán – melyet a napilapok ismertettek – Radvánszky és Vargha augusztus 28-án lemondtak tisztükről. Lemondásukat több világi felügyelő és választott világi vezető is követte – a „megbékélés jegyében”).

Az egyház „konzervatív” szárnyához besorolt Kapi Béla dunántúli püspök még júniusban bejelentett lemondása is szeptember 1-jén (a püspök betegszabadsága után) lépett érvénybe. Nem változott azonban az Ordass püspökkel szembeni bizalmatlanság, s döntővé vált az ő lemondatásának kérdése. Ennek szószólója ismételten Mihályfi Ernő lett, aki szeptember 8-án értekezletet hívott össze az evangélikus vallású miniszterek, képviselők, meghívott világiak és nem utolsósorban „haladó szellemű” evangélikus lelkészek részvételével. A téma az egyház belső megújulása, a világi vezetők távozása, újak választása volt. Az értekezlet háromtagú, lelkészekből álló küldöttséget választott a „közvetítés” érdekében. Érdekes módon, éppen ezen a napon, azaz szeptember 8-án tartóztatta le a gazdasági rendőrség Ordass Lajos püspököt. (Október 1-jén dollársegély bejelentésének elmulasztása vádjával kétévi fegyházra ítélték.)

Az ellenállás reménytelenségét tovább fokozta, hogy az államosítási törvény értelmében a tárgyalások során szóba került két meghagyandó evangélikus gimnáziumi tagozatot augusztus 28-án, az elhúzódó egyezkedésre hivatkozva, elvette az állam. Visszaadásukra csak a kompromisszumkészség deklarálása után került sor.⁷³ Így jogosan tudósíthatta a lelkészeket szeptember 9-én az evangélikus püspöki kar: „Az egyháztörténelem folyamán egyházunk még ilyen nehéz helyzetben nem volt. A vezetők nélkül maradt Egyetemes Egyház ügyeinek vezetésében a következő átmeneti intézkedések történtek: mindaddig, míg az egyetemes presbitérium megállapítja az egyetemes felügyelő törvény szerinti helyettesének személyét, az Egyetemes Egyház ügyeit Turóczy Zoltán püspök, az egyetemes közgyűlés helyettes egyházi elnöke, a főtitkári teendőket pedig Kuthy Dezső ny. püspök felkérés alapján intézi.”⁷⁴

72 Balogh M.–Gergely J.: Egyházak az újkori Magyarországon i. m. 280.

73 Fürj Z.: Egyház – iskola – államosítás i. m. 1217.

74 Az evangélikus püspöki kar levele a lelkészekhez. 1948. szept. 9. Ld. a 71. jegyzetet.

Újabb „lökést” adott az állam által diktált egyezmény elfogadásának az a tény, hogy október 7-én a református, illetve az unitárius egyház képviselői a már leírt körülmények hatására megkötötték saját egyezményüket. (A kis létszámú unitáriusok füzesgyarmati iskolájuk egy tantermét és a hozzáépült lelkészi lakást tarthatták meg „gyülekezeti otthon” céljára.⁷⁵) Egy hét múlva, október 13-án Turóczy püspök is bemutatta a püspökök értekezletén az egyezmény tervezetét. Ezt a zsinat-előkészítő bizottság november 25-én megtárgyalta, majd elfogadta. Végül az összeülő evangélikus egyetemes zsinat december 8-án „szótöbbséggel” jóváhagyta azt, s felhatalmazást adott az egyezmény aláírására. Erre december 14-én került sor. Az evangélikus egyház csupán két gimnáziumi tagozatot tarthatott fenn ezután: a budapesti VII. kerületi fiúgimnáziumot, illetve a Deák téri leánygimnáziumot.

Rövid adalék a protestáns iskolák utóéletéhez: dátum nélküli levélben, de az iktatások szerint valószínűleg 1952 januárjában Horváth János, az 1951. május 19-én felállított *Állami Egyházügyi Hivatal* elnöke, levélben fordult Rákosihoz a *protestáns iskolák* anyagi gondjaival kapcsolatban. Leírta, hogy az 1951. áprilisi és decemberi minisztertanácsi határozat felemelte a pedagógusok fizetését, amelyet a protestáns egyházak iskoláikban nem tudnak anyagi eszközök híján érvényesíteni. „A Református Egyház vezetői úgy vetik fel a kérdést, hogy ha nem kapnak az Államtól anyagi segítséget (ami évi kb. 400 000 Ft-ot jelent), akkor kénytelenek az iskolákat, mint egyházi iskolákat feladni.” „Az a kérdés – vetette fel az ÁEH elnöke –, hogy helyes-e politikailag most a református és evangélikus gimnáziumokat állami kezelésbe venni.”⁷⁶ A hivatal azt javasolta, hogy az év végéig tartsák meg az iskolákat egyházi kezelésben, s ehhez legfeljebb 80–100 ezer forint állami segítséget adjanak. 1952. február 21-én azonban újabb helyzetről tájékoztatta Rákosit Horváth János. Arról, hogy *megegyeztek* a református és az evangélikus egyház vezetőivel, hogy szeptember 1-jével „csak egy egyházi fiúgimnázium fog megindulni Debrecenben, mely reformátusok vezetése alatt fog állni. Ennek a megmaradó egyházi iskolának hallgatói 25%-ban evangélikusok lesznek.”⁷⁷

„Megegyezés” a katolikus egyházzal: a szerzetesrendek működési engedélyének megvonása

Az iskolaállamosítási törvény és végrehajtási utasítása alapján azokat az iskolákat, amelyeket a VKM előterjesztése alapján a kormány nem mentesített kivételként a törvény végrehajtása alól, államosították. 1948-ban egyezmény hiányá-

75 Balogh M.–Gergely J.: Az egyházak „államosítása” i. m.

76 Feljegyzés Rákosi elvtárs részére. MOL M-KS 276. f. 65. cs. 354. ő. e. (A Rákosi-titkárság iratai.)

77 Horváth János ÁEH-elnök levele Rákosi Mátyáshoz. 1952. febr. 21. MOL M-KS 276. f. 65. cs. 354. ő. e. (A Rákosi-titkárság iratai.)

ban idetartoztak a korábban katolikus fenntartású iskolák is. A Rákosi-titkárság a *Magyar Országos Levéltárban* őrzött anyagában fennmaradt egyik MDP-körlevél szerint (amelyet a bicskei járás iskolaigazgatóihoz küldött ki a *Magyar Dolgozók Pártja*) a katolikus egyház az alábbi intenciókat adta az iskolák átadásával kapcsolatban:

1. „Iskoláink értékeit sürgősen helyezték biztonságba és szállítsák el az iskolákból.”

2. „Az iskola átadását önként nem eszközölhetik, csak erőszaknak engedve adják át iskolájukat. Egyébként úgy a pap, mint a tanító egyházi fenyték alá esik.”

3. „Amint az államosítási rendelet [sic!] megjelenik, másnap a katolikus tanárok és tanítók reggel a gyermekeket egyszerűen hazaküldik, minden megokolás nélkül, kijelentve nekik, hogy az előadások szünetelnek, míg más utasítást nem kapnak. Ehhez minden iskola ragaszkodik.”⁷⁸

Kérdés, hogy az „idézett” egyházi rendelkezéseket valóban kiadták-e, s mennyire eltorzítottan jelentek meg az MDP-iratban, hiszen sejthető, hogy az államosítás híveinek az egyház intézkedései okozta fenyegetettség felnagyítása volt érdekük. Mindenesetre nagy, az államosítást megelőző – konstruált perrel végződő – „pócspetri rendőrgyilkossághoz” hasonló, országos szintű ellenállásról vagy akár csak összeütközésekről sem érkeztek hírek.

Az államosítás gyakorlati végrehajtói az ún. *államosítási bizottságok* voltak (az iskolák vagyonát már a törvény elfogadása előtt, június 11-én a 6500/1948. sz. kormányrendelettel zár alá vették). Ezek voltak a végrehajtási utasításban részletesen kifejtett iskolai vagyon hiánytalan átvételéért. Az állam tulajdonába kerültek a következő ingatlanok:

- az államosított iskola és tanulóotthon épülete (a telekkönyvi bejegyzésig az állam használatba veszi),
- az iskola (tanulóotthon) telke, kertje,
- az iskola (tanulóotthon) gyakorlóterülete, mintagazdasága, illetve sportpályája, sporttelepe,
- tanítói javadalmi föld,
- tanítói, iskolai altiszti természetbeni lakás, természetbeni illetménykert.

Külön pont rendelkezett a nem teljes egészében államosított ingatlanokról, megfogalmazva, hogy a fenntartó meghallgatásával a VKM dönt az elkülönítésről, illetve a továbbra is közösen használt létesítmények megosztásáról. (Ideiglenes megállapodás készítését írták elő.) Az utasítás rendelkezése szerint a más célokra használt helyiségeket biztosítani kell az eddigi fenntartó számára, ugyanazon célra.

Az állam tulajdonába kerülő vagyontárgyak listája a következő volt:

- a fent felsorolt épületek, ingatlanok helyiségeiben található teljes berendezés, azaz a beépített vagy elmozdítható bútortzat,

78 Körlevél a bicskei járás iskolaigazgatóihoz. MOL M-KS 276. f. 65. cs. 339. ő. e. (A Rákosi-titkárság iratai.)

- a fűtő-, fürdő-, mosdó-, mosogató-, főzőberendezések,
- vízvezetéki, világítási és szállítási berendezések,
- az oktatás céljait szolgáló felszerelések.

Kivételt képeztek a „kegyeleti célokat szolgáló képek, szobrok vagy egyéb emléktárgyak, illetve a nem tanítás céljából az épületekben elhelyezett egyéb ingóságok”. Vitás esetekben itt is a VKM döntött.⁷⁹

A legtöbbször a templomokkal, rendházakkal, kollégiumokkal és egyéb egyházi intézményekkel egybeépült iskolák vagyónának, sőt gyakran magának az ingatlannak az elválasztása egymástól nem csekély gondot okozott mindkét félnek. (Ez a probléma egyébként jelentkezett az egyezményt megkötött egyházaknál is.)

Még ellenségesebb lett a bánásmód az egyház iránt akkor, ha az államosított intézménnyel egybeépült rendházakból hitoktatás tartására átjártak a szerzetesek az iskolákba. Korábban már ismerős vádakat fogalmazott meg az államhatalom rájuk vonatkozóan: a „klerikális reakció” vádját. Miként a Darvas József, az 1950. február 24-én hivatalba lépett vallás- és közoktatásügyi miniszter, 1950. április 15-én készített feljegyzése tartalmazza: a felerészben államosított épületekben „a tanulók és a szerzetesek elkülönítése lehetetlen”. Hiszen „az épületnek egy kapuja van, amelyen keresztül közlekednek a tanulók és a szerzetesek”. „Minden volt egyházi intézménynak van magán- és nyilvános kápolnája, amely rendszerint a már államosított iskolai vagy kollégiumi részben van beépítve. A rendtagok ezt a kápolnát – az iskola vagy a kollégium folyosóján keresztül járva – naponta többször is használják. Nyilvános kápolna esetében oda az épületen kívül lakó, nagyjából ellenséges érzelmű közönség is bejár, ami lehetőséget nyújt a klerikális ideológia behatolására.”⁸⁰ A miniszter következtetése figyelemre méltó volt, különösen ha tekintetbe vesszük, hogy néhány hónap múlva megtörténik, amit javasolt: „Iskolákkal és kollégiumokkal közös épületben lakó papok és apácák kiköltöztetését olyan – iskolával nem egy épületben lévő – rendházakba, ahol számukra férőhely bőven van”, valamint a „kollégiumokba és iskolákba ékelt magán- és nyilvános kápolnák” megszüntetését. Szerinte „szükségessé vált, hogy ezeket a felerészben államosított rendházi épületeket teljes egészükben államosítsuk és az ott lakó szerzeteseket, apácákat áttelepítsük egyházi tulajdonban és kezelésben lévő rendházakba”. Indoka az 1950/1951-es tanévtől felvett nagyszámú munkás- és szegényparaszt-származású tanuló kollégiumi elhelyezésének megoldatlansága, ami főként a középiskolai és egyetemi városokban, különösen Budapesten sürgető. Nem kevésbé fontos indok a tanulók klerikális befolyás alóli „mentesítése”. Az iskolákban a „klerikális

79 A vallás- és közoktatásügyi miniszter 8000/1948. VKM számú rendelete a nem állami iskolák fenntartásának az állam által való átvétele, az azokkal összefüggő vagyontárgyak állami tulajdonba vétele és személyzetének állami szolgálatba való átvétele tárgyában rendelkező 1948: XXXIII. tc. végrehajtásáról. In: Dokumentumok i. m. 804–810.

80 Feljegyzés a felerészben államosított egyházi épületekről. 1950. ápr. 15. Darvas József. MOL M-KS 276. f. 65. cs. 353. ő. e. (A Rákosi-titkárság iratai.)

reakció” megtestesítője a bejáró hittanár (pap, szerzetes) lett. A feljegyzéshez csatolt kimutatásban Budapesten 12 megszüntetendő rendházrészt jelöltek meg 350 akkori rendtaggal, míg vidéken 20 olyan rendházat soroltak fel, akkor 605 rendtaggal, amelyek mellett államosított kollégium működik, s az terjeszkedni vágyik. A matematikai művelet igen egyszerű: 955 rendtag eltávolításával az államosított kollégiumok a VKM számításai szerint 3870 férőhelyet nyerhettek volna meg.⁸¹ Egy másik, a „klerikális reakció” iskolákban végzett „aknamunkájáról” készített jelentés szerzője már azt is felrovandónak tartotta, hogy a „budapesti Ady gimnáziumban a bentlakó apácák tízpercekben kapálnak a kertben, hogy így szájalmat keltsenek az ifjúságnak”.⁸²

Tehát a hazai szerzetesrendek léte elleni közvetlen támadás előkészítése, amely végső soron működési engedélyük megvonásához is elvezetett, már 1950. március–áprilisban megkezdődött, mégpedig az *iskolatiúgyhoz szorosan kapcsolódva* a vallás- és közoktatásügyi minisztériumon, illetve az MDP különböző, oktatással foglalkozó bizottságain keresztül.

A miniszter idézett feljegyzésének napján kelt az a szerzetesrendek vezetői által készített panaszoslevél, amelyet egy tíztagú küldöttség élén annak vezetője, dr. Sárközi Pál pannonthalmi kormányzó apát adott át a VKM-ben. Ebből értesülhetünk arról, hogy a valóságban hogyan történt az államosított iskolák és kollégiumok „térnyerése” az egyes rendházakban: „egyes helyi hatóságok nemegyszer emberi méltóságunkat is megszégyenítő módon, valósággal mint fertőző betegeket zártak el bennünket az ifjúsággal való legelemibb érintkezéstől is” – olvashatjuk a levélben, amely így folytatódik: „Sok áldozattal és lemondással felépített házainkban nemegyszer gettószerűen zsúfolnak össze vagy azokat elhagyni kényszerítenek bennünket; az iskolák államosításáról szóló törvényre hivatkozva, de annak tételes korlátait messze túllépve, a volt iskolákhoz vagy tanulóotthonokhoz nem tartozott klauzurás szerzetesi épületrészeket, udvarokat, kerteket, kis terjedelmű gyümölcsösöket, berendezési és felszerelési ingóságokat és használati tárgyakat vesznek el; nem egy helyen kápolnáinktól, lelkigyakorlatos házainktól, kultúrintézményeinktől, nyomdáinktól fosztanak meg.” A helyzet komolyságát jelzi, hogy a VKM miniszteréhez, Rákosi Mátyás miniszterelnök-helyetteshez, MDP-főtitkárhoz, illetve a köztársasági elnökhöz, valamint a püspöki karhoz eljuttatott levelet az összes szerzetesrend vezetője aláírta. (Ebben a témában 1950. február 27-én a katolikus püspöki kar is tiltakozást, óvást nyújtott be a magyar kormányhoz.)⁸³ Az előkészítés és a szerzetesek zaklatása azonban a tiltakozások ellenére folyt tovább. A halogatott tárgyalások megindulását egyházi részről a *szerzetesek rendházaikból való elhurcolásának* megkezdése tette immár elodázhatatlanná. Ugyanis a Belügyminisztérium 1950. június 7-én és 9-én

81 Uo.

82 Jelentés a klerikális reakció aknamunkájáról a különböző iskolák tanulói és nevelői között. 1950. máj. 12. MOL M-KS 276. f. 65. cs. 359. ő. e.

83 Szerzetesrendek panaszoslevele a VKM-hez. 1950. ápr. 15. MOL M-KS 276. f. 65. cs. 353. ő. e. (A Rákosi-titkárság iratai.)

bizalmas rendelkezésében a 8310/1939. évi rendeletre (azaz egy háborús helyzetben hozott intézkedésre) hivatkozva „közrendészeti és biztonsági” okokból elrendelte a déli határhoz közel eső rendházakból a szerzetesek elhurcolását, távolabbi rendházakba való összezsúfolását és a házi zárlatot. Indoklásuk szerint a déli határsávban a jugoszláv „imperializmus veszélyezteti a szocializmust építő magyar népet, és a szerzetesek az imperialistáknak kémkednek”. (Az első kitelepítés június 9–10-én éjjel történt, és összesen 894 szerzetest érintett.) A kitelepítések folytatása a korábban idézett VKM-előterjesztés érveire rimelt: Budapestről és a nagyobb városokból telepítettek ki 1074 szerzetest kollégiumi és középiskolai helyek nyérése érdekében.⁸⁴

Az események hatására a püspöki kar azonnali tárgyalást kért (június 20.), amelyre bizottságot jelölt ki. Tagjai: Czapik Gyula egri érsek, Hamvas Endre csanádi püspök, Sárközi Pál pannonhalmi kormányzó apát, Sík Sándor piarista rendfőnök és Schrotty Pál ferences tartományfőnök, generalis delegatus.⁸⁵ A Minisztertanács június 23-án nevezte meg az első tárgyalási napot (ez: június 28.), és felkérte Grósz József kalocsai érseket (ez idő szerint Mindszenty bebörtönzése miatt a katolikus püspöki kar elnökét) is, hogy legyen jelen a tárgyalásokon, melyre előzetes javaslatukat kötelesek elküldeni a VKM-hez. Felhívták a figyelmet arra, hogy az egyházi felek rendelkezzenek írásos felhatalmazással is. A kormány részéről hattagú bizottság alakult, vezetője Darvas József volt, tagjai: Rákosi Mátyás, Bognár József, illetve a VKM-ből vallásügyi szakértőként: Tátrai János, valamint a pénzügy- (Takács Ferenc) és a belügyminisztérium (Veres József) képviselője.

Augusztus 29-ig összesen nyolc fordulóban döntöttek a szerzetesrendek és ezzel együtt a katolikus iskolák sorsáról. (A tárgyalások közben sem függesztették fel a kifejezetten éjszakára időzített kitelepítéseket.) A tárgyalások menetét, hangnemt, a két oldal érvrendszerét nem részletezem, a dokumentumok nyomtatásban (részletes elemzéssel) hozzáférhetőek.⁸⁶ Röviden igyekszem azonban összefoglalni, különösen az iskolákra vonatkozóan, a legfontosabb tényeket.

Az első tárgyaláson (június 28.) Rákosi Mátyás határozta meg az alaphangot, újra és újra elismételve már az iskolák államosításakor is elhangzott baloldali érveket: az egyházi és szerzetesi iskolák az „imperializmus szolgálatába szegődtek”. Az a paradox helyzet állt azonban elő, hogy az MDP-főtitkár ennek ellenére megfelelő tárgyalási készség esetén – a protestánsoknak meghagyott nyolc iskola arányához igazodva – *felajánlotta 12 iskola* meghagyását (az államosítás előtt még 16 iskola meghagyását ígérte), és a katolikus küldöttség mégsem

84 Borsodi Csaba: A szerzetesrendek feloszlata, működési engedélyük megvonása 1950 nyarán. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok 12(2000) 202–203.

85 A püspöki kar elnökének (Grósz József) levele a VKM-hez a szerzetesek elhurcolásáról. 1950. jún. 20. MOL M-KS 267. f. 65. cs. 353. ő. e. (A Rákosi-titkárság iratai.)

86 Gergely Jenő: Az 1950-es egyezmény és a szerzetesrendek felszámolása Magyarországon. Bp. 1990.

kapott az alkalmon. Folytonosan a kitelepített szerzetesekkel történeteket firtatták, s úgy tűnik, a részleges iskolafenntartás nem volt igazán csábító számukra. Miként a katolikus püspöki kar július 4-i értekezletén elfogadott tárgyalási javaslat sem tért ki az esetleg „megmaradó” iskolák kérdésére, annál inkább a vallásszabadság sérelmeire (a vallásoktatás, zárandoklatok stb. nehézségeire, az egyház anyagi ellehetetlenítésére).⁸⁷

A július 5-i (második) tárgyalási fordulón szintén „elbeszéltek” egymás mellett a felek: a katolikus képviselők (elsősorban Czapik érsek) a szerzetesek elhelyezésének gondjait próbálták orvosolni és egyházi felügyelet alá vonatni, illetve esetleg külföldre való „kiengedésüket” elérni. Rákosi ezzel szemben a rendek egyházi feloszlását és a felajánlott iskolák elfogadását, a feloszlott szerzetesek állami iskolákba való elhelyezését kínálta – ismét példaként hozva fel a protestáns egyházakat, illetve a lengyel állam megegyezését az ottani katolikusokkal. Czapik azonban inkább a szerzetesek egyházi elhelyezését vagy külföldre távozásuk engedését kérte. A július 12-i (harmadik) tárgyaláskor konkrétan el is hangzott Czapik szájából: „Hogy visszaadnak egy pár iskolát, ez bennünket nem érint különösen, mi ezzel már leszámoltunk, mi ott már nem fogjuk érezni a teljes szabadságot, mert olyan dolgokat követelnek majd, amit mi megadni nem tudunk. Engedjék teljesen a katolikus iskolákat, mi semmi államellenest tanítani nem fogunk. Az iskoláknak a visszaadása tiszteletteljes köszönetre indít, ha megkapjuk, eleget fogunk tenni kötelességünknek.”⁸⁸ A fentiek Rákosit „meglepik”, szerinte a két éve állami tankönyvekkel működő protestáns iskoláknál nem merült fel a vallásszabadság megsértésére vonatkozó panasz, hiszen a vallásos szellemet saját jogkörükben ápolhatják iskoláikban.⁸⁹

A július 20-i (negyedik) tárgyalási fordulóra Rákosi – úgy tűnik – elvesztette a türelmét, és megváltoztatta a meghagyandó katolikus iskolák számát. Kissé álszent módon a protestáns egyházak tiltakozására („ők nagyon tiltakoztak az ellen, hogy a katolikus egyház arányosan kapja az iskolákat” – ti. 1948-ban – K. É.), illetve a „nép” és a pedagógusok felháborodására hivatkozva („ha meghallják kifelé, hogy visszaadunk hat történelmi patinás egyházi iskolát, abból igen komoly felhördülés lesz. Különösen a pedagógusoknál, akiknek az iskolát át kell adniuk”). A tizenkettő helyett most *hat iskoláról* volt szó (maximum három rend kezelésében), amelyeket később az állami és állampárti tárgyaló felek „megengedtek” *nyolcra* felalkudni.⁹⁰ A tanév sürgető közeledése miatt a kiválasztott iskolákról gyorsan (két hét alatt) kívántak megegyezni.⁹¹

Az augusztus 3-i (ötödik) tárgyalási fordulóra mindkét fél új javaslatokkal készült. A Rákosi-titkárság anyagai között is található előterjesztésben, az iskolák ügyében azt olvashatjuk:

87 I. m. 92–93.

88 A szerzetesek elhurcolásáról. MOL M-KS 276. f. 65. cs. 353. ó. e. (A Rákosi-titkárság iratai.)

89 Gergely J.: Az 1950-es egyezmény i. m. 112.

90 I. m. 130., 340.: 99. jegyzet.

91 A szerzetesek elhurcolásáról. MOL M-KS 276. f. 65. cs. 353. ó. e. (A Rákosi-titkárság iratai.)

„A működési engedély megvonása nem érinti:

a) a Szűz Máriáról Nevezett Ferences Rendtartományt (pesti ferencesek), akiknek javasoljuk megadni az esztergomi ferences gimnáziumot és a kultuszminisztérium által javasolt szentendrei iskolát;” (a mariánus ferencesek nem vállalták ezt a feladatot, így a Kapisztrán-rendtartomány fogott egy számára új tevékenységbe, az oktatásba – K. É.).

b) „a Kegyes Tanítórendet (piaristák), akiknek javasoljuk megadni a kecskeméti volt piarista gimnáziumot és a Kultusz által javasolt VII. ker. Fazekas-gimnáziumot;” (már az előterjesztésben is Rákosi nagy kérdőjellel jelölt Fazekas helyett későbbiekben az Ady Gimnáziumot adják át – K. É.).

c) „a pannonthalmi Szent Benedek-rendet (bencések), akiknek javasoljuk megadni a pannonthalmi és győri bencés gimnáziumot;” (ez így történt – K. É.).

d) „a Miasszonyunkról Nevezett (szegedi iskolanővérek) Iskola Rendet, amelynek javasoljuk megadni a debreceni Svetits-intézetet és a Kultusz által javasolt budapesti Knézits utcai iskolát” (ez is így történt – K. É.).

A javaslat szerint iskolánként 35 fő szerzetest, illetve apácát engedélyeztek volna tanszemélyzetként, s azoknak egy-egy rendház is meghagyandó az iskola székhelyén. De az engedélyezett iskolafenntartó rendek is elvesztették volna többi rendházukat.⁹²

Az augusztus 3-i tárgyaláson Sárközy Pál pannonthalmi kormányzó apát által felolvasott egyházi javaslat újra az iskolák ilyen körülmények közötti meghagyásának hiábavalóságát fogalmazta meg: „a visszaadandó iskolák csekély száma és kiválasztásának kényes feladata miatt annak elfogadása mind a püspöki karra, mind az így meghagyandó rendekre igen súlyos teher és fájdalom forrása lenne. Ezt csak akkor lehet vállalnunk, ha biztosítva van, hogy ezzel csakugyan szolgálhatjuk a katolikus nevelést.” A javaslatuk az alábbi kérdések tisztázását tűzte ki célul:

1. az adott rend egésze megmarad-e, vagy csak az iskolafenntartással foglalkozó töredék („Megmaradásról ugyanis csak akkor lehet beszélni, ha megmarad a rend vezetősége és utánpótlása is, plébániái, illetve templomai, azok ellátói és ezek [valamint öregek és betegek] számára szükséges rendházak”);

2. a visszaadandó iskolák száma („Az 1947. évi hivatalos adatok szerint [...] a közép- és középfokú egyházi iskolák összes száma 322, ebből katolikus volt 244, azaz 75%, protestáns 78 [25%]. Mindezek alapján azt hisszük, méltányosak vagyunk, ha 10 iskola visszaadását javasoljuk, valamennyit fiú- és leánytagozattal.”)⁹³

A katolikus elképzelések már felolvasásuk pillanatában elvesztették a megvalósulás lehetőségét. A kormánybizottság és a püspöki kar küldötteinek tárgyalásai mellett, alájuk rendelten külön *iskolai albizottság* ülésezett, amelynek

92 Javaslat a magyarországi szerzetesrendek működési engedélyének megvonásával kapcsolatos feladatok végrehajtására. MOL 276. f. 65. cs. 353. ő. e. (A Rákosi-titkárság iratai.)

93 Augusztus 3-ra. MOL 276. f. 65. cs. 353. ő. e. (A Rákosi-titkárság iratai.)

feladata az átadandó iskolák és a megmaradó rendek kijelölése, illetve az átadás lebonyolításának megszervezése volt, mindezt szeptember 1-jéig.⁹⁴ Tagjai a VKM vezetői, tisztviselői és a katolikus egyház kiküldött szakértői, szerzetesek voltak. A kormány képviselői a megmaradó iskolákat az egységes, központosított szakigazgatás részeként, állami tanmenettel és állami tankönyvhasználattal képzelték el. Az egyházi előterjesztés a katolikus tanügyigazgatás belső hierarchiájának megszűntével a fenntartói jogokat a rendfőnöki hatóságok kezébe adta volna.

Az iskolai albizottság augusztus 14–15-i ülésén az egyház képviselői továbbra is (miként a „nagy” tárgyalóbizottságban) a régi, nagy múltú, neves intézeteket szerették volna visszakapni. A tanügyigazgatás kérdésében a VKM új javaslattal állt elő, mégpedig egy „rég-új” központi egyházi hatóság, a *Katolikus Középiskolai Főhatóság*⁹⁵ megalakításának javaslatával. Ez az intézmény és nem az adott, az iskolafenntartásra engedélyezett szerzetesrend, felügyelné az autonómiával nem rendelkező, visszaadott középiskolákat.⁹⁶

Minderre rányomta bélyegét az augusztus 10-i (hatodik) tárgyalási forduló, amely a szokottnál is idegesebb hangulatban zajlott. A háttérben a katolikus békepapi mozgalom – a kormányzat által ösztönzött – aktivizálódása állt.

A tárgyalások hetedik fordulója (augusztus 19.) elé a katolikus egyház újabb javaslatot készített, melynek *Függelék* című bevezető pontjai a vallásszabadság, az egyház és papjai működési szabadságának alkalmazására vonatkoztak, s megjegyezvén, hogy az egyházi iskolák visszaadásáról ugyan különbizottság tárgyal, az előterjesztés második, kétoldalas, *A katolikus iskolák ügye* című nagyobbik felelben foglalkozott az oktatás ügyével. Az alábbi kérdésekben javaslataik végleges és „lerögzítendő” elfogadását kérték:

1. A visszaadott iskolákban korlátlanul érvényesülhessen a *katolikus nevelés*. Ez ügyben nem fogadják el a protestáns példákra való hivatkozást, mivel „a katolikus Egyház tagjai dogmatikailag és egyházfegyelmiileg is sokkal határozottabban van megkötvé [sic!], mint a protestáns”. (Ez vonatkozik az [állami] tankönyvekben a katolikus elvekkel szemben álló nézetek katolikus szempontú magyarázatára, vagy pl. arra, hogy a katolikus intézményben tanítók nem kötelezhetők elveikkel ellentétes vizsga, tanfolyam letételére, a diákok nem vehetnek részt a katolikus elvekkel ellentétes mozgalmakban.)

2. Fontos kérdés a tanítás okán meghagyandó rendek tisztázása. Itt ismét felmerült a már korábban is idézett törekvés: az iskolafenntartó rendek teljes mértékben maradjanak meg, nem csak az oktatáshoz kapcsolódó „részeikkel”. A püspökök az alábbiak meghagyását kérték. A fiúiskolákra vonatkozóan: *ben-*

94 Részletesen ld. *Drahoš Péter*: A katolikus iskolák államosítása és a következmények. In: Állam – egyház – iskola. Neveléstörténeti felolvasóülés Budapesten. Bp. [1996.] (Neveléstörténeti Füzetek 16.) 31–46.

95 Ugyanczen nével működött 1934 és 1940 között a katolikus gimnáziumokat és reál-gimnáziumokat irányító katolikus egyházi szerv.

96 *Drahoš P.*: i. m. 38.

cés, cisztercita, piarista. A leányiskolákra nézve pedig az *angolkisasszonyok*, a *kalocsai* és a *szegei iskolanővérek*. Szerintük a miniszteriális szakbizottság egyedül az angolkisasszonyokkal kapcsolatban nyújtott be kifogást, a többiek megmaradásába beleegyezett. Sőt, a VKM javasolta a ferencesek meghagyását esztergomi iskolájukkal, amit a püspöki kar „örömmel fogad”, de „olyan értelemben, hogy ez az általa javasolt három férfitrenden felül negyediknek hagyassék meg”. (Céloznak is arra, hogy a ferenceseknek kevésbé van oktatási tapasztalatuk, mint a fenti három, általuk ajánlott rendnek.)

3. A visszaadandó iskolák gyakorlati kijelölésénél az egyház fontosnak tartotta, hogy saját egyházi intézményeik kerüljenek vissza, és ne olyanok, amelyek sosem voltak katolikus egyházi kezelésben.

4. Rákosinak a tárgyalásokon elhangzott érvére rímelt a közvélemény felháborodására való hivatkozás – csak éppen ellentétes értelmezésben: „a visszaadandó iskolának a protestánsokéihoz viszonyítva is kiáltóan csekély száma már így is nem csekély megütközést fog kelteni a katolikus közvéleményben (holott a kormány a visszaadást nyilván a katolikusoknak adott kedvezményként fogja fel) – nem látszik elfogadhatónak, de célszerűnek sem harmad- és negyedrendű iskolák visszaadása – ami pl. a miniszteriális szakbizottság által javaslatba hozott budapesti iskolák esetében szinte már a visszaadás karikatúrájaként tűnnek fel”.

5. A két bizottság javaslata az alábbi négy iskola esetében volt azonos:

- Pannonhalma és Győr (bencések)
- Kecskemét (piaristák)
- debreceni Svetits (szegei iskolanővérek).⁹⁷

6. A fennmaradó iskolák (szintén négy) ügyében a következő volt a katolikus álláspont:

- az esztergomi volt ferences gimnáziumot szívesen elfogadják
- kéri a budapesti Ady Gimnáziumot a piaristák kezelésébe
- a budapesti volt Szent Imre Gimnáziumot a ciszterek kezelésébe
- a budapesti volt angolkisasszonyok intézetét.⁹⁸

Az augusztus 19-i tárgyalásokon Rákosi újabb és ismét csak megszorító szemponttal hozakodott elő: „Ha azt akarjuk, hogy összefüggés legyen a rendek működésének meghagyása és az iskolák között, akkor egy rendnek legalább két iskola kell, mert különben kilógna a lóláb. Egy rendnek a visszaállítását egy isko-

97 A MOL M-KS 276. f. 65. cs. 353. ő. e. (Rákosi-titkárság) Függelék és A katolikus iskolák ügye (285–287.) iratára kézírással ráírták, hogy 1950. aug. 19. Ebből következtethető, hogy a 19-i tárgyalásokra készítették (címezés és aláírás nincs). Az irat iskolákra vonatkozó része megjelent Gergely Jenő idézett kötetében, mint dátum nélküli, az ÁEH-iratok között meglévő dokumentum. Az aug. 19. körüli keletkezést erősíti, hogy Gergely Jenő is az aug. 19-i tárgyalások elé helyezi el.

98 A Rákosi-titkárság iratai között található dokumentum nem tartalmazza azt a három sort, amely a Gergely Jenő kötetében publikált ÁEH-iratban még/már benne van: „Esztergom, Szentendre – ferencesek, Knézits u. – Iskolanővérek, VIII. ker. Fazekas: piaristák”. Ez utóbbi három iskola eredetileg a VKM javaslataiban merült fel, az egyházi kívánságok ellenében.

la miatt nem lehet kérni.”⁹⁹ Nem kellett nagy matematikai tudás, hogy kiszámolják, ez három férfirendet és egy női rendet jelent, nyolc iskolával számolva. Ez az egyház javaslata szempontjából elsősorban a cisztereket és a leánygimnáziumot fenntartókat (angolkisasszonyok vagy iskolanővérek) érintette hátrányosan, de kedvezőtlen volt még a VKM által „kedvezményezett” ferenceseknek is, nekik ugyanis „találni kellett” még egy iskolát (ez, már a tárgyalások kezdetén felmerült, a felekezeti múlttal nem rendelkező szentendrei gimnázium lesz).

Rákosi reagált az iskolaépületek átadására is, ekképpen: „megértem, hogy a tanítórend speciális dolog, de hogy a kőépület, amit esetleg 1880-ban építettek, nem hiszem, hogy jogos lenne ilyesmihez ragaszkodni. Nem tudom, felszentelt helyek-e ezek, de hát mi történt volna, ha az egyik leégett volna, vagy jövőre leégne.”¹⁰⁰

A katolikus egyház képviselői azonban makacsul megismételték az augusztus 19-i tárgyalások után is az iskolákra és a rendekre vonatkozó kéréseiket. Sőt, ki is egészítették azt: a fiúgimnáziumokat a bencésekre, ciszterekre és a piaristákra bíznák, az előbbi kettőnél három iskolát is felsorolva lehetőségként (a ferenceseket nem említették); míg a leánygimnáziumoknál az eddig két fenntartó mellé felkerült a kalocsai iskolanővérek neve is, egy Kalocsán létesítendő iskolával.¹⁰¹ A tárgyalások további menete azt mutatja, hogy két női rend megőrzése érdekében a későbbiekben az *Isteni Szeretet Leányai Rend* iskolájának (az épületként mindig is a visszaadandók közé sorolt Knézits utcai) saját kézből való meghagyását kérték, de ezt is elutasították.

Patthelyzetnek mondhatnánk, ha nem lett volna inkább tragikus és megalázó az egyház számára a tárgyalási módszer és fenyegető a hangneme. A kormányt viszont sürgette a szeptemberi évkezdés, illetve a katolikus iskolák megnyitásának propagandisztikus jelentősége. Az egyház számára is volt siettető tényező: a szerzetesek rendkívül bizonytalan egzisztenciális helyzete, hiszen a tárgyalások alatt is folytatódtak a ki- és összetelepítések.

A mindent eldöntő tárgyalás és „megegyezés” csupán négy nappal később, a VKM és a katolikus egyház képviselői között lezajlott augusztus 23-i iskolai albizottsági tárgyaláson történt meg.¹⁰² A szűkszavú leírásból is jól érzékelhető, hogy az irányítói szerepet a VKM-képviselők vitték tovább, lesöpörve az asztalról az eddigi egyházi javaslatokat, a vitatott pontokat, s ezzel megkérdőjelezve Rákosi azon ígéretét (amely pedig többször is elhangzott a tárgyalások folyamán), hogy az egyházak határozhatják majd meg a visszaadandó iskolákat és a megmaradó rendeket. Rögtön az első pontból kiderült, hogy a katolikusok által eddig min-

⁹⁹ Gergely J.: Az 1950-es egyezmény i. m. 239–240.

¹⁰⁰ I. m. 240.

¹⁰¹ I. m. 255.

¹⁰² Jegyzőkönyv a VKM és a katolikus egyház képviselői közt az egyháznak átadandó iskolák ügyében 1950. augusztus 23-án lefolyt tárgyalásról. MOL M-KS 276. f. 65. cs. 353. ő. e. (A Rákosi-titkárság iratai.) A jegyzőkönyv megjelent: Gergely J.: Az 1950-es egyezmény i. m. 304–306.

den előterjesztésben szereplő cisztercita rend *kikerült* a megmaradó iskolafenntartók köréből (vagyis be sem került oda). A bencések, a piaristák és a ferencesek két-két főgimnáziummal fennmaradásukat köszönhatték iskolájuknak. Míg a megmaradó női rend a szegedi iskolanővéreké lett. Ezen a ponton emelt csak kifogást az egyház képviselője, két női rend megtartását kérve. A nemleges válasz után meglepő fordulat következett: az egyház lemond az egyik leányiskoláról, s csak a debreceni Svetits-intézetet, azaz *összesen hét iskolát kér*. Az átadandó épületek: Pannonhalma, Győr (bencés); Kecskeméten a Katona J. Gimnázium és a budapesti piarista gimnázium (Ady Gimnázium által használt termek) 8 osztály ellátásához szükséges tantermei (piaristák); esztergomi volt ferences és a szentendrei gimnázium (ferencesek); debreceni Svetits-intézet (szegedi iskolanővérek). Az iskolákkal együtt öt kollégiumot is visszakaphattak (Pannonhalma, Esztergom, Kecskemét, Győr, Debrecen). A ferencesek Szentendrén rendházat is igényeltek, mivel eddig ott nem rendelkeztek vele.

A visszaadott iskolák későbbi működése szempontjából meghatározók azok a pontok, amelyek megszabták, hogy minden iskolában – az 1949. évi középiskolai reformot követve – egy négyosztályos reál- és egy négyosztályos humán tagozat volt indítható. Az osztálylétszámot negyven főben maximálták, párhuzamos osztályok nyitását VKM-engedélytől tették függővé. Kollégiumban a diákok fele lakhatott (kivéve Pannonhalma és Esztergom). A tanárok létszáma osztályonként kettő (beleértve a hittantanárt is), a kollégiumi tanároké 3–4 fő lehetett. A segédszemélyzet csak civilekből állhatott (ez utóbbi is a megmaradó szerzetesek létszámát csökkentette).

A katolikus szellem – az idézett egyházi beadványokban igényelt – védelmében megegyeztek abban, hogy a katolikus iskolákban használt állami tankönyveket a katolikus tanítást tartalmazó, a VKM által engedélyezett „jegyzettel” látják majd el (ez nem készült el), és elengedik az egyházi nevelők részére az ideológiai és szakmai tanfolyamokon való kötelező részvételt. A diákság számára ugyan megengedték a mozgalmi szervezetekben való tagságot, de „nem vehetnek részt ezeknek olyan megnyilvánulásaiban, melyek a katolikus hittel ellenkeznek”.

Az iskolák állami felügyeletét a VKM a nagy-budapesti, illetve a megyei tanácsokon keresztül gyakorolta. A megszűnt rendek pedagógusai állami iskolákban jelentkezhetek tanításra, „amennyiben törvényes akadálya nincsen” – olvasható a kézzel írt kiegészítés a jegyzőkönyvben.¹⁰³

A tárgyalások utolsó (nyolcadik) fordulója az iskolai albizottsági ülést követő napon, augusztus 24-én zajlott. Célja a már elkészített „egyezmény” szövegének elfogadtatása a katolikus féllel. Érdekessége, hogy Rákosi miniszterelnökhelyettes már nem vett részt a tárgyaláson, a kormányküldött ezúttal Kádár János országgyűlési képviselőként. Taktikailag is bevált a váltás: a katolikus félnek újra és újra el kellett volna ismételnie azokat a kéréseket és sérelmeket, amelye-

103 I. h.

ket a többhetes tárgyalássorozat nyomán Rákosinak már elmondtak, egy-két ígéretfélét is kicsikarva tőle. Ezek az ígéreték persze az új tárgyaló felet, Kádárt semmire sem kötelezték. A ciszterek és a két meghagyandó női rend kérdésében Kádár most már ellentmondást nem tűrően fogalmaz: „Nekünk a női gimnáziumokkal kapcsolatban az Isteni Szeretet Leányai ellen újabb keletű politikai kifogásaink vannak, tehát az iskola címén egy újabb női rend fenntartásához, mely ellen politikai kifogásaink vannak, nem járulhatunk hozzá. Nem is nagyon értem, mi vezeti Önöket, hogy akkor, amikor két iskola van felajánlva, Önök csak egyet választanak, ez az Önök ítéletére van bízva, mi nem erőltetjük a dolgot. A cisztereket illetően: Endrédi és még néhányan olyan utakra vezették az utóbbi időben a cisztereket, hogyha nekünk választanunk kell a ciszterek és a ferencesek között, akkor mi a ferenceseket választjuk.”¹⁰⁴ Arra a kérésre és etikailag rendkívül nehéz döntésre, hogy egy másik női rend iskoláját hajlandó-e átvenni a Debrecenben is iskolát „kapó”, de Budapesten teljesen gyökértelen, tapasztalatlan szegedi iskolanővérek rendje, egynapi gondolkodási időt hagytak az egyház képviselőinek. (Másként fogalmazva: a katolikus egyháznak azt sem engedték meg, hogy precedenst teremtvé, úgymond „ellenállva” kevesebb iskolát kapjon vissza, mint amit a pártállam vezetői előzetesen eldöntöttek.)

Varga Gizella M. Flávia, aki a „visszaadott” budapesti Patrona Hungariae katolikus leánygimnázium (az államosított ún. Rozgonyi Piroska Gimnázium, Budapest, Knézits utca) igazgatóhelyettese volt hosszú évtizedekig, a következőképpen írta le a körülményeket, amelyek a szegedi szegény iskolanővéreket az iskolafenntartás feladatainak ellátására kényszerítették. (Maga Varga Gizella eredetileg az *Isteni Szeretet Leányai* rend tagja volt – azaz az „átadott” Rozgonyi Piroska Gimnázium az ő rendjének volt az iskolája –, de „civil” tanárként ott maradhatott volt iskolájában.) „Hamvas Endre püspök, aki a püspökkari konferencia titkára volt – írja Varga Gizella – 1950 második felében, mikor a tanácskozások már olyan előrehaladott állapotban voltak, hogy az iskolákról volt szó, kiment meglátogatni a Máriabesnyőre deportált nővéreket, s ide összehívta megbeszélésre azoknak a rendeknek a tartományfőnöknőit, akiknek gimnáziumuk volt. Itt elébük tárta a két iskola ügyét, s elmondta, hogy mik a kormány kötelesei. Ezek szerint a megmaradó rend nem lehet a Notre-Dame de Sion, a Sacré Coeur és... az Angolkisasszonyok sem. A továbbiakra nézve a kormánynak közömbös, ki marad, ki nem. Feltette a kérdést, ki vállalkoznék a két gimnázium ellátására? Szavait felháborodás követte – vagy mindenki, vagy senki – mondták, és ez így is volt természetes. Hiába érvelt, a püspök nem talált vállalkozót. [...] miután látta, hogy hasztalan minden szó, s mivel nem akarta, hogy a végre nagy nehezen tető alá hozott megegyezést az apácák »korlátozottsága« veszélybe sodorja, kimenővén maga elé hívatta Kornélia tartományfőnöknőt, akit Szegedről jól ismert – lévén csanádi püspök – és egyszerűen ráparancsolt, hogy vállalják ők a

104 Gergely J.: Az 1950-es egyezmény i. m. 280–281.

két iskolát, annál is inkább, mivel a Svetits az ő intézetük volt. [...] Így kerültek fel a szegedi iskolánövérre a tárgyalóbizottság listájára.”¹⁰⁵

Grósz József kalocsai érsek augusztus 29-én kelt levelében a püspöki kar nevében értesítette a vallás- és közoktatásügyi minisztert az egyezmény (és benne a nyolc középiskola, második leánygimnáziumként a Knézits utcai Rozgonyi Piroska Gimnázium) elfogadásáról. Másnap a két fél megbízottai aláírták az iskolákról szóló megállapodást.¹⁰⁶

Minderről a katolikus egyház képviselői által a tárgyalások alatt folyamatosan előtérbe állított és támogatott ciszterek a következő módon értesülhettek (az idézet egy ferences visszaemlékezéséből származik): „a meghagyásra kijelölt rendek felhívást kaptak, hogy képviselőiket küldjék be a VKM Szalay utcai épületébe. [...] Ott voltak a bencések, a piaristák, a szegedi iskolánövérre és a ciszterek [és a ferencesek – K. É.]. Észrevettük, valami félreértés lehet a dologban, hiszen 4 megmaradó rendről volt eddig szó, s most 5 rend képviselői jelentek meg. Az egyik ciszter javasolta, hogy megbeszélést kellene tartanunk, nehogy »vesszőfutás« legyen a vége... De erre már nem volt idő, megjelent az ajtóban Jóboru Magda, a VKM államtitkára, s minden további magyarázkodás nélkül felolvasta a meghagyásra kijelölt rendek listáját. [...] A ciszterciták nem kaptak semmit. Lehangoltan távoztak. A későbbi találkozások alkalmával nemegyszer éreztették velünk [ti. a ferencesekkel – K. É.], mintha mi lettünk volna az oka, hogy ők nem maradhattak meg.”¹⁰⁷

A püspöki kar augusztus 29-én pásztorlevél-tervezetében a sorok mögé rejtve a hívekkel is érzékelteni próbálta a tárgyalások valódi légkörét: „Legfájdalmasabban érintett bennünket [...] a szerzetesrendek működési engedélyének megvonása és – egyes tanítórendeket kivéve – a felosztatás. Emiatt megfontolás tárgyává tettük maguknak a tárgyalásoknak a megszakítását is és a tervezett megállapodás visszautasítását. Ezzel azonban a szerzeteseken nem segítettünk volna, sőt előreláthatólag súlyosabbá tettük volna helyzetüket.”¹⁰⁸ Ekkor példátlan dolog történt: a tervezett pásztorlevelet a vallás- és közoktatásügyi miniszter augusztus 30-i, Grószhoz írt levelében „cenzúra alá veszi”, s kihagyatja belőle azokat a részeket, amelyek arra utaltak, hogy „a püspöki kar nem meggyőződésből, hanem kényszerűségből folytatott volna tárgyalásokat”.¹⁰⁹ Grósz érsek – más módja nem lévén – a levél, illetve a személyes megbeszélés hatására (amit Darvas Révainak is hírül adott) beleegyezett a körlevél módosításába. Ez nem is jelent meg csak szeptember végén, az inkriminált részek kihagyásával. Grósz nem

105 Varga Gizella M. *Flávia FDC*: Szétszórásban. Isteni Szeretet Leányai szerzetesnők visszaemlékezései a szétszórás idejéből (1950–1988). Bp. 2000. 24–25.

106 Gergely J.: Az 1950-es egyezmény i. m. 316–319.

107 P. Váradi Béla: Följegyzések a provinciátörténet 1950 és 1989 közötti időszakához. In: „Te meztelen Krisztus, hol hagyta az ingedet?” Ferencesek a felosztatás idején. Összeáll. Fr. Kálmán Peregrin OFM. Bp. 2000. (Magyar Ferences Források D/4.) 320–321.

108 Gergely J.: Az 1950-es egyezmény i. m. 321.

109 I. m. 323.

feledkezhetett meg arról, hogy a kormány a megkötött megállapodáshoz kísérőlevelet is mellékelte szeptember 1-jén, amelyben kifejtette, hogy a szerzetesek világi papként való működésének engedélyezése még korántsem dőlt el, miként a bizottsági üléseken is folytonosan vitatott volt az így egyházi szolgálatban megmaradók száma. Idetartozott az állami iskolákba vagy a „termelésbe” átvehető szerzetes tanárok/tanárnők arányának meghatározása is. Ez a mozzanat kétségkívül „elősegíthette” az egyház megegyezésre való hajlandóságát. Szeptember 7-én jelent meg az 1950. évi 34. sz. ET-rendelet, amelyben megvonták a szerzetesrendek működési engedélyét, a megszűnt rendek tagjai három hónapon belül kötelesek voltak elhagyni rendházaikat.¹¹⁰

Az iskolák átadási rendjét szeptember 7-én külön bizottsági ülés szabályozta, melynek jegyzőkönyve szerint az állam gondoskodott arról, hogy a rendházak, az iskolák és kollégiumok „olyan időpontban adassanak át az egyháznak, hogy az egyház biztosítani tudja iskoláiban a tanításnak szeptember 15-i megkezdését.”¹¹¹ Erre alig egy hét állt rendelkezésre. Azt is rögzítették továbbá, hogy az egyházi iskolák növendékeiket „részint azokból toborozhatják, akik az állami iskolákban nem tudtak elhelyezkedni, részint az állami iskolákból átlépő tanulókból. Senkit hátrány nem érhet amiatt, hogy egyházi iskolába jár, vagy gyermekét oda járattja”¹¹² – olvashatjuk a jegyzőkönyv szövegét.

A legkevesebb iskolai tapasztalattal rendelkező ferencesek hasonló gondokkal küzdöttek, mint a nagy múltú tanító rendek: rövid idő alatt össze kellett állítani a tanári kart. „A mariánusok tanáratyái közül többen hajlandónak mutatkoztak Esztergomban tanítani, de később ezek közül is többen visszaléptek. Erre a kormány megengedte, hogy az eltörölt tanító rendekből verbuválhatunk össze tanári kart. Így felvettünk a bencésektől, premontreiektől, szaléziánusoktól stb. tanárokat ideiglenesen, míg nekünk sikerül atyáinkból tanárokat képezni” – olvashatjuk a *Historia Domusban*.¹¹³ Ugyanez történt a megmaradt női rendnél a budapesti gimnáziumban: „A tantestület nagyon vegyes volt, az iskolanővérek nem rendelkeztek elég rendtaggal a gimnáziumi tanítás ellátására. Az iskola-fenntartó rend a »más megmaradó rend tagjai« kategóriából piarista tanárokat alkalmazott, a »más katolikus személyek« kategóriából pedig elsősorban bennünket [ti. az *Isteni Szeretet Leányai* rendet – K. É.]. Rajtunk kívül tanított még egyéb »katolikus személy« is: angolkisasszonyok, kalocsai iskolanővér, szociális

¹¹⁰ I. m. 326–329.

¹¹¹ Jegyzőkönyv a VKM és a katolikus egyház képviselői közt az egyháznak átadandó iskolák ügyében történt megegyezéséről. 1950. szept. 7. MOL M-KS 276. f. 65. cs. 353. ő. e. (A Rákosi-titkárság iratai.)

¹¹² Jegyzőkönyv a VKM és a katolikus egyház képviselői közt az egyháznak átadandó iskolák ügyében történt megegyezéséről. 1950. szept. 7. MOL M-KS 276. f. 65. cs. 353. ő. e. (A Rákosi-titkárság iratai.)

¹¹³ Budapest – Margit körút. Részletek a *Historia Domus*ból. In: „Te meztelen Krisztus [...]” i. m. 299.

missziós nővér, zalaegerszegi Notre-Dame nővér, világi pap, bazilita szerzetes, aztán igazi civilek.”¹¹⁴

A megszünt rendek pedagógusai szeptember 22-ig jelentkezhettek a VKM-nél állami beosztásra. Három helyet jelölhettek meg a kérdőíveken, ahol szeretnének elhelyezkedni. Nem tisztázták azonban kellőképpen, hogy az állami szolgálatra jelentkezők munkaigényüket az adott állami szerveknél vagy volt rendfőnöküknél jelezzék. Nem nevezhető indokolatlannak a volt szerzetesek féltelme sem az állami szervek hivatalnokaitól (különösen az „egyházi reakció” elleni harcban rendkívül buzgó alsóbb szervek tisztségviselőitől). Így azután sokszor későn tudták meg az iskolákhoz való jelentkezés lehetőségét, sokszor féltek megtenni ezt a lépést.

A kormány és a magyar katolikus püspöki kar tagjaiból alakított ún. paritásos bizottság 1950. szeptember 19-i ülése többek között foglalkozott az elhelyezkedések elhúzódnásával is.¹¹⁵ Az egyház egyik képviselője, Czapi Gyula egri érsek, az állásra jelentkező kérdőívek kitöltésének hiányosságait azzal indokolta, hogy nehéz eljuttatni a volt szerzetesekhez, hiszen egy részük kényszerszertartózkodási helyén van még, másik részük elhagyta azt, s rendfőnökük nem tudta a megadott határidőig eljuttatni hozzájuk a kérdőíveket.

A kormány képviselőjében jelen lévő belkereskedelmi miniszter (Bognár József) erre megjegyezte, hogy a szerzetesek töredékét találták csak meg rendházaikban a feloszlás után, s nem tisztázott az „illegálisba ment szerzetesek” száma. Az egyházi fél a saját hatósága általi összeírást, igényfelmérést pártolta, míg a kormányzat szintén saját kezébe szeretne volna venni a volt szerzetesek számának tisztázását, közigazgatási hatóságnál (rendőrségnél) való jelentkezésüket, munkába helyezésüket. Egy bizonyos: a jelentkezés rendkívül nehézkes és bonyolult eljárásnak bizonyult, és a volt szerzetesek részéről nagyon is indokolt bizalmatlansággal terhelt. A szeptember végi határidőt ugyan sikerült október elejéig eltolni, de a határidőt elmulasztók teljesen elveszítették a lehetőséget, hogy szakmájukban helyezkedhessenek el.

A paritásos bizottság október 4-i ülésén a belkereskedelmi miniszter a volt szerzetesek munkába állításával kapcsolatban „komoly mulasztásokat és hibák”-at emlegetett. Szerinte mindennek az az oka, hogy az egyházi vezetők nem szorgalmazták ezt. „Rendfőnöki körlevelet ismertet, amelyben olyan kitételek vannak, hogy »a püspöki kar nem ellenzi, hogy a mellékelt ívet kitöltsék, vagy állást vállaljanak, de akinek már komoly elfoglaltsága van, az tudassa ezt és az ívet kitöltetlenül küldje vissza« [...] A körlevél hangjának világosan az az intenciója, hogy az érintett személyek ne jelentkezzenek munkára. Ennek az az eredménye, hogy a kérdőívek nagy része kitöltetlenül jön vissza és az illegalitásban lévők, tehát az előírt rendőri bejelentést elmulasztók nem jelentkeznek, hanem igyekez-

¹¹⁴ Varga G. M. F.: i. m. 27.

¹¹⁵ Jegyzőkönyv a Magyar Népköztársaság kormánya és a magyar katolikus püspöki kar tagjaiból alakított paritásos bizottság 1950. szeptember 19-én megtartott tárgyalásairól. MOL M-KS 276. f. 65. cs. 353. ő. e. (A Rákosi-titkárság iratai.)

nek nyomtalanul eltűnni.”¹¹⁶ Czapik érsek a megoldást ismét csak abban látta, ha az ügyintézészt a közigazgatási hatóságok helyett egyháziak veszik át – erre azonban nem volt remény.

A paritásos bizottság október 18-i ülésén továbbra is arról panaszkodtak a kormányzat képviselői, hogy noha „nagyobb üzemi egységeket” is előkészítettek, elmaradnak a szerzetesi jelentkezések.¹¹⁷

Az első határidő után, szeptember 26-án készített kimutatás szerint az állami szolgálatra lépni kívánó szerzetesek száma rendkívül csekély: 16 fő jelentkezett szeptember 22-ig és egy hét után ez a szám csupán 105 főre emelkedett. A katolikus egyházi középiskolákba ezzel szemben összesen 1384 tanuló iratkozott be, a legnépszerűbb a fiúknál a budapesti piarista gimnázium (269 fő a négy évfolyamon) és a győri (Czuczor Gergely) bencés gimnázium (222 fő) volt, míg a lányoknál a sort a szintén budapesti (Rozgonyi Piroska – Patrona Hungariae) katolikus leánygimnázium vezette (251 fő). Elsősorban a humán tagozatokat tudták rögtön beindítani, reálgazdasági indítására csak három helyen volt példa (Kecskemét, budapesti piarista és a lányoknál Debrecenben).¹¹⁸

*

Az államosításra és a közoktatást modernizálni szándékozó reformokra egy olyan történeti korszakban került sor, amikor ez a modernizáció egybeesett az oktatási intézmények – s ezzel együtt az emberek mindennapjainak – átpolitizálásával, az egypólusú politikai hatalom kiépülésével. Az „új” iskolaállamosítók már nem abban hittek, mint 19. századi elődeik. Mire ugyanis az oktatási intézmények állami kézbe vételére sor került – ami egy kerek évszázadon keresztül halasztódó iskolaszervezési dilemma végére tett pontot – ellényegtelenedtek a korábban kidolgozott pro és kontra érvek. Lecsupaszítva – bár ismerjük el, lényegre törően – fogalmazott az államosítás minisztere, Ortutay Gyula a kisgazdapárt nagyválasztmányán, néhány hónappal az 1948. júniusi oktatási „fordulat napjának” döntése után: „Állítom és mindenki tudja, ha végiggondolja, hogy az iskolaügy a politikai hatalom gyakorlásának, a politikai hatalom megszervezésének és megtartásának a legfontosabb eszközei közé tartozik [...] Az iskolaügyön keresztül az államapparátusnak módja van, ha tetszik, bármiféle eszmét begyakoroltatni, beidegeztetni.”¹¹⁹ Szerencsére, nem lett igaza.

116 Jegyzőkönyv [...] a Paritásos Bizottság 1950. október 4-i üléséről. MOL M-KS 276. f. 65. cs. 353. ő. e. (A Rákosi-titkárság iratai.)

117 Feljegyzés a Paritásos Bizottság 1950. október 18-i ülésének napirendjéről. MOL M-KS 276. f. 65. cs. 353. ő. e. (A Rákosi-titkárság iratai.)

118 Kimutatás szerzetesekről. 1950. szept. 26. MOL M-KS 276. f. 65. cs. 353. ő. e. (A Rákosi-titkárság iratai.)

119 *Ortutay Gyula*: Kenesei kisgazda-beszámoló. Balatonkenese, 1948. október 29. In: *Uő*: Művelődés és politika. Tanulmányok, beszédek, jegyzetek. Bp. 1949. 291.

ÉVA KOVÁCS

THE "ACCORDS" CONCERNING CHURCH SCHOOLS
NEGOTIATIONS BETWEEN THE STATE AND HUNGARY'S
MAJOR CHURCHES FOLLOWING
THE NATIONALISATION OF SCHOOLS IN 1948

Pursuant to an act adopted by the Hungarian parliament on 16 June 1948, educational institutions run by non-state maintainers of schools (municipalities, religious denominations, associations and private individuals) were nationalised. As many as 5000 schools and dormitories previously maintained by the churches were taken over by the state. The measure established a state monopoly in Hungarian education. A greater role for the state in the field of education and the nationalisation of schools – as reform measures or dilemmas of education policy and school reorganisation – had been contemplated by educationalists ever since the mid-nineteenth century. In 1948, however, a new situation developed: The nascent totalitarian party-state and dictatorship wished, by establishing a virtual state monopoly on schools, to reduce the role of the churches in society and to minimise the functioning of autonomous social actors. Thus, in 1948, faced with a party (the Hungarian Communist Party) that sought exclusive power and enjoyed the full support of the Soviet army stationed in the country, the churches attempted to defend the perceived or real interests of the religious people they represented. Despite their importance in society, the churches nevertheless proved unable to significantly influence the course of events. The Catholic Church became the focus of the attacks, primarily because it embodied the largest group of religious people. The authorities believed that the "crushing" of the Catholics would mean a reduction in the social importance of the other churches. From as early as 1945 attempts were made to diminish the churches' social role as well as their related role in education.

The study attempts to analyse the situation of the church-maintained schools in the wake of the Act on the nationalisation of schools, and to reveal the circumstances of the accords – which were signed by the churches, as former maintainers of the schools, under various forms of duress, and were implemented by various means. The analysis begins with a short summary of the major conflicts that were a constant feature of the relationship between church(es) and state after 1945 until the state take-over of schools. These were as follows: the land reform of 1945, which resulted in considerable material losses for the churches and rocked the financial basis for maintaining schools; the introduction of the primary school as a new type of school, which, by raising the level of basic education, presented the church maintainers with intolerable burdens; the repeal of compulsory religious education, and the associated struggle in 1947 between the state and the churches; the sowing of division between the churches and the methods used to enhance friction shortly before nationalisation in early 1948.

The study then offers a thorough analysis of the circumstances under which the accords were signed by the various denominations, that is – in chronological order – by the Hungarian Reformed (Calvinist) Church, the Lutheran Church, and Catholic Church. The negotiations resulting in the accords, the means of selecting the few remaining church secondary schools, and the historical background to the process, are also examined.

BELÉNYI GYULA

A munkáscsaládok reáljövedelme és szociális ellátottsága (1949–1968)

A munkások életkörülményeit alakító tényezők közül a szocializmus korszakában is a legfontosabbak közé tartozott a családok reáljövedelme és a társadalombiztosítás juttatásaiból való részesedése, mert az egyik anyagi fogyasztásuk színvonalára, a másik pedig szociális biztonságukra gyakorolt nagy befolyást. Mielőtt elmerülnénk a kérdés részleteiben, előrebocsátjuk, hogy az ipari munkásság az említett szempontokból nézve sem volt egységes társadalmi csoport, hiszen sokféle rétegből és annál is többféle család-típusból tevődött össze, melyek a jövedelmi helyzet és az anyagi javakból való részesedés szempontjából is különböztek egymástól. Mi több, a tanulmányunkban vizsgált korszakban ezek a belső különbségek sok tekintetben még fokozódtak is. A heves mobilitási folyamatok következtében például megnőtt a heterogén társadalmi háttérrel rendelkező új munkások súlya a munkásság egészen belül. Gyorsan nőtt továbbá az ún. kétkeresős családok száma, közöttük olyanoké, melyek keresői csak részben voltak ipari munkások, részben más foglalkozást űztek, ami sajátos vonásokat kölcsönzött családi közösségeiknek. E különbségek jelentőségét elismerve előrebocsátjuk, hogy tanulmányunkban az ipari munkásság életkörülményeit összefoglalóan, egészsként vizsgáljuk, ezért az egyes típusok, sajátos változatok vizsgálatától eltekintünk.

A munkáscsaládok jövedelmének összetevői

A munkáscsaládok bevételei, a többi bérből és fizetésből élőhöz hasonlóan, munkabérből és ún. béren kívüli juttatásokból származtak. Feltűnő, hogy a családi bevételekben még 1960 táján is alig játszott szerepet a hitelfelvétel, noha arra – főleg a részletre történő áruvásárlás miatt – egyre nagyobb igény mutatkozott.¹ Az 1945 előtti helyzethez képest viszont a családi jövedelmekhez nagyobb mértékben járultak hozzá az ún. béren kívüli juttatások, melyeket részben közvetlenül a munkahelytől, részben általános munkavállalói jogon kaptak a mun-

¹ 1960-ban a lakosság évi egy főre eső átlagos jövedelme 12 013 Ft, a felvett hitel éves átlaga viszont mindössze 41 (!) Ft volt. – A lakosság fogyasztása 1960–1964. Bp. 1966. (Statistikai Időszaki Közlemények 83.) 11.

kások, más bérből és fizetésből élőkhez hasonlóan. A béren kívüli juttatások magasabb és a bérek viszonylag alacsonyabb részesedése a családi jövedelmekből a szocialista rendszer egyik fontos sajátossága volt, amely részben ideológiai, részben gazdasági okokkal magyarázható. A marxista-leninista ideológia szerint a munkavállalók javadalmazásában a munkabér szerepének fokozatosan csökkennie kell, hogy helyét egyre inkább a „közösségi” juttatások foglalhassák el, hiszen a társadalom lépésről lépésre közeledik a „szükségletek szerinti elosztás” állapotához, amikor a személyi jövedelemnek egyre kisebb szerepe lesz a fogyasztásban. Sőt, a pénz is fokozatosan veszít szerepéből és helyét a szükségletek közvetlen kielégítése veszi át. Ez az ideológiai meghatározottság különösen a szocialista rendszer első korszakában, azon belül is az ötvenes években befolyásolta közvetlenül a (gazdaság)politikai döntéshozókat, de a hatvanas évek első felében sem tűnt el egészen, hiszen a társadalombiztosítási rendszeren keresztül juttatott pénzösszegek akkor is gyorsabban nőttek a munkabéreknél.²

Az ideológiai motívumok mellett nyers gazdasági indítékai is voltak egyes béren kívüli juttatások gyors növekedésének. A felhalmozási hányadot a végletekig növelni törekvő gazdaságpolitika azért tartotta alacsonyan a béreket, hogy nagyobb összegek álljanak rendelkezésre beruházási célokra. Annak érdekében viszont, hogy a munkaerő újratermelését biztosíthassa, bizonyos költségeket át kellett vállalnia a munkavállalóktól. A munkásszállítás, a munkásszállások, részben a munkahelyi étkeztetés és a munkahelyi bölcsődék, óvodák anyagi támogatása elsősorban ilyen gazdasági megfontolásokból történt (ezekre tanulmányunk végén még visszatérünk). Béren kívüli juttatásként vették számításba továbbá egyes fogyasztási cikkek és szolgáltatások állami dotációját is (például a lakásjuttatást és a lakbértámogatást), ám az valójában a szocialista árrendszer sajátossága volt, melyben egyaránt előfordultak kirívóan olcsó és kirívóan drága termékek, vagyis nem tekinthető olyan jellegű támogatásnak, amilyen, mondjuk, egy önköltséges szakszervezeti üdülés.

A béren kívüli juttatások növekvő tendenciája ellenére mégiscsak a munkabérek játszottak döntő szerepet a családok bevételeiben: az ötvenes évek végén e kétféle bevétel kerekített aránya 1:9 volt.³ 1959-ben a nyugdíjak az éves

2 Magyar Országos Levéltár (= MOL), Az MSZMP központi szerveinek iratai. (= M-KS-288. f.) 23/1964/63. ö. e. Az életszínvonal alakulása a II. ötéves terv időszakában. 1964.

3 MOL-M-KS-288. f. 23/1959/52. ö. e. Az Országos Tervhivatal „Feljegyzés”-e. 1959. ápr. 25. (3. sz. melléklet. „A bérből és fizetésből élők jövedelmének és életkörülményeinek alakulása”. 1959. ápr. 24.) – Más források ettől némileg eltérő arányokról informálnak: egy 1951-ben készített elemzés szerint az állami, a szövetkezeti és a magánszektor együttes béralapja 17 958 millió Ft volt, a nyugdíjakra 1060 millió Ft-ot, családi pótlékra pedig 375 milliót fizettek ki. Minden egyéb juttatást (táppénz, ösztöndíj, béren felüli juttatás és további vállalati és állami juttatások) számításba véve, a bérből és fizetésből élők összes pénzjövedelme 21 300 millió Ft volt. Egykorú számítások a béren kívüli juttatások közé számították a fent felsorolt összes bevételi forrást, így a bér jellegű és béren kívüli juttatások aránya 84:16. Ha viszont csak az aktív kereső munkásoknak a béren felüli többletbevételeit vesszük számításba és pl. a nyugdíjat nem, akkor az arány 95:5-re módosul. – MOL-M-KS-276. f. 116/K.e./6. ö. e. Előterjesztés. 1951. nov. 14.

nomináljövedelemnek csak 6,2%-át, a táppénz és a családi pótlék pedig (a segélyekkel együtt) egyaránt 2,5-2,5%-át tették ki.⁴ A szocializmus egész korszakában kifejezetten csekély, mindössze néhány százalék volt a munkavállalók által fizetett személyi jövedelemadó és más járulékok összege, mert az elvonások közvetlenül az állami tulajdonban lévő vállalatoktól történtek és nem magából a személyi jövedelemből. Ennek következtében a bruttó bér, illetve a munkások által a vállalati pénztáraknál ténylegesen kézhez kapott fizetés közel estek egymáshoz. Ugyanakkor 1956-ig olyan sajátos kiadások terhelték a munkavállalókat, mint a 4%-os gyermektelenségi adó, vagy a kötelező békekölcsönjegyzés, melyeket 1957-től megszüntettek.

Annak következtében, hogy a vizsgált korszak egészében feltűnően csekélyek a bérkülönbségek, a munkások életszínvonalát egyre nagyobb mértékben befolyásolta a családjaikon belüli kereső-eltartott arány. Ez azután maga után vonta a kétkeresős családok számának a növekedését, minél fogva korszakunkban – más okok mellett – a családi élet, a családi együttlét is átalakult. Mindkét szülő dolgozott, a gyermekek egy része a férőhelyek tekintetében fokozatosan növekvő óvodai, egy másik az iskolai napközi otthoni ellátást vette igénybe; a család így kevesebb időt töltött együtt. A kétkeresős családok számának növekedésével és az 1956 előtti abortusztilalom enyhítésével párhuzamosan az 1960-as években csökkenni kezdett a születésszám, ennek következtében visszaesett az eltartott gyermekek száma is, vagyis kisebbek lettek a családok. Ez a folyamat több tényező hatására erősödött fel, melyek közül az egyik legfontosabb az a törekvés volt, hogy az életkörülményeket a kereső-eltartott arány megváltoztatásával javítsák akár annak árán is, hogy kevesebb gyerek születik.

Az egy családra eső keresők száma és az egy főre jutó jövedelem közti szoros összefüggést mutatja az 1. sz. táblázat. Az abban szereplő tizenkét (I–XII.) jövedelmi kategória sorrendje (lásd az 1. és az 5. oszlopot!) hajszálpontosan megegyezett a családnagyság (2. oszlop), illetve a családokon belüli kereső-eltartott arány sorrendjével (3. oszlop). Minél nagyobb volt tehát egy család, illetve minél több eltartott jutott egy keresőre, annál rosszabb anyagi helyzetben volt. Ez persze természetes dolog. Az azonban már nem, hogy ez a szabály kivételt nem ismerő,⁵ szigorú törvényszerűséggé lépett elő ezekben az években. Ezzel szemben az egy keresőre jutó átlagos munkabér szerinti sorrend (4. oszlop) eltért az egy főre eső jövedelmek sorrendjétől, bizonyítván, hogy a bérkülönbségek kevésbé befolyásolták a családok egy főre eső jövedelmének sorrendjét. Jó példát nyújt erre az 1. sz. táblázat III. sora: az egy családtagra eső jövedelem tekintetében hátul kullogó, havi 500–600 Ft közötti egy főre eső jövedelemmel rendelkező családok keresői átlagban nem csupán a IV. kategória keresőinél vittek több bért haza, hanem azon kívül még a VI., a VIII. és a IX. jövedelmi kategóriák keresőit is megelőzték. Ha a táblázatban szereplő tizenkét (I–XII.) jöve-

4 MOL-M-KS-288. f. 23/1961/46. ö. e. Előzetes adatok [...] 1961. jan. 27. (A bérből és fizetésből élők reáljövedelme c. táblázat.)

5 A 100 keresőre jutó eltartottak esetében a IX. és a X. kategória adatai azonosak.

delmi kategóriát két nagy csoportba vonjuk össze (az I–VI. képezi az elsőt, a VII–XII. a másodikat), akkor megállapíthatjuk, hogy a mezőny alsó és felső része közt nagyon csekély volt a bérkülönbség: a jobb helyzetű fél keresőinek átlagbére 8,9%-kal volt csupán magasabb a gyengébb helyzetűnél (utóbbit véve 100%-nak). Ezzel szemben az egy főre eső családi jövedelem terén 89,8%-os különbség mutatkozott a két csoport között (ismét az I–VI. kategóriák átlagát véve 100%-nak). A köztük az egy főre eső jövedelem terén kialakult különbséget alig befolyásolták az ún. társadalmi juttatások. Nem csupán azért nem, mert azok összege 1957-ben igen szerény volt, hanem azért sem, mert a béren kívüli bevételeknek a teljes családi jövedelemhez viszonyított aránya hasonló volt: 10% körül alakult mindkét csoportban. A családnagyság és az egy főre eső jövedelem közti fordított arányosság más szempontból is figyelmet érdemel: a népes családokban nemcsak a kereső-eltartott arány alakult kedvezőtlenül, hanem abszolút számban is kevesebb volt a kereső, mert az eltartottak (többnyire gyerekek) magasabb száma akadályozta a családanyák munkavállalását. Míg az ötvenes évek második felében az egygyermekes anyák 51, addig a háromgyermekesek 39%-a volt állásban. Mindent összevetve, az ötvenes évek második felében a gyermekes családok egy főre eső jövedelme 30%-kal volt alacsonyabb a gyermektelenekénél.

1. táblázat

A családnagyság és az egy főre eső jövedelem közötti összefüggés 1957-ben⁶

1. Az egy főre eső jövedelem szerinti kategória (Ft)	2. A családok átlagos taglétszáma (fő)	3. 100 keresőre jutó eltartottak száma	4. Az egy keresőre jutó átlagos munkabér	5. Az egy főre jutó havi átlagos bruttó jövedelem (Ft)
I./ 400 Ft alatt	4,84	326	1106	342
II./ 400–500	4,28	239	1229	454
III./ 500–600	3,95	190	1309	554
IV./ 600–700	3,44	130	1258	651
V./ 700–800	3,24	118	1339	750
VI./ 800–900	3,02	88	1304	848
VII./ 900–1000	2,86	76	1391	951
VIII./ 1000–1100	2,54	47	1271	1040
IX./ 1100–1200	2,25	38	1307	1138
X./ 1200–1400	2,05	38	1476	1279
XI./ 1400–1600	1,84	23	1390	1486
XII./ 1600 felett	1,74	14	1705	1788
Átlag	3,32	126	1314	710

6 MOL-M-KS-288. f. 23/1959/52. ö. e. Feljegyzés. 1959. ápr. 25. (3. sz. melléklet. „A bérből és fizetésből élők jövedelmének és életkörülményeinek alakulása”. 1959. ápr. 24.)

Az életszínvonal-politika

Az ipari munkások fogyasztása sajátos görbét írt le a háború befejezése és a hatvanas évek vége között. A háborús pusztítások és az infláció által előidézett drámai romlást követően gyors ütemben javultak az életkörülmények, ha nem is volt egyenletes az emelkedés. 1950-től viszont a görbe egyre meredekebben haladt lefelé, 1953 táján érte el mélypontját, amikor a magyar társadalom többségének, köztük az ipari munkások nagy részének a szegénység szintjére, a legalsó rétegek esetében a súlyos szegénység szintjére süllyedt az életszínvonala. Az életszínvonal csökkenése elsősorban a *Magyar Dolgozók Pártjának* az I. ötéves terv időszakában folytatott gazdaságpolitikájára vezethető vissza, amely a fogyasztás és a felhalmozás arányát végletesen az utóbbi javára módosította azért, hogy a lakosság életszínvonalának csökkentése árán is növelhesse a nehézipar (azon belül is elsősorban a hadiipar) termelését. A propagandában 1948 végétől egyre gyakrabban emlegették: a bérek emelése azzal a veszéllyel fenyeget, hogy „megesszük”, „feléljük a jövőnket” és levágjuk a majdan „aranytojást tojó tyúkot”. Igaz, az ország vezetői az életszínvonal-politika egyik elveként azt is hangoztatták, „a döntő az, hogy a proli mit visz haza”.⁷ Ennek az értelme azonban nem az volt, hogy más rétegekhez képest gyorsabban emelkedjen a munkások életszínvonala, hanem, hogy azokénál lassabban romoljon. Ami viszont sovány vigasz volt a munkások számára. Az első ötéves terv éveiben folytatott életszínvonal-politika minősítésére nem lehet megfelelőbb jelzőt találni annál, mint amit maga az MDP Központi Vezetősége használt 1953 nyarán (igaz, nem önszántából, hanem moszkvai előírásra): magán viselte a „kalandorpolitika” jellemvonásait.⁸ Az életszínvonal csökkenésének a folyamata 1953–1954 táján megállt, és szerény mértékben több területen javult a közellátás, fordulatról azonban nem beszélhetünk. Sőt, az elbocsátások miatt egyes munkás- (és tisztviselői) rétegek helyzete még romlott is az „új szakasz” időszakában. Összességében elmondható, hogy a magyar társadalom többsége, köztük az ipari munkások és családtagjaik százezrei az ötvenes évek derekán is szegénységben éltek.

1956 után a *Magyar Szocialista Munkáspárt* vezetése – az 1956-os forradalom hatására – módosította az életszínvonal-politikát. 1956 végén és 1957 elején

7 MOL, Az MDP központi szerveinek iratai (= M-KS-276. f.) 53/65. ó. e. Az MDP Politikai Bizottsága 1950. dec. 14-i ülése. – Ezen, az 1951. évi éves tervet megvitató ülésen Rákosi Mátyás a következőket mondta: „A döntő az, hogy a proli mit visz haza, utána a tisztviselő és a parasztság. – A feszített terv a jó terv. Mindig felmerül az, hogy a terv túlfeszített, és a megvalósításánál derül ki, hogy nem az. Az a jó terv, amit csak lábujjhegyen lehet elérni. [...] Ahol kezdenek a bajok mutatkozni az, hogy a vásárlóerő gyorsabban növekszik a fogyasztási cikkeknél. Ugyanarra a csizmamennyiségre több vevő jelentkezik, és ugyanarra a kukoricamennyiségre is. Ez a tervnek a gyengéje.”

8 A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének 1953. jún. 27–28-i ülésén hozott határozat I. részének 1. pontjában egész pontosan az olvasható, hogy az 1949 és 1953 között folytatott gazdaságpolitika „magában hordta a kalandorpolitika elemeit”. A Magyar Dolgozók Pártja határozatai 1948–1956. Főszerk. Izsák Lajos. Bp. 1998. 189.

nagyarányú béremeléseket hajtottak végre, 1957-től pedig megváltoztatták a fogyasztás és a felhalmozás arányával kapcsolatos korábbi felfogást, mégpedig az előbbi javára. Ennek köszönhetően 1957 és 1959 között javultak a lakosság, mindenekelőtt éppen az ipari munkásság életkörülményei. A bérek emelésével párhuzamosan a kiskereskedelem áru kínálatát is növelni, a hiánycikkek számát pedig csökkenteni tudták. 1959 és 1962 között viszont, több ok következtében, lelassult, egyes periódusokban meg is állt a bérből és fizetésből élők életszínvonalának az emelkedése. Ez azonnal meglátszott a fogyasztási szerkezeten: ismét növekedett az élelmiszerfogyasztás aránya. Alapvető változás akkor vette csupán kezdetét, amikor a hatvanas évek derekán jelentős mértékben nőtt a fogyasztási cikkek termelése, és ezzel egyidejűleg tovább javult a belkereskedelem színvonala. Gondolunk itt elsősorban a mezőgazdasági termelés volumenének a növelésére és a belföldi élelmiszer-értékesítés javulására (az exportkényszer miatt a kettő nem járt törvényszerűen együtt),⁹ a lakásépítés és az iparcikk-termelés növelésére, valamint a szolgáltatások színvonalának a javulására.

1949 és 1966 között az állami ipar fizikai dolgozóinak a nominálbére 589 Ft-ról 1786 Ft-ra emelkedett, azaz megháromszorozódott. A növekedés üteme az ötvenes években valamivel gyorsabb, 1960 és 1966 között lassúbb volt. A gazdasági vezetés értékrendjének megfelelően a nehézipari munkások bére némileg gyorsabb ütemben nőtt, mint a könnyű- és élelmiszeriparban dolgozóké.¹⁰ A nominálbér alapján azonban természetesen nem alkothatunk pontos képet a munkások anyagi fogyasztásáról, életszínvonaláról, ahhoz az árak változását is ismernünk kell, hiszen azok – az egykorú hivatalos beállítással szemben – a szocialista rendszerben is emelkedtek. A reálbérekről összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy az 1940-es és az 1960-as évek vége közti két évtized egészét tekintve számottevő növekedés történt, noha annak mértéke jóval kisebb volt, mint a nominálbére.

Az infláció

Az áralakulás nyomon követése nehéz feladat, mert a pénz értékének romlását a szocializmusban elméletileg tagadták, és ezért mérésével is keveset törődtek. A *Központi Statisztikai Hivatal* egy 1969-ben publikált kiadványa bizonyos fokig átsegíthet azonban a nehézségeken,¹¹ mert abban szerepel egy 1950-ig visszatekintő adatsor a munkások és az alkalmazottak fogyasztói árindexéről. A kiad-

9 A szocialista gazdaság működésére hosszú időn át az volt a jellemző, hogy az ipar számára fontos importcikkek behozatalát nagy tömegű mezőgazdasági exporttal ellentételezték.

10 Munkaügyi Adattár 1949–1966. Szerk. Dr. Lengyel László-Öry Istvánné. Bp. 1968. 144–145.

11 A fogyasztói árak változása a lakosság főbb rétegeinél 1968. Bp. 1969. (Statisztikai Időszaki Közlemények 151.) 49. – Ennek az adatsornak az 1955-ig terjedő része megegyezik az 1949–1955-ös Statisztikai Évkönyvben szereplő adatokkal, azzal a különbséggel, hogy utóbbi 1949-es bázison számolt. (Statisztikai Évkönyv 1949–1955. Bp. 1957. 298.)

vány ugyan alábecsülte a két évtized során bekövetkezett infláció mértékét, de pontosan érzékelteti annak hullámzását; ezért alkalmas arra, hogy megállapítsuk, mely időszakokban volt erős, és melyekben enyhe az infláció. Statisztikánk szerint a pénz értékének romlása 1949 és 1953 között volt a leggyorsabb, közel 70%-os, 1953 és 1956 között viszont megállt a folyamat, hogy azután a forradalmat közvetlenül követő időszakban újra felgyorsuljon, s végül a hatvanas években nagyon alacsony szinten stabilizálódjon. A forint vásárlóértéke 1949 és 1968 között végeredményben 68%-kal csökkent, következésképpen a munkások reálbére két évtized folyamán mintegy 2,5-szeresére nőtt. Amennyire pontos statisztikánk az infláció szakaszainak a megállapításában, annyira pontatlan az infláció mértékének a meghatározásában. Fenntartásainkat alátámasztja egy az MSZMP Államgazdasági Osztálya számára 1962-ben készített közgazdasági elemzés is: „A Központi Statisztikai Hivatal által kimutatott fogyasztói árindex alakulása – állapítja meg a lakosság életszínvonalának változását elemző elaborátum – csak az áraknak olyan statisztikailag mérhető alakulását veszi figyelembe, amely hatósági vagy ezzel egyértelmű [sic!] módosítást jelent. Nem tudja mérni az esetleges burkolt árváltozásokat és a minőségromlásból eredő áremelkedéseket, valamint azt sem, hogy az olcsóbb cikkekből nem áll kellő mennyiség rendelkezésre, s helyett magasabb értékű, drágább cikket kell a lakoságnak megvásárolnia.¹² Ezeket a burkolt formában megjelenő árváltozásokat a lakosság szubjektíve – egy-egy cikk vonatkozásában különösen – erősen érzi, bár összességét tekintve hatásuk az árindex emelkedésére nem jelentős, mindössze néhány pontos¹³ növekedést idéz elő”.¹⁴ Hozzá kell tenni, hogy a szabadpiaci árak mérése akkor sem állt még megfelelő színvonalon, ami azt vonta maga után, hogy az árstatisztikákban – becsléssel – a hatóságilag megállapított alacsonyabb árakhoz közeli eredményeket mutattak ki.

A statisztikai felvételekkel kapcsolatban idézett elvi jellegű megjegyzéseket teljes mértékben alátámasztják az egyes inflációs szakaszokra vonatkozó kutatásaink. Időben visszafelé haladva: az 1956 és 1968 közötti bő egy évtized alatt, annak első éveiben a „burkolt árváltozások” és az olcsóbb cikkek gyakori hiánya következtében a tényleges pénzromlás a kimutatott 6–7%-nál (azaz évi fél százaléknál) jóval gyorsabb volt. Egyes források szerint csak eme hosszú szakasz első évében, 1957-ben 5%-ot csökkent a forint vásárlóértéke.¹⁵ A hivatalos statisztika

12 Ez a jelenség a szegényebb rétegeket, különösen az ipari munkások alsóbb jövedelmi csoportjait sújtotta, akik beérték volna egy-egy rosszabb minőségű áruval is, ha az olcsóbb, ám arra kényszerültek, hogy a drágábbat vegyék meg.

13 A néhány pontos kifejezés korabeli szakzsargon volt, és azt jelentette: néhány százalék(pont)os. – Megjegyezzük, hogy a néhány %-os infláció minősítésére aligha megfelelő kifejezés a „mindössze”, hiszen a hivatalos statisztikákban évi 1% alatti inflációs adatot hoztak ki.

14 MOL-M-KS-288. f. 23/1962/30. ő. c. A lakosság jövedelmi viszonyainak [...] alakulása az 1959–1961. években. Az MNB elemzése, 1962. jún.

15 MOL-M-KS-288. f. 23/1957/21. ő. c. Tájékoztató a munkások és alkalmazottak életszínvonalának 1957. I. félévi alakulásáról. 1957. szept. 17.

1953 és 1956 között mintegy 10%-os árcsökkenést (!) mutatott ki, a valóságban azonban ezekben az években is romlott a pénz értéke, ha az előző öt évhez képest összehasonlíthatatlanul kisebb sebességgel is. 1952 és 1955 között például csak a *Magyar Nemzeti Bank* elemzésében is említett minőségromlás, melyet a statisztika nem érzékelt, 8–10%-ot rontott a bérek értékén.¹⁶ Végül az első szakaszban, 1949 és 1953 között az áremelkedés sokkal gyorsabb ütemű volt az idézett kiadványban közölnél. Ezt a megállapítást támasztja alá az *Országos Tervhivatal* 1954-ben készült számítása, mely szerint 1949 és 1953 között nem 68–69%-os, hanem 93%-os volt az infláció, amit – mint minimális értéket – inkább elfogadhatónak tartunk.¹⁷

E közel két évtizednyi korszak inflációjában meghatározó szerepet játszott tehát az 1949 és 1953 között lezajlott áremelkedés, ezért érdemes e néhány esztendő inflációs folyamatait közelebbről is szemügyre vennünk. Átfogó gazdaságtörténeti elemzésre nem törekedhetünk ugyan, hiszen az szétfeszítené munkánk kereteit, de egy részlet „kinagyításával” kísérletet tehetünk az áremelkedés mértékének az érzékeltetésére. Ennek megértéséhez előzetesen annyit azonban tudnunk kell, hogy az ötvenes évek elején egy sajátos, összetett fogyasztói árrendszer létezett Magyarországon, minimum négyfajta árral. Voltak kötött, államilag megállapított árak, melyeket „jegyes árak” is neveztek, mivel a jegyre adagolt árucikkek is beletartoztak ebbe a körbe. Ezek igen alacsonyok voltak, ám a fogyasztók csak kis mennyiségű árucikkhez juthattak hozzá ezen az áron (ezért is kellett egy ideig a jegyes adagolást alkalmazni). Ugyanezeknek a termékeknek volt ún. szabad ára is, melyet szintén központilag állapítottak meg. Ez a „kétféle árrendszer” a vélt „fölös vásárlóerő lecsapolásának”, valójában a reáljövedelem csökkentésének volt az egyik módszere.¹⁸ Úgy gondolták, ha valaki az olcsón kapható, de csekély mennyiségű áruval nem éri be, vegyen kiegészítést, de azt már jóval magasabb áron. Az állami kereskedelem „szabad árai” ugyanis általában 50–100%-kal voltak magasabbak, mint a kötött árak. 1951-ben például a félfehér kenyér ún. jegyes ára 1,60 Ft volt kilónként, „szabad ára” 2,60 Ft; a jobb minőségű fehér cipóból csak szabad áron lehetett vásárolni, 1 kg került 3,60 Ft-ba. Az élelmiszerek többsége esetében ennél is nagyobb, mintegy kétszeres volt a különbség a kétfajta állami ár között.¹⁹ A fogyasztói árak harmadik típusát

16 MOL-M-KS-288. f. 23/1957/21. ő. e. Tájékoztató. 1957. aug. 7.

17 MOL, Az Országos Tervhivatal tük. iratai. (XIX-A-16-b.) 842. d. A bér- és munkaügy alakulása [...] 1954. okt. 22.

18 A kifejezések a korabeli pártzsargonból származnak. – MOL-M-KS-276. f. 116/1. ő. e. Előterjesztés. 1950. dec. 5.

19 MOL-M-KS-276. f. 116/K.e./5. ő. e. Élelmiszer fogyasztói árak. (Táblázatok.) D. n. [1951. okt.–nov.] – A finomliszt kilóját jegyre 2,6 forintért adták, szabad áron 5,2-ért; a csomagolt aprótszta esetében is hasonló volt az arány: 11 Ft/kg szabad és 6,25 Ft/kg kötött áron. Kristálycukor: a szabad ár 12 Ft/kg, a kötött 6 Ft/kg. Kisebb volt a különbség a zsiradékok esetében: az étkezési olaj ún. jegyes ára 12 Ft/liter volt, szabad ára 18 Ft/liter; 25 dkg margarin ára jegyre 14 Ft, „szabadon” 21 Ft. 1 kg sertézsír: 16, ill. 24 Ft volt a kétféle ár stb.

a szabadpiaci árak képezték, melyeket a piacon vagy más helyen engedéllyel árusító magánszemélyek legálisan állapítottak meg a kereslet és a kínálat törvényeinek megfelelően, általában az állami kereskedelem árainál magasabb szinten. Végül voltak a feketepiaci árak, melyek az engedély nélküli „fekete” kereskedelemben alakultak ki olyan termékek esetében, amelyeknek tiltott volt a szabadpiaci forgalma (az élelmiszerek közül például a tökehús és a töltelékáru, a tej és a tejtermékek stb. tartoztak ide). Mivel azonban az állami kereskedelemben csak korlátozottan lehetett kapni őket, ezeknek az áruféleségeknek kialakult egy ellenőrizetlen, engedély nélkül működő feketepiaci forgalma. Emellett sok más termék is a feketepiacon realizálódott abban az esetben, ha az eladónak nem volt állami engedélye a kereskedelemre, de volt „elpasszolni” való áruja, vagy esetleg a régi középosztály tagjai adogatták el javaik egy részét, hogy élelmet vásárolhassanak. A feketepiaci árak rendkívül magasak voltak, elérhették a hivatalos árak ötszörösét–tízszeresét is, hiszen annak keretében a legkeresettebb hiánycikkek forgalmazták, és az eladó a büntetőeljárás kockázatát is belekalkulálta az árba. Ezeket az árakat átfogóan nem mérték – lehetetlen is lett volna –, legfeljebb a rendőrségi aktákban, vagy az MDP különböző szerveinek a hangulatjelentéseiben bukkan fel egy-egy eset, ezért pontos adatokkal sem rendelkezünk róluk. Nem az általános jellemzés igényével, inkább csak érdekességként jegyezzük meg, hogy 1951-ben az akkori szegényes táplálkozásban oly fontos szerepet játszó sertésszár kilójának ára a fővárosi feketepiacon elérhette a 120–130 Ft-ot, a 16–17 Ft-os kötött ár hét és félszeresét!²⁰

Az inflációt főleg a legális szabadpiacon és a nem legális feketepiacon forgalmazott termékek árának a folyamatos emelkedése idézte elő, ám éppen ezekről az árakról szórványos adatokkal rendelkezünk csupán, ezért valóságos inflációs hatásukat nem is tudjuk megállapítani. Más a helyzet a kötött árakkal, mert az ott végrehajtott központi áremeléseket részletekbe menően ismerjük, s így inflációs hatásukat is érzékeltetni tudjuk.

A legnagyobb mértékű központi áremelésre 1951 végén, a jegyrendszer megszüntetésével párhuzamosan került sor, mert az addig jegyre adagolt élelmiszerek forgalmának a felszabadítása úgy volt csak lehetséges, hogy drasztikusan megemelik a fogyasztói árakat. A jegyrendszer fenntartását éppen az indokolta ugyanis, hogy alapvető fogyasztási cikkekből súlyos hiány volt.²¹ Az 1951–1952 fordulóján végrehajtott áremelés során mintegy 10 ezer egyedi fogyasztási cikk²² ára növekedett 10 és 150% közötti mértékben, amely összességében – hivatalos értékelés szerint is – 30%-kal emelte meg a fogyasztói árindexet. A szigorúan titkos körülmények között előkészített intézkedések 1951 decemberétől, részben

20 A budapesti feketepiaci árakra: MOL, A Magyar Dolgozók Pártja Budapesti Bizottságának iratai. (M-Bp. 95. f.) 2/322. ö. e. Jelentés. 1951. szept. 22.

21 Más kérdés, hogy az áremelés érintett olyan árukat is, amelyeket előzőleg sem jegyre adtak, sőt az óriási többség ilyen árucikk volt.

22 MOL-M-KS-276. f. 116/K.e./5. ö. e. Az ármegállapítással kapcsolatos intézkedések. 1951. okt. 22.

1952 januárjától a fogyasztási cikkek nagy részére, azon belül a leggyakrabban vásárolt alapvető élelmiszerek és ruházati cikkek túlnyomó hányadára, továbbá a szolgáltatások egy bizonyos körére terjedtek ki. Az intézkedést mintegy 20%-os nominálbér-emeléssel is összekapcsolták a bérből és fizetésből élők esetében. E nagyarányú áremelés érdekessége, hogy egy jó évvel korábban, 1950 közepén az MDP legfelső gazdasági vezetése körében is még az a meggyőződés uralkodott, hogy a szocialista gazdaság általános törvényszerűségeinek érvényesülése következtében Magyarországon sem nőnek, ellenkezőleg, csökkennek a fogyasztói árak. Az MDP Államgazdasági Osztálya szerint az 1949 decembere és 1950 áprilisa közötti négy hónapban a gyáripari dolgozók névleges keresete 12,7%-kal nőtt, miközben ugyanezen idő alatt a létfenntartás költségei 4,1%-kal csökkentek (!), tehát a reálkereset 17,5%-kal növekedett. „Az ötéves tervtörvény értelmében azonban – írták egyik elemzésükben – 5 esztendő alatt kívánjuk az életszínvonalat 35%-kal felemelni. A gyáriparban dolgozók számára tehát 4 hónap alatt teljesítettük az ötéves terv célkitűzéseinek felét”.²³ Ez az álláspont azért érdemel figyelmet, mert jelzi: azok, akik döntéseikkel javíthattak volna a helyzeten, abban a hitben voltak, hogy javításra semmi szükség, sőt a vélt reálbér-növekedés lassítása lenne kívánatos.

Ennek az egyszeri áremelésnek a tényleges éves inflációs hatása valószínűleg magasabb volt a hivatalosan elismert 30%-nál. A kötött áras élelmiszerek ára például kétszeresére, két és félszeresére nőtt, és a leggyakrabban vásárolt ruházati cikkeké is 30–100%-kal emelkedett. (Kivételt néhány gyermekcikk képezett, a vászon iskolatáska ára például nem emelkedett.) Az 1951 végén végrehajtott áremelés nemcsak a mérték szempontjából érdemel figyelmet, hanem azért is, hogy a központi készletezéssel és adagolással megvalósított közellátási rendszer tulajdonképpen rejtett inflációs helyzetet teremtett azáltal, hogy az emberek a pénzükért nem kaptak árut (hiába maradtak esetleg változatlanok bizonyos fogyasztási cikkek államilag megállapított árai). Ez a sajátos „infláció” azonnal explicitté vált, amint enyhítették a kötött forgalmazást.²⁴ Tekintve, hogy az ötvenes évek eleji lakossági fogyasztásról korabeli, valamennyire is megbízható adatfelvételeket eddig nem ismertünk, nem lesz érdektelen néhány fontos élelmiszer és ruházati cikk emelés előtti és utáni árát tételelesen is felsorolni. A lista önmagáért beszél, ezért előzetesen elég annyit megjegyezni, hogy a rendelkezésünkre álló forrásban szereplő közel négyszáz árucikk mindegyike hasonló mértékben drágult, mint az alábbi táblázatban szereplő élelmiszereké és ruházati cikkeké (2. sz. táblázat).

23 MOL-M-KS-276. f. 116/18. ő. e. A munkabéralap, a reálkereset és a termelés összefüggéseinek alakulása. D. n. [1950.]

24 A készletezés továbbra is központi irányítás alatt maradt, és a központi szervek döntöttek arról, hogy mely fogyasztói réteghez mennyi fogyasztási cikket juttatnak. Így tehát a jegyrendszer megszüntetése távolról sem jelentette a fogyasztási cikkek forgalmazásának teljes, csak a kereslet által befolyásolt szabadságát.

2. táblázat

Egyes élelmiszer- és ruházati cikkek árának emelkedése, 1951. december²⁵

A termék megnevezése	Régi ár (Ft)	Új ár (Ft)	Növekedés (%) (régí ár = 100%)
1. Élelmiszerek			
Sertéshús egységes kimérésben, kg	9,8–11,9	26,4	269–222
Marhahús egységes kimérésben, kg	7,4–8,4	20,5	277–244
Lóhús egységes kimérésben, kg	5,2	12,1	233
Párizsi, kg	13,0	35,0	233
Gyulai szárazkolbász, kg	27,0	63,0	233
Vöröskolbász lóhúsból, kg	5,0	12,0	233
Füstölt kenyérszalonna, kg	19,0	48,9	257
Félfehér kenyér, kg	1,6	2,8	175
Finomliszt, kg	2,6	4,6	177
Palackos tej (pasztörözött), liter	2,0	4,2	210
Kristálycukor, kg	6,0	11,2	187
2. Ruházati cikkek			
Karton méteráru (70 cm)	14,9	28,7	192,5
Lepedő	28,4	49,2	173,2
Középnéhez kosztümszövet, méter	132,0	165,0	125,0
Középnéhez öltönyszövet, méter	141,0	176,5	125,0
Női bordás harisnya	8,4	13,75	163,7
Férfi lódenkabát prima/szekunda	763/558	992/725	130,0/130,0
Női kartonruha, kétszínnyomásos	118,4	178,0	150,0
Flanell gyermeking	38,0	57,0	150,0
Iskolatáska (vászon)	95,5	95,5	0,0
Munkásbakancs	131,0	265,0	202,1
Marhabox férficipő	136,0	245,0	180,1
Borjúbox női szandál	152,0	251,5	165,5
Borjúbox gyermekcipő, 31–34-es	121,0	175,0	144,7

Az áremelések más árucsoportokra és szolgáltatásokra is kiterjedtek, így például jelentősen megrágultak az építőanyagok, közülük némelyek ára 300–500%-kal ment feljebb. Nöttek a vasúti személyszállítás díjai is (a teljes árú menetjegy 80%-kal drágult, a lakóhely és a munkahely között felhasználható hetijegyek viszont csak 25%-kal).²⁶ Az építőanyag-árak és a vasúti személyszállítási díjak emelkedése az ipari munkások közül elsősorban a falun élőket érintette,

25 MOL-M-KS-276. f. 116/K.e./5. ő. e. „Élelmiszer fogyasztói árak” és „Kiemelt ruházati cikkek árjegyzéke” c. táblázatok.

26 MOL-M-KS-276. f. 116/K.e./5. ő. e. Előterjesztés a Titkárságnak. 1951. okt. 27.

mert saját (családi) házat ezekben az években a városokban alig építettek, az ottani (csekély számú) új lakás állami kivitelezésben készült, és a tanácsok, vagy a vállalatok utalták ki a bérlőknek. A falusi építkezések viszont magánereiből folytak, az ott élő ipari munkásokat tehát közelről érintette az áremelés, bár 1954-ig a magánházak építését visszafogta az építőanyag hiánya. A közlekedési költségek növekedése pedig elsősorban az ingázó munkásokat sújtotta, bár a munkás-hetijegyek az átlagosnál jóval kisebb mértékben drágultak. Ugyanakkor nem emelkedtek a lakbérek és a lakással kapcsolatos szolgáltatások árai, és változatlanul nem kellett használatbavételi díjat fizetni az állami (tanácsi) tulajdonú lakásért. Voltak persze olyan áruk is, melyek árát a nagy áremelés idején változatlanul hagyták, de valamivel később „csendben”, bejelentés nélkül növelni kezdték (ezt nevezték „burkolt áremelésnek”). Így jártak el például a cigaretta esetében, mondván, hogy az emelést „kívánatos néhány hónap alatt, burkolt formában végrehajtani”.²⁷ Az 1952-ben történt további áremeléseket is figyelembe véve az egész évre számított infláció, hivatalos adatok szerint is meghaladta a 40%-ot (okkal feltételezhető, hogy jelentős mértékben), ezzel szemben – ugyancsak hivatalos adatok szerint – a bérek még a viszonylag kevésbé érintett ipari munkások²⁸ esetében is csak 27%-kal emelkedtek.²⁹

A társadalombiztosítás

A reáljövedelem a szocialista rendszer kezdeti éveiben megfigyelhető csökkenését bizonyos mértékig ellensúlyozta, hogy a második világháborút követő másfél-két évtizedben jelentős mértékben bővült a társadalombiztosításba bevont ipari munkások köre. Már közvetlenül a háború után új rétegekre terjesztették ki például a családi pótlékot, minek következtében országosan 200 ezerről 400 ezer fölé emelkedett a benne részesülő gyermekek száma, ami sok munkáscsaládot érintett kedvezően.³⁰ Az 1950-es években ez a tendencia tovább folytatódott: az évtized elején minden második ember, az évtized második felében pedig a társadalom tagjainak 62%-a³¹ részesült a társadalombiztosítás valamelyik formájában. Az ipari munkások helyzete ennél is kedvezőbb volt, mert körükben már az évtized elején négyötöd fölé emelkedett a biztosítottak aránya. A terjedelmi növekedéssel nem tartott viszont lépést a társadalombiztosítás minőségi fejlődése, mert a gazdasági erőforrások egyoldalú, iparosítási célokat szolgáló felhasználása nemcsak a személyes, hanem az ún. közösségi fogyasztástól, így a szociális ellátórendszerektől is elvonta a fejlesztési forrásokat. Látni fogjuk, hogy ez a fel-fogás főleg az ilyen célokat szolgáló infrastruktúra fejlesztésének az elhanyagol-

27 MOL-M-KS-276. f. 116/K.e./5. ő. e. Árkérdések. 1951. okt. 22.

28 Az áremelések fő terhét bevallottan a falusi lakosság vállára igyekeztek helyezni.

29 Statisztikai Évkönyv 1949–1955. i. m. 298. és Munkügyi adattár 1949–1966. i. m. 144–145.

30 *Tárkányi Akos*: Európai családpolitikák. A magyar családpolitika története. H. n., 1999.

31 MOL-M-KS-288. f. 23/1959/25. ő. e. Az állami szerveknél [...]. D. n. [1959.]

lásában, valamint az öregségi nyugdíj (kezdeti) súlyos elégtelenségében érezte káros hatását. Ezek az évek tehát a társadalombiztosítás szempontjából a gyors terjedelmi növekedés és az ugyancsak gyors színvonalsökkenés korszakaként jellemezhetők.

A társadalombiztosítás szempontjából az ipari munkások helyzete a korszak egészében jobb volt az országos átlagnál, mert az állami alkalmazottak biztosítási feltételei – a II. világháború előtti időszakhoz hasonlóan – kedvezőbbeknek mondhatók a magánalkalmazottakénál és a szövetkezeti tagokénál (az utóbbiak közé tartoztak a magánkisipar munkásai és az ipari szövetkezetek fizikai dolgozó tagjai is). Márpedig a munkások túlnyomó többsége állami vállalatok alkalmazásában állt. A ktsz-ek tagjai csak a hatvanas évek első felében kaphatták meg azokat a juttatásokat, melyek az állami vállalatoknál dolgozó társaiknak már az ötvenes évek elejétől jártak. A mezőgazdasági termelőszövetkezetek tagjai, akik a hatvanas évek elejétől kezdve a mezőgazdaságban dolgozók, sőt egy ideig még a fizikai dolgozók legnagyobb csoportját alkották, csak az évtized második felében közelítették meg az állami alkalmazottak társadalombiztosításának a színvonalát.

A magyarországi társadalombiztosítási rendszert, az élet sok más területéhez hasonlóan, az ötvenes évek elején gyökeresen átszervezték. Az 1950. szeptember 17-én kihirdetett 1950. évi 36. törvényerejű rendelet az *Országos Társadalombiztosítási Intézet* megszüntetésével – meglehetősen vitatható elvekből kiindulva³² – a *Szakszervezetek Országos Tanácsa* kezébe adta a társadalombiztosítás irányítását, létrehozva a *Szakszervezeti Társadalombiztosítási Központot* (SZTK).³³ Ezzel az átszervezéssel az irányítás erősen központosítottá vált.

A jogi szabályozás

A társadalombiztosítás három nagy területe (a betegségi biztosítás, a nyugdíj és a családi pótlék) közül először a betegbiztosítással kapcsolatos szabályokat módosították. 1950 májusában megjelent egy kormányrendelet, amely lényegében az 1927. évi XXI. tc. alapelveit megismételve szabályozta a beteg- és balesetbiztosítást, hangsúlyozva, hogy a biztosítás gyakorlati megvalósításához szükséges intézményi háttér megteremtése és fenntartása állami feladat.³⁴ Az állami iparban foglalkoztatott munkások szempontjából a betegbiztosítás legfontosabb el-

32 Arra gondolunk, hogy bizonyos egészségügyi (SZTK) szolgáltatásokat attól tettek függővé, hogy az abban részesülni óhajtó állampolgár szakszervezeti tag-e vagy sem. (Ld. pl. 71/1955 [XII. 31.] M. T. sz. rendeletet és a 6/1955 [XII. 31.] SZOT sz. szabályzatot!) És még inkább arra, hogy a minden állampolgárt érintő állami társadalombiztosítás irányítása egy jogilag önkéntes tagságon alapuló szervezet, a szakszervezet kezébe került.

33 Szept. 23-án a Minisztertanács kibocsátotta a törvényerejű rendelet végrehajtási utasítását is (238/1950 [IX. 23.] M. T. sz. rendelet).

34 139/1950 (V. 14.) M. T. sz. rendelet.

veként említhetjük, hogy az a munkavállaló szerzett jogosultságot, aki olyan munkaviszonyban állt, ami után betegségi biztosítást fizettek. A társadalombiztosítási járulék a korszak túlnyomó részében a bér 13%-a volt, melyből tízet a munkaadó, hármát a munkavállaló fizetett.³⁵ A betegbiztosítás egyes formái csak magára a biztosítottra terjedtek ki (ilyen volt például a táppénz), más formái viszont közvetlen hozzátartozóira, házastársára és a gyermekeire stb. is. (Ilyen volt például az egészségügyi ellátás, beleértve a gyógyszerellátást is. A gyógyszerért a munkavállaló 15%-os térítést fizetett.) Az ötvenes évek elején megjelent jogszabályok még nem rendelkeztek egyértelműen arról, hogy a betegbiztosítás legfontosabb alkotóeleme, a táppénz hány százaléka legyen a munkabérnek.³⁶ A korábban kialakult gyakorlatnak megfelelően később ezt úgy szabályozták, hogy nem kórházi ellátás esetén a munkabér 65%-át fizették ki táppénz címén, ha azonban a munkavállaló több mint két éve folyamatosan ugyanannál az állami munkahelynél dolgozott, akkor a táppénz a bér 75%-ára emelkedett. A táppénzes állományba vétel időtartamát egy évben maximálták, kivéve, ha a munkavállaló üzemi baleset miatt vált keresőképtelenné (abban az esetben egy éven túl is folyósíthatták). Kórházi ápolás esetén a dolgozó a táppénz összegének a felét kapta (vagyis fizetése 32,5 vagy 37,5%-át). Ha azonban voltak eltartottjai is, akkor a neki egyébként járó táppénz 80%-át kapta.³⁷ A betegbiztosítás részeként fokozatosan bővült a kórházi, illetve a gyógyszerellátás állami támogatása is. Összességében a betegbiztosítás szabályai az ipari munkások szempontjából – más rétegekkel, főleg a parasztsággal összehasonlítva – kedvezőeknek mondhatók.

A társadalombiztosítási rendszer különösen fontos alkotóeleme volt az öregségi biztosítás, egyszerűbben fogalmazva: a nyugdíj. A nyugdíjrendszert az ötvenes években három egymást követő rendelettel is szabályozták, ami arról árulkodik, hogy az első rendelkezések nem voltak megfelelőek. Az 1952. január 1-jétől életbe lépett nyugdíjrendelet szerint az a munkaviszonyban álló dolgozó volt jogosult nyugdíjra, aki az állami társadalombiztosítás keretében betegségi biztosítással rendelkezett.³⁸ 1954-ig a nyugdíjjárulékot a munkáltató fizette. Az öregségi nyugdíj korhatárát férfiaknál a 60., a nőknél az 55. életév betöltéséhez kötötték. Feltételként szabták továbbá, hogy a nyugdíjban részesülő biztosított legalább tízéves munkaviszonnyal rendelkezzen, melynek nem kell ugyan folyamatosnak lennie, de nem lehet benne öt évnél hosszabb megszakítás. Ellenkező esetben a megszakítás előtti éveket nem számították be a nyugdíjba. A rendelet egyik hibája volt, hogy a munkában eltöltött időt csak a tízéves minimális szolgál-

35 MOL-M-KS-288. f. 23/1959/25. ö. e. Az állami szerveknél [...]. D. n. [1959.]

36 Ezt az iparági kollektív szerződésekben rögzítették, mégpedig általában a munkabér 65%-ában. MOL-M-KS-276. f. 116/23. ö. e. Feljegyzés. 1949. júl. 5.

37 Részletesebben ld. *Dr. Abonyi Géza: A magyar társadalombiztosítás alapvető szabályai.* Bp. 1967. 23–103.

38 1951. évi 30. sz. törvényerejű rendelet a dolgozók egységes társadalombiztosítási nyugdíjáról. Kihirdetve: 1951. nov. 11. Hatálybalépés napja: 1952. jan. 1. – A tvr. az öregségi mellett rendelkezett az özvegyi és a rokkantsági nyugdíjakról is.

lati idő megszabásánál vette tekintetbe, egyébként a nyugdíj összegének a kiszámításánál nem tett különbséget hosszabb, illetve rövidebb szolgálati idő között (egyébként azonos feltételek esetén ugyanannyi nyugdíj járt 11, mint 41 évi munka után). Ennél is súlyosabb fogyatékosága volt, hogy az ún. öregségi törzsnnyugdíj összegét rendkívül alacsonyan állapították meg, az a munkabérnek mindössze 15%-a volt!³⁹ (Kivételes esetekben alkalmaztak ún. felemelt összegű törzsnnyugdíjat is, amely a bér 30%-át tette ki.) Az öregségi nyugdíj minimális összegét havi 100 Ft-ban határozták meg. A törzsnnyugdíjra az ipari munkások többsége kiegészítést kapott, amely az 1945. január 1. után munkaviszonyban eltöltött minden esztendő után 2-2%-os nyugdíjemelést eredményezett. A harmadik komoly probléma elsősorban a fizikai munkavállalókat, köztük természetesen az ipari munkásokat érintette. Ez abban állt, hogy a nyugdíj kiszámításának alapját képező munkabéreket az aktív életpálya utolsó időszakából vették, amikor egy fizikai dolgozó már kevesebbet teljesített és keresett, mint fiatalabb korában, pályája csúcsán.

1954-ben előbb 200 Ft-ra növelték a nyugdíjminimumot,⁴⁰ majd szeptemberben az addigi 15 helyett a munkabér 50%-ára emelték az öregségi törzsnnyugdíjat, ugyanakkor viszont megszüntették a II. világháború után munkában töltött idő után járó, évi 2%-os emelést.⁴¹ Ennek az összességében kedvező változtatásnak némileg csökkentette az értékét, hogy 1954 novemberétől a munkaadó mellett a munkavállalónak is fizetnie kellett nyugdíjjárulékot (munkabére 3%-át, melyet a munkáltató köteles volt levonni a bérből). Az 1954. szeptemberi rendelet már valamivel elfogadhatóbb összegű új nyugdíjak fizetését tette lehetővé. Egyáltalán nem rendezte viszont a sokszázezer régi nyugdíjas és öregségi járadékos helyzetét, mert a korábban megállapított nyugdíjakon nem változtatott. 1958-ban újabb törvényerejű rendelet⁴² jelent meg az öregségi biztosításról, melyet kisvártatva követett a tvr. végrehajtási utasítása is.⁴³ Ennek a korszak végéig érvényben maradt rendeletnek a legfőbb újítása az volt, hogy az öregségi teljes (50%-os) nyugdíjhoz megkövetelt minimális szolgálati időt 10-ről 25 évre emelte, mégpedig felmenő rendszerben. Ezáltal a szolgálatban eltöltött idő – ellentétben a korábbi szabályozásokkal – jóval nagyobb szerepet kapott a nyugdíj megállapításában. A felmenő rendszert úgy valósították meg, hogy az első évben, 1959-ben a nyugdíjjogosultság megszerzéséhez még 14 évi munkaviszony elegendő volt; a következő évtizedben – 1970-ig – minden évben egy esztendővel emelték a jogosultság alsó határát, míg el nem érte a 25 évet. Hasonló módon fokozatosan növelték azoknak a hónapoknak a számát is, ami alapján a havi átlagos keresetet kiszámították: 1959-ben még a munkában töltött utolsó 24 hó-

39 Törzsnnyugdíj: az az összeg, ami mindenképpen járt a biztosítottnak, ha az előírt egyéb feltételeknek megfelelt.

40 1954. évi 8. tvr.

41 1954. évi 28. tvr.

42 1958. évi 40. tvr. (Hatályos 1959. jan. 1-től.)

43 67/1958 (XII. 24.) Korm. sz. rendelet.

nap, végül 1962-ben már az utolsó 60 hónap havi átlagkeresete számított a nyugdíj alapjának. A törvényerejű rendelet 500 Ft-ra emelte a nyugdíjminimumot. A jogosultság megszerzésének alapelvei, például a női és a férfi korhatár, a járulékfizetési kötelezettség megosztása a munkaadó és a munkavállaló között és több más szabályozás változatlan maradt. Fontos fejlemény volt továbbá, hogy 1956 után a nyugdíjjogosultságot a ktsz-ek tagjaira is kiterjesztették.⁴⁴

A családi pótlék folyósításának alapfeltétele azonos volt a nyugdíjével: azok a munkavállalók kaphatták, akiknek az állami társadalombiztosítás keretében már volt betegségi biztosításuk. A pótlék fizetését kevéssel a háború után módosították első ízben. 1945 előtt – az 1938. évi XXXVI. tc. értelmében – a 20 főnél több alkalmazottal dolgozó ipari és kereskedelmi vállalkozások dolgozói váltak jogosulttá a családi pótlékre. Ezt a jogszabályt 1946-ban úgy módosították, hogy a 10 és 20 közötti létszámmal működő vállalatokra is kiterjesztették az érvényét.⁴⁵ A rendeleten az ötvenes évek elején két kisebb korrekciót hajtottak végre,⁴⁶ melyek az ipari munkások szempontjából annyiban voltak csupán fontosak, hogy a vállalati hozzájárulás nélküli munkahely-változtatást, az „önkényes kilépést” úgy értelmezték, mint ami megszakítja a munkavállaló folyamatos munkaviszonyát, és arra a hónapra emiatt elveszti a családi pótlékre való jogosultságát. Átfogó szabályozás igényével jelent meg a 6/1953 (II. 8.) M. T. sz. rendelet, amely a jogosultság alapelveinek változatlanul hagyása mellett a családi pótlék folyósításának több részletét is újszerűen szabályozta. Kimondta, hogy pótlék minimum két gyermek után fizethető és a munkavállaló⁴⁷ gyermekének (eltartottjának) 16 éves koráig jár, két kivétellel: ha a gyermek tanult, akkor 18 éves koráig kaphatták a szülei (eltartói), ha viszont olyan ipari tanuló volt, akit tanulóotthonban helyeztek el, akkor a 16 évnél fiatalabbnak sem járt már. (Ez a rendelkezés a hatvanas évek második felében is érvényben volt még, holott az iparitanuló-otthonokban elhelyezett tanulók akkor már semmilyen többlettámogatásban nem részesültek.)⁴⁸ A családi pótlék összegét az egy- és a kétgyermekes családok számára igen kedvezőtlenül, a sokgyerekesek számára viszont kedvezően határozták meg. Egy gyermek után nem, még az egyedülálló apáknak sem járt családi pótlék,⁴⁹ kivételt csak az egyedülálló anyák képeztek, akik kis összeget kaptak egy gyermek után is.⁵⁰ Két gyermek után együttesen havi 75, három után együttesen havi 180, négy után együttesen havi 260 Ft volt a pótlék összege,

44 Dr. Abonyi G.: i. m. 106.

45 11 780/1946 (X. 19.) M. E. sz. rendelet.

46 124/1950. (IV. 29.) M. T. sz. rendelet; 88/1952 (IX. 27.) M. T. sz. rendelet.

47 Ha mindkét szülő betegbiztosítással rendelkező munkavállaló volt, természetesen csak egyikük kapott családi pótléket. A pótlék csak teljes ledolgozott hónap után járt.

48 MOL-M-KS-288. f. 24/1968/36. ő. e. Feljegyzés az [...] 1968. július 1. napjával megvalósítandó [...] társadalombiztosítási kérdésekről. 1968. febr. 16.

49 Csak 1968-ban, korszakunk záró időpontján túl merült fel, hogy a gyermeküket egyedül nevelő apáknak is járna valamekkora pótlék. – MOL-M-KS-288. f. 24/1968/36. ő. e. Feljegyzés az [...] 1968. július 1. napjával megvalósítandó [...] társadalombiztosítási kérdésekről. 1968. febr. 16.

50 MOL-M-KS-288. 23/1959/25. ő. e. Az állami szerveknél [...]. D. n. [1959.]

amely a gyerekek számának növekedésétől függően egyre jobban emelkedett. Míg a kétgyermekesek 37,5 Ft-ot, addig például a tizenkét gyermekesek 112,5 Ft-ot kaptak gyermekenként.⁵¹ A szocialista rendszerben a szociális támogatást végig ez a felfogás jellemezte. Komoly formában soha nem merült fel, hogy az 1–2 gyerekesek, akik valószínűleg gondosabban tudták nevelni gyerekeiket, azonos kedvezményeket kapjanak a sokgyerekesekkel. Az 1930-as években más volt még Magyarországon a felfogás, igaz, az állami biztosítás akkor csak a társadalom tagjainak 31%-ára, és az ipari munkásoknak ennél is kisebb részére terjedt ki. Mindenesetre tény, hogy azokban az években az állami alkalmazottak általában jóval nagyobb összegű családi pótlékban részesültek, mint 15–20 évvel később. A különbség főleg a gyermektelen házaspárok és az 1–3 gyermekes családok esetében bizonyult szembetűnőnek. Ha a feleség nem dolgozott, még a gyermektelen házaspárok is kaptak havi 12 pengőt, egyébként egy eltartott gyermek esetén 18, kettő esetén 36, három esetén 54 pengő volt a pótlék összege.⁵² Korabeli számítások szerint az ötvenes évek végén a családi pótlék a gyermekekre fordított családi kiadások kis részét fedezte: az 1–5 gyermekes családok esetében nulla és 22,6% között mozgott a pótlék aránya a gyermekekre fordított kiadásokon belül.⁵³ 1959-ben a három- és többgyermekes családok pótlékát jelentősen növelték, a háromgyermekesekét egyenesen megkétszerezték (180 Ft-ról 360-ra), az egy- és a kétgyermekesekét viszont ekkor sem emelték.⁵⁴ A kétgyermekesek helyzetét csak 1966-ban javították meg, akkor viszont igen jelentős mértékben: pótlékukat a régi és már nagyon keveset érő 75 Ft-ról 300-ra emelték.⁵⁵

Korszakunkban a terhes nők, illetve a kisgyermekes anyák gondozásának a rendszere nagymérvű változásokon ment keresztül. Az ötvenes évek elején a legalább tíz hónapja folyamatos munkaviszonyban álló és az annak megfelelő betegségi biztosításban részesülő dolgozó nőknek a szülést megelőzően hathetes terhességi segély, majd a szülést követően ugyancsak hathetes fizetett szülési szabadság járt, aminek az elteltével újra munkába kellett állniuk. Azt követően csak annyi kedvezményt kaptak, hogy a gyermek kilenc hónapos koráig naponta

51 Összesen tehát előbbiek 75, utóbbiak 1350 Ft családi pótlékot kaptak.

52 MOL-M-KS-288. 23/1959/25. ö. e. Az állami szerveknél [...]. D. n. [1959.] – Ha a szövegben említett összegeket forintra számítjuk át, az alábbi értékeket kapjuk (zárójelben az 1958-as összegeket is megadjuk): a gyermektelen házaspárok 115 Ft-ot kaptak havonta (1958: 0 Ft). Egy gyermek után: 172 (1958: 0 Ft), kettő után: 344 (1958: 75 Ft), három után: 516 Ft (1958: 180 Ft) családi pótlék járt az állami foglalkoztatottnak. A sokgyerekes családok egy gyermekére ugyan a harmincas években is valamivel nagyobb összeg jutott, mint a kétgyermekesek egy gyermekére, de a görbe messze nem emelkedett olyan meredeken mint az ötvenes években. 10 gyermekes családok havonta 222 pengőt kaptak (1958-ban 975 forintot). (Megjegyzés: 1956 után készült hivatalos KSH-számítások a pengő-forint szorzót 9,56-ban állapították meg.)

53 MOL-M-KS-288. f. 23/1959/52. ö. e. Feljegyzés. 3. sz. melléklet. 1959. ápr. 24. – A gyermekekre fordított kiadásokból az egygyermekes családokban minden költség a szülőkre hárult, két gyermek esetén a családi pótlék a kiadások 8,7, három esetén 15,4, négy esetén 18,6 és öt esetén pedig 22,6%-át fedezte.

54 38/1959 (VIII. 15.) Korm. sz. rendelet.

55 16/1966 (VI. 1.) Korm. sz. rendelet.

szoptatási szünetet vehettek igénybe, továbbá, hogy egy 1948-ban hozott rendelet értelmében a dolgozó nő, egy évnél fiatalabb gyermeke betegsége esetén táppénzre irathatta magát, 1949-től pedig egyszeri, 500 Ft-os anyasági segélyt vehetett igénybe.⁵⁶ Néhány évvel később az 1004/1953 (II. 8.) M. T. sz. rendelet a fizetett szülési szabadságot 12 hétre növelte, és csekély mértékben megemelte az anyasági segély összegét is: az első gyermek után 700, minden további testvér után 600 Ft járt ezen a címen. (Az a férfi munkavállaló, akinek gyermeke született, és felesége nem dolgozott, csak 460 Ft-ot kapott ilyen jogcímen.)⁵⁷ A gyermek kilenc hónapos koráig a dolgozó anya szoptatási szünetet vehetett igénybe, a csecsemő korától függően eleinte naponta kétszer, majd egyszer. Ha az anya távoli lakóhelye miatt ezt nem tudta megoldani, akkor három hónap fizetés nélküli szabadságot is kivehetett. A hatvanas évek közepéig bizonyos módosításokkal (melyek közül a szülési szabadság időtartamának az emelése említendő első helyen) ez a kormányrendelet maradt a gyermekgondozás jogi szabályozásának alapja.⁵⁸

A szocialista rendszer négy évtizedes történetét tekintve, időszakunk végén történt a legjelentősebb előrelépés a női munkavállalás és a gyermeknevelés összeegyeztetése terén, amikor a 3/1967 (I. 29.) Korm. számú rendelettel bevezették a gyermekgondozási segélyt, a gyes-t. Ez a rendelet és későbbi módosításai lehetővé tették, hogy a munkaviszony teljes jogú fenntartása mellett az anyák a szülési szabadság lejárta után, 30 hónapon át havi (az első években 600 Ft-os, tehát viszonylag jelentős) gyermekgondozási díj mellett otthon maradhassanak gyermekükkel (gyermekeikkel). A gyes feltételül szabták, hogy az anya a szülést megelőzően 12 hónapon keresztül folyamatos, teljes munkaidős munkaviszonyban álljon. A gyermekgondozási segélyt átlagot meghaladó arányban vetették igénybe az ipari munkások: az első évben (1967 októberéig) a mintegy 26 ezer asszony közel fele, 12 833 fő volt ipari foglalkoztatott. Leggyakrabban (70%-ban) azok mentek gyes-re, akik havi fizetése 1500 Ft alatt maradt. A segély bevezetése ugyanakkor az állam sajátos gazdasági törekvéseit is szolgálta, például, hogy csökkentsék a munkát kereső nők számát, néhány évre kivonva őket a munkaerőpiaci kínálatból. Továbbá azt, hogy a gyermeküket otthon nevelő anyák számának növekedése csökkentse a bölcsődei férőhelyek iránti igényt.⁵⁹

Társadalombiztosítás a gyakorlatban

A társadalombiztosítás által nyújtott szolgáltatások és juttatások története természetesen messzemenően nem azonos a jogi szabályozás történetével. A valószínű viszonyok az ötvenes évek végéig több szempontból is rosszabbak voltak annál, mint amit a jogszabályok alapján joggal feltételezhetnénk.

56 Erről a 8800/1948. és 1040/1949. Korm. sz. rendeletek intézkedtek. – Részletesebben ld. *Tárkányi Á.*: i. m.

57 MOL-M-KS-288. 23/1959/25. ő. e. Az állami szerveknél [...]. D. n. [1959.]

58 Részletesebben ld. *Tárkányi Á.*: i. m.

59 MOL-M-KS-288. f. 24/1967/10. ő. e. Tájékoztató. 1967. dec. 4.

A betegségi biztosításban részesülők körének bővülésével – ami önmagában, természetesen, komoly előrelépés volt – egyáltalán nem tartott lépést az egészségügyi infrastruktúra fejlődése. Az egészségügyi beruházások minimumra csökkentése következtében nem épültek új kórházak. Az 1950-es évek végén az egészségügy egyik befolyásos szakembere, Simonovits István terjedelmes levelet írt az MSZMP KB-nak, melyben kifogásolta az egészségügyi beruházások elhanyagolását. „Óriási beruházásokkal felépítettük Sztálinvárost – írta –, de kórház építésére nem került sor. Felépítettük Komlót, de a kórház adaptált épületben működik. Hasonló a helyzet Kazincbarcikán”.⁶⁰ A kórházak országszerte zsúfoltak voltak, közel jártak a 100%-os kihasználtsághoz.⁶¹ Ez azt jelentette, hogy bizonyos periódusokban és bizonyos típusú betegségek esetén, főleg a gyorsan növekvő népességű régiókban jóval 100% feletti volt a kihasználtságuk. A rendelőintézetekben az „expressz”, az „5 perces” vizsgálatok ellenére elviselhetetlenül hosszúra, gyakran egész naposra nyúlt a várakozási idő. Számos fontos gyógyszerhez nem lehetett hozzájutni, mert a gyártás nem tartott lépést a gyorsan növekvő igényekkel, az import pedig minimális volt. Még a hatvanas évek első felében sem építettek új kórházakat, bővítésekre és ágyszám emelését eredményező felújításokra viszont már gyakrabban sor került. Nagyobb összegeket fordítottak a kórházi felszerelések, eszközök stb. beszerzésére is, mint az I. öt-éves terv időszakában.

Az ötvenes évek legsúlyosabb társadalombiztosítási problémái az öregségi biztosítás terén jelentkeztek. Az első, 1951 végén hozott törvényerejű rendelet több problémát okozott, mint amennyit megoldott. Teljes egészében kimaradtak a nyugellátásból azok, akik még 1945 előtt fizették meg járulékukat, mivel az 1945 előtti nyugdíjpénztári befizetéseket az *Országos Nyugdíjpénztár* általában nem ismerte el.⁶² Mások azért estek el a nyugdíjtól, vagy legalábbis a korhatár elérése után is évekig kénytelenek voltak tovább dolgozni érte, mert munkaviszonyukban öt évnél hosszabb megszakítás történt, így a megszakítás előtt ledolgozott éveket nem vették figyelembe, melyek hiányában viszont nem volt meg a 10 év szolgálati idő, hiába érte el az illető a korhatárt. Ez sok olyan anyát érintett hátrányosan, akik gyermekeik születése előtt már munkavállalók voltak, majd a szüléstől a gyermek iskolás koráig otthon maradtak, ami a munkaviszony általában öt évnél hosszabb megszakításához vezetett. Abból is gyakran származott nehézség, hogy évtizedekkel korábban – amikor egyébként még nem volt akkora jelentősége a munkaviszonyt igazoló papíroknak, mint az erősen bürokratikus szocialista rendszerben – az akkori munkáltatók egy része nem vezetett munkavállalóiról pontos kimutatásokat. Sok olyan munkást is hátrányosan érintett az ötéves megszakítási szabály, aki élete bizonyos szakaszában a mezőgazda-

60 MOL-M-KS 288. f. 21/1958/19. ő. e. A munkásosztály gazdasági helyzetéről. 1958. okt. 16.

61 Statisztikai Évkönyv 1949–1955. i. m. 310–311.

62 Szakszervezetek Központi Levéltára (a Politikatörténeti Intézet Levéltára őrzésében). [= SZKL (PIL)] SZOT 1. f. Elnökségi Iroda. 11/1958/41. d. Levéltervezet K. Gézának. 1958. ápr. 29.

ságban és az építőiparban vállalt munkát vagy háztartási alkalmazott volt.⁶³ Azoknak sem volt könnyű a helyzetük, akik megszerezvén a rendeletben előírt minimális szolgálati időt, nyugdíjba mehettek, mert az 1951. évi 30. törvényerejű rendelet értelmében rendkívül alacsony nyugdíjat kaptak. Abban az ideális esetben, ha a nyugdíjas 1945 és 1951 között minden évben dolgozott (ami azért nem volt biztos) és 1952-ben ment nyugdíjba, bérének legfeljebb 29%-át (a 15% törzsn nyugdíjat meg az 1945–1951 között munkában töltött hét év után 7×2 , együttesen számítva 14% kiegészítést) kaphatta meg nyugdíjként. És 1952-ben ez a 29% volt a maximum, amit nyugdíj címén kapni lehetett. A gyakorlatban egy 700 Ft havi keresettel rendelkező munkás 210 Ft havi nyugdíjra számíthatott, amiből 1952-ben már nem lehetett megélni. Ha magasabb volt a jövedelme, például utolsó évi havi bére 1300 Ft volt, a nyugdíja akkor sem érte el a 400 Ft-ot. Ez az állapot 1954-ig tartott, amikor a törzsn nyugdíjak összegét a munkabér 50%-ára emelték, ami már sokak helyzetén javított. Az imént említett két példánál maradva: 700 Ft-os kereset után 350, az 1300-as után 650 Ft lett a nyugdíj összege. A javulás ellenére ugyanakkor még ezek a nyugdíjak is nagyon alacsonyaknak mondhatók, ezért sokan nyugdíjas korukban nélkülözni voltak kénytelenek, vagy 60., esetleg 65., sőt 70. életévükön túl is dolgoztak. A régi nyugdíjasok és járadékosok helyzetének a rendezésére ekkor sem került sor. A hatvanas években felgyorsult a nyugdíjrendszer konszolidációjának folyamata, ám ekkor sem tudták a nyugdíjakat rendszeresen és a bérekkel arányosan emelni; ezért az évek múlásával a bér és a nyugdíj közti eredeti (a nyugdíjba vonuláskor meglevő) arány az utóbbi kárára módosult. A bérekkel arányos, rendszeres nyugdíjmelésre a hatvanas évek közepén sem láttak lehetőséget az illetékesek: „Tekintve, hogy a népgazdaság nyugdíjterhei a jövőben amúgy is nagymértékben növekednek, a III. 5 éves terv időszakában ilyen intézkedésre⁶⁴ a népgazdaság anyagi eszközei nem nyújtanak lehetőséget” – szölt az Életszínvonal Bizottság egyik 1964. szeptemberi ülésének állásfoglalása.⁶⁵

A nyugdíj alacsony összege mellett sokan sérelmezték a kiszámítás elveit is, elsősorban azt, hogy az új rendszer első évtizedében a nyugdíj megállapításánál egyáltalán nem vették figyelembe a munkaviszonyban eltöltött időt. Azok a munkások, akik több évtizedes, olykor 40–50 éves munkaviszonyt mondhattak a magukénak, a rendelet e passzusa miatt valóban komoly hátrányt szenvedtek. Mint a jogszabályok ismertetése kapcsán rámutattunk, ezt csak a hatvanas években korrigálták. Az ipari munkások sérelmezték továbbá, hogy a nyugdíj alapját képező munkabért a dolgozó életpálya legutolsó szakaszának a keresetei alapján számolták ki, amikor egy fizikai dolgozó jóval kevesebbet tudott már teljesíteni, mint fiatalabb korában. 1956 nyarán egy salgótarjáni munkásnak 40 éves munkaviszony után 500 Ft nyugdíjat állapítottak meg, amiből – mint az illetékes

63 SZKL (PIL) SZOT 1. f. Elnökségi Iroda. 1956. Panaszok, munkáslevelek. 16. d. Jelentés az első félévi munkáslevelekről. 1956. júl. 16.

64 Azaz a béremeléssel arányos nyugdíjmelésre.

65 MOL-M-KS-288. f. 23/1964/63. ö. e. Az Életszínvonal Bizottság 1964. szept. 11-i ülése.

szakszervezeti szervhez írott levelében panaszolta – nem tud megélni a feleségével. „Hogy ki hozta ezt a törvényt, nem tudom, de aki ezt hozta törvénybe, az nagyobb ellensége a dolgozónak, mint a Horthy-féle Vass igazságügyminiszter”.⁶⁶ A nyugdíj mellett – legalábbis legálisan – pénzt keresni alig lehetett, mert amint egy nyugdíjas munkát vállalt, megszüntették a nyugdíja vagy egyéb járadéka folyósítását. „71 éves 75%-os hadirokkant vagyok, még bírok és akarok dolgozni, és keresek havonként 300 Ft-nál valamivel többet. Ezért büntet saját XI. ker. hatóságunk azzal, hogy elveszi 82 Ft hadirokkant járadékomat, amelyet [...] szeretnék visszaszerezni, [...] amiért nyomorék lettem” – írta elkeseredetten egy idős budapesti lakos.⁶⁷ Hasonlót tapasztalhatunk a hatvanas évek elején is: ha a nyugdíjas munkát vállalt és a kapott bér meghaladta a havi 500 Ft-ot, akkor új munkaviszonyának az időtartama alatt szüneteltetették nyugdíja folyósítását. A rokkantnyugdíjasokkal annyi kivételt tettek, hogy a rokkantsági nyugdíjuk 1/3-át ebben az esetben is megkaphatták.⁶⁸ E helyzet következtében az ötvenes években sok tízezer ipari munkás kényszerült arra, hogy 60. (nők esetében az 55.) életévét átlépve is tovább dolgozzon, mert vagy nem sikerült igazolnia nyugdíj jogosultságát vagy ha igen, akkor is olyan csekély nyugdíjat kapott volna, amiből nem tudott megélni. Az ötvenes évek közepén Magyarországon a gyáriparban dolgozó férfi munkások hat, a női fizikai dolgozók 6,2%-a dolgozott a nyugdíjaskoron túl.⁶⁹ A korhatáron túl dolgozó munkások száma a hatvanas évek elején, más okok mellett a kevésbé korábban kiadott harmadik nyugdíjrendelet nyomán kezdett gyors ütemben csökkenni.

Az ötvenes évek kezdetén a gyermekgondozás és a gyermekellátás intézményrendszere még fejletlen volt. A férőhelyek hiánya miatt a bölcsődés korú gyermekeknek csak 2–3, az óvodás korúaknak 20–25%-át lehetett elhelyezni bölcsődében, illetve óvodában. Kialakulatlan volt az iskolai napközi otthoni étkeztetés rendszere is, sőt a gyermekkórházak is túlszűfoltak voltak. A fővárosi Tűzoltó utcai Kórházban a gyerekek egy részét – kórházi ágy hiányában – kóssarakban voltak kénytelenek elhelyezni, emellett a gyerek szakorvosok száma is alacsony volt, országosan nem érte el az 500-at sem.⁷⁰ Gyakran megtörtént, hogy a szülési szabadság lejártá után a munkába visszatérő asszonyok fizetés nélküli

66 SZKL (PIL) SZOT 1. f. Elnökségi Iroda. 1956. Panaszok, munkáslevelek. 16. d. Jelentés az első félévi munkáslevelekről. 1956. júl. 16. Szabó Béla levele. – Vass József az 1920-as években a Bethlen-kormány munkaügyi és népjóléti minisztere volt, nevéhez fűződik több társadalombiztosítási törvény, az ún. „lex Vass”-ok meghozatala. Vö. *Gergely Jenő–Izsák Lajos: A huszadik század története. II. n., 2000. (Magyar Századok) 188–189. – A hazai szociálpolitika történetét átfogóan elemzi: Gyáni Gábor: A szociálpolitika múltja Magyarországon. Bp. 1994. c. munkája.*

67 SZKL (PIL) SZOT 1. f. Elnökségi Iroda. 11/1953/12. d. Jelentés a munkáslevelekről. 1953. nov. 1–nov. 30. (Kovács Antal levele.)

68 SZKL (PIL) SZOT 1. f. Elnökségi Iroda. 11/1961/3/25. A SZOT Elnökségi Iroda levele Nyári Gézánénak. 1961. máj. 30.

69 Statisztikai Évkönyv 1949–1955. i. m. 65. Ez azt jelentette, hogy csak a gyáripari munkások között mintegy 45 ezer „túlkoros” munkás dolgozott.

70 MOL-M-KS-276. f. 116/43. ő. e. Előterjesztés. 1951. febr. 22.

szabadságra mentek vagy végleg kiléptek a vállalattól, mert nem tudták biztosítani bölcsődés korú gyermekük ellátását. A következő másfél-két évtizedben folyamatosan nőtt az általános iskolai napköziben és az óvodákban elhelyezett gyerekek száma: az 1953/1954-es tanévben napközi otthonban 31 ezer általános iskolás étkezett, az 1966/1967-es tanévben viszont már 189 ezer. A napközis tanulók száma tehát gyorsabban emelkedett, mint a női foglalkoztatottaké, ennek köszönhetően javulás figyelhető meg e téren. Az óvodai férőhelyek növekedésének üteme viszont végig elmaradt a női munkavállalók számának növekedésétől: 1952-ben húsz és 1966-ban is csak ötven férőhely jutott 100 óvodás korú gyermekre.⁷¹ Mind a napközik, mind az óvodai férőhelyek tekintetében az ipari munkásságot nagy számban tömörítő Budapest ellátottsága volt a legjobb, a főváros után a vidéki iparvárosok következtek. Ebből arra következtethetünk, hogy a munkáscsaládok helyzete e téren is jobb volt a fent ismertetett országos átlagoknál, ami egyáltalán nem véletlen, hiszen az ipari jellegű települések előnyt élveztek az ilyen intézmények telepítésénél (is). A nagyobb, később már a közepes méretű üzemek jó része is saját óvodát tartott fenn, amelyek felszereltsége gyakran jobb volt, mint a területieké. Ugyanakkor ezek a gyerekek kénytelenek voltak igazodni szüleik munkarendjéhez. Emiatt sok kicsi kelt hajnalban, hogy a hatórás műszakkezdésre anyjuk a gyárban lehessen. Tudunk olyan esetről is, amikor a távolsági buszvezető apa és a gyári munkás anya egyaránt hajnalban indult munkába, a városi óvoda viszont csak reggel nyolckor nyitott. Ezért a középső, később nagycsoportos óvodás fiuk egyedül kelt fel, mosdott, öltözött, zárta be a lakást és egyedül ballagott el az óvodába, ami komoly próbatétel és egy életen át elkísérő élmény volt egy kisfiú számára.⁷² Az óvodai és az iskolai napközis felvételeknél igazolni kellett, hogy mindkét szülő dolgozik, egyébként nagy valószínűséggel nem is vették fel a gyereket. Sőt még ebben az esetben sem volt biztos a felvétel: „Jelenleg mintegy 18 000 azoknak a napközis óvodából kimaradt és 16 000 azoknak az iskolai napköziből – férőhely hiányában – kimaradt gyermekeknek a száma, akiknek mindkét szülője dolgozik” – állapította meg a SZOT 1959-ben.⁷³

Munkahelyi térítések és kedvezmények

A béren kívüli juttatások sajátos formáját képezték a munkahelytől kapott kedvezmények, mint például a lakóhely és a munkahely közötti közlekedés, az üzemi ételmezés, az üzemi gyermekellátás és a munkásszállások költségeihez való állami hozzájárulás. Mint fentebb utaltunk rá, mindezek összefüggtek a vállalatok termelési érdekeivel, mert az utazási és a szállásköltségek részleges térítése

71 Művelődéssziszatiztikai Adattár. Bp. 1968. 21. és 34.

72 A. Lászlóné (Gyöngyös) és fia, A. László (Szeged) közlése.

73 MOL-M-KS-288. f. 23/1960/36. A nők helyzete. 1959. dec.

nélkül az alacsony fizetésű vidéki munkások anyagilag nem tudták volna megoldani a bejárást. Ezért a vállalatoknak, ha a kellő számú munkaerőt biztosítani akarták, magukra kellett vállalni ezen költségek nagyobb részét. Elsősorban tehát gazdasági és nem szociálpolitikai megfontolásnak tudható be, hogy az említett területeken a költségek túlnyomó részét kezdetben a vállalatok és nem a munkavállalók állták. Egy 2200 üzemre és közel 1,6 millió ipari és más „városi” munkásra kiterjedő vizsgálat adatai szerint 1957-ben (és az előző években is) a munkásszállásokkal és a munkásszállítással kapcsolatos kiadások mintegy kilenctizedét fedezték a vállalatok és csak egytizedét állták a dolgozók.⁷⁴ Az utazási és a munkásszállási költségek térítése az összmunkásságnak csak kisebb részét, 8–10%-át érintette, hiszen az ilyen jellegű támogatások az ingázók számára jelenthettek könnyítést. Más volt a helyzet az üzemi étkeztetéssel kapcsolatban, mert azt nem csupán a bejárók, hanem minden munkás igénybe vehette. 1957-ben a vállalatok túlnyomó többsége már tudott ilyen lehetőséget biztosítani a dolgozóinak, mellyel ténylegesen a munkavállalók 27%-a élt. Az ötvenes években az étkezés árát felerészben a munkahely, felerészben a munkavállaló fizette. Ami, forintban kifejezve, a munkásoknak naponta 3,3–3,4 Ft kiadást, vagyis 25 munkanappal számolva havonta 82–85 Ft terhet jelentett.⁷⁵ A hatvanas évek első felében a támogatások rendszere megmaradt ugyan, de a vállalati hozzájárulások mértékét jelentősen csökkentették; az egy üzemi étkeztetés keretében elfogyasztott ebédre jutó állami támogatást napi 2 Ft-ban maximálták.⁷⁶ Ennél kisebb mértékben csökkentették a munkahelyre történő utazás támogatását, például az egyébként kevés munkást utaztató élelmiszeripari vállalatoknál az arány az ötvenes évek közepi szinten, 90% felett maradt. A Nehézipari Minisztérium irányítása alatt álló vállalatoknál viszont, melyek a legtöbb munkást utaztatták, ha nem is drámai módon, csökkent a hozzájárulás mértéke: 1962-ben a menetrendszerű járatokkal történő utaztatás költségeinek a háromnegyedét (74,1%-át) térítették. Ezzel szemben a Könnyűipari Minisztérium irányításához tartozó üzemek esetében a támogatás mértéke 56,2%-ra csökkent.⁷⁷ Az „állami dotáció” visszaesése mögött szemléleti változás húzódott meg, mert a gazdasági vezetés indokolatlannak tartotta a vállalati hozzájárulásnak az ötvenes években kialakított magas arányát. Érveik között azonban nemcsak gazdasági természetűek szerepeltek, hanem szociálisak is, mondván: az állami támogatásokból való részesedés egyenlőtlenséget okoz a munkavállalók között, mivel egyesek részesülnek belőle, mások meg nem.⁷⁸ Néhány évvel később, a gazdaságirányítási rendszer korrekciójának az időszakában, általában már bírálták azt az elvet, amely az ún. társadalmi juttatásoknak növekvő, a bérnek pedig csökkenő szere-

74 MOL-M-KS-288. f. 23/1957/33. ő. c. Munkásellátás. 1957.

75 Uo.

76 MOL-M-KS 288. f. 23/1962/28. ő. c. Irányelvek. 1962. ápr. 28.

77 MOL-M-KS-288. f. 23/1962/33. ő. c. Munkásellátás. 1962.

78 MOL-M-KS-288. f. 23/1964/63. ő. c. Az Életszínvonal Bizottság 1964. szept. 11-i ülése.

pet szánt a munkavállalók javadalmazásában.⁷⁹ Noha azokban az években hivatalosan a munkaruha, a védőruházat, védőétel, védőital stb. biztosítását is a juttatások közé sorolták, de mivel azok a termelés elengedhetetlen feltételei közé tartoztak, így közvetve sem foghatók fel a munkások anyagi támogatásaként, hanem egyszerűen termelési költségeknek kell tekintenünk őket.

*

A szocialista rendszerben – nyugat-európai összehasonlításban – a reálbérek színvonala meglehetősen alacsony volt. Ezt bizonyos mértékig ellensúlyozta azonban, hogy az állam az élet több fontos területén, ezek között említhetők a tanulmányunkban tárgyalt egészségbiztosítás, gyermekgondozás és nyugdíj is, olyan juttatásokat adott a társadalom tagjai számára, melyek növelték biztonságérzetüket. Ez a sajátos rendszer a társadalom arra hajlamos részét leszoktatta a nagyobb egyéni erőfeszítésekről, s hozzászoktatta ahhoz, hogy a legfontosabb szolgáltatásokat és javakat (az egészségügyi és a szociális ellátás mellett például a városi lakást is) „fentről fogja kapni”. Ugyanakkor a gazdaságilag hatékonyabb piacgazdasági rendszereknél jobban megkímélte őket a munkanélküliség és általában a létbizonytalanság okozta stressztől és depressziótól. Az áttekintett időszak e sajátos berendezkedés első szakaszát foglalja magába, midőn a rendszert – felülről, hatalmi eszközökkel – kialakították. Emiatt, és az akkori politikai vezetés sajátos felfogása miatt is, a megszülető új társadalmi berendezkedés nagyobb terhet rótt a társadalomra, így a munkáscsaládokra is, mint tette később. További fontos sajátosság, hogy ez időben a későbbieknél is jobban érzékelhetők voltak a rendszer negatívumai, és kevésbé hatottak a pozitívumai. A reálbérek alacsony színvonala például hamar „beállt”, az évtized elején például egyenesen szárnyalt az infláció, ezzel szemben a szociális ellátás részlegesen, tökéletlenül valósult meg; gondoljunk az első évek nyugdíj-megállapítási elveire. Ez részben vezetési, azaz politikai problémákra vezethető vissza, amennyiben a rendszer első éveiben az ország vezetőinek szeme előtt leginkább egy imaginárius végcél lebegett, de a hozzá vezető út gyakorlati kérdéseivel, és kivált a nehézségekkel nem törődtek. Ezt, mint „történelmi leckét” a kortársak közül egyesek korán felismerték, sőt meg is fogalmazták a hatvanas években, hogy ti. a mindennapi élet szempontjából a vizionált végcélnál sokkal nagyobb a jelentősége az ehhez vezető útnak. Felvetéseik azonban a hatalom ellenállásába ütköztek.

⁷⁹ MOL-M-KS-288. f. 24/1968/36. ő. e. A jövedelempolitikai, valamint a társadalmi juttatások néhány főbb kérdése. 1968.

GYULA BELÉNYI

THE REAL INCOMES AND SOCIAL PROVISIONS OF WORKING-CLASS FAMILIES (1949–1968)

The study examines the development of the main sources of livelihood – primarily, real incomes – and social security allowances of working-class families in Hungary. It concludes that under communism, wage differentials between employees were minimal. Thus, income per family-member depended largely upon the earner/dependant ratio within families, a fact demonstrated by the data in the table. A brief inquiry is then made into trends in policy on living standards, because the communist state disposed of various means of influencing such policy. The inquiry concludes that the fall in living standards between 1949 and 1953 was due mainly to the policies of the Hungarian Workers' Party.

The paper looks at the price increases that had such a great influence on living standards. The sources used are ones that have previously been ignored by historians. The conclusion is that monetary depreciation between the late 1940s and the mid-1960s exceeded 90%. This figure is considerably greater than the officially recognised figure of 68–69%. Accordingly, between the late 1940s and the mid-1960s, the real wages of industrial workers increased by 200% – still a notable increase – rather than by the official rate of 250%.

The second part of the study comprises a survey of the transformation of the social insurance system. It presents the changes in the legal regulations on sickness insurance, pensions, family allowance and childcare benefits. Unlike peasant farmers, most industrial workers were covered by social insurance from the very start of the system. And such cover included the three main branches of social insurance – i.e. sickness insurance, pensions and childcare benefits. The study also points out various deficiencies in the legal provisions. For instance, the pensions decree of 1951 established the basic old-age pension at 15% of wages. And the system of family allowances was very unfavourable to families with one or two children, effectively penalising those parents who tended to exercise more care in raising their children – in terms of the mere number of children. The survey of the legal situation ends with an overview of the development of the system of care for pregnant women and mothers with young children. It underlines that in the year of the childcare grant's introduction (1967), half of the working women receiving the grant were industrial workers.

The article also inquires into the problems of the practical application of social security. The first problem examined is that of healthcare provision. The contradiction between the rapid increase in the ratio of insured persons and the widespread neglect of healthcare infrastructure is revealed. The result was overcrowding in hospitals and clinics and a fall in standards of provision. Practical problems were even greater in the pensions' sector, particularly in light of the low level of pensions. A further problem was non-recognition of some pension entitlements acquired under various legal titles prior to 1945. In effect, this required some workers to continue working beyond the age of 60 – or even 70 – in order to make ends meet. In the 1960s – particularly in the second half of the decade – progress was made both in healthcare provision and in the field of pensions.

Childcare faced practical problems similar to those experienced in healthcare: the development of the institutions providing the services (i.e. nurseries, kindergartens and day-care centres) and the manufacture of labour-saving devices for domestic use (household appliances) did not keep step with the increased demands. Nonetheless, the childcare grant introduced in 1967 functioned well in the initial years.

BARÁTH MAGDOLNA

Kádár, Hruscsov, Brezsnyev

Szovjet külügyi dokumentumok a magyar pártvezetés
reakciójáról Ny. Sz. Hruscsov leváltására

A Szovjetunió Kommunista Pártja Központi Bizottsága 1964. október 14-én határozatot hozott Nyikita Szergejevics Hruscsov tisztségei alóli felmentéséről és az SZKP KB Elnökségéből történt kizárásáról. A váratlan esemény nem kis meglepetéssel szolgált a testvérpártok számára, amelyek vezetői a történelekről csak post festa, október 15-én kaptak először tájékoztatást.¹

Kádár János az SZKP KB plenumának időpontjában a magyar párt- és kormányküldöttség élén Lengyelországban tartózkodott; október 15-én délben Nowa Hután érte az SZKP új vezetője, Leonyid Iljics Brezsnyev telefonhívása, amelyben utóbbi lakonikusan közölte vele Hruscsov leváltásának tényét, s ismerve Kádár Hruscsovhoz fűződő baráti viszonyát, igyekezett a magyar pártfőtitkárt megnyugtatni, hogy a magyar–szovjet kapcsolatokban nem történik változás, s a személyes barátság is változatlan marad.

A magyar vezetést Biszku Bélán keresztül ugyanaznap este Jurij Andropov KB-titkár, majd október 16-án a Szakszervezeti Világszövetség ülésére Budapestre érkező SZKP KB elnökségi tag, Viktor Grisin informálta. Kádár János október 16-án ezalatt a varsói szovjet nagykövettől, Averkin Arisztovtól kapott valamivel bővebb tájékoztatást.²

Kádár, akit a közlés váratlanul és minden bizonnyal hidegzuhanyként ért, ekkor még érdemben nem reagált, információ hiányában nem is reagálhatott a Brezsnyev által mondottakra. Azt azonban kérte, hogy Georgij Gyenyiszov budapesti szovjet nagykövet informálja a történelekről a magyar pártvezetés tagjait, és ő is kapjon részletesebb tájékoztatást még lengyelországi tartózkodása alatt. Kádár ezen újabb, de még mindig meglehetősen szűkszavú információk ismer-

1 Hruscsov idején szokássá vált, hogy a szovjet vezetés fontosabb – elsősorban külpolitikai vonatkozású – lépéseiről előzetesen tájékoztatta a szocialista tábor kommunista és munkáspártjainak vezetőit. Habár a döntést teljes egészében az SZKP belügyének tekintették, elhangzottak olyan vélemények is, hogy ebben az esetben is célszerű lett volna a testvérpártokkal való előzetes konzultáció, ill. tájékoztatás.

2 Emlékeztető feljegyzés az SZKP KB Elnöksége részéről az MSZMP Központi Bizottságának adott tájékoztatásokról. Magyar Országos Levéltár (= MOL) M-KS 288. f. 4/70. ő. e.

tében mondta el beszédét hazaérkezésekor a Nyugati pályaudvaron, amely egyértelmű kiállítás volt Hruscsov és az általa követett politikai irányvonal mellett.³

Kádár János számára 1956. november 4-től kezdve Moszkva volt az orientációs pont, a Szovjetunióval való szövetség volt bel- és külpolitikája alapja. Miután a szovjet vezetésben személye iránt meglévő kezdeti bizalmatlanságot sikerült eloszlatnia, a szovjet vezetés nem csupán áldását adta az általa folytatott belpolitikai kurzushoz, de a szovjet pártfőtitkárral, Nyikita Hruscsovval életre szóló barátságot is kötött.⁴ Nyilván voltak olyan kérdések, amelyekben nem értettek egyet (ezekre Kádár az új szovjet vezetőkkel történt első találkozása alkalmával utalt is), az esetleges véleménykülönbségek azonban soha nem kerül-

3 Kádár János beszédének nagyobbik részében a magyar párt- és kormányküldöttség lengyelországi látogatásával foglalkozott, s csak a beszéd végén tért ki Hruscsov leváltására. Ezzel kapcsolatban a következőket mondta: „A héten sok különböző esemény történt. Voltak olyan hírek, amelyeknek nagyon örültünk, és volt olyan hír is, ami meglepett bennünket. Ezt őszintén és becsületesen meg akarom mondani. Ismeretes, hogy a Szovjetunióban a legfelsőbb vezetésben személycsere következett be. Hruscsov elvtársat, aki életkorára, nem kielégítő egészségi állapotára hivatkozva felmentését kérte, felmentették és Brezsnyev, illetve Koszigin elvtársat választották meg helyére. Az ilyesmi minden pártban és minden országban az illető párt és az illető ország döntésétől, elhatározásától függ. *Én a magam részéről úgy gondolom, hogy Hruscsov elvtársnak nagyon nagy érdemei vannak a sztálini személyi kultusz elleni harcban, és abban, hogy a béke fennmaradhatott. Ő a békéért dolgozott.* [Kiemelések az eredetiben. B. M.]

Én azt hiszem, hogy azok a magyar százezrek, akik a közelmúltban és az idén is itt, a mi hazánkban üdvözölhették és szívből üdvözölték Hruscsov elvtársat, mint a nagy Szovjetunió Kommunista Pártjának, államának, népének reprezentánsát és a béke fáradszótlan harcosát, jól tették, és utólag sincs semmi gondolkodnivalójuk ezen. Számunkra pedig az a lényeges és döntő, hogy a *Magyar Szocialista Munkáspárt, a Magyar Népköztársaság kormányának politikai álláspontja az ismert kérdésekben, a béke, a békés egymás mellett élés kérdésében, a szocialista országok egységére való törekvésben, a nemzetközi munkásmozgalom ismert kérdéseiben egy hajszálhíyt sem változott és nem fog változni ezután sem. (Nagy taps.)*

Az emberi kapcsolatok terén, emberekkel a viszony az emberektől függően különböző lehet, hiszen minden ember más. De szeretném nyomatékosan aláhúzni, hogy a magyar kommunisták, a szocializmus ügyét szívén viselő minden magyar ember – és ez a mi többségünk – mindig tisztelttel, mindig szeretettel, jó elvtársi együttműködésre való készséggel találkozik és dolgozik azokkal, akik a nagy Szovjetunió Kommunista Pártját, a nagy szovjet államot, a nagy szovjet népet képviselik. *(Taps.)* Ők a mi népünk leghűségesebb szövetségesei, legerősebb támaszai a nemzetközi életben.

Azok a tisztelt szovjet elvtársak, akik most a vezető poszton felváltották Hruscsov elvtársat, Brezsnyev elvtárs, illetve Koszigin elvtárs, előttünk ismert emberek, barátaink, barátság fűz velük össze bennünket, ők ugyanannak a fő politikai vonalnak ismert képviselői, munkálói voltak ez ideig is, ami mellett most a Szovjetunió Kommunista Pártja és kormánya ismét hitet tett, mondván, hogy a XX. kongresszus, a XXI., a XXII. kongresszus, a nemzetközi életben pedig a béke megőrzése, a haladás erőinek egysége vezérli őket. Ez így van, nem változott. Ez változatlanul így lesz tovább a magyar–szovjet viszonyban is.” Hazaérkezett Lengyelországból a magyar párt- és kormányküldöttség. A delegáció fogadása a Nyugati pályaudvaron. Népszabadság 1964. okt. 20. 3–4.

4 Kádár János és Ny. Sz. Hruscsov viszonyáról részletesebben ld. *Földes György*: Barátság felsőfokon. Kádár és Hruscsov. In: *Ki volt Kádár? Harag és részrehajlás nélkül a Kádár-életútról*. Szerk. Rác Árpád. Bp. 2001. (Rubicon–Aquila-könyvek) 88–94.

tek nyilvánosságra. Kádár egyetlen egy esetben, az SZKP KB 1964. október 14-i, Hruscsov felmentéséről szóló határozatával összefüggésben vállalta a szovjet vezetéssel szembeni nyílt szembenállást.

Az SZKP KB döntésével szembeni nyilvános fellépését azonban nem csupán és nem elsősorban a megbuktatott szovjet pártfőtitkárral való személyes barátság motiválta. Kádárt a személyi változáson túl mindenekelőtt az izgatta – s ezen aggodalmának a szovjet nagykövettel folytatott beszélgetései során több alkalommal hangot is adott –, hogy változatlan marad-e a szovjet bel- és külpolitikai irányvonal. Nem zárhatta ki, hogy abban az esetben, ha a Szovjetunióban a keményebb vonal hívei kerülnek előtérbe, itthon is aktivizálódik a belső ellenzéke.

Az itt közölt dokumentumok a szovjet fél által készített feljegyzések Kádár Jánosnak és Erdélyi Károly⁵ külügyminiszter-helyettesnek (a magyar párt- és kormányküldöttség Lengyelországból történt hazatérése után) a budapesti szovjet nagykövettel, a Hruscsov leváltásával összefüggő kérdésekről folytatott beszélgetéseiről. A dokumentumok az *Orosz Föderáció Külügyminisztériumának Levéltárában*, az úgynevezett magyar referentúra iratai között találhatók. Bár a feljegyzések témája alapján azokat inkább az SZKP KB egykori levéltárában keresnénk, a külügyi levéltárba kerülésük egyáltalán nem meglepő. A szovjet nagykövetek a második világháborút követő évektől kezdve kétféle minőségben voltak jelen: nem csupán a szovjet államot, de az SZKP-t is képviselték Magyarországon. A szovjet nagyköveteknek személyes kapcsolatot kellett tartaniuk a magyar politikai és társadalmi élet képviselőivel, s a rendszeres időközönként készített diplomáciai jelentéseken és összefoglalókon túl a magyar partnerekkel folytatott beszélgetéseikről is jelenteniük kellett. A találkozók alkalmával elhangzottakat a nagykövet vagy a beszélgetésen jelen lévő munkatársa rögzítette a nagykövet úgynevezett szolgálati naplójába, amelyet a szovjet külügyminisztériumba továbbítottak, ahonnan a fontosabb jelentések eljutottak a szovjet pártvezetéshez is.

A szovjet nagykövetek és a magyar politikusok közötti találkozókra általában valamelyik fél kezdeményezésére került sor, de előre nem egyeztetett találkozóra és beszélgetésre alkalom adódott egy-egy követségi filmvetítéskor, valamely diplomáciai misszió fogadásán, sőt esetenként a külföldre utazó vagy onnan hazaérkező párt- és kormánydelegáció repülőtéri vagy pályaudvari fogadásán is. A találkozások kezdeményezője kb. fele-fele arányban volt a szovjet nagykövet, illetve magyar partnere. Amikor a szovjet nagykövet szorgalmazta a találkozót, feljegyzésében általában a „Központtól” (a szovjet külügyminisztériumtól), illetve az SZKP KB-tól kapott utasításra hivatkozott. Ilyenkor vagy a magyar fél korábbi megkeresésére adott válasz közléséről, levél átadásáról, vagy

5 Erdélyi Károly (1928–1971) 1953-tól dolgozott a Külügyminisztériumban, 1956-ban követségi tanácsos Moszkvában. 1956. okt. 28-án hazatért és nov. 4-ig a kormány titkárságán dolgozott. Azt követően az 1960-as évek elejéig Kádár János referense. 1962-től külügyminiszter-helyettes, majd 1970–1971-ben az MSZMP KB Külügyi Osztályának vezetője.

szovjet külpolitikai lépés, illetve elképzelés ismertetéséről volt szó. Az esetek túlnyomó többségében a magyar fél által kezdeményezett találkozónak is hasonló funkciójuk volt: a szovjet nagykövetet levél vagy üzenet továbbítására kérték fel, s általában csak ennek kapcsán került sor a magyar belpolitikai, illetve gazdasági helyzet ismertetésére, külpolitikai vonatkozású kérdések felvetésére.

Amint az alábbi dokumentumokból kitűnik, Hruscsov leváltása után a nagykövettel való megbeszéléseket a magyar fél szorgalmazta: Kádár tíz nap alatt háromszor kezdeményezett találkozót Georgij Gyenyiszovval, és minden alkalommal szóba került az SZKP KB határozata és a magyar pártvezetés azzal kapcsolatos álláspontja.

A szovjet nagykövet újabb és újabb részletekkel szolgált a történetekről, de Kádár számára még így sem volt teljes a kép, ezért tájékozódás végett október 20-án Moszkvába küldte Biszku Bélát és Nemes Dezsőt.⁶ Az ő hazatérésük és részletes beszámolójuk után készült el a *Magyar Szocialista Munkáspárt* Központi Bizottságának levele, amelynek Brezsnyevhez történő továbbítását október 24-i találkozásuk alkalmával kérte Kádár a szovjet nagykövettől. A levélben a magyar pártvezetés ismételten kifejezésre juttatta, hogy az SZKP döntésével igen, a döntés nyilvánosságra hozatalának módjával azonban továbbra sem értenek egyet.

Az október 24-i találkozás alkalmával említette Kádár Gyenyiszov nagykövetnek, hogy Leonyid Brezsnyevtől szovjetunióbeli látogatásra szóló meghívást kapott, amivel még november folyamán élni is kíván. A személyes találkozóra készülő Kádár azzal nyilván tisztában volt, hogy Brezsnyev nem felejté el a Hruscsov melletti nyílt színvallást. Annak is tudatában volt azonban, hogy mind politikai, mind gazdasági megfontolásokból jó viszonyt kell ápolnia az új szovjet vezetéssel is.

Kádár szovjetunióbeli látogatását eredetileg a november 10. és 20. közötti időpontra időzítette, időközben azonban kiderült, hogy a testvérpártok a legmagasabb szinten képviseltetik magukat az októberi forradalom moszkvai ünnepein, ezért „erkölcsi kényszerből” az előrehozott látogatás mellett döntött.

Mielőtt elutazott volna, november 2-án Kádár egy feljegyzést juttatott el a PB tagjainak, amelyben öt pontban ismertette azokat a kérdéseket (a Hruscsov leváltásával kapcsolatos magyar álláspont, a pártközi kapcsolatok, a nemzetközi munkásmozgalom kérdései, az SZKP külpolitikai irányvonalával kapcsolatos elgondolások, a magyar–szovjet kapcsolatok és együttműködés kérdései), amelyeket az új szovjet vezetéssel való találkozás alkalmával fel kívánt vetni. Az 1956. november eleji és 1957. tavaszi, személyével kapcsolatos véleménykülönbségekre visszautalva, azt is tisztázni szerette volna, hogy az új vezetőknek vannak-e vele szemben politikai fenntartásaik, hiszen az SZKP KB Elnökségében olyan személyek kaptak helyet, akik korábban bizonyos kérdésekben vele szemben

6 Biszku Béla és Nemes Dezső Mihail Szuszlovval, Viktor Kirilenkoval, Borisz Ponomarjovval és L. N. Tolkunovval folytatott megbeszéléséről készült feljegyzést ld. MOL M-KS 288. f. 4/70. ő. c.

foglaltak állást. Kádár ezeknek a problémáknak a felvetését elkerülhetetlennek tartotta, még abban az esetben is, ha „most ez pillanatnyilag tovább zavaróná viszonyunkat a szovjet elvtársakkal”.⁷

Kádár János és Leonid Brezsnyev megbeszélésére a moszkvai november 7-i ünnepségeket követően, illetve november 10-én került sor. Mivel a Kádár által készített, a megtárgyalásra javasolt kérdéseket tartalmazó feljegyzést csak az első találkozó alkalmával sikerült átadni, a két párt kapcsolatait érintő érdemi eszmecsere az utóbbi találkozó alkalmával folyt. A tárgyalásokról beszámolva a Politikai Bizottság 1964. november 17-i ülésén Kádár azt mondta: a megbeszélések légköre a kényes és szubjektív kérdések felvetését is lehetővé tette. A megbeszélések során Kádár kijelentette, hogy a tisztázó eszmecsere után az MSZMP nem akar többet a kérdéssel foglalkozni. Ezt szovjet részről megnyugvással fogadták, s Brezsnyev a jó kapcsolatok változatlanlanságát bizonyítandó azt is jelezte: teljesítik a 200 ezer tonna takarmány szállítására vonatkozó magyar kérést.

Nyílt önkritikára, a Nyugati pályaudvari beszédében elmondottak visszavonására azonban Kádár nem volt hajlandó. Mindazonáltal Erdélyi Károly, aki 1956. november első napjaitól jelen volt Kádár szovjetekkel folytatott szinte minden bizalmas megbeszélésén, feltehetően az első titkár tudomásával, esetleg az ő kérésére november 27-én felkereste Gyenyiszovot. A nagykövet alább közölt feljegyzése szerint hosszú beszélgetést folytatott a külügyminiszter-helyetessel, aki mindjárt az elején „szigorúan bizalmas” formában elmondta, hogy Kádárra nagyon mély benyomást gyakorolt az új szovjet pártvezetővel való találkozás. Erdélyi mintha tompítani akarta volna Kádár korábbi véleménynyilvánításainak élet, és mintha az első titkár nevében is mentegetőzött volna, amikor azt állította, hogy a PB zárt ülésén Biszku Béla, Nemes Dezső, Gáspár Sándor és Szirmai István gyakorolt nyomást Kádárra az SZKP KB októberi határozatának elítélését illetően. Az Erdélyi által elmondottaknak egyetlen egy szépséghibája, hogy annak egyetlen szava sem fedte a valóságot. Azt még nem tudjuk, mi motiválta az események ilyen utólagos beállítását, s miért éppen az Erdélyi által megnevezett négy PB-tagot tették meg „bűnbaknak”, mindenesetre ez a közlés lehetővé tette Kádár számára, hogy presztízsveszteség nélkül kihátráljon korábbi állásfoglalása mögül. Erdélyi fellépése nem is maradt eredmény nélkül. Mint az itt közölt utolsó feljegyzésből kitűnik, november 28-án, az Erdélyi Károly és Gyenyiszov közötti beszélgetést követő napon a nagykövet máris közölte Kádár Jánossal a jó hírt: Leonid Brezsnyev és Nyikolaj Podgornij elfogadták a magyarországi vadászatra szóló meghívását abból a célból, hogy megerősítsék a személyes kapcsolatokat az MSZMP KB és a magyar kormány vezetőivel. Kádár megköszönte az MSZMP iránt tanúsított figyelmet és az SZKP KB megértését, és a szovjet nagykövet tudomására hozta: lezártnak tekinti a Hruscsov-kérdést. Új fejezet kezdődött a magyar–szovjet kapcsolatok történetében.

7 MOL M-KS 288. f. 5/349. ő. e.

Dokumentumok

1.

G. A. Gyenyiszov naplójából

Szigorúan titkos
1964. október 26.

Feljegyzés az MSZMP KB első titkárával, Kádár János elvtárrsal
folytatott beszélgetésről⁸

1964. október 20.

Meghívására felkerestem Kádár elvtársat. A beszélgetés elején azt mondta, azért hívott, hogy részletes tájékoztatást kapjon az SZKP KB októberi ülésének eredményeiről. Arról van szó – folytatja Kádár elvtárs –, hogy L. I. Brezsnyev elvtárs röviden tájékoztatott Ny. Sz. Hruscsov elvtárs felmentésének okairól az általa betöltött funkciók alól. Ebben az időpontban én a Lengyel Népköztársaságban vidéken tartózkodtam.⁹ Természetes, hogy ez a tájékoztatás rövid és előzetes volt. Azután a varsói magyar nagykövetség fogadásán a szovjet nagykövethez, Arisztov¹⁰ elvtárshoz fordultam azzal a kéréssel, hogy beszéljen részletesebben a moszkvai eseményekről. Arisztov elvtárs mondott valamit Hruscsov elvtárs felmentésének okairól, de szintén csak röviden és nem mondta el azokat a fő kérdéseket, amelyek minket érdekelnek, mivel ehhez nem voltak meg a feltételek és az idő. Varsóból telefonon megbíztam Nemes és Biszku elvtársakat, hogy tisztázzák a moszkvai eseményeket, mivel váratlanok voltak számunkra. Ön addig az időpontig, mondja Kádár elvtárs, még nem tért vissza Moszkvából, ezért Nemes elvtársnak telefonon kellett beszélnie Andropov¹¹ elvtárrsal. De ez a beszélgetés is rövid volt. Akkor Nemes és Biszku elvtárs a Budapestre érkező

8 A beszélgetésről Kádár János megbízásából Erdélyi Károly is készített egy feljegyzést. Ld. MOL M-KS 288. f. 4/70. ő. e.

9 Kádár János a magyar párt- és kormánydelegáció élén 1964. okt. 12-én utazott el Lengyelországba, ahonnan okt. 17-én érkezett vissza. Hruscsov leváltásának időpontjában a delegációval Nowa Hután tartózkodott.

10 Averkin Boriszovics Arisztov (1903–1973) 1961-től volt a Szovjetunió nagykövete a Lengyel Népköztársaságban. 1952-től 1971-ig az SZKP KB tagja, 1952–1953-ban, valamint 1955 és 1960 között az SZKP KB titkára. Ebben a minőségében járt Budapesten 1956 novemberében–decemberében és találkozott Kádár Jánossal.

11 Jurij Vlagyimirovics Andropov (1914–1984) 1954 júliusától 1957 márciusáig a Szovjetunió magyarországi nagykövete volt, majd az SZKP KB-nak azt az osztályát vezette, amely a szocialista országok kommunista és munkáspártjai közötti kapcsolattartással foglalkozott. 1962-től 1967-ig az SZKP KB titkára. Ez követően 1982-ig a Szovjetunió Állambiztonsági Bizottságának (KGB) elnöke. 1982-től haláláig az SZKP KB főtitkára, 1983-tól a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa Elnökségének elnöke.

Grisin¹² elvtárshoz fordultak azzal a kéréssel, hogy adjon tájékoztatást az SZKP KB októberi ülésének eredményeiről. Grisin elvtárs elmondta Nemes, Biszku, Gáspár és Brutyó elvtársnak Hruscsov elvtárs tisztségeiből történt felmentésének okait, de ugyancsak röviden.¹³ Nem volt számunkra világos, hogy az SZKP-nak az SZKP XX. és XXII. kongresszusán kidolgozott irányvonala érvényben marad-e, a korábbi marad-e az SZKP irányvonala a kínai szakadárokkal és dogmatikusokkal folytatott harcban, a korábbi marad-e a szovjet kormány külpolitikai irányvonala. Ez – hangsúlyozza Kádár elvtárs – különösen nyugtalanít minket. Ezért ma elküldtük Biszku és Nemes elvtársat Moszkvába, hogy beszéljenek az SZKP KB-ban és tisztázzák az említett kérdéseket.¹⁴ Amint látja, mondja a továbbiakban Kádár elvtárs, a Szovjetunióban zajló események nem abból a szempontból nyugtalanítanak minket, hogy kit és hogyan mentettek fel, habár ez is bizonyos érdeklődésre tart számot részünkről, hanem, hogy milyen lesz a jövőben az SZKP fő irányvonala. Az, hogy mi élteti az SZKP-t, nem csupán az SZKP belügye, hanem, amint mi gondoljuk, az egész kommunista világmozgalom ügye. Az SZKP lenini párt és óriási a tekintélye, bizonyos hatást gyakorol a kommunista pártokra, különösen a szocialista országokban. Ez a mi szerencsénk. Íme, ezért akarjuk megismerni az SZKP KB októberi ülésének minden részletét. Ezért kérem Önt – mondja Kádár elvtárs –, mondjon el nekem minél részletesebben mindent, akármennyi időt vesz is igénybe, az SZKP KB októberi plénumáról.

Azt válaszoltam Kádár elvtársnak, hogy az SZKP KB számára az ilyenfajta nyugtalanság teljesen érthető, és hogy az SZKP KB szükségesnek tartotta a baráti országok kommunista pártjai vezetőinek tájékoztatását az októberi [KB]-ülés eredményeiről, és ezzel a szovjet nagyköveteket bízta meg. De mindezekelőtt engedje meg, hogy átadjam Önnek Brezsnyev, Koszigin, Mikojan, Podgornij és Szuszlov elvtárs szívélyes üdvözlését és jókívánságait, akik azzal is megbíztak, hogy biztosítsam Önt, hogy az SZKP irányvonala Hruscsov elvtársnak tisztségei alóli felmentésével összefüggésben nem változik meg. Az SZKP fő irányvonala az SZKP XX., XXI. és XXII. kongresszusának határozatai és az SZKP új programja marad. Ami a külpolitikát és a nemzetközi kommunista mozgalmat érinti, az SZKP irányvonala ugyancsak szilárd és változatlan marad, ami kongresszusaink határozataiból, valamint az 1957-es és 1960-as moszkvai tanácskozások határozataiból következik. Nem lesz semmilyen változás a kínai kérdésben sem. Mindezt ismertetik a Pravda 1964. október 17-i vezércikkében, amelyben az SZKP KB októberi határozata jut kifejezésre.

12 V. V. Grisin (1914–1992) 1952-től 1986-ig az SZKP KB tagja, 1956 és 1967 között a szakszervezetek központi tanácsának elnöke.

13 Biszku Béla a Grissinnel folytatott beszélgetésről a Politikai Bizottság 1964. okt. 16-i ülésén adott tájékoztatást. MOL M-KS 288. f. 5/346. ő. e.

14 Biszku Béla és Nemes Dezső Moszkvában az SZKP KB nemzetközi osztályának munkatársaival találkozott, és fogadta őket Mihail Szuszlov is. A látogatásról és a megbeszélések eredményéről 1964. okt. 21-én számoltak be a Politikai Bizottságnak. (MOL M-KS 276. f. 5/347. ő. e.) A megbeszélésekről készített írásos anyagot ld. MOL 288. f. 4/70. ő. e.

Azután az SZKP KB-ban kapott instrukció szellemében kifejtettem Kádár elvtársnak az SZKP KB ülésének határozatát Ny. Sz. Hruscsov elvtársnak tisztségei alóli felmentéséről és az SZKP KB Elnökségéből való kizárásáról az általa elkövetett hibák miatt. Kádár elvtárs, miután figyelmesen meghallgatta tájékoztatósomat, köszönetet mondott érte. Ennek kapcsán elmondta, hogy most már minden világossá vált számára és az MSZMP KB-nak sem lesz más a véleménye, mint az SZKP KB-nak. Elmondta, hogy ez év október 21-re tervezik az MSZMP KB Politikai Bizottságának ülését, október 23-ra pedig az MSZMP KB összehívását, ahol kidolgozzák véleményüket az SZKP KB októberi ülésének határozatával kapcsolatban. Meg fogják vitatni azt, amit én október 18-án, a magyar delegációnak Lengyelországból történt hazatérése után a nagygyűlésen beszédemben elmondtam.¹⁵ Nagyon örülünk, hogy az SZKP XX., XXI. és XXII. kongresszusának irányvonala és a kínai kérdésben folytatott politikája nem változik. Egyetértünk az SZKP KB határozatával Ny. Sz. Hruscsov elvtárs felmentéséről, de ez az SZKP belső ügye. A legfontosabb az, hogy a Szovjetunióban, az SZKP-ban és következésképpen az MSZMP-ben is alapvetőek maradnak az SZKP XX. és XXII. kongresszusának eszméi és az 1957-es és 1960-as moszkvai tanácskozások határozatai. Ny. Sz. Hruscsovnak funkciói alóli felmentéséről szólva azt mondta, szerették volna, ha említés történik a békéért folytatott harcban szerzett érdemeiről. Hruscsovot a magyar emberek 1956-os tevékenységének és a Magyar Népköztársaságnak az ellenforradalom következményei felszámolásában nyújtott segítségének pozitív oldaláról ismerik. De – mondja Kádár elvtárs – nem ez a fő kérdés.

A továbbiakban – folytatja Kádár elvtárs – szeretném tájékoztatni Önt a magyar párt- és kormánydelegáció lengyelországi utazásának eredményeiről.¹⁶ Pozitívnak értékeljük ezt az utazást. Kapcsolataink Lengyelországgal normálisan fejlődnek. Sem gazdasági, sem politikai kapcsolatainkban nem voltak súrlódások, habár egyes kérdésekben vannak viták.

Mindezekkel együtt szerettem volna egyszerűen az SZKP KB tudomására hozni a lengyel elvtársak, többek között Gomułka elvtárs egyes véleményét. A velem folytatott beszélgetésben, mondta Kádár elvtárs, bizonyos sajnálkozását fejezte ki annak kapcsán, hogy az SZKP KB nem mindig konzultál a LEMP-pel a Szovjetunió fontos külpolitikai akciói és a szocialista országok közötti viszony, valamint a kommunista mozgalom kérdéseiben. Ezt Önön keresztül már közöltem az SZKP KB-val a lengyel párt- és kormánydelegáció magyarországi látogatását követően,¹⁷ és szükségesnek tartom, hogy újra felhívjam az SZKP KB figyelmét a lengyel elvtársaknak erre az érzésére. Úgy értelmeztem a Gomułkával folytatott beszélgetésből, hangsúlyozta Kádár elvtárs, hogy a szovjet kormány-

15 A beszédben elhangzottakra vonatkozóan ld. a 3. sz. jegyzetet.

16 A Politikai Bizottságot a lengyelországi útról Kádár a testület 1964. okt. 21-i ülésén tájékoztatta. MOL M-KS 288. f. 5/347. ő. e.

17 Kádár 1963. dec. 20-án, Gyenyiszov szovjet nagykövettel folytatott beszélgetése során a külpolitikai lépések egyeztetéséről szólva annak a véleményének adott hangot, hogy „ezeknek az információknak azonosaknak kell lenniük a szocialista országok valamennyi kommunista és munkáspártja számára, hogy ne alakulhasson ki olyan érzésük: az SZKP KB egyikőjüket nagyobb, a másikat ki-

nak és az SZKP KB-nak gyakrabban kell konzultálnia a Lengyel Népköztársaság és az NDK vezető politikusaival a német problémáról.

A lengyel elvtársakat nyugtalanítja az is, hogy a NATO-országok sokoldalú atomerőt hoztak létre. Arra panaszkodnak, hogy nem kaptak tájékoztatást az SZKP KB és a szovjet kormány álláspontjáról ebben az ügyben. Úgy vélik, hogy a Szovjetunió határozottabban szembe tud szállni a sokoldalú atomerő létrehozásával, és ezért az ő (a Szovjetunió) álláspontjának ebben a kérdésben meghatározónak kell lenni.

A lengyel elvtársaknak ezekről a hangulatairól szólva Kádár elvtárs annak a véleményének adott hangot, hogy beszélni kell velük, lehet, hogy konzultációt kell folytatni a Varsói Szerződés keretei között a sokoldalú atomerő létrehozását illető közös álláspontról.¹⁸

Érdekes az a körülmény is, hangsúlyozta Kádár elvtárs, hogy a lengyelek ez év október 15-én átadták nekik a kommuniké egyeztetett tervezetét a magyar párt- és kormánydelegáció lengyelországi tartózkodásáról, ez év október 16-án reggel viszont közölték, hogy kihúzták azokat a pontokat, amelyek elítélik a kínai dogmatikusokat és a kommunista pártok decemberi tanácskozásának előkészítéséről szólnak. Kérdéseket tettünk fel ezekre vonatkozóan, de nem jutottunk egyetértésre. Gomulka ezt azzal magyarázta, hogy nem szükséges ilyen pontokról írni, mert [habár] még ellenségeink, a NATO-országok is vitatkoznak egymás között, de nem volt olyan eset, amikor a NATO két tagországa dokumentumaiban tevékenysége miatt elítélt volna egy harmadikat.

Ezen érdemes elgondolkodni, mondta Kádár elvtárs.

Zárásképpen Kádár elvtárs kérte, adjam át Brezsnjev, Koszigin, Mikojan, Podgornij és Szuszlov elvtársnak köszönetét az üdvözlétért, valamint a jókívánásokért, és a maga részéről kérte, hogy adjam át szívélyes üdvözlétét és azt a jókívánását, hogy legyenek nagy sikereik óriási és felelősségteljes munkájukban.

A Szovjetunió magyarországi nagykövete

G. Gyenyiszov

sebb mértékben tájékoztatja". Kádár ezzel a kijelentésével Gomulka „sérelmét” kívánta a szovjet vezetés tudomására hozni, aki magyarországi látogatása alkalmával arról panaszkodott Kádárnak, hogy az SZKP KB-tól nem kap megfelelő információt fontos külpolitikai lépésekről. Arhiv Vnyesnyej Polityiki Rosszizskoj Federacii (= AVP RF) f. 077. op. 46. papka 226. gy. 10.

- 18 Ebben az ügyben a német párt volt a kezdeményező. Az MSZMP KB Külügyi Osztályának előterjesztése szerint a Német Szocialista Egységpárt Központi Bizottsága levelet intézett az MSZMP KB-hoz, amelyben javaslatot tettek a Varsói Szerződés Politikai Tanácskozó Testülete ülésének összehívására Varsóba. Az 1964. nov. 27–28-ra javasolt tanácskozáson a NATO sokoldalú atomhaderejének megteremtése elleni összehangolt lépések megtárgyalása, valamint a Politikai Tanácsadó Testület által a világ összes államához intézendő felhívás szerepelt volna napirenden. A Külügyi Osztály a NSZEP javaslatának elfogadását ajánlotta a testületnek. A Politikai Bizottság egyetértve a német kezdeményezéssel, Puja Frigyeszt bízta meg, hogy készítse el a válaszlévlé-tervezetet, a módosító javaslatokat és dolgozza ki a magyar álláspontot. A testület arról is döntött, hogy az álláspontok előzetes egyeztetése, valamint a magyar javaslatok továbbítása végett levéllel fordulnak az SZKP KB-hoz. MOL M-KS 288. f. 5/351. ő. e.

2.

G. A. Gyenyiszov naplójából

Titkos

1964. október 26.

Feljegyzés Magyarország külügyminiszter-helyettesével,
Erdélyi Károly elvtárssal folytatott beszélgetésről

1964. október 20.

Találkoztam Erdélyi elvtárssal, és beszélgetést folytattam vele, amelyben közölte, hogy Kádár elvtárs teljesen elégedett azzal az információval, amelyet az SZKP KB októberi plenumának eredményeiről tőlem kapott Ny. Sz. Hruscsov tisztségei alóli felmentéséről és az SZKP KB Elnökségéből történt kizárásáról. Erdélyi elvtárs ennek kapcsán hangsúlyozta, hogy a Kádár elvtárs által ezt megelőzően kapott információk nem adtak választ azokra a kérdésekre, amelyek az MSZMP KB vezetését nyugtalanították. Így az MSZMP KB Politikai Bizottságát meglehetősen nyugtalanította az a kérdés: Hruscsov leváltása után nem lesz-e balos, vagyis a sztálini időszak irányába való fordulat az SZKP KB politikájában. Másodszor, nem lesz-e változás az SZKP KB politikájában a kínai szakadárokkal és dogmatikusokkal való harcban, és harmadszor: nem lesz-e változás az SZKP KB-ban a kommunista pártok képviselőinek küszöbönálló tanácskozását illetően. Miután Kádár elvtárs részletes tájékoztatást kapott Öntől, hangsúlyozta Erdélyi elvtárs, felélénkült és megváltozott, miután kijelentették neki, hogy az SZKP fő irányvonalát az SZKP XX., XXI. és XXII. kongresszusának határozatai és az SZKP új programja jelentik, és az SZKP politikája a kínai szakadárokkal való harcot és a világ munkásmozgalma egységéért folyó harcot illetően változatlan. Az SZKP-nak ez az irányvonala teljes egészében megfelel az MSZMP irányvonalának. Végül – mondta Erdélyi elvtárs – Kádár elvtárs szeretné folytatni azokat a közvetlen elvtársi kapcsolatokat, amelyek Ny. Sz. Hruscsovval, Brezsnyev és Koszigin elvtárssal megvoltak, s ami elősegítené a pártjaink és népeink közötti kapcsolatok megerősítését és az országaink közötti kapcsolatok fejlesztését. Azt válaszoltam Erdélyi elvtárssal, hogy Kádár elvtárs álláspontja ebben a kérdésben teljesen egybeesik Brezsnyev és Koszigin elvtársak álláspontjával, és hogy a vezetőink, valamint a pártjaink és országaink közötti barátság és együttműködés fejlődni és erősödni fog.

A Szovjetunió magyarországi nagykövete

G. Gyenyiszov

3.

G. A. Gyenyiszov naplójából

Titkos

1964. október 28.

Feljegyzés az MSZMP KB első titkárával, a Minisztertanács elnökével,
Kádár János elvtárrsal folytatott beszélgetésről

1964. október 24.

Meghívására felkerestem Kádár elvtársat. A beszélgetés során elmondta, hogy 1964. október 23-án az MSZMP KB ülést tartott, amelyen megvitatták az SZKP KB 1964. október 14-i plénúmanak határozatát. Ebben a kérdésben Kádár elvtárs tartotta az előadói beszédet. Zárt ülés volt. Az ülésen csak a KB tagjai, az MSZMP KB póttagjai és a [Központi] Ellenőrző Bizottság tagjai voltak jelen.

Kádár elvtárs a továbbiakban elmondta, hogy az ülésnek teljes és pontos tájékoztatást adott az SZKP KB október 14-i üléséről, amelyen felmentették tisztségei és az SZKP KB Elnökségében viselt tagsága alól Ny. Sz. Hruscsovot. Közöltük a plénúmmal, hogy a kép teljesen világos és köszönjük az SZKP KB-nak a tőlük kapott alapos tájékoztatást. Vitára bocsátották az MSZMP KB-ban a KB Politikai Bizottságának az üggyel kapcsolatos értékelését. Az ülésen az előadót nem számítva 17 felszólaló volt. Az ülés résztvevői egyhangúlag hozták meg a határozatot. Az MSZMP KB ülése megállapította, hogy Ny. Sz. Hruscsovnak az SZKP KB októberi ülésén tisztségei és az SZKP KB Elnökségében viselt tagsága alól történt felmentése helyes volt, de a felmentés módját és az anyagok publikálását illetően az MSZMP KB-nak észrevételei vannak. Arról van szó – hangsúlyozta Kádár elvtárs –, hogy az SZKP-nak nagy tekintélye és befolyása van a nemzetközi kommunista mozgalomban, ezért az, hogy az SZKP KB publikált határozatából hiányzik Ny. Sz. Hruscsov felmentésének részletes indoklása, valamint az, hogy nem tettek említést érdemeiről, bizonyos reakciókat váltott ki a baráti kommunista pártokban, és ezt helyesen kell értelmezniük a mi kedves elvtársainknak az SZKP KB-ban. Az SZKP KB októberi ülése határozatára adott élénk reagálás – folytatja Kádár elvtárs – az SZKP igazi barátai részéről történik, akik viszont nem barátai, azok nyugodtan viszonyultak ezekhez az eseményekhez. Ezeket a momentumokat kifejtettük az MSZMP KB határozatában, amelyet a magyar lapok vasárnapi számában közölni fognak.¹⁹ A mi elvtársi észrevételeink, amelyek barátok [észrevételei] barátainknak, az SZKP KB Elnökségének, ki vannak fejtve az MSZMP KB zárt levelében, amelyet átadok Önnek,

¹⁹ Ülést tartott a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága. Népszabadság 1964. okt. 25. 1.

hogy haladéktalanul küldje el Brezsnyev elvtársnak.²⁰ Ezt a levelet Magyarországon sehol nem fogják megvitatni és publikálni.

Miután tisztáztuk az SZKP KB vezetésében és a szovjet kormányban végbe ment változások okait, a baráti pártoknak a kialakult helyzetben azokra adott reakcióit, az MSZMP KB kénytelen volt meghozni ezt a határozatot, és kérjük az SZKP KB-t, hogy elvtársiasan értelmezze ezt. Az MSZMP KB ülése azt is elhatározta, folytatta Kádár elvtárs, hogy szélesebb körű tájékoztatást ad a párttagoknak, amelyben nem lesz kifejtve az ebben az ügyben az SZKP KB Elnökségében, az októberi plénumon tartott vita minden részlete, de tartalmaznak majd olyan elemeket, amelyeket feltétlenül ismerniük kell párttagjainknak. Bemutatják benne az Ny. Sz. Hruscsov által elkövetett hibákat, valamint, hogy azok milyen eredményre vezettek, az ő pozitív szolgálatait, valamint az MSZMP KB viszonyát az SZKP KB októberi ülésének határozatához. A párttagok tájékoztatásának rendjét a következőképpen állapították meg: először az MSZMP KB tagjainak segítségével instruáljuk a megyei és kerületi pártbizottságok titkárait, a megyei és kerületi titkárok pedig a maguk részéről instruálják az alapszervezeti titkárokat, akik a taggyűléseken adnak tájékoztatást. Ez az egész munka ez év novemberig le is zajlik. Mindezt úgy végezzük, hogy a pártjaink és népeink közötti őszinte és szívélyes barátságot ne tegyük tönkre. Az MSZMP és az SZKP, a magyar és a szovjet nép közötti barátság a Magyar Népköztársaság létezése alapjainak alapja. Ezért határoztuk el, hogy az MSZMP KB ülésének határozatában az SZKP KB októberi plenumának Ny. Sz. Hruscsov tisztségei alóli felmentéséről hozott teljesen helyes határozatával együtt említést teszünk Hruscsov pozitív és negatív oldalairól is. Ezt azért tesszük, hogy a magyar nép helyesen értelmezzen minket, hogy kizárjuk ennek a kérdésnek helytelen értelmezését. Népünk Ny. Sz. Hruscsovban csak a pozitívumokat látta, az SZKP viszont ismerte negatívumait is, amelyek az MSZMP KB tagjai és a magyar nép számára ismeretlenek voltak. Ebben látjuk a különbséget a Hruscsov-kérdés elbírálásában az SZKP KB-ban és az MSZMP KB-ban.

Éppen tegnap – folytatja Kádár elvtárs – beszélgettem az indiai kommunista párt főtitkárával, Dange²¹ elvtárssal, és beszélgetésünkben természetesen érintettük a Hruscsov-kérdést is. Dange elvtárs azt mondta, hogy náluk nem érzékelték Sztálin személyi kultuszát, nálunk Magyarországon, mondta Kádár elvtárs, tapasztaltuk, viszont nem érzékeltük Hruscsov személyi kultuszát. Ez azzal magyarázható, hogy nem ismerjük Hruscsov negatív oldalait. Meg kell hoznunk a határozatokat, hogy megnyugtassuk a közvéleményt, és kétségtelenül bizonyosak vagyunk abban, hogy minden elmúlik, minden a helyére kerül a legrövidebb időn belül.

20 A levél tervezetét a Politikai Bizottság 1964. okt. 21-i ülésén tárgyalta meg. A véglegesített változatot ld. MOL M-KS 288. f. 5/348. ő. e.

21 Sripad Amrit Dange: az Indiai Kommunista Párt egyik alapító tagja, 1943 és 1948 között a párt titkára, 1949-től 1976-ig főtitkára.

Október 23-án – mondja Kádár elvtárs – felhívott Brezsnjev elvtárs és kifejezésre juttatta azt a kívánságát, hogy szeretne találkozni velem. Örömmel fogadtam ezt a javaslatot és jelentést tettem róla az MSZMP KB ülésének. A KB őszinte helyesléssel fogadta. Úgy tervezzük, hogy novemberben az SZKP KB számára alkalmas bármely időpontban Moszkvába utazom. Ezt megírtam Brezsnjev elvtársnak egy személyes levélben, amelyet átnyújtok Önnek átadás végett.²² A sajtóban szeretnénk hírt adni moszkvai utazásomról – ha ezzel az SZKP KB egyetért –, ami barátságunk demonstrálása lesz.²³

Zárásképpen szerettem volna még egyszer hangsúlyozni, mondja Kádár elvtárs, hogy adja át az SZKP KB Elnökségének, hogy megjegyzéseink elvtársi észrevételek barátainknak, szívből jövők, és nincsenek bennük hátsó gondolatok. Mi teljes egészében támogatjuk az SZKP KB októberi ülésének Ny. Sz. Hruscsov felmentéséről hozott határozatát. De mindazt, ami nálunk történt, nagyon sajnálom, mert nem voltam Budapesten, ezért is vetődtek fel bizonyos nehézségek. Most mindez elmúlt, és abban, amiben kétségeink voltak, ezek a kétségek eloszlottak. Az SZKP KB-tól jó, alapos tájékoztatást kaptunk, amely kielégíti az MSZMP KB valamennyi tagját. Szubjektív szempontból a moszkvai események hátráltatják nálunk egy fontos kérdés megoldását, amelyre készültem. Az MSZMP KB első titkári és a Minisztertanács elnöke tisztségének szétválasztására készültem. Több lett a munka, és nehezebb lett nekem. Ezért már beszéltem a Politikai Bizottság tagjaival, hogy vessük fel az MSZMP KB előtt azt a kérdést, hogy az általam viselt két tisztségből az egyik alól mentsenek fel. Ennek kapcsán az MSZMP KB ülésén több elvtárs felszólalt és azt javasolta, hogy a moszkvai eseményekkel összefüggésben halasszuk el ennek a kérdésnek a vitáját. Ha nem lettek volna a moszkvai események, ez számunkra gyakorlati kérdés lett volna, de a moszkvai események után a párt- és államhatalmi posztok szétválasztása kérdésének felvetése már politikai kérdés. Ily módon (mondta tréfálkozva Kádár elvtárs) én is „megszenvedtem”, de közös hasznunkra szenvedtem.

A Szovjetunió magyarországi nagykövete

G. Gyenyiszov

²² A levelet ld. MOL M-KS 288. f. 4/70. ó. e.

²³ A párt hivatalos lapja a magyar párt- és kormánydelegáció utazásának és moszkvai tartózkodásának minden fontosabb eseményéről hírt adott. Magyar párt- és kormányküldöttség utazik Moszkvába. Népszabadság 1964. nov. 4. 1.; Elutazott a magyar párt- és kormányküldöttség Moszkvába. Népszabadság 1964. nov. 5. 1.; A magyar párt- és kormányküldöttség megérkezett Moszkvába. Népszabadság 1964. nov. 7. 3.; A moszkvai ünnepségeken részt vett küldöttségek látogatása a szovjet vezetőknl. A magyar párt- és kormánydelegáció Brezsnjev elvtársnál. Népszabadság 1964. nov. 11. 1.; Kádár János látogatása Koszigin szovjet miniszterelnöknél. Népszabadság 1964. nov. 12. 1.; Hazaindult Moszkvából a magyar párt- és kormányküldöttség. Népszabadság 1964. nov. 13. 1.; Hazaérkezett Moszkvából a magyar párt- és kormányküldöttség. Népszabadság 1964. nov. 14. 1.

4.

G. A. Gyenyiszov naplójából

Szigorúan titkos

1964. december 1.

Feljegyzés a Magyar Népköztársaság külügyminiszter-helyettesével,
Erdélyi Károly elvtárrsal folytatott beszélgetésről

1964. november 27.

Meghívására felkerestem Erdélyi elvtársat, és hosszas beszélgetést folytattam vele. Először szigorúan bizalmas formában elmondta, hogy az MSZMP KB első titkárára, Kádárra nagyon nagy benyomást tett az SZKP és a szovjet kormány új vezetőivel való találkozás, amelyre a Nagy Októberi Szocialista Forradalom 47. évfordulójára utazó magyar delegáció moszkvai tartózkodása alkalmával került sor.²⁴ Kádár elvtárs Brezsnyev, Koszigin és Podgornij elvtárrsal folytatott beszélgetései szívélyesek és őszinték voltak. Delegációnk, folytatja Erdélyi elvtárs, emlékeztetőt nyújtott át a szovjet vezetőknek, amelyben az összes kérdést kifejtették, amelyről véleményt kívántak velük cserélni. A feljegyzésben ezek a kérdések voltak: az MSZMP KB álláspontja Hruscsov elvtárs tisztségei alóli felmentéséről; az MSZMP KB viszonya a kommunista és munkáspártok képviselői tanácskozásának küszöbönálló összehívásához; az MSZMP KB viszonya a KKP KB álláspontját illetően; az országaink közötti gazdasági együttműködés kérdései, a barátság és a személyes kapcsolatok fejlődése, valamint [szó volt] Rákosiról.²⁵ Mindezekben a kérdésekben teljes egyetértés volt az MSZMP küldöttsége és az SZKP vezetői között, és a két KB nézetei azonosak. Kádár elvtárs elégedett a tárgyalásokkal és lelkes tőlük. Arról van szó – mondta Erdélyi elvtárs –, hogy a Hruscsovval kapcsolatos események Kádár elvtárs lengyelországi látogatása alatt zajlottak le. Nem ismerte részletesen az SZKP KB októberi plénuma határozatának indítékait. Az MSZMP KB Politikai Bizottságának tagjai, Biszku, Nemes, Gáspár és Szirmai elvtársak kidolgozták saját viszonyulásukat ehhez a határozathoz. A Politikai Bizottság zárt ülésén az SZKP KB októberi ülése határozatának elítélésével léptek fel, és erős nyomást gyakoroltak Kádár elvtársra, mind a vele folytatott telefonbeszélgetés alkalmával, amikor Lengyelországban volt, mind akkor, amikor Magyarországra történt vissza-

24 A Politikai Bizottság 1964. okt. 30-án még úgy határozott, hogy a nov. 7-i moszkvai ünnepeken Magyarországot Kállai Gyula, Nemes Dezső és Szipka József követ képviselje. Ezt a határozatot a PB nov. 3-án úgy módosította, hogy a küldöttség vezetője Kádár János legyen. (MOL M-KS 288. f. 5/349. ő. e.) A találkozóról készített feljegyzést ld. *Békés Csaba*: Magyar–szovjet csúcstalálkozók, 1957–1965. In: *Az 1956-os Magyar Forradalom Történetének Dokumentációs Kutatóintézete-Közalapítvány. Évkönyv VI.* 1998. Szerk. Litván György. Bp. 1998. 166–178.

25 A magyar fél által javasolt tárgyalási témákról szóló feljegyzést ld. *Békés Cs.*: i. m. 163–166.

térésekor fogadták. Ezzel a nyomással „megszorongatták” Kádár elvtársat és rákényszerítették, hogy felszólaljon a nagygyűlésen a lengyelországi utazás eredményeinek értékelésével, ahol az ismert sajnálatát fejezte ki Hruscsov leváltását illetően. Azonkívül, mondja Erdélyi elvtárs, megszerezték Kádár elvtárs egyetértését az MSZMP KB ülésének összehívásához, ahol szintén szükségtelen felszólalások voltak, és elküldték a pártszervezeteket helytelenül orientáló levelet a pártszervezeteknek. Miután Kádár elvtárs eligazodott Hruscsov leváltásának okaiban, sajnálja a történeteket. Ezért a Brezsnyev elvtárral folytatott beszélgetésének bocsánatkérés jellege volt azért, amit az MSZMP KB elkövetett.

Hogy mi képezi alapját Biszku, Nemes, Gáspár és Szirmai elvtársak ilyen viselkedésének, nehéz most megmondani, hangsúlyozza Erdélyi elvtárs, ugyanakkor most mindenki számára világos helytelen eljárásuk, ráadásul Gáspár elvtárs nyíltan jugoszlávbarát.

Most készítik elő az MSZMP KB ülést, amelyre ez év december 10-én kerül sor, s ahol ismét megvitatják a nemzetközi kommunista mozgalom helyzetének kérdését. Nem kizárt, hogy az ülésen módosítják a Hruscsov-kérdéshez való viszonyt is.²⁶ Kádár elvtársat most erősen nyugtalanítja ez a tény, ezért – mondta Erdélyi elvtárs – nagyon jó lenne, ha Brezsnyev és Podgornij elvtárs kedvezően viszonyulnának Kádár elvtárs meghívásához, hogy jöjjenek Magyarországra vadászni. Ez nagyon megerősítené őt.

Hiszen nem véletlenül vetődött fel emlékeztetőnkben Rákosi ügye. A Magyar Népköztársaság oktatási és kulturális miniszterhelyettese, Aczél elvtárs, valamikor azt mondta Kádár elvtársnak, hogy az értelmiség körében Rákosi Magyarországra történő visszatéréséről beszélnek, és hogy „Kádár fölé fog nyúlni”. Ez erősen lehangolta Kádár elvtársat. Ráadásul valamikor nyáron volt egy hívás az SZKP KB osztályáról arról, ellene lesz-e az MSZMP KB annak, ha Rákosi gyógykezelésre Kiszlovodszkba utazik. Kádár elvtárs akkor azt mondta, hogy adják át az SZKP KB-nak, hogy ehhez orvosi beutaló kell, miközben azt akarta értesítésre adni, hogy nem kell Rákosit Kiszlovodszkba engedni. Az SZKP KB osztályáról újabb hívás érkezett az MSZMP KB-ba, hogy ilyen orvosi beutalóval Rákosi rendelkezik, ami Kádár elvtársat kihozta a sodrából.²⁷ Betegesen reagált

26 Az MSZMP KB ülésére 1964. dec. 8–9–10-én került sor. A nemzetközi kérdésekről szóló napirendi pont előadója Nemes Dezső volt. A Hruscsov-kérdéshez való magyar viszonyulást illetően nem történt változás. Az eseményekre visszatekintve az előadó a következőket mondta: „Hruscsov elvtárs felmentésével kapcsolatban bennünket foglalkoztató kérdések nyílt felvetésének és megtárgyalásának célja az volt, hogy az SZKP-hoz való viszonyunkban ne legyen, ne maradjon semmi, ami kapcsolatainkat zavarhatja. Ezt teljes mértékben sikerült elérni.” MOL M-KS 288. f. 4/71. ó. e.

27 Az ügygel kapcsolatban Barta Istvánné 1964. aug. 3-án készített feljegyzést Nemes Dezső részére. Eszerint Vlagyimir Krjucsov aug. 1-jén telefonált, s Rákosiék kiszlovodszki beutalását illetően elmondta, hogy a kirgiz orvosok valóban Kiszlovodszkot ajánlották Rákosinak. Erre való tekintettel a beutalást megkapta, és aug. 8-án el is utazott. Azt Krjucsov is elismerte, hogy Rákosi az utóbbi időben nagyon aktív volt, és olyan félelmek is voltak, hogy tudtuk nélkül esetleg egy másik ország követségéhez fordul átköltözése ügyében. MOL M-KS 288. f. 5/341. ó. e.

és arra a következtetésre jutott, hogy mindez szándékosan történik, és még azt is tanácsolta Dobi elvtársnak, hogy ne utazzon Kiszlovodszkba gyógykezelésre, nehogy Rákosival találkozzon.²⁸ Ime, zárta le Erdélyi elvtárs, mi szolgált alapjául a Rákosi-kérdésnek az emlékeztetőbe történő felvételéhez. Amikor pedig Brezsnyev elvtárs azt mondta Kádár elvtársnak, hogy az SZKP KB-nál nincs Rákosi-ügy, hogy ő az SZKP KB számára politikai hulla, akkor Kádár elvtárs megkönnyebbült, megnyugodott és azonnal vidámabb lett.

Azután a magyar elvtársak gazdasági ügyekre vonatkozó kéréseinek a szovjet elvtársak által történt támogatása végleg fellelkesítette Kádár elvtársat, és amikor a küldöttség visszatért Moszkvából, a Politikai Bizottságban azt mondta, hogy „tévedtünk a moszkvai események megítélését illetően, az SZKP KB-nak igaza volt Hruscsov leváltásában”.²⁹

A továbbiakban Erdélyi elvtárs az ország gazdaságában jelentkező néhány nehézségről beszélt. 1956-ban Magyarországnak a kapitalista országokkal szembeni eladósodása mindössze 60 millió dollár volt, ma pedig ez az eladósodás több mint 600 millió dollárra nőtt, miközben növekszenek a szocialista országokkal szembeni adósságok is. Az MSZMP KB-t most nyugtalanítja ez a körülmény és intézkedéseket dolgoz ki a helyzet kijavítására. Fokozni fogják az ellenőrzést a külkereskedelem felett, növelik a hivatalok felelősségét a terv teljesítéséért, takarékossgot vezetnek be a valutakiadásban és dolgoznak majd iparunk és a szovjet ipar nagyobb kooperációján. Az MSZMP KB reménykedik, hogy ezeknek az intézkedéseknek az eredményeképpen javul az ország gazdaságának helyzete.

A Szovjetunió magyarországi nagykövete

G. Gyenyiszov

28 Kádár a Politikai Bizottságot 1964. aug. 25-én tájékoztatta Dobi Istvánnal folytatott beszélgetéséről, ennek tartalmát azonban nem ismerjük. A testület ugyanezen az ülésen Kádár javaslatára úgy határozott, hogy Nemes Dezső adandó alkalommal közölje az SZKP KB illetékes munkatársával, hogy magyar részről helytelenítik a Dobi István kiszlovodszki üdülésével kapcsolatos át nem gondolt intézkedést. MOL M-KS 288. f. 5/342. ő. e.

29 Kádár János a Politikai Bizottságnak 1964. nov. 17-én adott tájékoztatást moszkvai megbeszéléseiről. A testület ülésén a Hruscsov-kérdéssel kapcsolatban az írásos beszámolót idézve a következőket mondta: „Moszkvai tartózkodásunk idején különféle helyről [így!] szerzett értesülés alapján megerősödött küldöttségünkben az a meggyőződés, hogy Hruscsov leváltása szükséges volt”. MOL M-KS 288. f. 5/351. ő. e.

5.

G. A. Gyenyiszov naplójából

Szigorúan titkos

1964. december 1.

Feljegyzés az MSZMP KB első titkárával, Kádár János elvtárral
folytatott beszélgetésről

1964. november 28.

A központ megbízásából felkerestem Kádár elvtársat és átnyújtottam neki az SZKP KB levelét, amelyben a kommunista- és marxista-leninista munkáspártok szerkesztőségi tanácskozásának összehívására vonatkozó elképzeléseket fejtik ki.³⁰ Miután megismerkedett a levél tartalmával, Kádár elvtárs azt mondta, hogy az MSZMP KB véleményét úgy a szerkesztőségi tanácskozást illetően, mint a kommunista- és marxista-leninista munkáspártok általános tanácskozásának összehívásáról, az SZKP KB ismeri. Az nem változik. Mi a tanácskozások összehívása mellett vagyunk. Aktívan részt is fogunk venni rajtuk. Itt csak a szerkesztőségi tanácskozás összehívásának időpontjáról és taktikai kérdésekről van szó. Hogyan hívjuk ezt a tanácskozást – vagy a 26 kommunista párt szerkesztőségi tanácskozásának, vagy azon pártok tanácskozásának, amelyek azon részt vesznek, akkor ez már nem a 26 kommunista párt képviselőinek szerkesztőségi tanácskozása lesz, hanem valami más. Ezért mielőtt választ adnának az SZKP KB-nak, tanácskozni kell az MSZMP KB Politikai Bizottságában ezekről a taktikai kérdésekről. Másrészt ez év december 1-jén lesz az MSZMP KB Politikai Bizottságának ülése, ahol véleményt cserélünk [erről], és csütörtökön, ez év december 3-án választ adunk az SZKP KB-nak.³¹ Ez a válasz természetesen, remélem – mondta Kádár elvtárs – pozitív lesz.

A továbbiakban Kádár elvtárs kérésére tájékoztattam az SZKP KB novemberi ülésének eredményeiről, amiért köszönetét fejezte ki.

Érintve a magyar párt- és állami delegációnak a Nagy Októberi Szocialista Forradalom 47. évfordulóján való moszkvai részvételét, valamint megbeszéléseit az SZKP és a szovjet kormány vezetőivel, Kádár elvtárs nagyra értékelte ezeket a megbeszéléseket. A Brezsnyev elvtárral és Podgornij elvtárral az SZKP KB-ban és Koszigin elvtárral a Szovjetunió Minisztertanácsában folytatott beszélgetések szívéllyessége és meghittsége barátságunk erejéről és a kölcsönös

30 A levelet ld. MOL M-KS 288. f. 5/353. ő. e.

31 A Politikai Bizottság 1964. dec. 1-jei ülésén egyetértett a kommunista- és munkáspártok nemzetközi értekezlete szerkesztőbizottsága ülésének 1965. márc. 1-jére történő összehívására vonatkozó szovjet javaslattal, de készenek mutatkoztak arra is, hogy amennyiben több oldalról olyan óhaj fogalmazódik meg, hogy a bizottság korábbi időpontban ülésszen, képviselőiket akkor is készek elküldeni. MOL M-KS 288. f. 5/353. ő. e.

megértésről szól. Egyetlen olyan apró kérdés sincs, amely megvitatást igényelne. Csupán Hruscsov leváltása kapcsán jelentettük szovjet barátainknak elképzeléseinket, de azok is elvtársiak. A szovjet elvtársak elmagyarázták nekünk azokat az indítékokat, amelyek az SZKP KB októberi ülésén Hruscsovnak az általa betöltött tisztségek alóli felmentéséről hozott határozatának okául szolgáltak, mi teljes egészében osztottuk ezeket az indítékokat, és ma már az MSZMP KB számára a Hruscsov-kérdés nem létezik. A Moszkvából történt hazatérésem után, mondja Kádár elvtárs, jelentést tettem az MSZMP KB Politikai Bizottságának az SZKP és a szovjet kormány vezető elvtársaival folytatott megbeszéléseink eredményéről. Az MSZMP KB Politikai Bizottsága nagyra értékelte ezeknek a megbeszéléseknek az eredményét. Ugyancsak kimerítettnek tekinti a Hruscsov-kérdést, és köszöni az SZKP KB-nak a pártjaink és országaink közötti kölcsönös megértést.

Közöltem Kádár elvtárral, hogy Brezsnyev és Podgornij elvtárs elfogadták meghívását egy-két napos magyarországi vadászatra, hogy megerősítsék a személyes kapcsolatokat az MSZMP KB és a magyar kormány vezetőivel, és ez év decemberében alkalmas időpontban realizálják ezt a meghívást.³² Kádár elvtárs szívélyes köszönetét fejezte ki azért a figyelemért, amelyet Brezsnyev és Podgornij elvtárs az MSZMP KB iránt tanúsítanak.

A Szovjetunió magyarországi nagykövete

G. Gyenyiszov

AVP RF, fond 077. opisz 47. papka 230. gyelo 8.

MAGDOLNA BARÁTH

KÁDÁR, KHRUSHCHEV AND BREZHNEV SOVIET FOREIGN POLICY DOCUMENTS ON THE REACTION OF THE HUNGARIAN PARTY LEADERSHIP TO THE DISMISSAL OF NIKITA KHRUSHCHEV

The documents published here contain notes made of conversations held by the Soviet ambassador to Hungary with János Kádár and Károly Erdélyi (Hungary's deputy foreign minister) between late October and late November 1964.

Khrushchev's dismissal at the CPSU CC meeting of 14 October 1964 came as a great surprise to the Hungarian party leadership. At the time, Kádár was in Poland, heading a Hungarian party and government delegation. After his return home, he attempted to obtain information from the ambassador about the real reasons for the Soviet party leadership's decision. During his conversations with the ambassador, Kádár made no secret of his disagreement with the means of Khrushchev's dismissal, although he also made it clear that he considered the decision itself to be the internal affair of

32 Brezsnyev és Podgornij látogatására végül csak 1965 februárjában került sor.

the Soviet party. Kádár voiced his disagreement publicly in a manner unparalleled in the Soviet camp; he also wrote a letter expressing his opinion to the new Soviet leadership. A personal friend of the dismissed leader, Kádár showed his support for Khrushchev in numerous small gestures.

Kádár was never able to develop the same kind of personal relationship with Leonid Brezhnev, Khrushchev's successor. Still, for political and economic reasons, he could not allow himself anything but a good relationship with the new Soviet leadership. While he never publicly retracted his criticism of the CPSU CC's decision, Kádár arranged for his trusted deputy foreign minister, Károly Erdélyi, to confidentially inform the Soviet ambassador of his regret for earlier statements and his desire for a good relationship with the new leadership. It was not long before Hungarian–Soviet relations were back to normal.

Szerzőink figyelmét az alábbiakra hívjuk fel

1. A kéziratokat lehetőleg mágneslemezen és egy 1,5-es sortávval kinyomtatott példányban kérjük a szerkesztőség címére eljuttatni. Ha mód van rá, használják a Winword valamelyik változatát, vagy mentsék el az anyagot RTF-formátumban. A jegyzet-apparátust mindig a szöveg után helyezték el, külön szövegfájlként elmentve, és a szövegben lehetőleg ne alkalmazzák az automatikus jegyzetszámozást.
2. A lábjegyzetek elkészítésénél, kérjük, az alábbi szempontokat vegyék figyelembe:
 - 2.1. A hivatkozott művek szerzőinek nevét kurziválják, a szerkesztőkét ne. Az első hivatkozásnál mindig úgy adják meg a szerző, szerkesztő keresztnévét, ahogyan az a hivatkozott kiadványon szerepel, tehát csak akkor rövidítsék, ha az eredetileg is rövidített.
 - 2.2. Mindig adják meg a hivatkozott munka alcímét is; könyvek esetében, ha van, a sorozatcímét is.
 - 2.3. A folyóirat hivatkozott számának sorszámát csak akkor adják meg, ha a folyóirat lapszámozása nem folyamatos az évfolyamban.
 - 2.4. Néhány példa a hivatkozások elkészítéséhez:
 - 2.4.1. Hivatkozás a kiadvány egészére:
Rainer M. János: Az író helye. Viták a magyar irodalmi sajtóban 1953–1956. Bp. 1990. (Gyorsuló idő) 300–345.
 - 2.4.2. Hivatkozás tanulmánykötetben megjelent tanulmányra:
Balázs Mihály: Ecsedi Báthory István és a jezsuiták. In: Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére. Szerk. Balázs Mihály–Font Zsuzsa–Keserű Gizella–Ötvös Péter. Szeged, 1997. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 35.) 3–7.
 - 2.4.3. Hivatkozás folyóiratban megjelent tanulmányra:
Waltraud Heindl: A felsőszintű bürokrácia kialakulásáról Ausztriában (1780–1867). (Kérdések, módszerek, források.) Történelmi Szemle 30(1987–1988) 22.
 - 2.4.4. Hivatkozás napilapban megjelent cikke:
Nagy Tibor: Az egyetlen út – 1848. Kis Újság 1948. márc. 14. 1.
3. A kéziratához mellékeljenek egy kb. 1 oldal terjedelmű rezümét, magyar nyelven. Kérjük ugyanakkor, hogy az itt előforduló legfontosabb szakkifejezések angol megfelelőit szögletes zárójelben illesszék be a kifejezés első előfordulásánál a szövegbe, a fordító számára.

E számunk szerzői

BARÁTH MAGDOLNA	PhD, osztályvezető (Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára)
BELÉNYI GYULA	a tört. tud. kandidátusa, egyetemi docens (Károli Gáspár Tudományegyetem)
KOVÁCS ÉVA	PhD, osztályvezető (MTA TTI)
SCHILLING, HEINZ	professzor (Humboldt-Universität, Berlin)
SUDÁR BALÁZS	PhD, tud. munkatárs (MTA TTI)

MTA TTI = Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete

HU ISSN 0040–9634

Kiadja az MTA Történettudományi Intézete
A kiadásért felel Glatz Ferenc igazgató
A szedési, tördelési munkálatokat
az MTA Történettudományi Intézete kiadványcsoportja végezte
Vezető: Kovács Éva
Tördelőszerkesztő: Csányi Attila
Nyomtatás: Krónikás Bt., Biatorbágy
F. v.: Horváthné Nagy Erzsébet

Ára: 700 Ft

TERJESZTI A MAGYAR POSTA

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő
postahivatalnál, a Hírlap Előfizetési Irodánál (HELIR)
1089 Budapest VIII., Orczy tér 1–3.
közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással
a Postabank Rt. 219–98636 HELIR 021–02799
pénzforgalmi jelzőszámra.

Példányonként megvásárolható
az MTA Történettudományi Intézetében
(1014 Budapest, Úri u. 53., telefon: 224-6700),
a Kis Magiszter könyvesboltban
(1053 Budapest, Magyar u. 40., telefon: 327-7796)
és a Könyvudvarban
(1053 Budapest, Múzeum krt. 7., átjáróház;
telefon: 338-3648).

Külföldön terjeszti
a Hess András Kereskedelmi Kft.
(1300 Budapest 3, pf. 290, telefon: 200-1153, 391-0313).

TÖRTÉNELMI SZEMLE

